

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ο ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΣ
Κυκλοφορεί
4 Νοεμβρίου
ΠΟΛΙΤΗΣ

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Συμφωνία της σιωπής. Λεωνίδα Λουλούδη, Άριστερή Έθνική και Ήθική Διαπαιδαγώγηση. Παντελή Μπουκάλα, Ποῦ 'σαι Γιώργο Θαλάσση. Αιμίλιου Πολίτη, Οι Tangerine Dream στον Λυκαβηττό. Άγγελου Έλεφάντη, «Νέα» συνθήματα και παλαιά αδιέξοδα. Μιχάλη Παπαγιαννάκη, Σχόλιο σέ ένα σχόλιο του «Σχολιαστή». Γιώργου Καρρά, Περισσότερη «έσωκομματική» Δημοκρατία. □ Κοσμά Ψυχοπαίδη, Υπεράσπιση του Όρθολογισμού. Δημήτρη Κυρτάτα, Όρθοδοξία, ιστορική και θεολογική προσέγγιση. □ Χρήστου Χατζηιώσηφ, Έμπορικές παροικίες και Άνεξάρτητη Έλλάδα. Εὐαγγελῆς Α. Ντάση, Ἡ συμβολή του Β. Πρόπ στή μελέτη της μορφολογίας του παραμυθιου. Παντελή Μπουκάλα, Λαθροχειριών τό άνάγνωσμα. ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ — ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ■ Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ: Μιχάλη Έφραγωνίτη, Λυρική ποίηση. Yves Bonnefoy, Αφιέρωση. Ρόμπερτ Μπράουνιν, Ὁ Ἐπίσκοπος. □ Γιώργου Σαραντόγλου, Ὁ ὑπερρεαλιστής Λακάν — ὁ ψυχαναλυτής Νταλί. Edmund Keeley, Καβάφης — Μπράουνιν. □ Γιάννη Δάλλα, Ὁ Καβάφης και οί νεότεροι. Ἄ. Μπελεζίνη, «νά σβυσθοῦν». Μιχάλη Πιερῆ, Καβάφης και ιστορία. Δημήτρη Τζιόβα, Ἡ Έννοια του άναγνώστη στή θεωρία της λογοτεχνίας

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
Κέκροπος 2, Άθήνα 119, τηλ. 3239645 και 3226692
τεύχος 62, Σεπτέμβριος 1983,

τιμή τεύχους 120 δρχ..

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Δήτσα, Άγγελος Έλεφάντης, Κώστας Ζουράρις,
Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Λεωνίδας Λουλούδης, Άριστειδης Μπαλτάς
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Περιεχόμενα

Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου	Συμφωνία σιωπής
Λεωνίδα Λουλούδη	Άριστερή Έθνική και Έθική Διαπαιδαγώγηση
Παντελή Μπουκάλα	Άχ ποῦ 'σαι Γιώργο Θαλάσση
Αίμιλιου Πολίτη	Οι Tangerine Dream στον Λυκαβηττό
Άγγελου Έλεφάντη	«Νέα» συνθήματα και παλαιά άδιέξοδα
Μιχάλη Παπαγιαννάκη	Σχόλια σέ ένα σχόλιο του «Σχολιαστή»
Γιώργου Καρρά	Περισσότερη «έσωκομματική» Δημοκρατία
Κοσμά Ψυχοπαίδη	Υπεράσπιση του Όρθολογισμού
Δημήτρη Κυρτάτα	Όρθοδοξία, ιστορική και θεολογική προσέγγιση
Χρήστου Χατζηιωσήφ	Έμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Έλλάδα: Έρμηνείες και προβλήματα
Ευάγγελής Α. Ντάτα	Η συμβολή του Β. Πρόπ στη μελέτη τής μορφολογίας του παραμυθιού
Παντελή Μπουκάλα	Λαθροχειριών τό άνάγνωσμα

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ — ΤΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Φωτογραφία έξωφύλλου, Στέλιου Σκοπελίτη 1976

ΓΡΑΦΤΕΙΤΕ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΗ

- Έσωτερικού:** έξάμηνη (6 τεύχη) 600 δρχ.
έτήσια (12 τεύχη) 1.200 δρχ.
- Ευρώπη:** έξάμηνη (6 τεύχη) 800 δρχ.
έτήσια (12 τεύχη) 1.600 δρχ.
- ΗΠΑ—Καναδάς:** έξάμηνη (6 τεύχη) 1.100 δρχ.
έτήσια (12 τεύχη) 2.200 δρχ.
- Αύστραλία:** έξάμηνη (6 τεύχη) 2.800 δρχ.
έτήσια (12 τεύχη) 3.000 δρχ.
- Η τιμή τής συνδρομής ύπολογίζεται μέ έκπτωση περίπου 20%.

ΜΙΑ ΧΡΗΣΙΜΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Στόν έαυτό σας και τούς φίλους σας
χαρίστε

ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

τεύχος 1 έως 56
τό περιοδικό άπό τό 1976 έως τό 1982
μόνο μέ 3.000 δρχ.

Μπορείτε να παραγγείλετε τή σειρά
στά βιβλιοπωλεία ή στά γραφεία μας

Έκδότης, Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, • Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» • Διευθυντής,
Άγγελος Έλεφάντης • Φωτοστοχαιοθεσία ΠΟΛΙΤΗΣ, Κέκροπος 2, τηλ. 3226692 • Έκτύπωση, Π. Μυτιληναίος,
Σκούφου 6, Άθήνα, τηλ. 3227919 • Διόρθωση, Παντελής Μπουκάλας • Κεντρική διάθεση για τή Θεσσαλονίκη
και Β. Έλλάδα, Βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Συμφωνία τής σιωπής

Τό ιστορικό τής υπογραφής τής συμφωνίας για τίς βάσεις παρουσίασε πολλές πτυχές, όρισμένες από τίς όποιες ξεπέρασαν τά όρια του γελοίου. Λόγου χάρη ή προσπάθεια νά εξαπατηθεί ή κοινή γνώμη, ότι δήθεν επιτεύχθηκε μία συμφωνία απομάκρυνσης και όχι παραμονής των βάσεων. Ωστόσο, ή κατά κόρον διακωμώδηση των πτυχών από τον αντιπολιτευόμενο τύπο, δεξιό κι άριστερό, άφησε τον σκληρό πυρήνα τής υπόθεσης απ' έξω. Καί διατεινόμενι σκόπιμα.

Η συμφωνία παραμονής — γιατί περί αυτού πρόκειται — των βάσεων στην Ελλάδα, τυπικά για πέντε ακόμα χρόνια και ουσιαστικά επ' άόριστο, συνεπάγεται τή διαιώνιση τής πρόσδεσης του τόπου στο δυτικό μπλόκ, τή διαιώνιση τής εξάρτησής του από τους Άμερικανούς, όχι ίσως με τή παλιά μορφή τής άμεσης εξάρτησης, όπωςδήποτε όμως με τή μορφή του υπερπροσδιορισμού. Σέ τελική ανάλυση, αυτή ή πρόσδεση συνεπάγεται τήν περαιτέρω εδραίωση τής σημερινής κοινωνικής πραγματικότητας, τής όποιας κάθε άριστερός επιδιώκει τήν ανατροπή. Γιατί, κακά τά ψέμματα, τό πλαίσιο μέσα στο όποιο θα κινηθεί μελλοντικά ή Ελλάδα ίσως νά μήν μοιάζει τόσο άσφυκτικό, όσο στή δεκαετία π.χ. του '50, εξακολουθεί πάντως νά είναι εξαιρετικά στενό.

Στό παρελθόν είχα έκφραστεί υπέρ τής παραμονής των βάσεων στην Ελλάδα, εστω κι αν τότε επρόκειτο για τήν επανένταξη στο NATO — στην ουσία είναι τό ίδιο πράγμα. Χονδρικά είχα επικαλεσθεί δύο λόγους, οι όποιοι, πιστεύω, εξακολουθούν νά ισχύουν: τήν ανάγκη αντιμετώπισης του τουρκικού κινδύνου από καλύτερες θέσεις, και απ' έτέρου τό γεγονός ότι στή διεθνή πολιτική είμαστε εκ των πραγμάτων αναγκασμένοι νά επιλέξουμε ανάμεσα σ' ένα από τά δύο σκέλη τής κυρίαρχης αντίθεσης. Είπα, λοιπόν, ότι, μή δυνάμενος νά κάνω τήν πάπια, διαλέγω τό δυτικό μπλόκ, γιατί, φυσικά, δέν τίθεται ζήτημα έγκλεισμού στο μπλόκ των κοινωνιών σοβιετικού τύπου, όπως θά ήθελε τό ΚΚΕ.

Επειδή και τά παραπάνω εξακολουθώ νά πιστεύω, και θέλω νά είμαι άριστερός, άρα νά επιδιώκω τήν ανατροπή τής πραγματικότητας στην όποια υποκύπτω, ύφισταται μίαν αντίφαση. Όπως όλοι οι άριστεροί, είτε τό λένε είτε όχι. Η αντίφαση αυτή δέν λύνεται: μπορεί μόνο νά αναιρεθεί, πού σημαίνει νά πάψουν νά υπάρχουν οι όροι πού τήν δημιουργούν. Η πολιτική τής Άριστεράς όφείλει επομένως νά άνιχνεύει, και ταυτόχρονα νά διανοίγει, δυνατότητες ανατροπής ή εστω αποδυνάμωσης του προσδιορισμού τής παγκόσμιας πολιτικής σκηνής από τή διαμάχη των δύο μπλόκ. Η προοπτική αυτή είναι μακρόπνοη, βασανιστική και διόλου έλκυστική. Γιατί, καθώς τής λείπουν τά όπλα και οι πύραυλοι, δηλαδή ή ύλικότητα, μόνον επ' όσον ριζώσει στις συνειδήσεις των ανθρώπων μπορεί νά έλπίζει τή μετατροπή της σε ύλική δύναμη.

Και ξαναγυρίζουμε εκεί πού ξεκινήσαμε: οι συνειδήσεις των ανθρώπων στον τόπο μας έμειναν σ' όλη τήν περίοδο πού κυφορούνταν ή συμφωνία, αλλά και μετά τήν υπογραφή, αναλλοίωτες, ανέπαφες. Παρ' όλες τίς κοροϊδίες και τους ύπαινιγμούς, τίποτε δέν άγγιξε τήν ουσία: από τή μεριά τής Δεξιᾶς και του τύπου της γιατί ή γαλήνη τής ένταξης στη Δύση άποτελεί ταξική επιδίωξη: από τήν πλευρά του ΚΚΕ, γιατί επιδιώκει άπλως άλλαγή στρατοπέδου. Καί από τήν πλευρά του ΠΑΣΟΚ, γιατί μήν έχοντας ακόμα μιλήσει τή γλώσσα τής αλήθειας με τον εαυτό του, είναι άνίκανο νά είναι ειλικρινές με τους άλλους.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

'Αριστερή' Εθνική και 'Ηθική Διαπαιδαγώγηση

Αυτή ή άλησμόνητη *Ελευθεροτυπία* του τελευταίου Αυγουστιάτικου Σαββάτου. Άριστερά ή σπαρακτική κραυγή τής μάνας στους άρμόδιους νά επαναφέρουν στην τάξη τον άνδρα της και τον ίππόδρομο πού τον παρασύρει. Δεξιά οι υπεράνθρωποι άγώνες «να άποκεντρωθεί ή Σαγκάη από τίς εστίες τής πορνείας».

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

«Μπορεί ακόμα όρισμένοι υπερευαίσθητοι άπληροφόρητοι πουριτανοί της Άριστερας να θεωρούσαν τό μουζούκι ιδεολογία του λούμπεν προλεταριάτου και νά τό χτυπούσαν...»

Μ. Θεοδωράκης 28.8.83

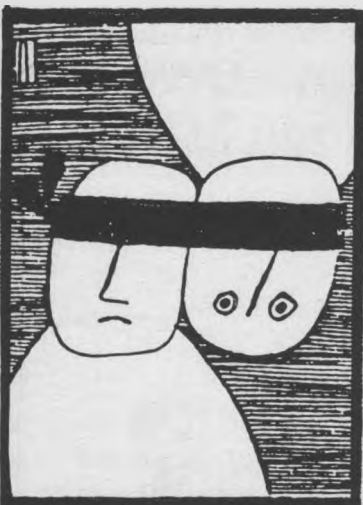
Και στό κέντρο των «γεγονότων» τό επικίνδυνο μονοπάτι της κουλτούρας μας, όπου πολλά και καθόλου ευχάριστα συμβαίνουν τόν τελευταίο καιρό κατά τόν κύριο Καθηγητή. * Πάει χάλασε ό κόσμος. Καλά οι ίπποδρομιάκηδες και οι πόρνες, αλλά και ή κουλτούρα μας! Τά άγια των άγιων! "Ο,τι έσπειραν ή σφιξη των ξερονησιών, ή κλεισούρα των στρατοπέδων και θέρισαν τά ξεσαλώματα των σταδίων και οι κρουνοί των «Λένιν». Είπαμε κανένα συρτάκι για τούς φιλέλληνες, κανένα ζεμπέκικο από τόν πρωθυπουργό, καμιά λειτουργία για ώρα ανάγκης, αλλά όχι και νά σερβίρεται σάν τραγούδι «ή βαρβαρική ήχομόλυνση μέσα από τίς άναθυμιάσεις του χασίς, τά πορνικά συμπλέγματα και τίς άναρθρες κραυγές». Είναι επιστημονικά βέβαιο ότι «άναδύεται ένα είδος «κουλτούρας» που άποθεώνει την «άποπατοποίηση» της ζωής». Και ποιός φταίει για όλα αυτά ρωτάει τόν κάθε Λάκη άναγνώστη ό κύριος Καθηγητής; Ποιός φταίει για όλο αυτό τό σκατό που ξεχείλισε και άπειλεί αυθαίρετα δηλωμένα και μή, τό σπίτι του λαού, τό Λήδρα Μάριος, τά έποπτικά και πειθαρχικά συμβούλια, ΕΓΕ-ΕΑΓΕ-ΕΡΤΙ και 2, τίς προβληματικές, την έδρα Φιλοσοφίας της Παντείου, τό «Έθνος» του λαού, τούς άνέντακτους του Ύφυπουργείου Νέας Γενιάς και την δεσμευμένη σ' όλα τά προηγούμενα και συγχρόνως άνεξάρτητη Έλεύθερη Γνώμη; Φίλε άναγνώστη ήσύχασε. Άναψε τσιγαράκι, ρούφα τό καφεδάκι σου, και λίγο πριν βαρύνουν τά βλέφαρά σου άκου ποιό σου φταίνε και όνειρα γλυκά, θερινά.

Λοιπόν οι φταίχτες είναι δύο. Πρώτος βέβαια και καλύτερος ό άθεόφοβος Κηληδόνης. Καλά του τά 'λεγε από τό '78 ό Ράλλης. Μόνο τό όνομά του πρόφερε λάθος «Κελαηδόνης» και ως έντιμος και μετρίοφρων πολιτικός έγραψε όλόκληρο μπέστ-σέλερ για νά επανορθώσει. Άλλά δέν είναι μόνος του ό πάλαι ποτέ εγκέφαλος των καταλήψεων και νυν παρτουζιάρης της Βουλιαγμένης. Ό κύριος καθηγητής μας δέν έχει καμιά άμφιβολία. Και νά ό δεύτερος λαός από τό κοινωνιολογικό του καπέλο. «Τά πιο επικίνδυνα από τά φαινόμενα τύπου «βραδύα στη Βουλιαγμένη» είναι τά πρόσφατα τύπου Σαββόπουλου που «προσφέρουν» και μιά θεωρητικοποίηση της παρακαμιακής «τέχνης».

Κηληδόνης, Σαββόπουλος. Ποτέ τόσο λίγοι δέν έκαναν τόσα κακά από συστάσεως του μεταπολιτευτικού μας Κράτους. Και μιά και τό 'φερε ή κουβέντα, αυτό μάλιστα αυτό κάτι πρέπει νά κάνει και γρήγορα. Όχι τώρα επειδή ή ΓΣΕΕ είναι δική μας, ή ΕΦΕΕ δική μας, ό άρχηγός της άστυνομίας δικός μας, όλοι και όλα τέλος πάντων δικά μας νά τό κωλοβαράμε. Έδώ ό άλλος σου λέει ότι δέν είναι πασόκος δέν είναι κουκουέ και θά καθόμαστε; Μέ τό δίκη του νά βοά από τά έγκατα της τρύπας του Στάλκερ ό υποχθόνιος Δανίκας τόν άποκλεισμό των άσεβών από τά «μέσα». Ξέρει αυτός τί σημαίνει νά 'χεις τά μέσα. Όνας ζωντανός. Δώστου καλύτερα Μπεριόσκες, Ζιζέλ, Κάντο Χενεράλ, Κάν-Κάν και Χάρυ Κλιν νά 'χεις τό κεφάλι σου ήσυχο, και μεις πάμε για κανένα Γκαρμπάρεκ και Κολτρέιν. Μιά ζωή πρωτοπορία τό Κόμμα, δηλαδή τά στελέχη, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι Δανικές. Συμφωνεί και ό Καθηγητής. «Θέλει ρώτημα ότι πρέπει νά αντιδράσουμε; Θέλει ρώτημα ότι πρέπει νά περισώσουμε την πραγματική κουλτούρα αυτού του τόπου, δίνοντας χέρι στους πραγματικούς δημιουργούς ώστε ή νεολαία νά μάθει νά σκέφτεται και νά κρίνει...». Έδώ που τά λέμε και αυτός ιδίως ό Κηληδόνης άγύριστο κεφάλι. Του λέει πολύ στοργικά ό κύριος Μακρίδης της προινής του Άνδρέα, ότι μπορεί θαυμάσια χωρίς νά ζημιωθεί νά παραλείψει δυό τρεις στίχους που «δέν είναι άς πούμε για όλη την οικογένεια». Αυτό τίποτα. Δέν βλέπει τό κατάντημα του Καργόπουλου που από κοτζάμ γραμματέας οργανωτικού έγινε περιφερόμενος φραξιονιστής. Ό πατερούλης Άρχηγός δέν παύει νά τονίζει ότι τό κόμμα του θά επιδιώξει πάση θυσία την περιφερειακή άποκέντρωση. Άλλά, είπαμε, όπως χρειάστηκαν υπεράνθρωποι άγωνες για νά άποκεντρωθεί ή Σαγκάη από τίς έστιες πορνείας, έτσι και τό κόμμα σιγά σιγά θά άποκεντρώσει τίς φράξιες. Μέχρι νά μäs πνίξουν τά ντοκουμέντα και μεις ακόμα για κόμμα και σοσιαλισμό θά μιλάμε.

Πέρασε καιρός από τότε. Μέρα και βράδυ δέν άκούμε παρά Μίκη από τά «μέσα». Άπελπισμένος διασχίζω τόν ύπόγειο της Όμόνοιας, άναζητώντας ή χόβολη θυλάκων άλλοτριωμένης κουλτούρας. Βλέπω κόσμο μαζεμένο. Γιατί χαιρέται ό κόσμος και χαμογελά πατέρα; Μπροστά μας τεράτια ή καταγγελία του άμερικάνικου ιμπεριαλισμού που κατέρριψε τό τζάμπο. Δέν μπορεί, λέω, λάθος κάνουνε τά παιδιά, και διαβάζω άνάμεσα στ' άλλα:

«...αυτοί που έστειλαν πάνω από τη Σοβιετική Ένωση τό 1960 τό κατασκοπευτικό τους είναι οι ίδιοι που έβαλαν φωτιά στο Ράιχστακ για νά κάψουν έ-

* Β. Φίλια: «Σέ επικίνδυνο μονοπάτι ή κουλτούρα μας», Έφημερίδα Έλευθεροτυπία 27.8.83.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κατομύρια ψυχές στον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Δέ διστάζουν μπροστά σε κανένα έγκλημα που μπορεί και δεν μπορεί να βάλει ο άνθρωπος νούς. Και όλα αυτά γιατί έχουν, τό έχουν βαθιά μέσα στα βρώμικα ένστικτά τους και τό αίμα τους...».

Υπογραφή: "Ένωση Τεχνιτών και Έργατών Μπετόν Αρμέ Αθήνας.

Βρέ, λέω πάλι μέσα μου. Μπας και έχει δίκιο ο κύριος Καθηγητής; Μήπως αυτοί οι σκερβελέδες οι «αυτόνομοι» να μās έκαναν να ξεχάσουμε την «άλλη διάσταση όπου ή ζωή εκφράζεται σαν αίτημα και αναζήτηση κι ελπίδα». Μήπως χωμένοι μέχρι τά μπούνια σ' αυτή «τήν ανυπαισθητική ευτυχία» «έξω από κάθε νόημα, σκοπό ή κατεύθυνση» ξεχάσαμε έντελώς την «πάλη γύρω από τις αξίες, την άγνία του ανθρώπου για καταξίωση της ζωής μέσα από νοηματικά περιεχόμενα, όράματα και δραματισμούς άσταμάτητης κίνησης, ενός αδιάκοπου ξεπεράσματος», όπως ακριβώς αυτοί οι έργατοτεχνίτες. Κι ενώ τό πλήθος μέ παρασέρνει προς την έξοδο, σκόρπιες λέξεις πλημμυρίζουν τό θολωμένο μου μυαλό. «Αίτημα», «Έλπίδα», «Πάλη», «Αξίες», «Όράματα», «Ένστικτα», «Αίμα», «Μπετόν Αρμέ Αθήνας»: Από τά κάτω μέλη μου αναδύεται κάτι σαν «ανυπαισθητική ευτυχία» πού μέ αποκλείει από κάθε νόημα, σκοπό και κατεύθυνση. Όχι πάλι, όχι πάλι τά ίδια ψιθυρίζω έντρομος...

Λεωνίδας Λουλούδης

"Αχ πού 'σαι Γιώργο Θαλάσση ή ή γεωμετρία του ήμερου

Παλιά ήταν τό Παιδί-Φάντασμα κι ή Κατερίνα του, ό Τζίμ Άνταμς κι ή Ντιάνα του, ό Ταρζάν και ή Τζαίν του. Σχέσεις άπλές, και στον φαλλοκρατισμό τους. Και τά πρότυπα άπλά — και ένεργά. Έρωτες άρκούντως εξιδανικευτικοί και άσαρκοι πού, πιά, έχουν ξεπέσει στο «θεληματικό πηγούνι» του γαλάζιου καβαλάρη των Άρλεκιν και της Νόρας. Έκεί τό πάθος μετενδυμένο σε πατρίδα, νόμο, δικαιοσύνη — έδώ ή ύστερική επιδίωξη κέρδους και «τακτοποίησης» μεταμφιεσμένη σε πάθος. Μετωνυμίες και άντωνυμίες: κάπως έτσι κατάντησε κι ό έρωτας άπαρέμφατο.

Κάποτε οι περιπέτειες άρχισαν να εικονογραφούνται συστηματικά, μικραίνοντας τή φαντασία. Προσπερνώντας τά μελοδραματικά σινερομάντσα (πού φιλοξενούνται, έτη πολλά, στις Φανταζιοβεντέτες, διαμορφώνοντας χαρακτηριστικές κωμειδουλίων) προσπερνώντας τόν άνερωτικό Άστεριξ (πού στην πρώτη του έλληνική έκδοση είχε συναρπάσει τά παιδιά, για να προσφέρει στη δεύτερη κώδικα στους παλιμπαιδες) και προσπερνώντας την άμερικανική έμπνευση των άγνώστου και άσπόρου προελεύσεως άνιψιών τύπου Ντόναλντ, φτάνουμε στα νεόκοπα εικονίσματα του πόθου.

Στό ένα άκρο ό διανοούμενος Κόκορας του Άρκας — έλληνικής καταγωγής και ανατολίτικης ιδιοσυγκρασίας, μ' όλους τους έμβόλιμους ψυχαναγκασμούς —, οι Άνικανοποίητοι της Βρειτεχερ και τά άκόρεστα Κτήνη του Raiser: και ή καθημερινότητά μας (παπα)γαλλίζει.

Από την άλλη μεριά του ποταμού, τά ΠΟΝΗΡΑ ΒΙΒΛΙΑ, άμερικανικά και σπαγγέτι: Ταρατά, Μοντατόρε, Πρώτος, Μπαλαδόρος, Άεροσυνδοί, Άστυνομικά, Σωφεράκι, Ζορό, Καρζάν, τά άνάλαφρα σεξουαλ-επαγγελματικά. Και τά τρόμου και φρίκης σημαντικά Τερόρ, Όρίμπιλε, Διαστημικά, Ζάκουλα κ.ά., εξελιγμένοι άπόγονοι του Κάπταιν Άμέρικα, του Σιδεράνθρωπου, του Νυχτεριδάνθρωπου και άλλων άντι-άνθρώπων, στις σελίδες των όποιων οι γυναίκες κέκτηνται ρόλο κοσμήματος, ντυμένες άλά Μπαρμπαρέλα.

Και τί ναι τάχα τό περιεχόμενο του ποταμού πού έτσι όρίζουν οι δυό μας όχθεις; Η καθημερινότητα: Οι τσόντες της Άπογευματινής και ή άλγολαγνεία του Έλεύθερου Τύπου πού προσβάλλουν μνήμες τεθνεώτων για ένα είκοσάριο. Ό πόθος του «δράκου». Τά έμβριθη άρθρα της Έλευθεροτυπίας και του Βήματος περί, π.χ., λεσβιασμού ή σεξουαλικών εκβιασμών έργοδοτών προς εργαζόμενες πού άπλώς νομιμοποιούν τις μόλικες «ζουμερές» φωτογραφίες. Τά σκίτσα του Έθνος. Τά έξώφυλλα του Ταχυδρόμου και του ΕΝΑ. Τά Φίλησέ με,

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Δάγκωσέ με, Δείρε με καί μάλωσέ με. Οί πονηρές τηλεοπτικές διαφημίσεις και οί σωματεμπορικές διαφημίσεις-ταπετσαρίες. Κι άκόμα (γιατί όχι;) οί άφίσεις τής ΚΝΕ πού έσχάτως, όλως τυχαία, έστιάζονται σέ μανούλι-όδηγήτρα.

Και τί ναι τάχα τό περιεχόμενο του ποταμού πού έτσι όρίζουν οί δυό μας όχθες; Η καθημερινότητα: Οί τσόντες τής *Απογευματινής* και ή άλγολαγνεία του *Ελεύθερου Τύπου* πού προσβάλλουν μνήμες τεθνεώτων για ένα είκοσάρικο. Ο πόθος του «δράκου». Τά έμβριθή άρθρα τής *Ελευθεροτυπίας* και του *Βήματος* περί, π.χ., λεσβιασμού ή σεξουαλικών έκβιασμών έργοδοτών προς εργαζόμενες πού άπλώς νομιμοποιούν τίς μπόλικες «ζουμερές» φωτογραφίες. Τά σκίτσα του *Εθνους*. Τά έξώφυλλα του *Ταχυδρόμου* και του *ΕΝΑ*. Τά *Φίλησέ με, Δάγκωσέ με, Δείρε με καί μάλωσέ με*. Οί πονηρές τηλεοπτικές διαφημίσεις και οί σωματεμπορικές διαφημίσεις-ταπετσαρίες. Κι άκόμα (γιατί όχι;) οί άφίσεις τής ΚΝΕ πού έσχάτως, όλως τυχαία, έστιάζονται σέ μανούλι-όδηγήτρα.

- ΤΩΡΑ, πού ή *Κάμα Σούτρα* κατάντησε εβδομαδιαία *Ερωτική άρμονία* μέ σαφείς οδηγίες προς ναυτιλλομένους (κόλπος, υπερωκεάνιο πού πλέχει φουρτούνα ή αύτή ή στάση δέν βολεύει έπειδή...).

- ΕΔΩ, πού ή σπερμαγωγός Ξαβιέρα Χολάντερ εκτόπισε τόν παιδαγωγό Σοκράτη.

- ΤΩΡΑ, πού ό σκηνοθέτης-νομοθέτης τής σεξουαλικής υπερβολής, ό Σάντ ντέ, παραμερίστηκε από δυσπάρεινους σκίτσογράφους.

- ΕΔΩ, πού τό βίντεο παραβίασε τσοντωδώς τό οικογενειακό άσυλο, κάπως σάν πρόγραμμα εκπαιδευτικής τηλεόρασης, κάπως σάν κατάλυση τής επαρχιακής δυσθυμίας.

- ΤΩΡΑ, πού και στά, τέως άγνά, γουέστερν ό πρωταγωνιστής δέν άρκείται στό πιστόλι — συνέχεια του φαλλού του για νά επιβληθεί, αλλά προσφέρει και κερδία ήδονή σάν μηχανή — σάν ντίλντο.

- ΕΔΩ, πού στό στρατό τά περιοδικά-σαρκοπωλεία είναι όχι άπλώς νόμιμα αλλά και προστατεύονται και επιχορηγούνται, για νά στοιχειώσουν τή στέρηση σέ ύστερία και τήν αυτοϊκανοποίηση σέ πένθιμη κατανάλωση.

- ΤΩΡΑ, πού και οί σπουδές και σπονδές στον Αύνάνα καθοδηγούνται από τήν τεχνητή έλλειψη, συνέχεια τής ζηλοφθονίας (νά 'χα τό «ραβδί του 'αού» του Μοντατόρε, νά 'χα κι ένα χαρέμι αλά Καρζάν) εκφυλίζοντάς τες σέ μηχανισμό ύδραυλικών εκροών.

- ΕΔΩ και ΤΩΡΑ, πού τόπος κοινός νά ισχυρίζομαστε πώς ή σεξουαλική τεχνική ταπεινώσε τήν έρωτική τέχνη.

- ΕΔΩ και ΤΩΡΑ, λοιπόν, ποιός θυμάται τήν καταγωγή του έρωτα, «ός κάλλιστος έν άθανάτοισ θεοίσι, λυσιμελής», «Πόρου και Πενίας υίός έν». Μόνο ή πείνα άπόμεινε — κι ό κορεσμός τών σημείων. Έδώ και τώρα — νυν και άεί, ή έξουσία τόν ήμερό μας γεωμετρεί. Μ' όλους τούς τρόπους και σ' όλους τούς τόπους, μάς ύποβάλλει σέ *μαζική ψυχανάλυση*, έμάς: άναγνώστες — άκροατές — θεατές τών ίδιων μας τών επιθυμιών.

Και είναι μάλλον φυσικό νά μήν μπορούν όλοι οί θεατές του δράματος νά επιτύχουν τήν άποστασιοποίηση. Καμπόσοι, διά τής μεθέξεως, διεκδικούν ρόλο πρωταγωνιστικό. Και κάπου ή μίμηση, κάπως ή όργάνωση μιås άναρθρης και άπαρασκευής προσωπικότητας μέ άξονα τόν θρύλο-δράκο, τόν λοκατζή γκέστ-στάρ του καλοκαιριού, και ίδού στή Λάρισα βγήκε ό α) έφηβος β) όμορφος γ) άρραβωνιασμένος δ) μέ έγκυο μνηστή, ζηλωτής του Κυριάκου Παπαχρόνη.

Σήμερα, πού δυσκολευόμαστε νά θηρεύσουμε πρότυπα από τόν κόσμο τών καλλιτεχνών, τών πολιτικών, τών ποδοσφαιριστών γιατί ή έμπορευματοποίηση τών «παθών» τους είναι κραυγαλέα και όζουσα, σήμερα λοιπόν μορφώνουμε ήθος μέ ό,τι πλασάρεται σάν *ένστικτο, δύναμη, πάθος*. Και πάλι δορυφόροι, έτερόφωτοι.

Και πιά, άπομείναμε χωρίς ταμπού, χωρίς τόν φόβο του θανάτου. Τό ανθρώπινο σώμα έχει κατακυριεύσει τίς σελίδες τών έφημερίδων:

α) *Νεκρό*: Στρεβλωμένο, ματωμένο, καμένο, γυμνό ή μέ τά νεκροστόλιδά του. Έγινε θέαμα καθημερινό ώσπου έξουδετερώθηκε. Δέν προκαλεί δέος. Δέν είναι ύβρις ή διαπόμπευση τού, ή ταπεινώσή του. Έκκενώθηκε. Δολοφόνοι, βιαστές, πόλεμοι, αυτοκίνητα, τροχιοδεικτικά βλήματα και λιγοστεύει ή άξία όσων γλιτώνουν.

β) *Ζωντανό*: Προκλητικό, διαφημιστικό, ψιμυθικόμενο, ψεύτικο. Μέ περιμέ-

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

τρος και γραμμάρια. Μέ εξαρτήματα «ήδονογόνα», νά καταντάει τόν ήμερο συμπέρασμα τής αιματικής κυκλοφορίας και μόνο.

Κι έμεις, γραφιάδες κι άπ' τή μανία τής γραφής όργανωμένοι, σε ποιό συμπέρασμα νά καταλήξουμε; Τάχα, στους μύθους πού πρέπει νά ξαναφτιάξουμε και στά ταμπού πού πρέπει και πάλι νά ανακαλύψουμε; Και νά μας λοιδωρήσουν γιά άνορθολογιστές, όπισδοθρομικούς, πουριτανούς;

Έστω.

Ή, γιατί όχι;

Παντελής Μπουκάλας

Οί Tangerine Dream στόν Λυκαβηττό

Μουσική από ένα μέλλον πού 'ναι κιόλας έδω (άκόμα και στην Έλλάδα). Μουσική από ένα μέλλον πού δέν έρχεται αλλά έμεις βαινουμε νά τό συναντήσουμε ως τό τεχνολογικά έπενδυμένο κεφάλαιο. Δέν είναι παρά «μουσική» του Κεφάλαιου (αυτου του Πνεύματος), του άπρόσωπου. Βρισκόμαστε άπέναντι στο κεφάλαιο τό έπενδυμένο στην ηλεκτρονική τεχνολογία στον χώρο του ήχου. Δέν άκούμε ανθρώπους πού παίζουνε τή δεδομένη στιγμή (βέβαια άνθρωποι σαν κι έμας είναι κι αυτοί) αλλά χειριστές του πραγματωμένου καπιταλιστικού Πνεύματος. Και δέν χρειάζεται νά επικαλεστούμε τήν άναγγελτήρια άφισα πού διαφήμιζε άμεσα τήν Yamaha ούτε νά αναλυθούμε σε βαθιές (τό άντικείμενο είναι πάντως ρηχότατο) μουσικολογικές έρευνες: πρόκειται άμεσα γιά μιά διαφήμιση — έπίδειξη ηλεκτρονικής συσκευής (πλυντηρίου ή συνθεσάιζερ άδιάφορο). Τό ότι άφορά τή μουσική έχει σχέση με τήν επί μέρους κατεύθυνση πού παίρνει ή έφαρμοσμένη τεχνολογία. Ή άκρόαση βέβαια — τό καταλαβαίνει κανείς — Χατζηδάκι ή τζάζ γιά παράδειγμα είναι μιά τελείως άλλη έμπειρία πού κοντράροντας στην κτηνωδία του εμπράγματος μοιάζει άλλοτε σαν έρασιτεχνισμός κι άδεξιότητα κι άλλοτε σαν ένα πολυποίκιλο άριστούργημα πού άνήκει πιά στο παρελθόν — μιά νεκρή γλώσσα.

Τό ζήτημα όμως δέν άφορά μόνο τή μουσική· άν κι ό Λυκαβηττός είναι άνοιχτός, εκείνη τή βραδιά ήταν κατάκλειστος: χωμένοι, πιασμένοι όλοι στην κοιλιά ενός γιγαντιαίου Atari παλλόμεσαν σαν σκύλοι του Παβλόφ (ό Skinner έδω μοιάζει φιλελεύθερος). Ή αν κανείς μπορούσε νά «βγει» «έξω» άπ' τήν κατάσταση θά άντίκρυζε τό έπιβλητικό θέαμα μιάς τεράστιας μάζας πού άργοςάλευε κάτω από συγκεκριμένα ήχητικά και όπτικά σήματα. Μετά από μιά τέτοια «συναυλία» ή Άθήνα σου φαίνεται χάρτινο σκηνικό. Ό ήχος ήταν εκεί, Δεσπότης όλοκληρωτικός, τό θέαμα ήταν εκεί και μεις κάναμε γκέλ άνάμεσα στον ήχο ενός rhythm box και μιάς άκτίνας laser. Ό ήχος ήταν εκεί... ίσοπεδώνοντας τήν ευαισθησία, κουνώντας τά σώματα - άνδρείκελα, παρουσιάζοντας τόν έκπεσμό του ως πεμπουσία του. Έκεί μέσα είμασαν όλοι «μουσικόφιλοι»: φίλοι (έραστές)! ποιανού όντος άραγε με πρόσχημα τή μουσική; Έξ άλλου ή μόνη «δημιουργική» παρότρυνση πού εκπέμπεται έμμεσα αλλά σταθερά είναι καθαρή καταναλωτική: αγοράστε μικρο-συνθεσάιζερ. Δέν μένει παρά ό θαυμασμός προς τό μηχάνημα, προς τή Δύναμή του, και έντέλει προς τήν άρχική μήτρα, το Κεφάλαιο. «Συναυλιές» όπου ό επαγγελματισμός άντιστοιχεί στο όσα εκατομμύρια δαπανήθηκαν γιά τήν όργάνωσή τους.

Μιά τέτοια βραδιά είναι τελικά τεράστιας φιλοσοφικής σημασίας, ένα Σήμα άπό ένα άλλο Είναι, ένα Σήμα πού μοιάζει προμήνυμα θανάτου μιάς εποχής κι ενός άλλου — του δικού μας — Είναι. Άντίκρου σ' αυτό ούτε Όρθοδοξίες ούτε ύστερίες. Oh! Here comes the flood. That's entertainment!

Αιμίλιος Πολίτης

* Γερμανικό τρίο κονσερβαρισμένης ηλεκτρονικής «μουσικής» συνοδευμένη με φανφάρονικα έφφέ. Έμφανίστηκε στο Λυκαβηττό στις 30 και 31 Αυγούστου.

ΓΙΑ ΤΟΝ «ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΠΟΛΙΤΗ»

Φίλε αναγνώστη

Σ τις 4 Νοεμβρίου πρόκειται να εκδόσουμε τό πρώτο τεύχος ενός περιοδικού. *Ο δεκαπενθήμερος Πολίτης*, πού θά κυκλοφορεί κάθε δεύτερη Παρασκευή, εμφανίζεται σέ μία περίοδο εξαιρετικά «άγονη», μέσα σ' ένα κόσμο αδιάφορο ή καί έχθρικό. Ίσως γι' αυτό ή απόφαση τής έκδοσής του φανεί στά μάτια πολλών άκαιρη.

Ζούμε σήμερα τήν προϊούσα ιδεολογική καί αγωνιστική κατάρρευση τής Άριστερας, πού συνοδεύεται από μία τραγική αίσθηση απόλυτης κοινωνικής άκνησίας, μιās άκνησίας πού διακονοῦν δυνάμεις κατά πολύ ισχυρότερες από τήν αλήθεια τῶν πραγμάτων καί τή βούληση τῶν λίγων άριστερών.

Ζούμε ακόμα τήν άσυναρτησία μιās εξουσίας πού θέλει νά λέγεται άριστερή, πού προήλθε μάλιστα ένμέρει από τήν Άριστερά, μά ξέχασε τό σοσιαλισμό στό δρόμο. Μιās εξουσίας, τήν όποία οί έφησυχασμένοι κρατοῦντες βλέπουν μάλλον ως επιβράβευση τῶν άγώνων πού δόθηκαν στό παρελθόν, παρά ως άφετηρία τής σοσιαλιστικής προσπάθειας, ή έστω μιās σοβαρότερης αντιμετώπισης τῶν πολύμορφων προβλημάτων του τόπου.

Μά κι έξω άπ' τή χώρα μας οί δυσκολίες πού συναντοῦν οί τριτοδρομικές απόπειρες έρμώνουν τό άριστερό τοπίο καί έδραιώνουν τή μοναδικότητα τής άτέλειωτης σοβιετικής νύχτας. Στό σκοτάδι της πνίγεται ή πολωνική έλπίδα, τήν ώρα πού οί σοσιαλιστικοί προβολείς στρέφονται πάνω άπό τήν άγνωστη Σαχαλίη, όπου ή κοινωνική πάλη ανάγεται στίς πιρουέτες κορεατικῶν τζάμπο καί σοβιετικῶν καταδιωκτικῶν.

Τό σκοτάδι ως γνωστό γεννά τήν άμφιβολία, τό φόβο πού λυτρώνεται μέ τόν ύπνο. Καί σήμερα ή άμφιβολία μεγάλωσε, πολλοί κλονίστηκαν, άλλοι προτιμοῦν νά μή σκέφτονται, ή τούς πήρε ό δρόμος τής ιδιώτευσης. Άλλ' όσες έδραιωμένες πεποιθήσεις κι άν γκρεμίστηκαν, όσο δυσμενής καί άποθαρρυντική κι άν είναι ή πραγματικότητα, τόσο περισσότερο πρέπει νά άμυνθοῦμε άέναντι στόν κίνδυνο τής μοιρολατρίας. Γιατί αυτή οὔδέποτε προσιδίαζε σέ άριστερούς. Η Άριστερά από καταβολής της γνώριζε ότι πρέπει νά καλλιεργήσει τό έδαφος: ή ιστορία της είναι μιιά διαρκής προσπάθεια.

Από τή μεριά μας αισθανόμαστε πώς είναι τώρα ανάγκη νά προσπαθήσουμε κάτι παραπάνω άπ' όσο μέχρι σήμερα. Νά επιδιώξουμε μιάν άμεσότερη σχέση μέ τήν πραγματικότητα πού ζοῦμε, μιιά συνεπέστερη αντιμετώπιση τῶν προβλημάτων πού αυτή θέτει, μιιά πιό αὐτοτελή καί μάχιμη ύπαρξη μέσα στά πράγματα, τήν έκφραση τέλος τῶν άριστερῶν άπόψεων καί αντίστάσεων, όπου αυτές ύπάρχουν, από ένα τέτοιο βήμα, πού θά τούς επιτρέψει νά μάχονται καλύτερα.

Έτσι, μολονότι δέν πιστεύουμε ότι βρήκαμε τό κλειδί για τή λύση τῶν προβλημάτων, θεωροῦμε πώς ή έκδοση ενός δεκαπενθήμερου έντύπου άποτελεῖ μιάν ώριμη καί έφικτή άνταπόκρισή μας σ' αυτή τήν ανάγκη.

Η άπαρίθμηση προθέσεων, φιλοδοξιῶν καί επιδιώξεων δέν είναι ταυτόσημη μέ τήν έξυπηρέτησή τους. Δέν θά είχε νόημα ένα περιοδικό νά διακηρύξει τίς επιδιώξεις του· άρκεῖ νά συνέχεται από αυτές. Γι' αυτό μόνο μιάν έλπίδα θά έκφράσουμε: ότι *Ο δεκαπενθήμερος Πολίτης* θά συμβάλει για νά γίνει κάπως πιό καθαρή ή άτμόσφαιρα γύρω μας· καί ότι τήν προσπάθεια αυτή θά τήν συμμεριστοῦν καί άλλοι.

Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

«ΝΕΑ» ΣΥΝΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ

*Πόσο μπορεί να αλλάξει τό «μπλόκ
της 'Αλλαγής»;*

Μετά τή διαπίστωση ότι κάτι δέν πάει καλά στην πορεία τής αλλαγής, τό ΚΚΕ έσωτ. προωθεϊ τό σύνθημα γιά τήν «άνατροπή τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων στό μπλόκ τής 'Αλλαγής». Ἐν ὄμως ὑπάρχει πραγματικό μπλόκ τῶν δυνάμεων τής αλλαγής, ποιός ἄλλος ἔκτός ἀπό τό ΠΑΣΟΚ μπλοκάρει τήν αλλαγή; Μήπως ἡ «αλλαγὴ τής 'Αλλαγής» εἶναι μιά προοπτική γιγαντιαίων διαστάσεων καί πολύ πιό σύνθετη ἀπ' ὅσο ἀφήνει νά φανεῖ τό «νέο» σύνθημα τοῦ ΚΚΕ ἔσωτερικοῦ;

Στοὺς λόγους στελεχῶν τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. σέ διάφορες συγκεντρώσεις φίλων καί ὁπαδῶν του, στοὺς τίτλους καί στήν ἀρθρογραφία τής *Αύγης*, ὄλο καί συχνότερα ἐβλεπε κανεὶς ἐτοῦτο τό καλοκαίρι νά ἐρχεται καί νά ξανάρχεται τό σύνθημα «ἐμπρός νά αλλάξει ὁ συσχετισμός δυνάμεων στό μπλόκ τής αλλαγής». Ἀκόμη μιά ἀλγεβρική διατύπωση; Ἀμχανία ψάλτου βήξ; Ἄς δοῦμε. Τό ζήτημα δέν εἶναι χωρίς σημασία ὄχι μόνο γιατί μῆκαμε σέ προεκλογική περίοδο: εἴτε γιά προετοιμασία τοῦ ἐδάφους πρόκειται ἐνόψει τῶν ἐκλογῶν τής Εὐρωβουλῆς τοῦ ἐρχομένου Ἰουνίου, εἴτε γιά τό ἐνδεχόμενο — πού συζητεῖται ἐπίμονα — διενέργειας πρόωρων βουλευτικῶν ἐκλογῶν, φυσικό εἶναι οἱ διάφορες πολιτικές δυνάμεις νά δοκιμάζουν τά ὄπλα τους, τά συνθήματά τους, τήν ἐπιχειρηματολογία τους. Στήν προκειμένη περίπτωση ὄμως τό σύνθημα τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. γιά τήν «άνατροπή τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων στό μπλόκ τής 'Αλλαγής» ἔχει, νομίζω, γενικότερη σημασία ἀνεξάρτητα ἀπό τήν προεκλογική ἀτμόσφαιρα γιατί θέλει νά δώσει στοὺς ἀριστεροὺς τής ἀνανέωσης μιά κατεύθυνση

πρακτική καί συνάμα μιά γενικότερη στρατηγική στήν παρούσα συγκυρία. Θέλει, ἐπίσης, νά διασκεδάσει ἢ καί νά ἀνασκευάσει κριτικές πού ἐντείνονται, τόσο στόν ἐσωκομματικό χῶρο ὅσο καί στόν περίγυρο τῶν φίλων, ὁπαδῶν ἢ ἀνεντακτικῶν δυνάμεων πού ὡς τώρα συγκαταλέγονταν στήν ἐκλογική δύναμη τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. Θέλει κυρίως νά ἀπαντήσει σ' ἐκείνη τήν κριτική πού θεωρεῖ ὅτι τό ΚΚΕ ἔσωτ. συμπλέει μέ τό κυβερνητικό κόμμα καί τοῦ προσφέρει τήν κριτική ἢ τήν ἀκριτή ὑποστήριξή του, μέ ἀποτέλεσμα νά ὑπονομεύεται ὄχι μόνο ἡ δυνατότητα προώθησης ὀρισμένων τουλάχιστο αλλαγῶν ἀλλά γενικότερα τό πολιτικό μέλλον τής κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς. Τό «νέο» σύνθημα ὑπαινίσσεται ὅτι ὄχι μόνο ὑπάρχει διαφοροποίηση ὡς πρὸς τήν κυβερνητική πολιτική τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀλλά καί μαχητική διάθεση γιά τήν αλλαγὴ τής 'Αλλαγής.

Ἡ νέα γραμμή πού τώρα δοκιμάζει τό ΚΚΕ ἔσωτ. στηρίζεται σέ δύο βασικές παραδοχές. Πρῶτον ὅτι στίς ἐκλογές τοῦ 1981 ἔχει ἐκφραστεῖ ἡ βούληση τής συντριπτικῆς πλειοψηφίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (ΠΑ-

ΣΟΚ, ΚΚΕ, ΚΚΕ ἔσωτ. ΕΔΑ, ΚΟΔΗ-ΣΟ) ὑπὲρ τής 'Αλλαγής, ἢ σωστότερα κατὰ τής Δεξιᾶς. Οἱ δυνάμεις αὐτές καί οἱ συνάδουσες κοινωνικές, προφανῶς, συνιστοῦν τό μπλόκ τής 'Αλλαγής, εἶναι οἱ δυνάμεις πού τήν θέλησαν καί τήν ἐπέβαλαν ἐκλογικά κατατροπώνοντας τή Δεξιά. Δεύτερον ἡ «'Αλλαγὴ», ὡς κυβερνητική πλέον πολιτική, μορφή ἐξουσίας καί γενικότερη προοπτική δέν πάει καλά. Καταμαρτυροῦνται διάφορα τρωτά, πραγματικά ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον, τής πασοκικῆς πολιτείας, ὅπως ἡ γενική ἀνακολούθια προγραμματικῶν διακηρύξεων καί εφαρμοσμένης πολιτικῆς, ὁ μονοκομματικός χαρακτήρας τής ἐξουσίας, ἡ αὐταρχικότητα καί ὁ ἐμπειρισμός, ἡ περιφρόνηση καί ἡ χειραγώγηση τοῦ μαζικοῦ κινήματος, ὁ παραγκωνισμός τῶν μικρῶν κομμάτων καί ὁ ἡγεμονισμός, τὰ ἡμίμετρα καί οἱ ὑπαναχωρήσεις (π.χ. στό θέμα τῶν βάσεων), ἡ μονόπλευρη λιτότητα (π.χ. ἀναστολή τής ΑΤΑ), ἡ ἀσάφεια ὡς πρὸς τήν ΕΟΚ, οἱ κουτσογιοργικοί κοινοβουλευτικοὶ ἀκροβατισμοί, οἱ παντοειδεῖς ἐρασιτεχνισμοὶ στή διαχείριση τῶν κοινῶν κ.λπ. κ.λπ. Πάντοτε βέβαια ὑπερτονίζονται τά θετικά — μέ πρῶτο καί κύριο τήν ἀναγνώριση τής Ἐθνικῆς Ἀντίστασης — ἀλλά καί ταυτόχρονα γίνεται ἡ διαπίστωση ὅτι παρά τήν ἐκφρασμένη λαϊκή ἐντολή ἡ 'Αλλαγὴ καρκινοβατεῖ, ὑπονομεύεται, δέν προχωρεῖ. Ἐνα βῆμα πρὸς, πολλά βῆματα πίσω.

Ἄλλά γιατί; Ἡ ἀπάντηση δέν θά δοθεῖ ὕστερα ἀπό μίαν ἀνάλυση τῶν ταξικῶν, τῶν πολιτικῶν καί τῶν ιδεολογικῶν γνωρισμάτων τοῦ κυβερνώντος κόμματος. Ὁ ἐξηγητικός καί ἀξιολογικός μίτος εἶναι ὁ ἐνας ὑπαινιγμός τοῦ τύπου ὅτι ὁ συσχετισμός τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δυνάμεων μέσα στό «μπλόκ τής αλλαγής» εἶναι τέτοιος, ὥστε τό πάνω χέρι ἔχουν ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων ἡ ιδεολογία, τὰ συμφέροντα καί ἡ πολιτική ἀντιστρατεύονται τῇ λαϊκῇ βούληση γιά μιά «πραγματική αλλαγὴ μέ κατεύθυνση τόν σοσιαλισμό».

**Ἡ «'Αλλαγὴ» ὑπονομεύεται.
Πρέπει νά σωθεῖ!**

Ἡ «ἐξήγηση» αὐτὴ θέλει ἐξήγηση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὅταν τά πράγματα δέν πάνε καλά, ὑπάρχουν κάποιες αἰτίες πού οἱ ἐνδιαφερόμενοι

σκέφτονται να θεραπεύσουν. Αιτίες κοινωνικές και πολιτικές. Οι τελευταίες φυσικά, δεν κατέχουν την τελευταία θέση. Αν επομένως τό τρένο της αλλαγής έχει έκτροχιασθεί, σέ σημείο μάλιστα πού νά απαιτείται μιά ανατροπή του συσχετισμού των δυνάμεων πού τήν προωθούν, πρέπει, πρίν απ' όλα και πάνω απ' όλα, νά ξέρουμε τί καλούμαστε νά ανατρέψουμε. Κι ἐδῶ τό σύνθημα του ΚΚΕ ἐσωτ. μέ τήν αφορημένη, τήν ἀλγεβρική νά διατύπωση, είναι πού δέ λέει τίποτε ἢ λέει τά πάντα. Στήν περίπτωση πού θά ἔθελε νά εἶναι συγκεκριμένο και ρεαλιστικό, ὅπως συνηθίζει νά λέει ὁ ΚΚΕ ἐσωτ. γιά τόν ἑαυτό του, ἔπρεπε νά δείξει συγκεκριμένα ποιός είναι ὁ σημερινός συσχετισμός των δυνάμεων στό «μπλόκ τῆς Ἀλλαγῆς», νά ὀνομάσει αὐτές τίς δυνάμεις και νά τίς χαρακτηρίσει, κυρίως νά δείξει ποιές είναι ἐκείνες πού τό ἐμποδίζουν νά πάρει τό σωστό δρόμο ὄντας, προφανῶς, ἐναντίες στήν οὐσιαστική ἀλλαγή πού προσιωνίζεται τό σοσιαλισμό. Φυσικά ὑπάρχουν και τά περαιτέρω: Πῶς θά γίνει ἡ ἀνατροπή, ποιοί οἱ ἀνατροπείς, ποιοί θά ἀντικαταστήσουν τούς ἀνατρέψιμους και ἀνατρεπτέους, ποιά κατάσταση θά διαμορφωθεῖ μετά κ.λπ. κ.λπ. Αὐτά ὅμως είναι μιά ἄλλη ἱστορία μέ τήν ὁποία, δυστυχῶς, δέν μπορούμε νά καταλιαστοῦμε ὅσο τά προκαταρκτικά παραμένουν στήν ἀσάφεια και στή σύγχυση.

Ἄς ἐρθοῦμε, λοιπόν, στό προκαταρκτικά.

Τί είναι τό «μπλόκ τῆς Ἀλλαγῆς»;

Τί είναι τό «μπλόκ τῆς Ἀλλαγῆς»; Προφανῶς ὄχι ἓνα ἐκλογικό ποσοστό ἢ τό ἄθροισμα των ἐκλογικῶν ἐπιδόσεων των ἀντιδεξιῶν δυνάμεων στίς τελευταίες βουλευτικές ἐκλογές. Ἀπό τή στιγμή πού υἱοθετεῖται ὁ ὅρος, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δοῦμε ἄν ὄντως ἀντιστοιχεῖ σέ κάποια πολιτική πραγματικότητα, γιατί δέν είναι ἀπλῶς μιά λέξη ἀλλά θέλει νά περιγράψει μιά συμμαχία πολιτικῶν και κοινωνικῶν δυνάμεων. Κάποια μορφή μετώπου τέλος πάντων εἴτε ἀπό τίς γνωστές παλαιές εἴτε καινούρια. Καί βέβαια δέν είναι ὑποχρεωτικό ἡ συμμαχία αὐτή νά ἔχει ρητά συνομοληγηθεῖ, νά ἔχουν ὑπογραφῆ συμφωνητικά, κοινές διακηρυξεις κ.λπ. Θά ἀρ-

κοῦσε πολιτική σύμπλευση μέ πολύ γενικούς, ἔστω, ὄρους.

Ἡ πολιτική πραγματικότητα πού ζοῦμε μᾶς επιτρέπει, μέ τή συγκεκριμένη συμπεριφορά των κομμάτων και των κοινωνικῶν δυνάμεων, νά διαπιστώσουμε τήν ὑπαρξή του μπλόκ;

Νομίζω ὅτι τόσο στήν προεκλογική περίοδο ὅσο και μετά τέτοιο μπλόκ δέν ὑπῆρξε. Ἡ Δεξιά, βέβαια, μιλά γιά «Λαϊκό Μέτωπο, ΠΑΣΟΚ - ΚΚΕ» προσπαθώντας νά ἐνεργοποιήσει τά ἀντικομμουνιστικά ἀνακλαστικά του ἀστικού συντηρητισμοῦ, κυρίως τή φοβία και τό σκιάχτρο του ὀλοκληρωτισμοῦ. Θά ἦταν ὡστόσο ἀνόητο νά θεωρησε κανείς τίς ἀντιπολιτευτικές δημαγωγίες ἢ τίς ἰδεοληψίες τῆς Δεξιάς ὡς σοβαρή ἀνάλυση. Ἀντίθετα, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι οἱ κύριες ἀντιδεξιές δυνάμεις, ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ, και προεκλογικά και μετεκλογικά βρίσκονται στό μαχαίρια. Οἱ γενικότερες ἰδεολογικές καταβολές των δύο αὐτῶν κομμάτων και ὁ συγκεκριμένος τρόπος πού πολιτεύτηκαν δέν τούς ἐπέτρεψαν παρά μόνον εὐκαιριακές συνεργασίες πού δέν ἔφτασαν οὔτε καν στήν ὑποστήριξη κοινῶν ψηφοδελτίων στίς δημοτικές ἐκλογές. Ἄν θά ἔθελε νά χαρακτηρίσει κανείς τίς σχέσεις των δύο κομμάτων ἐδῶ και ἑννέα χρόνια δέ θά δυσκολευόταν νά διαπιστώσει τόν ἄγριο, ἄν και συχνά μουλωχτό, πόλεμο πού διεξάγεται ἀκήρυχτος ἀνάμεσά τους, μιά ἀγωνιώδη τακτική γιά τό ἀμοιβαῖο «κατέλωμα». Τό κύριο εἶναι ποιός θά εἶχε τό πάνω χέρι, ποιός θά ὑπαγόρευε τούς ὄρους του (και τή γραμμή του) στόν ἄλλο, ποιός ἀπό τούς δύο σέ ὄργανα και σέ φορεῖς θά εἶχε τούς περισσότερους δικούς του. Ἀκόμη περισσότερο ἀληθεύει ὅτι ποτέ δέν ὑπῆρξε ρητή ἢ σιωπηρή συμμαχία ὄλων των ὀνομαζόμενων δημοκρατικῶν δυνάμεων. Ἔτσι τό περιβόητο «μπλόκ τῆς Ἀλλαγῆς» περιορίζεται στή μονόπλευρη ὑποστήριξη πού προσφέρει τό ΚΚΕ ἐσωτ. στήν κυβέρνηση χωρίς γενικότερη σημασία ἄλλωστε γιά τή στερέωση τῆς κυβερνητικῆς θέσης λόγω των πενιχρῶν δυνάμεων πού ἀντιπροσωπεύει τό κόμμα τῆς κομμουνιστικῆς ἀνανέωσης. (Φυσικά ὑπάρχει και ἡ ΕΔΑ, μέ τήν πλατιά κοινωνική βάση. Ἄλλά ἄς μιλάμε καλύτερα γιά σοβαρά πράγματα).

Κάπως ἔτσι ἔχουν τά πράγματα: λυκοφιλίες, ἀνοιχτές συγκρούσεις, κατελώματα, συνεννοήσεις στό

παρασκήνια, μαγειρέματα, καταγγελίες. Σχέσεις δηλαδή ἐλάχιστα ἐποικοδομητικές γιά τήν οἰκοδόμησιν του πολιτικῶν συγκροτήματος τῆς αλλαγῆς, εἴτε τό δοῦμε μέ δημοφιλικούς εἴτε μέ γκραμσιανούς εἴτε μέ εὐρωκομμουνιστικούς ὄρους. Τό σίγουρο εἶναι ἡ κοινή ἐκλογική ἀντιδεξιά στάση, τό γεγονός ὅτι κανένα ἀπό τά δημοκρατικά κόμματα δέν ψήφισε και δέν διευκόλυνε τή Δεξιά ἀλλά τόν ἑαυτό του, ὅλοι μαζί τήν μαύρισαν και βεβαίως συνεχίζουν νά τήν μαυρίζουν.

«Τό μπλόκ τῆς Ἀλλαγῆς» = ΠΑΣΟΚ

Ἄφησαμε τελευταῖο τό 48% του ΠΑΣΟΚ. Τό ποσοστό αὐτό, πράγματι, περιγράφει κάποιο «μπλόκ Ἀλλαγῆς». Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό ποσοστό αὐτό δέν εἶναι μόνο ἡ κομματική ἐπιρροή του ΠΑΣΟΚ, ὅτι ἐκφράζεται σ' αὐτό ἡ γενικότερη ἰδεολογική και πολιτική ἀλήθεια του κυβερνῶντος κόμματος, ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό τμήμα αὐτό του ἐλληνικοῦ λαοῦ — σχεδόν ὁ μισός πληθυσμός — ἀκολούθησε τά συνθήματα και τήν προοπτική τῆς Ἀλλαγῆς μέ τούς ὄρους πού προεκλογικά προώθησε και ἐξυπηρέτησε τό ΠΑΣΟΚ — πράγμα ὀπωσδήποτε βέβαιο —, κι ἄν ἀκόμη ὑποθέσουμε ὅτι τό τμήμα αὐτό του ἐλληνικοῦ λαοῦ ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖ τήν ἐμπιστοσύνη του στό ΠΑΣΟΚ — πράγμα καθόλου βέβαιο — τότε, στό σημείο αὐτό, πραγματικά ἐντοπίζεται μιά πολιτική πραγματικότητα πού χωρίς πολλές ἐπιφυλάξεις θά μπορούσε νά ὀνομαστῆ «μπλόκ τῆς Ἀλλαγῆς», δηλαδή ἡ κύρια, και σχεδόν ἀποκλειστική, πολιτική δύναμη τῆς Ἀλλαγῆς. Κατά πόσο ἡ πολιτική ἐμπιστοσύνη πρὸς τό ΠΑΣΟΚ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα θεμελιωμένη ταξική συμμαχία πού οἰκοδομήθηκε και σφυρηλατήθηκε στό πλαίσιο του «Κινήματος», ὅπως τό ἴδιο διατείνεται (ΕΛΕ), θά μπορούσε νά ἀφήσει πολλά ἐρωτηματικά τά ὁποία δέν θά διασκέδαζε ὁ ἀλαζονικός χαρακτήρας των πασοκικῶν διαβεβαιώσεων. Γιατί στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει συμμαχία μικροαστῶν, μεσοστρωμάτων, ἐργατῶν και ἀγροτῶν, των τάξεων δηλαδή και στρωμάτων ἀπ' ὅπου τό ΠΑΣΟΚ ἀντλήσε τήν κύρια ἐκλογική και κομματική δύναμή του.

Τό γεγονός ὅτι ἐργάτες, μικρο-

στοί, αγρότες και μεσοστρώματα ψήφισαν μαζικά ΠΑΣΟΚ, καθόλου δέν σημαίνει ότι οι βραχυχρόνιες ή οι μακροχρόνιες κοινωνικές προσδοκίες τους είναι όμορρες, όμοειδείς, συνεκτικές, ότι ύπακούουν σε ένα κοινό γενικό κοινωνικό σχέδιο. Αντίθετα μάλιστα. Η πραγματική κίνηση των στρωμάτων αυτών στο κοινωνικό επίπεδο διακατέχεται από τό πιο άκρατο συντεχνιακό πνεύμα. Έπειδή άλλωστε έχουν καταστραφεί οι κοινωνικοί συνεκτικοί δεσμοί, βρισκόμαστε μπροστά σε μία κοινωνία κατακομματισμένη που αναζητά φανταστικές ενότητες και συνοχές όχι εκεί που παράγεται και αναπαράγεται ή ύλική ζωή, όχι σε μορφές οργάνωσης που στηρίζονται σε στέρεες βάσεις αλλά σε πλασματικές και φανταστικές προβολές, σε λατρείες αρχηγών, ποδοσφαιριστών, τραγουδιστών και ήθοποιών. Όσο άλλωστε καταθρυσματίζεται ή κοινωνική συνοχή τόσο αναδεικνύεται ως αναγκαίο προϊόν της ο κρατισμός. Ο κρατισμός του ΠΑΣΟΚ δέν γεννιέται από την προσωπική αυταρχικότητα και τις αντιλήψεις των επιτελείων, όσο ισχυρά κι αν είναι αυτά. Έχει κοινωνικές ρίζες παρόλο που, μέσα από τις γνωστές διαδικασίες ανάδρασης, τά αποτελέσματα γίνονται αιτίες ισχυροποιώντας και μεγεθύνοντας τις αρχικές κοινωνικές καταβολές. Και ξέρουμε ότι τό ΠΑΣΟΚ όχι μόνο δέν αντιστάθηκε στο συντεχνιακό πνεύμα, στη μαζοποίηση, στον πολιτικό και ιδεολογικό έκχυδαϊσμό, στην άτομοποίηση αλλά μετέτρεψε αυτά τά σύμφυτα στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία φαινόμενα σε θεμελιακούς θεσμούς, μία και πάνω σ' αυτά στηρίχθηκε για να διευρύνει την κοινωνική του βάση και τά καλλιέργησε συστηματικά για να κατακτήσει την πλειοψηφία που κατέκτησε.

Πραγματικά, λοιπόν, ύπάρχει κάποιο «μπλόκ», του όποιου τά όρια έκτείνονται πέρα από την κομματική δύναμη και έπιρροή του ΠΑΣΟΚ αλλά στο όποιο ή μόνη, ή αποκλειστική, άρθρωτική πολιτική δύναμη είναι τό ΠΑΣΟΚ. Από κει και πέρα ή συζήτηση, αναγκαστικά επικεντρώνεται στο τί είναι και τί θέλει τό ΠΑΣΟΚ. Έπομένως, αναγκαστικά και πάλι, ή όποια συζήτηση για την «ανάτροπή του συσχετισμού δυνάμεων στο μπλόκ της Άλλαγής» παραπέμπει σε μία συζήτηση για την άλλαγή του ίδιου του ΠΑΣΟΚ ως κόμματος έξουσίας.

Δέ βλέπω άλλωστε πώς άλλως

θά μπορούσε να μιλά κανείς συγκεκριμένα για τή συγκεκριμένη πολιτική πραγματικότητα που ζούμε, πλην και αν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, θά υίοθετούσε τον απόκρυφο και κρυπτικό πολιτικό λόγο. Άλλά αυτή τή μέθοδο ως τήν αφήσουμε να τή μονοπωλεί τό ΚΚΕ και ή έξουσία.

Στό σημείο αυτό δέν πρόκειται να ανοίξω καμιά γενικότερη συζήτηση για τον χαρακτήρα, τή φύση, τήν ιδεολογία κ.λπ. του ΠΑΣΟΚ. Ό,τι είπώθηκε ως τώρα, και σε τούτο τό περιοδικό και άλλου, αρκεί για να κρατήσουμε τά δυό-τρία απόλυτως χρήσιμα για τήν περίπτωση συμπεράσματα.

Έχει είπωθει, λοιπόν, και είναι άληθεια ότι:

1. Τό ΠΑΣΟΚ είναι κόμμα αρχηγικό. Έχει έναν μεγάλο αρχηγό

του όποιου τό κύρος και τό απόλυτο προβάδισμα, χαρισματικού τύπου, δέν άμφισβητείται ούτε στο έσωτερικό του κόμματός του ούτε από τους όπαδούς του. Ο αρχηγός είναι ή κύρια — αν όχι και ή μόνη — άρθρωτική δύναμη του κόμματος τής έξουσίας, σε σημείο μάλιστα που κανείς δέν μπορεί να φανταστεί τί θά ήταν — αν ύπήρχε — τό ΠΑΣΟΚ χωρίς τον Άρχηγό.

Τό ΠΑΣΟΚ επίσης, κατ' εικόνα και όμοίωση του αρχηγού, έχει πολλούς μικρότερους αρχηγούς, οι όποιοι, στο πλαίσιο τής δοτής τους έξουσίας, άρθρώνουν ύποσύνολα ή φέουδα τόσο με βάση τις κυβερνητικές διαδικασίες και τον κρατικό μηχανισμό όσο και με βάση τις παράλληλες κομματικές διαδικασίες και τήν κομματική οργάνωση. Κανείς επίσης δέν θά μπορούσε να φανταστεί τί θά ήταν — αν ύπήρχε

— τό ΠΑΣΟΚ χωρίς την ύπαρξη και τη δράση των μικρών άρχηγών ή άρχηγίσκων.

2. Τό ΠΑΣΟΚ επίσης άρθρώνεται μέ βάση έναν όρισμένο ιδεολογικό λόγο πού δικαιώνει και ισχυροποιεί τήν άρχηγική δομή του κόμματος, καταστρέφει τις ένάντιες ιδεολογίες και επιτρέπει τήν άνετη επικράτηση τής πολιτικής πού οι κορυφές επιλέγουν και προωθούν. Βέβαια τό ΠΑΣΟΚ δέν είπε ότι πιστεύει στον τριτοκοσμισμό, τον κορπορατισμό, τον κρατισμό, τον λαϊκισμό και τήν τεχνοκρατία. Δέν τό είπε αλλά τό έλάλησε. Έτσι τό «μπλόκ τής Άλλαγής» χάρη στις ένδιάθετες ιδεολογικές τάσεις των στρωμάτων πού οργανωτικά και εκλογικά περιέλαβε, χάρη επίσης και στην άκούραστη δράση του ίδιου του κομματικού μηχανισμού, άρχηγού και άρχηγίσκων συμπεριλαμβανομένων, είναι ένα καταπληκτικό μωσαϊκό ιδεολογιών στο όποιο μπορεί να πιστοποιήσει κανείς όλα τά ιδεολογικά ρεύματα εκτός από εκείνα πού προδίδουν βαθύτερες ταξικές και πολιτικές συνειδητοποιήσεις και μπορούν να άρθρώσουν μια σύγχρονη σοσιαλιστική ιδεολογία.

Η προηγούμενη παρέκβαση έγινε για να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε τήν κατά τή γνώμη μου ουσιαστική πλευρά του συνθήματος του ΚΚΕ έσωτ. για τήν «άνατροπή συσχετισμού δυνάμεων στο μπλόκ τής Άλλαγής». Γιατί αν ρωτήσουμε επίμονα τό «νέο» σύνθημα τί θέλει να πεί, σε τί πρακτικά μεταφράζεται, σε ποιά συγκεκριμένη πολιτική πρακτική καταλήγει, δέν μπορούμε παρά να δώσουμε (ή να πάρουμε) τήν απάντηση ότι «άνατροπή του συσχετισμού δυνάμεων στο μπλόκ τής Άλλαγής» σημαίνει: *Πρώτον*, άνατροπή τής άρχηγικής δομής του ΠΑΣΟΚ και κατάργηση (άνατροπή) των άρχηγών του, κυρίως εκείνου πού άποτελεί και τή μόνη άρθρωτική του δύναμη και του ένέπνευσε τήν κατεύθυνση πού άκολουθεί, τήν κατεύθυνση εκείνη πού, τώρα, διαπιστώνουμε ότι υπονομεύει τήν Άλλαγή. *Δεύτερον* άνατροπή του συσχετισμού δυνάμεων στο μπλόκ τής Άλλαγής σημαίνει άνατροπή του ιδεολογικού λόγου πού συγκροτεί τό ΠΑΣΟΚ ως κόμμα έξουσίας.

Άπό κεϊ και πέρα θά μπορούσαμε να μιλήσουμε και για άλλες, ουσιαστικές, πολιτικές. Καμιά όμως άλλαγή πολιτικής δέν είναι νοητή όσο διατηρούνται οι προϋπο-

θέσεις πού έκτρέφουν τή σημερινή πολιτεία του ΠΑΣΟΚ, υπαγορεύουν, καθοδηγούν και δρομολογούν τήν πορεία τής Άλλαγής. Η διαφορετικά: Άλλαγή σημαίνει αυτό πού γίνεται, γιατί αυτό πού γίνεται προκύπτει από τον σημερινό συσχετισμό δυνάμεων στο κόμμα τής έξουσίας (ή στο μπλόκ τής Άλλαγής), από τήν πολιτική δύναμη πού έχει τήν ευθύνη για τή διακυβέρνηση του τόπου. Πρέπει λοιπόν να αλλάξει ή Άλλαγή. Να αλλάξει τό ΠΑΣΟΚ, να υποστεί μια τεράστια έσωτερική μετατροπή, να βγάλει τό μέσα έξω. Αυτό θέλει τό ΚΚΕ έσωτ. με τό «νέο σύνθημά του»; Θα ήταν πολύ ωραίο για να είναι άληθινό. Γιατί, πέρα από τό ζήτημα των προϋποθέσεων, τόσο μέσα στο ΠΑΣΟΚ όσο και έξω απ' αυτό, για ένα παρόμοιο γιγάντιο μετασχηματισμό τής κύριας πολιτικής δύναμης τής χώρας, υπάρχει κάτι τό πρόκαταρκτικό: Θέλει πραγματικά κάτι τέτοιο τό ΚΚΕ έσωτερικού; Έπιστρατεύεται σε μιάν τέτοια προοπτική; Θέλει να τήν έξυπηρετήσει; Άντιστοιχεί στην πολιτική του φιλοσοφία; Και έδώ είμαστε υποχρεωμένοι να ξαναπούμε: είναι πάρα πολύ ωραίο για να είναι άληθινό.

Γιατί άνεξάρτητα από τον «ρεαλισμό» μιας τέτοιας πολιτικής, προϋποτίθεται μια γενικότερη πολιτική φιλοσοφία πού άποδίδει στην κομμουνιστική δράση όχι ένα ρόλο «κοινωνικού επιδιορθωτή» πού στριφογυρίζει στο άτέρμονο παιχνίδι των έξελικτικών διαδικασιών, όχι ρόλο φτωχού προσκεκλημένου στο χορό πού σέρνουν οι πολιτικοί πρωταγωνιστές των έξυγχρονι-

σμών και τής ανάπτυξης αλλά του κριτή και του άρνητή τής κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας πού ζούμε στο ρόλο εκείνο πού ξεκινά από τήν άμετάθετη ιδέα πώς ετούτη ή κοινωνία πού ζούμε πρέπει να άνατραπεί και να άναδιοργανωθεί ριζικά.

Δέν νομίζω πώς μια τέτοια πολιτική προοπτική προκύπτει από τή δράση του ΚΚΕ έσωτ. Γι' αυτό και οι φράσεις περί «άνατροπής του συσχετισμού δυνάμεων κ.λπ.» δέν είναι παρά άλγεβρικές, ίσως άμήχανες, φόρμουλες πού άντλούνται από τον άπύθμενο πίθο μιας κενής πλέον πολιτικής παράδοσης. Κι εκείνο τό βαρυσήμαντο «μπλόκ τής Άλλαγής» δέν είναι παρά ή λήψη του ζητούμενου ως δεδομένο πού αν και μηδενίζεται στην πολιτική πρακτική (ή τήν άνάλυση), ωστόσο δέν σταματά και δέν θά σταματήσει να γεννοβολά «νέες» φόρμουλες, όπως παλιότερα τή συνεργασία των δημοκρατικών δυνάμεων, όπως αύριο μπροστά στον κίνδυνο τής Νέας Δημοκρατίας, *τή συσπείρωση περί τό ΠΑΣΟΚ* με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Πράγματα πού καθημερινά λέγονται, συζητούνται, προβληματίζουν τον κόσμο και τον (μάς) άναγκάζουν να συνειδητοποιεί ολοένα και περισσότερο τή διλημματική ύψη τής πολιτικής πού μάς επιβάλλεται. Ίσως δέν βγαίνει τίποτε άκόμη, αλλά τό να ξέρουμε ότι μέσα σ' αυτές τις πολιτικές ποιότητες καθετί πού μοιάζει με επιλογή είναι τελικά έκβιασμός, τό κέρδος δέν είναι μικρό.

Άγγελος Έλεφάντης

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΕΝΑ ΣΧΟΛΙΟ ΤΟΥ «ΣΧΟΛΙΑΣΤΗ»

Στό τεύχος του Σεπτεμβρίου, τό (σχετικά νέο) μηνιαίο περιοδικό *Σχολιαστής* δημοσιεύει δύο στήλες με αποσπάσματα από άρθρα μου στον *Πολίτη* και στο *Βήμα*, συνοδευόμενα από μία εισαγωγή, ένα συμπέρασμα και συνδεδεμένες φράσεις, όλα μαζί περίπου μία τρίτη στήλη, τό όλον υπογραφόμενο από τό συντάκτη του κ. Τ. Κυπριανίδη. Τό έγχειρημα φαίνεται νά υπηρετεῖ τρεῖς στόχους.

Πρῶτον, στήν εισαγωγή, ἀσχετα μέ τά ἐκτιθέμενα στή συνέχεια, ἀσχολεῖται μέ ὀρισμένα θέματα τῶν προσωπικῶν μου δραστηριοτήτων. Ἐπειδή ὅμως αὐτά δέν εἶναι δικός του λογαριασμός (οὔτε ἔμμεσα, μία καί τίποτε δέν μᾶς συνδέει πού νά τοῦ ἐπιτρέπει κάτι τέτοιο), δέν θά τά συζητήσω.

Δεύτερον, τά ἀποσπάσματα τῶν ἄρθρων μου παρατίθενται γιά νά στηρίζουν (αὐτονόητα μάλιστα, μία καί δέν ἐπιχειρεῖται καμιά ἀνάλυση) τρεῖς «ἀπορίες». Ἀπορίες ρητορικές, μία καί ὅπως θά φανεῖ ἀμέσως εἶναι προφανής ἡ ὀρθή ἀπάντηση, πού εἶναι φυσικά ἀντίθετη ἀπὸ αὐτήν πού ὁ συντάκτης τοῦ *Σχολιαστή* νομίζει ὅτι δίνω στά κείμενά μου. Σχετικά μέ τά θέματα πού θίγει ὁ κ. Τ.Κ. φυσικά τοῦ πέφτει λόγος μία καί τά κείμενα εἶναι δημόσια καί ὑπόκεινται σέ κάθε ἀνάγνωση. Καί ἐπειδή κάθε δημόσια ἀπορία ἀξίζει μία δημόσια ἀπάντηση, ἄς δοῦμε ἐν συντομία γιατί οἱ ἀπορίες τοῦ κ. Τ.Σ. εἶναι... πραγματικές κι ὄχι ρητορικές, ὅπως νομίζει ὁ ἴδιος.

Ἀπορία 1η: «Κρίση καπιταλιστική ἢ κρίση ἐξαιτίας κυβερνητικῶν χειρισμῶν;» Τό ἐρώτημα βομβαρδίζει τήν ἀποψή μου ὅτι οἱ πρόσφατες «ἐξάψεις πού προκαλεῖ ἡ ἄνοδος τῆς ἰσοτιμίας τοῦ δολλαρίου» ὀφεί-

λονται στήν ἀμερικανική οικονομική πολιτική, ἀποψη πού ἀντιπαρατίθεται μέ ἄλλη ἀποψη σέ ἄλλο ἄρθρο μου ὅτι ἡ «νομισματική κρίση... δέν ἀποτελεῖ τήν οὐσία τῆς συνολικῆς κρίσης...». Ἀντίφαση λοιπόν καί, προφανῶς, διπλοπροσωπία: ἡ πρώτη ἀποψη βρίσκεται στό «Βήμα», ἡ δευτέρα στόν «Πολίτη». Δέν θά ἐπικληθῶ τό γνωστό, καί σωστό, ὅτι μέ ἀποσπασματικά τσιτάτα μπορεῖς νά κάνεις τό Κοράνι εἰσαγγελέα καί συνήγορο τῆς ὀποιασδήποτε πολιτικῆς. Θά προσπαθῆσω ἀπλῶς νά λύσω τήν ἀπορία τοῦ κ. Τ.Σ. Λοιπόν, ἡ κρίση εἶναι ἀναμφισβήτητα καπιταλιστική (ἐδῶ κερδίζει...) καί ἡ αἰτία τῆς πρόσφατης «κρίσης τοῦ δολλαρίου» εἶναι ἡ ἀμερικανική οικονομική πολιτική (καί κανεῖς δέν γνωρίζεις ποίος ἀκριβῶς κερδίζει, τουλάχιστο μεσοπρόθεσμα).

Δέν ξέρω ἂν ὁ κ. Τ.Κ. ἔχει ἀκουστά γιά τίς διακρίσεις πού συνεπάγεται ἡ ἀνάλυση στά διάφορα ἐπίπεδα τῆς ἀφαίρεσης ὅπου αὐτή διεξάγεται, γιά τή διαφορά ἀνάμεσα στίς μακροπρόθεσμες τάσεις καί τή κάθε φορά συγκεκριμένη στιγμή, γιά τή διαφορά ἀνάμεσα σέ δομή καί συγκυρία. Φαντάζομαι ὅμως ὅτι ὄλο καί κάτι θά ἔχει ἀκούσει. Ὅπως καί ὅτι ἀσφαλῶς δέν ἐξαιρεῖ τοὺς κυβερνητικούς χειρισμούς, τίς κυβερνήσεις, τήν πολιτική, τό πολι-

τικό ἀπό τό χῶρο μέσα στόν ὁποῖο ἀναπτύσσονται οἱ τάσεις τῆς καπιταλιστικῆς κρίσης. Ἐχοντας ἀκούσει γιά ὅλα αὐτά ἔχει λοιπόν τή δυνατότητα νά καταλάβει πῶς ἡ πολιτική τοῦ κάθε κράτους (καί ἰδιαίτερα τοῦ πρώτου τῆ τάξει ἐν καπιταλισμῷ) προσπαθεῖ νά συνοδεύσει, νά κάμψει ἢ νά ἀντιστρέψει μία ἢ περισσότερες τάσεις, κύριες ἢ δευτερεύουσες, πού δημιουργεῖ ἡ δυναμική τῆς συνολικῆς κρίσης. Μέ ἐπιτυχίες, διαρκεῖς ἢ πρόσκαιρες, καί ἀποτυχίες. Καί ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς συγκυρίας συνίσταται ἀκριβῶς στό νά ξεδιαλύνει αὐτή τή συνάντηση. Πράγμα πού δέν ἐρχεται καθόλου σέ σύγκρουση μέ τή γενική ἀνάλυση τῆς καπιταλιστικῆς κρίσης, ὡς κρίσης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καί τῶν ἐξελίξεων τῶν συγκεκριμένων μορφῶν πού ἔχουν ἢ πού παίρνουν τά ἀναλλοίωτα βασικά καί συστατικά του στοιχεῖα. Φυσικά ἀντί γιά ὅλα αὐτά μπορεῖ κανεῖς νά ξεφουρνίζει ὅποτε χρειάζεται κάποια βαρύγδουπη καί τελειωτική διαβεβαίωση τοῦ τύπου «ὅλα αὐτά εἶναι καπιταλιστική κρίση» ἢ κάτι τέτοιο, καί «ἰδοῦ, κύριε, γιατί ἡ κόρη σας εἶναι μουγγή». Μέ τέτοια ὅμως εὐκόλα, μουγγή μένει ἡ Ἀριστερά, ὄχι ἡ «ἀνανεωτική» (γιατί ἐξ ὀρισμοῦ θά ἔπρεπε νά τά ἀποφεύγει...), ἀλλά μία ἄλλη, διάχυτη καί ἀποφθεγγόμενη τήν αὐτάρκειά της. Καί κομμάτι ἐξυπνακίστικη.

Ἀπορία 2η: «Πολυεθνικές σάν ἐκτελεστές τοῦ νόμου τῆς ἀξίας σέ παγκόσμια κλίμακα ἢ ἐκμεταλλετές τῆς ἀπουσίας κοινῆς ἐυρωπαϊκῆς πολιτικῆς;» Ἐδῶ ἡ «ἀπορία» βάλλει, ἀνεῦ ἄλλου, στήν ἀποψή μου ὅτι ἡ ἔλλειψη ἐυρωπαϊκῆς ἐνότητας δυσκολεύει ἢ καθιστᾷ ἀδύνατη τήν ἀπάντηση στήν ἀμερικανική πρόκληση (πολιτική ὡς πρὸς τό δολλᾶριο κ.λπ). Καί ὑπονοεῖται προφανῶς ὅτι ἀντιφάσκει αὐτή ἡ ἀποψη μέ ἐκείνη σχετικά μέ τήν παγκόσμια ἐμβέλεια στρατηγικῆς τῶν πολυεθνικῶν ἑταιρειῶν. Ὑπονοεῖται ἐπίσης ὅτι τήν ἀποψή μου περί ἐυρωπαϊκῆς ἐνότητας ἐκφράζω μόνο στό «Βήμα». Ἐνῶ, προφανῶς, ἀλλά λέω στόν «Πολίτη» ἡ ποίος ξέρεי πού ἄλλου. Τό νεαρόν τῆς ἡλικίας τοῦ περιοδικοῦ δικαιολογεῖ ἄραγε τόση ἄγνοια τῶν συντακτῶν του; Τίς ἀπόψεις μου ὑπέρ τῆς ἐυρωπαϊκῆς ἐνότητας, παμπάλαιες, τίς ἔχω ἐκφράσει πλειστάκις ἐδῶ κι ἐκεῖ καί κυρίως καί κατά (περίπου κουραστική) ἐπανάληψη στόν «Πο-

λίτη». Τί ανακάλυψε λοιπόν ο «Σχολιαστής»; Τώρα, βέβαια, ίσως θεωρεί ότι η θέση υπέρ της ευρωπαϊκής ενότητας αντιφάσκει με την ανάλυση «πολυεθνικών ως «έκτελεστών (ισίαι του νόμου της άξιας σε παγκόσμια κλίμακα». Δικαίωμα του, αλλά αντί να εκφράζει «άπορίες» θά έπρεπε να εμφανίσει και κανένα επιχειρήμα. Τά δικά μου, και άλλων πολλών (μεταξύ των οποίων και συνεργατών του «Σχολιαστή»), έχουν κατά κόρο δημοσιευτεί, τά έχω δε υποστηρίξει και με άλλους δημόσιους τρόπους. Και συνίστανται εν όλίγοις στό ότι οι «έκτελεστές του νόμου της άξιας σε παγκόσμια κλίμακα» δέν τόν...έκτελούν ομοίομορφα, ούτε μέ την ίδια αποτελεσματικότητα, τούς ίδιους καταναγκασμούς, τίς ίδιες «δουλείες» στίς ΗΠΑ, στό Καμερούν, στήν ΕΣΣΔ, τή Γαλλία ή τή Βραζιλία. Δέν συναντούν τίς ίδιες αντίστασεις, τήν ίδια διαπραγματευτική, διερευνητική, κατασταλτική δύναμη. Και ως έκ τούτου κάθε συγκρότηση πολιτικού ύποκειμένου στήν «κλίμακά» τους είναι πράγμα θετικό, εξέλιξιμο, άνοιχτό στό μέλλον και σε οποιαδήποτε έκδοχή του. Έκτός κι αν ο κ. Τ.Κ. και ό «Σχολιαστής» γνωρίζουν από τώρα, ως «επιστημονικά» προκαθορισμένες, τίς εκφάνσεις της λειτουργίας του «πολυεθνικού συστήματος», βάσει της γενικής και αναλλοίωτης θεωρητικής τους κατάρτισης. "Αν ναι, είναι πράγματι περιττή κάθε ανάλυση και κάθε «παρέμβαση» (τήν όποια μου άποδίδουν ως κατηγορία...). Άρκεί ή θέση του «παρατηρητή» που νομίζει ότι είναι τέτοιος. Ούτε καν του σχολιαστή.

Άπορία 3η: «Λιτότητα γιά τήν ανάκαμψη ή επ-ανάκαμψη της λιτότητας;» Καί εδών, ίδια μεθοδολογία (αν μου επιτρέπεται νά χαρακτηρίσω έτσι τήν άνευ σχολίων συρραφή κειμένων). Πού σκοπεύει αυτή τή φορά νά φέρει σε αντίθεση αλλά και σε δημόσια καταφρόνια τήν άποσή μου ότι «ζεπέραςμα της κρίσης» δέν θά υπάρξει χωρίς «νέες τεχνικοοικονομικές, γεωπολιτικές και κοινωνικές βάσεις, γιά μιά νέα όργάνωση και ένδεχομένως νέα ανάπτυξη του διεθνούς συστήματος που γνωρίσαμε ως τώρα κρυσταλλωμένο γύρω από τίς αναπτυσσόμενες δυτικές καπιταλιστικές οικονομίες και που άσφαλώς δέν θά είναι μιά άπλή επί τί αυτό αναπαραγωγή του παρελθόντος» και τήν άποψη ότι ή «λιτότητα

τα» είναι «ή μόνη κατεύθυνση που φαίνεται άνοιχτή στή βραχυπρόθεσμη οικονομική πολιτική», όντας μάλιστα «άπαραίτητη προϋπόθεση γιά οποιαδήποτε μετέπειτα αναπτυξιακή φάση». Τώρα που είναι ή αντίφαση, όσο κι αν προσπάθησα δέν μπόρεσα να τό βρω. "Ισως όμως είμαι έπηρεασμένος από προσωπική συμπάθεια. Ο Σχολιαστής και ό κ. Τ.Σ. δέν φρόντισαν, ίσως γιάτί θεώρησαν ότι κι αυτό είναι αυτόνομο, νά τό ξεκαθαρίσουν. Έννοούν μήπως ότι οι συνθήκες γιά τό ξεπέρασμα της κρίσης που διατύπωση είναι άνεπαρκείς ή άσχετες; ότι δέν θά ξεπεραστεί ποτέ υπό οποιοσδήποτε συνθήκες; ότι ή ανάλυση δέν άφορά τήν Ελλάδα; ότι ή Ελλάδα δέν έντάσσεται στό «διεθνές σύστημα που γνωρίσαμε ως τώρα κρυσταλλωμένο γύρω από τίς αναπτυσσόμενες δυτικές καπιταλιστικές χώρες»; ότι δέν τήν άφορά ή αναδιάρθρωσή του; ότι δέν τήν επηρεάζουν οι συγκεκριμένες συγκυριακές τους περιπέτειες (όπως ή «κρίση του δολλαρίου»); ότι άνοιγονται άλλοι δρόμοι στή «βραχυχρόνια οικονομική πολιτική» σήμερα; ότι υπάρχουν συνταγές τέτοιας πολιτικής που επιτρέπουν μολαταύτα γιγαντιαία έλλείμματα του δημόσιου τομέα και τών έξωτερικών σχέσεων; ή ότι όλα αυτά είναι άσχετα μέ τήν οικοδόμηση μιάς «σωστής» (άλλά ποιώς;) πολιτικής; Δέν ευνουούν τίποτε απ' όλα αυτά, καθότι αν τέτοια μαγικά κόλπα ύπήρχαν θά τά είχαμε άκουστά. Πρός τί λοιπόν ή «άπορία»; Μά άπλως γιά νά άποκαλυφθεί τό μεγάλο μυστικό και νά ξεσχισθεί τό πέπλο της ύποκρισίας; Είμαι υπέρ μιάς πολιτικής λιτότητας. Μά μιά άπλή άνάγνωση τών οικονομικών μου άρθρων στόν «Πολίτη» όχι «τόν τελευταίο καιρό», όπως τονίζει... μέ σημασία ό κ. Τ.Κ., αλλά από πολλά χρόνια τώρα, θά έπειθε τούς συντάκτες και άλλους υπεύθυνους του «Σχολιαστή» ότι είναι πράγματι ή άποσή μου. Δέν θέλω νά φανώ ότι προπαγανδίζω τήν τακτική άνάγνωση του «Πολίτη», αλλά σας βεβαιώνω ότι βοηθάει. Καί γιά νά μήν ανακαλύπτουμε κάθε τόσο τήν πυρίτιδα και γιά νά πάψουν οι είσαγωγές γλαυκών στήν Άθήνα.

"Αν είχε εκπληρώσει τό στοιχειώδες γιά ένα σχολιατή αυτό καθήκον ό κ. Τ.Κ. θά γνώριζε όχι μόνο ότι είμαι υπέρ της λιτότητας, αλλά και τί νόημα δίνω σ' αυτή τή λέξη, άρνούμενος νά τήν παραχωρήσω στόν οποιοδήποτε άλλο τήν

χρησιμοποιεί επίσης, έπειδή τούτος ή εκείνος ό σχολιαστής θυμώνει όταν τήν άκούει.

Καί βέβαια δέν θά έκανε και τή μικρή, άδιόρατη λαθοχειρία νά μου άποδίδει ως περιεχόμενο της λιτότητας τίς προβλέψεις και πληροφορίες που περιέχει τό άρθρο μου στό «Βήμα» ως πρός τίς κυβερνητικές προθέσεις. Προβλέψεις που συνοδεύονται εξάλλου και από ανάλυση του υπό ποιές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες τέτοια άμεσα μέτρα θά μπορούσαν νά γίνουν πιστευτά και άποδεκτά. Δέν πειράζει όμως, ό χώρος του Σχολιαστή είναι περιορισμένος.

Τί μένει από τίς «άπορίες» αυτές του κ. Τ.Κ.; Μένει ή κατάληξη, προς τήν όποια εξάλλου όλα έτειναν, έστω και μέ τό ζόρι, από τήν αρχή. Άποκαλύπτεται τό «διττό πρόσωπο του Ίανου» (ξέρετε έκαινου του ρωμαϊκού θεού μέ τά δύο πρόσωπα, ένα μπρός κι ένα πίσω) που στόχο έχει νά «συγκροτήσει», μέ τήν ευρύτερη δυνατή νομιμοποιητική λειτουργία, τή θεωρητική έκφραση γιά τήν αναγκαιότητα μιάς περιοριστικής οικονομικής πολιτικής». Είδαμε γιάτί δέν πρόκειται γιά άποκάλυψη, μιά και, φευ, όμολογώ τέτοιες διαθέσεις από καιρό, και άνοιχτά. "Ομως ό κ. Τ.Κ. δέν τό είχε καταλάβει, λέει: «όσο γιά μäs τούς άφελείς που πιστέψαμε στήν άσυμφιλίωτη αντιπαλότητα τών άνανεωτών άριστερών προς τίς νεοφιλελεύθερες υπεραν-

τλαντικές τάσεις, καλά θά κάνουμε νά φυλαγόμαστε κατ' αρχήν από τούς πολυσχιδείς, πολυπρόσωπους καί "έγκυρους" άριστερους άρθρογράφους, πού μέ τήν έκλεπτυσμένη άντιφατικότητα τους πατάνε πάνω στην κρίση τής άριστερας κ.λπ.».

"Ας αφήσουμε τούς χαρακτηρισμούς πού έμπνέει στον κ. Τ.Κ. ή άπογοητευτή του, ή έξαπατημένη «άφέλειά του». Κι άς έλλθουμε στό ψητό: δέν έχουμε, κατά τόν κ. Τ.Κ. οί «άνανεωτές άριστεροί», άσυμφιλίωτη άντιπαλότητα μέ τίς «νεοφιλελεύθερες ύπερατλαντικές τάσεις». Δηλαδή δέν έχω έγώ, αλλά προφανώς καί άλλοι: Ποιοί άραγε; Λέτε νά έννοεί τούς περί τόν «Πολίτη»; Από τούς όποιους καλεϊ καί τούς άναγνώστες του νά «φυλάγονται»; Δέν τολμώ νά τό φανταστώ. Ό πληθυντικός μάλλον όφείλεται σέ άδεξιότητα ή ένδεχομένως σέ διάθεση νά προλάβει τήν μελλοντική επέλευση καί άλλων... Ίανών στό χώρο πού άσφαλώς επιδιώκει νά περιφρουρήσει γιά νά διαφυλάξει τήν καθαρότητά του καί τή... μονοπροσωπία του. Παρακολουθώντας όμως τά γραπτά όρισμένων συνεργατών του, φοβάμαι ότι ούτε αυτό θά καταφέρει, αλλά φυσικά δέν θά προσφύγω σέ άνοησίες περί... Ίανών. Άλλά ή συμφιλίωση μέ τίς νεοφιλελεύθερες ύπερατλαντικές τάσεις, όντως μέ προβληματίζει. Βέβαια έγώ σέ άρθρο μου στό «Βήμα», πού άσφαλώς ό κ. Τ.Κ. παρέλειψε νά διαβάσει, παίρνω θέση (καί μάάλιστα... άσυμφιλίωτη) σέ σχέση μέ τό νεοφιλελευθερισμό, ύπερατλαντικό, εύρωπαϊκό καί ελληνικό. Άλλά ίσως δέν ήμουν σαφής. Άναρωτιέμαι μάάλιστα μήπως τά άρθρα πού μέ τήν ίδια κατεύθυνση δημοσίευσε ό «Πολίτης» είχαν στόχο κι έμένα τόν ίδιο. Άρχισαν άραγε νά πολλαπλασιάζονται οί... Ίανοί; Λές νά υπήρχε καμιά προσεγγίση τής συντακτικής επιτροπής μας μέ τόν κ. Τ.Κ.; Θα δείξει.

Πάντως, φοβάμαι ότι καί σχετικά μ' αυτό τό θέμα, ύπάρχει μιά, τέταρτη, «άπορία» του κ. Τ.Κ. Γιατί δέν είναι καθόλου σαφές ποιά χρήση κάνει του όρου «νεοφιλελεύθερες ύπερατλαντικές τάσεις». Τίς χαρακτηρίζει άποφασιστικά τό ότι είναι ύπέρ μιάς «περιοριστικής οικονομικής πολιτικής», όπως βγαίνει σαφώς από τό κείμενό του; Τότε ή παρέα τους διευρύνεται καί περιλαμβάνει τή γαλλική σοσιαλιστική - κομμουνιστική συμμαχία σήμερα, τήν Ισπανική κυβέρνηση, τή γιουγκοσλαβική, πλείστες όσες τής ΚΟ-

ΜΕΚΟΝ καί πάει λέγοντας. Καί μάάλιστα ή παρέα αυτή έχασε, άν ποτέ τό είχε στά λόγια, ένα επίλεκτο, καί τό μόνο... ύπερατλαντικό μέλος της, τόν κ. Ρέηγκαν. Γιατί βέβαια, θά συμφωνήσει ό κ. Τ.Κ., όταν διατηρείς ένα έλλειμμα του προϋπολογισμού στό 200 δισεκατομμύρια δολλάρια δύσκολα, καί έν πάση περιπτώσει «άνορθόδοξα» δικαιούται ή πολιτική σου τόν τίτλο τής «περιοριστικής». Είδετε κάτι παράδοξα;

Άλλά τότε οί νεοφιλελεύθερες τάσεις δέν χρειάζονται τό «ύπερατλαντικές» (πού ή χρήση του αξίζει εξάλλου παλαιού τύπου «κριτικές», αντί πράκτορας του ήμπεριαλισμού καί άλλα συναφή, σήμερα κινδυνεύεις νά χαρακτηριστείς έτσι πράκτορας των ύπερατλαντικών, μικρή ή διαφορά). Μένουν λοιπόν οί σκέτες νεοφιλελεύθερες τάσεις. Μ' αυτές συμφιλιώνομαι ή συμφιλιώνόμαστε, πάρτε όποια έκδοχή σάς βολεύει. Από πού προκύπτει τό τοιοϋτον; Μυστήριο. Βολεύει όμως τόν κ. Τ.Κ. καί τόν Σχολιαστή. Γιατί τούς απαλάσσει από κάθε άνάγκη άνάλυσης καί εισόδου στό χώρο τής οικονομικής πολιτικής πού... πονάει. Γιατί βλέπετε ή άριστερά δέν είχε ποτέ της θεωρία γιά τή βραχυρόνια, τή συγκυριακή οικονομική πολιτική. Ξέρουμε βέβαια δύο έκδοχές της, εμπειρικές: έπεκτατική πολιτική, άμείσως μετά τήν άνοδο, μέ όποιο τρόπο, στην κυβέρνηση: από τόν Άλλιέντε μέχρι τό Μιττεράν ή πολιτική αυτή, σέ διαφορετικές κάθε φορά συνθήκες, άπέτυχε. Έκμεταλλεύθηκε κανείς τήν τεράστια καί όδυνηρή αυτή πείρα γιά νά παραγάγει νέες άπόψεις επί του θέματος; Όσο γιά τή δεύτερη έκδοχή, έχουμε τήν ειδική περίπτωση των «λαϊκών δημοκρατιών», όπου πάντοτε καί παντού ή βραχυρόνια οικονομική πολιτική υπήρξε άγρια περιοριστική καί μέχρι πρό όλίγου παρέμενε τέτοια: άυστηρότατη νομισματική πολιτική, εξισορροπημένος προϋπολογισμός, εξισορροπημένες (μέ διοικητικά μέτρα) έξωτερικές οικονομικές σχέσεις. Τό γιατί άλλαξε, συνειδητά ή όχι, μäs βγάξει από τά όρια τής άπάντησης στίς άπορίες του κ. Τ.Κ. καί του Σχολιαστή.

Καί οί δύο έκδοχές όμως κάποια σχέση πρέπει νά έχουμ μέ τούς προβληματισμούς καί τής ελληνικής άριστερας. Τώρα. Από τώρα. Άλλιώς ή ήδη τραυματισμένη άξιοπιστία της καταρρέει. Καί, όπως πράγματι ήδη συμβαίνει, κινδυνεύει

νά καταντήσει άπλό συνδικαλιστικό όργανο συνδικαλιστικών, μαζικών έστω, διεκδικήσεων. Δύσκολο νά δει κανείς πολιτικό μέλλον σέ μιά τέτοια άριστερά. Φυσικά μιά τέτοια τοποθέτηση του προβλήματος άνοίγει μεγάλη συζήτηση γιά όσους τό θέμα τούς «καίει». Ή τήν κλείνει έντελώς γιά τούς άλλους, «ρομαντικούς» ή «νεολαϊκιστές» πού τούς αφήνει άδιάφορους, ίσως γιατί κατ' αυτούς ή «πολιτική» δέν έκτείνεται σέ τέτοια χωράφια. Πρόβλημα τους.

Άλλά νά λείπουν τά δήθεν πονηρά, μέ νόημα καί σημασία (καί κλείσιμο ματιού), περί νεοφιλελευθερων τάσεων κάθε φορά πού αναφέρεται ό όποιοσδήποτε σέ δεδομένα, στοιχεία ή άδήριτες καί συγκεκριμένες άνάγκες: κανείς δέν μäs είτε πώς ό «άντιλαϊκός» πληθωρισμός μπορεί νά καταπολεμηθεί μέ ένα «φιλολαϊκό» καί αύξανόμενο έλλειμμα του προϋπολογισμού, είτε αυτή ή άδυναμία συνύπαρξης έμπεριέχεται επίσης στην όποιαδήποτε άνάλυση των «νεοφιλελευθερων τάσεων», είτε στό πρώτο τυχόν οικονομικό έγχειρίδιο, είτε όχι.

Λοιπόν παιδιά, περισσότερη δουλειά κι έννημέρωση έστω κι άν τά θέματα αυτά δέν είναι ιδιαίτερα συναρπαστικά σέ πρώτη άνάγνωση. Ξέρω βέβαια τό παλιό γνωμικό ότι «δέν επιβεβαιώνεις τόν έαυτό σου παρά αντιτιθέμενος πρós τούς άλλους», αλλά σίγουρα ή συμβουλή δέν είναι σαφής καί έπαρκής. Έχει κινδύνους. Γιατί αντιτίθεται όταν τίθεται (δηλαδή μέ θέσεις) αντί. Συγγνώμη γιά τό φτωχό λογοπαίγνιο. Μου τό ένέπνευσε ή τρίτη «άπορία» του κ. Τ.Κ. Δυστυχώς δέν μπορούμε όλοι μας νά τό παίζουμε... Λακάν. Τό έπισημαινόμενο όμως πρόβλημα παραμένει. Δέν είναι όμως άνυπέρβλητο. Κουράγιο.

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Περισσότερη «έσωκομματική» δημοκρατία

του Γιώργου Καρρά

«**Δ**έν νομίζουμε πώς η δημόσια πληροφόρηση, όπως έγινε, για τη διαγραφή των εξι στελεχών του ΠΑΣΟΚ συνέβαλε στο να εδραιωθεί ή πεποιθήση πώς η ηγεσία αυτού του κόμματος θέλει να διευκολύνει τον ουσιαστικό έσωκομματικό διάλογο» (Αύγη, 31.8.83). Δέν νομίζουμε, λοιπόν, πώς συνέβαλε στο να εδραιωθεί ή πεποιθήση πώς θέλει να διευκολύνει... Μήπως τά λέτε αυτά, σύντροφοι, για να κάνετε μία στείαρα πολεμική; Όχι. Τά έσωκομματικά προβλήματα του ΠΑΣΟΚ «μās άπασχολούν όχι για να κάνουμε δñθεν μία στείαρα πολεμική αλλά από τñ σκοπιά τών πίο ουσιαστικών συμφερόντων τñς πάλης για τñν Άλλαγή». Καί με ποίο δικαίωμα έπεμβαίνετε στις έσωτερικές ύποθέσεις του ΠΑΣΟΚ; «Δέν έχουμε βέβαια καμιά πρόθεση να επέμβουμε στις έσωτερικές ύποθέσεις του ΠΑΣΟΚ. Τά συντελούμενα σ' αυτό τό κόμμα όμως μās ενδιαφέρουν στο βαθμό πού έπηρεάζουν(...) τñν πολιτική τñς κυβέρνησης(...), τñν ίδια τñν ποιότητα τñς δημοκρατίας καί τών θεσμών τñς σήμερα. Με τñν έννοια αυτή καί μόνο, πιστεύουμε πώς οι έσωτερικές εξελίξεις στο ΠΑΣΟΚ ενδιαφέρουν» κ.λπ.

Με παρόμοιο πολιτικό «τάκτ» είναι δυνατό να γράψεις μόνο αν αισθάνεσαι ένοχος, βαθύτατα ένοχος, για τό παρελθόν σου καί ή ένοχη αυτή σου έχει γίνει δευτερη φύση. Άνάλογο ισχύουν καί για τό περίφημο δόγμα περί «μη επέμβαση στις έσωτερικές ύποθέσεις». Αυτό με τñ σειρά του σηματοδοτεί μία δευτερη, άπύθμενη ένοχη, αυτή τñ φορά άπέναντι σε εκείνους ακριβώς πού σε έκαναν να αισθάνεσαι τñν πρώτη.

Τό ένλόγω, λοιπόν, άσύστατο «δόγμα» - λάστιχο, με τίς σκοτεινές σήμερα παραπομπές του σε κάποια «άδελφά κόμματα», προωθείται άσμένως από τñν ΕΣΣΔ για να προσφέρει σε πολλούς τñν άφλογιστία του περι μη επέμβασης δόγματος ώστε με αυτό να άντιμετωπίζουν τñ βίαη έξαγωγή τñς σοβιετικής βαρβαρότητας, αλλά καί για να κουτσοβολεύουν τίς ένοχές τους, τίς άπέναντί τñς καί τίς ένγενει (άσχημα είναι να διεκδικείς τñ μη επέμβαση τών άλλων στα δικά σου;). Στην περίπτωση τñς δεξιάς, λοιπόν, ή δελφινολογία προφανώς επιτρέπεται. Για τό ΚΚΕ τό δόγμα ισχύει μέν, αλλά με περιορισμένον μοιραία τρόπο άφού με αυτό είναι ό καβγάς. Για τό ΠΑΣΟΚ, τό πίο «άδελφό» άπ' όλα, τό δόγμα - λάστιχο ισχύει άταλάντευτα. Έξου καί ή άνάγκη για κουτοπόνηρες δικαιολογίες. Λές καί πρέπει να ντρέπεται κανείς πού πρέπει να τόν

άπασχολούν, καί άρα να επέμβαίνει όπως καί όσο μπορεί σε όλους τούς σχηματισμούς πού άσχολούνται, καί άρα επέμβαινουν όπως καί όσο μπορούν στα κοινά.

Τί (μη) επέμβαση, για να τελειώνουμε, θέλει να κάνει ή Αύγη; Με όλες τίς προφυλάξεις («οί εξηγήσεις πού δόθηκαν δημόσια ήταν ελάχιστα διαφωτιστικές. Δέν έχουμε λοιπόν στοιχεία να κρίνουμε»), Θέλει να προτείνει στο ΠΑΣΟΚ να άποκτήσει, ως «άριστερό κόμμα», περισσότερη έσωκομματική δημοκρατία... Έλεύθερος ό κατηγορούμενος, με άπλή επίπληξη, λόγω άμφιβολιών.

Έπεκταθήκαμε στα παραπάνω για τό λόγο ότι δέν άποτελούν παρά έκφανση ενός πολύ ευρύτερου φαινομένου: τñς γενικευμένης άσουλίας τñς όποιας άπολαμβάνει σήμερα τό ΠΑΣΟΚ. Μία ιδιότυπη άσουλία μεγάλης γκάμας. Κατ' αρχήν ύπάρχει ό λεγόμενος δημοκρατικός τύπος. Στο μεγάλο του μέρος αυτός — είτε γιατί τό ΠΑΣΟΚ έδωσε σάρκα καί όστα στα άπώτατα ιδανικά του καί είναι σήμερα τό μοναδικό του χαρτί είτε γιατί ό άκρατα ρητορεύων έσχάτως Άρχηγός είναι δημοσιογραφικά χρυσοφόρος: είτε γιατί, φυσικά, τό ΠΑΣΟΚ είναι κυβέρνηση — περιβάλλει ακόμα καί τίς πίο άποτρόπαιες στιγμές του ΠΑΣΟΚ με ένα πλέγμα άποδοχής, σιωπής, κατανόησης, κουτοπονηριάς ή καί ψεύδους, τό άποδέχεται ως φυσικό σχεδόν φαινόμενο.

Τέτοια ήταν τά ειπωθέντα «άνέκαθεν άπειθαρχοι καί άιρετικοί» καί τά περι «άποκορυφώματος μιάς σειράς ένδοκομματικών προβλημάτων πειθαρχίας» (Βήμα). Τέτοια καί χειρότερα τά τών «μικροπολιτικών» τών Νέων. Έκει, ή γνωστή για τό βαθμό μηδέν ευαισθησίας τών παρειών τñς εφημερίδα έξαίρει τό πόσο άπρόσκοπτα καί χωρίς «κανένα έπεισόδιο» πουλούσαν οι «καργοπουλικοί» τά έντυπά τους στη Γιορτή τñς Νεολαίας, για να καταλήξει, μετά τίς διαγραφές: «Ποιος είπε ότι στο ΠΑΣΟΚ δέν ύπάρχει πλουραλισμός ιδεών;». Άλλοι πάλι, άνθρωποι δημοκρατικά ευαίσθητοι, άπλως μεταμφιέζουν τñν άμχηανία τους. Τέτοια είναι ή περίπτωση του Γ. Βότση τñς Έλευθεροτυπίας, 4.9.83, όπου ύπαινίσσεται μία κάποια άλλη λεγγύη με τους διαγραμμένους, αναφέρεται σε «πρόσχημα» τñς διαγραφής καί έπισημαίνει «λάθη τακτικής» τους πού δέν βοήθησαν έτσι τñν ύπόθεση τñς έσωκομματικής δημοκρατίας, τñν όποια καί αυτός ζητά-

ει. Όμως, παραδόξως, τό ΠΑΣΟΚ τή βγάξει σχεδόν καθαρή καί από αυτό άκόμα τό κριτικό κείμενο, άφου τά «πολλά περιθώρια αυταρχικής δομής καί λειτουργίας του» δέν όφείλονται τελικά στό ίδιο παρά στά «δύο ιστορικά πρότυπα», ανάμεσα στά όποία άκροβατεί: «του λενινιστικού δημοκρατικού συγκεντρωτισμού καί τής σοσιαλδημοκρατίας». Άλλος τελικά είναι, μου φαίνεται, ό κρυφός άποδέκτης τής κριτικής...

Άς γενικεύσουμε λοιπόν αυτή τήν ιδιότυπη «άσυλία» πού ύπαινηθήκαμε προηγουμένως. Πράγματι: ή σημερινή ιδεολογική σύγκρουση έχει σχεδόν πάντοτε στό επίκεντρό της τό ΠΑΣΟΚ, αλλά ταυτόχρονα διεξάγεται καί σχεδόν πάντοτε έρήμην του. Άλλα έχουν οι άνθρωποι στό μυαλό τους καί για άλλα πονούν.

Πάνω στό σώμα, λοιπόν, αυτής τής πρόσφορης πλαστελίνης πού λέγεται ΠΑΣΟΚ, οι άνθρωποι, οι όμάδες, τά κόμματα καί οι παντοειδείς άποχρώσεις δοκιμάζουν σχεδόν «πειραματικά» τις ιδέες καί τά κοπίδια τους, διαλέγονται έστω καί χωρίς νά τό ξέρουν, τά πυρά διασταυρώνονται διαγράφοντας παράξενες καμπύλες για νά βρουν κάτω άπ' τή ζώνη (όλα έπιτρέπονται έδω) στόχους μακρινούς κι άνυποψίαστους, ενώ οι τελευταίοι λάθρα άνασκαλεύουν τις πασοκικές άποθήκες για νά πετύχουν άμέριμνους τούς δικούς τους. Γιατί οι άποθήκες αυτές, καί ανεξάρτητα έν πολλοίς από τήν κυβερνητική πολιτική, στοιβάζουν σχεδόν τά πάντα πού έχουν λεχθεί, περίπου κάθε προέλευσης ιδεολόγημα, αυτό ήταν άλλωστε τό «τίμημα» τής άσυλίας. Μπαινει κανείς στόν πειρασμό νά πει ότι οι πασοκικές άποθήκες άποτελούν σήμερα τό κατεξοχήν πεδίο τής ιδεολογικής πάλης τών τάξεων. Άλλά, βέβαια, οι προϋποθέσεις καί τό βαρύ πυροβολικό αυτής τής πάλης βρίσκονται έξω καί μακριά. Μέ βαρύ πυροβολικό ή μέ λιανοντούφεκα, άς φυλαχθεί ό καθένας όπως μπορεί.

Νά παραμείνουμε όμως, πρós τό παρόν, στις τελευταίες διαγραφές. Οι πρόσφατες διαφωνίες έρχονται σε μία περίοδο όπου οι βασικές έπιλογές έχουν πλέον διαφανεί καί ή ρητορεία συνεπαίρνει μόνο τούς συνεπαρμένους. Άπηχούν έναν διάχυτο προβληματισμό, ένψει μάλιστα του συνεδρίου, πού προέρχεται πλέον κατευθείαν μέσα από τό ΠΑΣΟΚ, από τά μέλη του. Πολλοί φαίνονται πιά πρόθυμοι νά άκούσουν, όρισμένοι μάλιστα καί νά παρακούσουν, οι έπιτυχημένες συγκεντρώσεις τό μαρτυρούν, τό ύποδηλώνουν έπιπλέον οι σθεναρές αντίστάσεις τών Νομαρχιακών στά διοικητικά μέτρα, τά όποια καταφέρνουν μέχρι καί νά ματαιώσουν. Κι άκόμα βρίσκονται καί κάποιοι πού στην άδιαφορία τής ήγείας «άναγκαστικά» αντίτάσσουν έναν διάλογο «μέ τά ενδιάμεσα όργανα καί τήν κομματική βάση».

Χωρίς νά μειώνουμε τή σημασία τών γενικών πολιτικών θέσεων, τό κεντρικό μοτίβο του διαλόγου αυτού ήταν τό ότι μετά τις εκλογές «ή όργάνωση μπήκε στό περιθώριο από τήν ίδια τήν ήγεία του ΠΑΣΟΚ», ή αντίθεση δηλαδή «ανάμεσα στην κομματική βάση, πού θεωρείται άνώριμη καί άξια περιφρόνησης, καί σε ένα καινούργιο κομματικό καί κυβερνητικό κατεστημένο». Η «Όργάνωση» δείχνει διατεθειμένη νά διεκδικήσει, έστω καί άργά, τά δικαιώματά της, όποια καί νά είναι αυτά, ταρακουνιμένη από τούς έμμεσους μύδρους πού ως άποδιοπομπαίος τράγος δέχεται, από τή δυσφορία για τήν ίδια τήν πολιτική τής κυβέρνησης

(«έγκατάλειψη του κυβερνητικού συνδικαλισμού», ζητούσε ή άντιεϊσήγηση Καργόπουλου), καί άκόμα — γιατί όχι; — από τήν τόνωση του άριστερου αντιπασοκικού ρεύματος. Καί, τέλος, από τή άναγκαστική καραντίνα, τώρα πού ό προεκλογικός άκτιβισμός κόπασε καί οι πορείες λιγότεσαν. Καραντίνα, γιατί τώρα πού τό κόμμα φλερτάρει άγρια τό κράτος, δέν φαίνεται νά ύπάρχουν — εύτυχώς — οι προϋποθέσεις για τή μαζική διοχέτευση του όργανωτικού άκτιβισμού σε διαύλους «κρατικού άκτιβισμού». Τόν τελευταίο τόν διακονούν παλιά στελέχη καί νέοι σύμβουλοι.

Ό «ήγας» άρχίζει λοιπόν νά κουνιέται. Τούς κινδύνους ή ήγεία τούς γνωρίζει. Άπέναντι στην άντιεϊσήγηση, καί σε όλους τούς παραπάνω μελάδες, ή Κεντρική Έπιτροπή άντέδρασε μέ τούς μόνους δύο πολιτικούς τρόπους πού ήξερε: ήθικά («έκφραση προσωπικής πικρίας τών συντρόφων») καί διοικητικά («πάταξη τής όμαδοποίησης»). Έπεκράτησε εκείνος πού πάντα επικρατεί άπαξ καί άθρωθεϊ. Η θλιβερή προσπάθεια νά τύχει έκμετάλλευσης ή ύπαρξη τής διαφωνίας ως άπόδειξη ότι ή Κεντρική Έπιτροπή είναι «πεδίο έλευθέρης διακίνησης άπόψεων» άς μείνει άσχολιστη.

Οι πολιτικές, τώρα, θέσεις τής όμάδας τών διαγραφέντων τείνουν σε πολλά σημεία τους, ριζοσπαστικές καθός είναι, νά συμβαδίσουν μέ κριτικές πού άκούγονται στην Άριστερά. Ένα τέτοιο σημείο είναι ή έπιμονή τους στην επισήμανση ότι «τά ίδια ταξικά συμφέροντα έξυπηρετούνται, όπως καί πριν», ότι ή κυβέρνηση «άκολουθεί τό δρόμο τής ενσωμάτωσης στό σύστημα», ότι πορευόμαστε «πρός τή διαχείριση τής κρίσης του». Καί κυρίως ή διανυέστατη θέση: «δέν είναι δυνατόν ή όργάνωση του ΠΑΣΟΚ νά διακηρύσσει τή μετάβαση στό σοσιαλισμό, τή στιγμή πού ή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ τήν άρνεϊται».

Δέν θά πρεπε όμως νά πάρουμε τά παραπάνω κατά λέξη, γιατί οι λέξεις είναι δυστυχώς πολυσήμαντες, ιδιαίτερα μάλιστα όταν, όπως οι παραπάνω, άπαντώνται καί στις άποθήκες του ΠΑΣΟΚ. Οι διαγραφέντες άρνούνται τό ΠΑΣΟΚ τών τελευταίων μηνών, αλλά δέν έχουν τόν παραμικρό, από ό,τι φαίνεται, ένδοιασμό για τό άμέσως προηγούμενο διάστημα, όταν «είχαμε μέ πάθος πιστέψει ότι μέ τις εκλογές τής 18.10.81 θά μπαιναμε στόν τρίτο δρόμο για τό σοσιαλισμό», μέ άποτέλεσμα νά άναζητούν κάποια χαμένη άγνότητα πού είχε μέχρι χθές τό κίνημα, «αυτή ή όργάνωση, ή πρωτοπόρα, πού κυριάρχησε σε κάθε γωνιά τής πατρίδας μας τό διάστημα 1980-81, πού είχε άρχισι νά κατακτά σημαντικά στοιχεία πολιτικής συγκρότησης...». Πρόκειται για άπόψεις πού, τηρουμένων τών άναλογιών, φέρνουν στό νοϋ τις περι «ρεβιζιονιστικού πραξικοπήματος του '56» μεταφυσικές. Θά είχε κι άλλα νά παρατηρήσει κανείς, άνάλογα μέ εκείνα πού εύστοχα έπεσήμανε για τόν «τριτοκοσμισμό» τής άντιεϊσήγησης ό Άρ. Μανωλάκος, Έλευθεροτυπία, 31.7.83.

Τό γεγονός πάντως παραμένει: όρισμένοι άγωνιστές του ΠΑΣΟΚ διαχωρίζουν τή θέση τους στό όνομα τών «ιδεών του σοσιαλισμού», δείχνοντας νά ξέρουν γιατί φεύγουν. Σε αντίθεση μέ άλλους πού έφυγαν χωρίς έσως νά ξέρουν, έξου καί κάποιοι άνετα επανακάμπουν (άλλά βέβαια σε έλάσσονα — φει! — πρós τό παρόν πόστα). Οι αιτίες πάντως τής άναταραχής πού οι διαγραφές έφεραν στό φως δέν είναι διαγράψιμες καί άγνωστο τί έπιφυλάσσουν.

Οί απόψεις των διαγραμμένων και τὰ συναφή, ἐλάχιστα κουβεντιάστηκαν στὸν λεγόμενον δημοκρατικό τύπο. Τὰ σχετικά ζητήματα μοιάζουν βαρετά, δὲν κάνουν καλὸ καὶ στὸ ΠΑΣΟΚ. Οὔτε ἡ δεξιὰ εἶχε λόγους νὰ ἀσχοληθεῖ αὐτὴ. Μίλησε ὅμως γιὰ τὰ τῆς δημοκρατίας, ζήτησε περισσότερὴ ἐσωκομματικὴ δημοκρατία στὸ ΠΑΣΟΚ. "Ὅπως ὅλοι.

Ἡ δεξιὰ, ἐκτὸς ἀπὸ κάποια ἄμεσα ἀντιπολιτευτικὰ ὀφέλη, ἔχει καὶ ἄλλους λόγους νὰ ζητάει «δημοκρατία» στὸ ΠΑΣΟΚ. Γνωρίζει ὅτι αὐτὸ, ὡς ἔχει, δὲν σηκώνει κανενὸς εἶδους δημοκρατικὴς «διευρύνσεις» καὶ ἄρα τὸ ξεμπροστιάζει καὶ ταυτόχρονα, τὸ πιέζει νὰ ἀλλάξει. Νὰ ἀλλάξει, θὰ πει νὰ ἐφαρμόσει τὴ δική της δημοκρατία, μιὰ δημοκρατία καθ' ὅλα ὑπαρκτὴ. Πού δὲν εἶναι δημοκρατία κόμματος (παρὰ τὴν αὐξανόμενὴ μετατροπὴ τῆς Ν.Δ. σὲ κάποιου εἶδους κομματικὸ μηχανισμό), ἀλλὰ δημοκρατία θὰ λέγαμε μονάδων, εἴτε ἄτομα καὶ προσωπικότητες εἶναι αὐτά, εἴτε συσπειρώσεις γύρω ἀπὸ ἄτομα, εἴτε κύκλοι. Μιὰ δημοκρατία πού δὲν φτιάχνεται δηλαδὴ μὲ ψηφοφορίες (παρὰ τίς κάποιες, σημαντικὲς καμιά φορά, ψηφοφορίες πού γίνονται), φτιάχνεται πρῶτιστα στὴ βάση τοῦ πολιτικοῦ βάρους πού ἔχει τὸ κάθε μὲροφωμα: μιὰ δημοκρατία πολιτικῶν καὶ ἰδεολογικῶν συσχετισμῶν. Οἱ συσχετισμοὶ αὐτοὶ δὲν φτιάχνονται τόσο μέσα στὸ κόμμα (ἐξοῦ καὶ στερεῖται νοήματος ἐδῶ ἢ «πρὸς τὰ μέσα» κοινοποίησι τῶν ἀπόψεων), φτιάχνονται «ἐξω». Γι' αὐτὸ καὶ ἡ δημοκρατία τῆς Ν.Δ. συμπεριλαμβάνει ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς τὴν «πρὸς τὰ ἔξω» κοινοποίησι τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων. Αὐτὸ μεταφράζεται στὴν ἀπεριόριστη σχεδὸν ἐλευθερία τῶν στελεχῶν τῆς νὰ κινῶνται, νὰ μιλοῦν, νὰ διαφωνοῦν ἀπὸ τίς στήλες τῶν ἡμερησίων καὶ ἄλλοι.

Τί ἐννοοῦμε φτιάχνονται ἐξω; "Ὅτι οἱ συσχετισμοὶ αὐτοί, τὸ πολιτικὸ βᾶρος τῆς κάθε συνιστώσας, διαμορφώνονται σὲ ἕναν συνεχὴ «διάλογο» μὲ τὸ ἐκλογικὸ σῶμα, στὸ ὁποῖο ἡ Ν.Δ. μπορεῖ τελικὰ νὰ μεταθέσει ἐν ἀνάγκη τὰ διλήματά της. Στὸ ἐκλογικὸ σῶμα θὰ πει — σὲ τελικὴ ἀνάλυση καὶ μέσα ἀπὸ μηχανισμό καὶ ἰδεολογικοπολιτικὴς διαδικασίας περιπλοκές, εἶναι ἡ ἀλήθεια, εὐθραυστες καὶ ἀντιφατικὲς — στὴν τάξη πού κατὰ τεκμήριο, ὡς κόμμα, ἐκπροσωπεῖ. Εἶναι ἐκεῖνη πού δίνει τὸν «τόνο» τῆς ἐντολῆς, ἀκόμα, ἂν θέλετε, αὐτὴ πού σὲ «κανονικὲς» συνθήκες ἀποφαίνεται γιὰ τὸ ἕαν καὶ μὲ ποιά ἀριθμητικὴ ἀξιοπρέπεια θὰ ἐπιβραβευθοῦν ἢ θὰ τιμωρηθοῦν οἱ μὲν καὶ οἱ δέ. Καὶ νομίζω ὅτι ἀκόμα καὶ τὸ συνέδριο, μὲ τίς ψηφοφορίες του πού τελευταῖα μπαίνουν στὴ ζωὴ τῆς, ἡ Ν.Δ. τὸ ζεῖ ὡς μικρογραφία αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς «διαλεκτικῆς».

Οἱ πολιτικοὶ καὶ οἱ προσωπικότητες παραμένουν λοιπὸν, μὲ τίς διαφωνίες τους, στὰ ἀνώτατα κλιμάκια τοῦ κόμματος γιὰτὴ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴ λογικὴ συσχέτισμῶν σέβονται. Παράδειγμα: τὸ διλήμμα Γράμμος καὶ Βίτσι ἢ φιλελευθερισμὸς ἡ Ν.Δ. δὲν τὸ θέτει διαζευκτικὰ, τὸ ἀφήνει νὰ παλεῦεται γιὰτὴ καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἀστικὴ τάξη δὲν τὸ ἔχει ἀπαντήσῃ ὀριστικά. Καὶ ζητήματα τέτοια, τὸ γνωρίζουν ἀμφότεροι, δὲν λύνονται μὲ δεσμεύσεις τῶν μειοψηφίων καὶ τὰ παρόμοια. Ἐχοντας τραβῆξει στὰ ἄκρα καὶ σχηματοποιήσει ἐν γνώσει μας στὸ ἔπακρο, θὰ λέγαμε ὅτι ἡ δημοκρατία τῆς Ν.Δ. δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐμπρακτὴ ἀναγνώρισι τῆς ἀντιφατικότητας τῆς ἴδιας τῆς ἀστικῆς τάξης. Μιὰς τάξης ὅμως — καὶ τοῦτο ἄρδην τὰ ἀλλάζει ὅλα — κυρίαρχης.

Ζητώντας λοιπὸν ἡ Ν.Δ. ἐσωκομματικὴ δημοκρατία στὸ ΠΑΣΟΚ, δὲν μπορεῖ παρὰ τὴ δική της «λει-

τουργία» νὰ προβάλλει. Εἶναι σὰ νὰ τοῦ λέει: καταλαβαίνω, τὴν ὀργάνωση τὴν εἶχατε ἀπόλυτὴ ἀνάγκη· ἀλλὰ τώρα σεναριοστήκατε, φτιάξατε στελέχη, τριφτήκατε μὲ τὰ πράγματα, γιὰτὴ δὲν ἀφήνετε τοὺς ἑαυτοὺς σας λίγο πιὸ ἐλευθέρους; Μιὰ τέτοια προοπτικὴ, εἶμαι ἀπόλυτα πεισμένος, τῆς εἶναι εὐπρόσδεκτη, ἡ δημιουργία δηλαδὴ ἐνὸς ἀντίπαλου κόμματος πλαῖ στὸ ὁποῖο ἡ Ν.Δ., ἀκόμα καὶ ὡς ἀντιπολιτεύσει, θὰ «συγκυβερνᾷ». Μιὰ τέτοια ὑπόθεση ὅμως σημαίνει ὅτι τὰ βέλη θὰ στραφοῦν κατὰ ἐκεῖνον τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ πού, ἔχοντας σφραγισθεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἀριστερᾶς, φέρνουν μύρια κακὰ στὸ νοῦ: τῆς ἔννοιας τῆς ὀργάνωσης καὶ, ἀναπόφευκτα, τῆς «δέσμευσης». Αὐτὴ ἡ τελευταία, ἀγκάθι στὸ μάτι τῆς δεξιᾶς, προστιθέμενη στὴν ὀργάνωση παράγει ὀλοκληρωτισμὸ, γεννᾷ κοντολογίς «σταλινικὴ πειθαρχία». Ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ λοιπὸν ἄλλοι ἀποδέκτες...

Τέτοια νομίζω εἶναι, πάνω κάτω, ἡ ἐσωκομματικὴ δημοκρατία πού ζητᾷ ἡ Δεξιὰ στὸ ΠΑΣΟΚ. Μιὰ πρῶτὴ ἔνδειξι ὅτι οἱ λέξεις αὐτές δὲν εἶναι οὐδέτερες. Ἄλλὰ τὸ ἴδιο, εἶπαμε, ζητοῦν καὶ οἱ μὴ δεξιοί. Τί θὰ πει λοιπὸν «περισσότερη ἐσωκομματικὴ δημοκρατία»; Καὶ περισσότερη ἀπὸ πόση;

Η ἄταν ψέμμα νὰ πει κανεὶς ὅτι δὲν ὑπάρχει δημοκρατία στὸ ΠΑΣΟΚ. Φαντάζομαι ὅτι ὅταν π.χ. βαράει τὸ καμπανάκι καὶ τὸ ὀλιγομέλές ἀρχηγεῖο μαζεῦται στὸ Καστρί, οἱ συγκεντρωμένοι διατηροῦν μεταξύ τους μιὰ κάποια δημοκρατία, λένε δηλαδὴ τὴ γνώμη τους, τὸ κουβεντιάζουν κλπ. Δὲν ψηφίζουν, ὑποθέτω, καὶ πάντως ἐξέρχονται ἐκθαμβοί ἀπὸ τὴν «ὁμοιογένειά» τους πού ἀργότερα τηλεφωνεῖται στὰ διάφορα μετερίζια. Ἡ συμφωνία τους αὐτὴ δὲν πηγάει βέβαια ἀπὸ κάποιες συνομολογημένους ἀρχές ἀλλὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τίς δεξαμενὲς αὐθόρμητου πραγματισμοῦ πού πασιφανῶς διαθέτουν αὐτοὶ οἱ μέσω τοῦ κόσκινου μιᾶς φυσικῆς σχεδὸν ἐπιλογῆς ἀναδειχθέντες ἐπιτελάρχες. Τὴν ὁμοιογένειά τους, πού ἀντλείται ἀπὸ τὸν κοινὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δέχονται τίς ἀναθυμιάσεις τῆς κοινωνίας, παγώνει καὶ διασφαλίζει ἡ πίστη στὸ μηδὲν καὶ τὸ ἄπειρο, τὸν Ἄρχηγό. Ἄλλὰ καὶ αὐτὴ ἀκόμα ἡ πίστη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ τῆς στοιχεῖα, τί ἄλλο εἶναι τελικὰ παρὰ ἡ ἀναγνώρισι μιᾶς ἐμπρακτῆς ρεαλπολιτικῆς πού τοὺς συνέχει χωρὶς ποτέ νὰ τοὺς ἀπογοητεύσει; Τὸ νὰ λές τὴ γνώμη σου, νὰ συμφωνεῖς μὲ τὸν Ἄρχηγό, ἀλλὰ ἔτσι ταυτόχρονα καὶ νὰ τὸν ἐπηρεάζεις (ὅπως σίγουρα κάνουν καὶ ἄλλοι ἐμπειροὶ πολιτικοί, π.χ. ὁ κ. Μαῦρος), δὲν εἶναι τάχα μιὰ μορφή δημοκρατίας;

Καίτοι εἶναι λοιπὸν ἀπὸ κάθε ἄποψη σαφές ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ μόνον ὡς κόμμα ἀκραιφνῶς ἀρχηγικὸ μπορεῖ νὰ εἰδῆθῃ, στὰ ἀνώτατα κλιμάκια του ὑπάρχει μιὰ φλούδα δημοκρατίας, ἀναγκαῖα ἄλλωστε γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἄρχηγου. Τί δημοκρατίας εἶναι τὸ ἐρώτημα. Νομίζω ὅτι, παρὰ τίς ἀγεφύρωτες διαφορές, ἡ δημοκρατία αὐτὴ εἶναι τελικὰ, σὲ κακὲς τυπικὲς μικροκλίμακα, ἡ «τεχνικὴ» τῆς δημοκρατίας πού ἐφαρμόζει ἡ Ν.Δ. Καὶ ἐπομένως, ἀκριβῶς ἐπειδὴ — ἔστω καὶ σὲ τέτοια ἐκδοσι — ὑπάρχει, τοῦ ζητάει νὰ τὴν «διευρύνει». Πρόκειται γιὰ μιὰ δημοκρατία πού, ὅπως εἶπαμε, ἐξορκίζει ἰδεολογικὰ καὶ ὕλικά τὴν ὀργάνωση.

Γιὰτὴ καὶ ἀπὸ αὐτὴ διαθέτει τὸ ΠΑΣΟΚ. Ἡ δημοκρατία πού ζητοῦν οἱ μὴ δεξιοί αὐτὴν ἀφορᾷ. Ἡ ἐνλόγω ὀργάνωση ὅλοι ξέρουμε ὅτι στερεῖται τῆς ὅποιος δημοκρατίας. Ἄλλὰ στὴ βάση αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς στέ-

ρησης φτιάχτηκε. Ἀνέλαβε «τόν δικαιοδικό ρόλο τῆς προϋπάρχουσας ἢ ἔξω ἀπὸ αὐτὴν πολιτικῆς πράξης», δηλαδή «τὸ ρόλο τῆς ἐκλογίκευσης τοῦ μυθολογικοῦ μοντέλου καὶ κυρίως τῆς πρακτικῆς ἀξιοποίησής του», ὅπως γραφόταν σὲ αὐτὸ τὸ περιοδικὸ τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1977. Δέν ἦταν αὐτὴ πού διέπλεσε τὴν πολιτικὴ φυσιογνωμία τοῦ Κινήματος, τὴ συμπλήρωσε ὁμως, μέσω ἑνὸς ψευδοσταλινικοῦ τυπικοῦ, ἐκτονώνοντας τὶς ἐντάσεις μὲ ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν «ἐξιδανίκευση τοῦ ὀργανωτικοῦ στοιχείου» πού ἀρχίζει σημερα νὰ ζητᾶει τὰ ρέστα. Οἱ ἀπόψεις πού καλοῦνται τὰ μέλη νὰ στηρίζουν δέν περνοῦν ἀπὸ τὰ χέρια τους, οἱ κυβερνητικὲς πράξεις τους ἔρχονται ἐν αἰθρία ἀπὸ τὴν τηλεόραση, τὸ γριφῶδες λεκτικὸ παίγνιό τῆς κυβέρνησης εἶναι ἡ κομματικὴ τροφὴ τους. Καὶ ἀπλῶς μαζεῦονται τὰ διάφορα στελέχη κάθε τόσο, τὰ ἀνώτατα μάλιστα σταυροφιλοῦνται, καὶ ἀναμένουν τὰ νέα ἀπὸ τὸν Ἀρχηγὸ στὰ γήπεδα πού τὸ ΠΑΣΟΚ ἀναστενάζει... Τέτοιου τύπου ὀργάνωση ἦταν καὶ ἐκείνη «ἡ πρωτοπόρα» πού ἀναθυμᾶται ὁ Καργόπουλος.

Ποιά ἐσωκομματικὴ δημοκρατία λοιπόν; Καὶ κυρίως: γιατί καὶ πρὸς τί;

Σπεύδουμε νὰ κάνουμε τὴν περιττὴ δήλωση ὅτι καὶ γιὰ μᾶς ἡ ἐσωκομματικὴ δημοκρατία εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἀναντικατάστατη. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ὁμως ἀπολύτως θεμιτό. Ἄφου, ὅπως εἶδαμε καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ν.Δ. καὶ τῶν Καστριῶν, ἡ «ἐσωκομματικὴ» δημοκρατία ἔχει πάντοτε τὶς ἰδεολογικοπολιτικὲς συντεταγμένες τῆς. Δέν πρόκειται δηλαδή γιὰ μιά τεχνικὴ (ποιά ἄλλωστε;). Προϋπόθεση γιὰ νὰ λειτουργήσει δημοκρατικά, μὲ κάποια λογικὴ ἔννοια, μιά ὀργάνωση εἶναι μιά κάποια συμφωνία, μιά ἰδεολογικὴ κοινότητα, στόχοι καὶ πρόγραμμα, πού ἔχουν προέλθει καὶ τελοῦν ὑπὸ τὴν αἴρεση ἐκείνων πού, ἐλευθέρως τὴ βουλήσει, στὰ διάφορα ἐπίπεδα τὴν συναποτελοῦν. Μικροστοιχεῖα τέτοια (πλὴν στόχων καὶ προγράμματος, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ φτιάχνει «ἡ ἴδια ἡ ζωὴ») ὑπάρχουν στὸν ἀνώτατο κομματικὸ πυρῆνα περὶ τὸν Ἀρχηγό, καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ ἡ δημοκρατία πού τοὺς ἀξίζει. Πρὸς τί; Γιὰ νὰ ἐφαρμόσουν τὸ «Συμβόλαιο μὲ τὸ Λαό». Γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους τὸ ἐρώτημα παραμένει. Πρὸς τί; Ἡ «οὐσιαστικὴ Ἀλλαγὴ», ἀν γι' αὐτὴν πρόκειται, εἶναι χεῖρον κενό.

Τὸ γεγονός ἔχει σημασία, γιατί ἀρκετοὶ ἔχουν φύγει ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ (καὶ τὸ ΚΚΕ) ἐπειδὴ πίστευαν — δικαιοτάτα — ὅτι δέν ἔχει δημοκρατικὲς λειτουργίες. Ἡ ἀδυναμία ὁμως αὐτῆς τῆς ξερῆς διαπίστωσης ἔκανε ὀρισμένους, ἀφου περιπλανήθηκαν ὅπως περιπλανιῶμαστε πολλοί, νὰ ἐξακαταλήξουν στὸ ΠΑΣΟΚ πού βέβαια παρέμεινε τέτοιο πού ἦταν. Φυσικὰ τὸ αἴτημα γιὰ ἐγγένει ἐσωκομματικὴ δημοκρατία εἶναι ἀνατρεπτικὸ γιὰ τὸ ΠΑΣΟΚ. Ἀλλὰ ἡ πιπίλα τῆς ἐσωκομματικῆς δημοκρατίας δέν πάει κανέναν ἰδιαίτερα μπροστά — μιλάμε γιὰ τὴν ἀριστερά — ἐάν δέν ξέρει γιὰ ποῖο σκοπὸ τὴν θέλει.

Τί δηλαδή, θὰ ρωτήσουν κάποιοι, ἡ δημοκρατία (θὰ παραλείψουν ἐδῶ τὸ «ἐσωκομματικὴ») δέν εἶναι τὸ ὑπέρατο ἀγαθό, χρειάζονται γιατί καὶ διότι; Μά αὐτὸ εἶναι σταλινισμός!

Φθάσαμε ἔτσι στὸ καίριο ζήτημα πού ὑποβόσκει στίς σχετικὲς συζητήσεις. Γιατί τὸ ἐγγένει αἴτημα γιὰ «ἐσωκομματικὴ δημοκρατία», πού μάλιστα δέν σηκώνει μύγες στὸ σπαθὶ του καὶ περιγεῶ ἀυτάρεσκα, εἶναι, ἔτσι ὅπως διατυπώνεται σημερα, στραμμένο σὲ πολλοὺς στόχους.

Τὸ ΠΑΣΟΚ, ἀναγκασμένο νὰ δικαιολογήσει τὶς κατατομήσεις ὁποιοδήποτε ἀπειλήσει τὸν εἰρμό του, καταφεύγει ἀσύδοτα σὲ κάθε εἶδους βαρβαρότητες

ἐπιχειρημάτων, πού ἄλλα τὰ δανεῖζεται, ὡς φράσεις, ἀπ' ὅπου βρεῖ καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν πρόσφορη πρὸς τοῦτο κομμουνιστικὴ ἱστορία, ἄλλα τὰ βγάζει ὑπὸ τὸ πρίσμα Κουτσόγιωργα ἀπὸ τὸ μυαλό του, καὶ ὅποιον πάρει ὁ χάρος. Ὅλα τοῦτα ὑποτίθεται ὅτι δίνουν στὴν ὀργανωτικὴ λειτουργία τοῦ ΠΑΣΟΚ μιά χροιά «δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ» ἢ — ταυτόσημης ἔννοιας γιὰ πολλοὺς — «σταλινισμοῦ». Αὐτὴ ἡ αἴσθησις δέν φαίνεται νὰ πολυενοχλεῖ τὸ ΠΑΣΟΚ ἀφου, παντελῶς ἐρήμην φυσικὰ τοῦ δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ οὐδεμῖα ἀπολύτως σχέση ἔχοντας μὲ τὸ σταλινισμό, μορεῖ ἔτσι κάπως νὰ νομίζει ὅτι αἰσθάνεται «δικαιωμένο» διοχετεύοντας κατὰλληλα καὶ τὸν ριζοσπαστισμὸ τῶν μελῶν του. Καὶ κάθε ἄλλο φυσικὰ παρά ἐνοχλεῖ ὄλους, μὰ ὄλους, ὅσοι ἔχουν λόγους νὰ παίζουν «ἄθῳα» μὲ τὸ σταλινισμό. Τὸ ζήτημα εἶναι κεφαλαϊκῶδους σημασίας γιὰ τοὺς ἀριστεροὺς. Τὰ κρούσματα ὄλο καὶ πληθαίνουν.

Ἡ σύγκριση ΠΑΣΟΚ καὶ σταλινισμοῦ εἶναι ἱστορικὰ, ἰδεολογικὰ καὶ πολιτικὰ ἀθέμιτη. Ὁ σταλινισμὸς ὑπῆρξε «ὑπόθεση» πολὺ, μὰ πολὺ σοβαρῆ, καὶ αὐτὸ τὸ βλέπει κανεὶς ἄλλωστε ἀπὸ τὶς ἐπιπτώσεις του σημερα. Ἀλλὰ βέβαια σταλινισμός, ὅταν ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται γενικά, δέν εἶναι μόνο οἱ δικές τῆς Μόσχας, τὰ στρατόπεδα συγκέντρωσης, οἱ ἐξαφανισμένοι καὶ οἱ ἐκτελεσμένοι (πράγματα πού οἱ κομμουνιστὲς οφείλουν ὄχι ἀπλῶς νὰ καταγγέλλουν — εὐκόλο αὐτὸ σημερα — ἀλλὰ καὶ, μόνοι φαίνεται αὐτοῖ, νὰ τὰ ἐρμηνεύσουν): σταλινικὰ ἦταν καὶ ὄλα τὰ κόμματα τοῦ κόσμου τὸ μεσοπόλεμο, καὶ ἀνάμεσά τους βέβαια καὶ τὸ ΚΚΕ, ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ ΚΚΕ τοῦ ΕΑΜ, τοῦ παρθενογεννημένου βεβαίως ΕΑΜ.

Δέν εἶναι λοιπόν μόνο οἱ δημοκρατίες πολλῆς, πολλοὶ εἶναι καὶ οἱ σταλινισμοί, καὶ ὄλοι τους κακοί. Ἄλλος ὁμως ὁ σταλινισμὸς πού βρισκόταν στὴν ἐξουσία (πού καὶ αὐτὸς δέν παρέμενε ἴδιος), καὶ ἄλλος, πολὺ ἄλλος, ὁ σταλινισμὸς τῶν κομμάτων ἄλλοῦ. Γιατί αὐτὰ τὰ τελευταῖα, καὶ αὐτὸ φυσικὰ δέν ἴσχυε πλέον γιὰ τὸ ΚΚΣΕ, συγκέντρωναν ὄλους ὅσοι φλέγονταν «νὰ χαλαστεῖ τὸ πᾶν στὴν κοινωνία» καὶ στὰ ἐρείπια, «ἢ ὄχι! μακράν τῶν ἐρειπίων διότι καὶ αὐτὰ θὰ εἶναι φθοροποιά», νὰ χτιστεῖ τὸ καινούριο, ἐκεῖνοι δηλαδή πού ἔκαναν πράγματα πού δέν ματάειδαμε ἀπὸ τότε. Ἄλλος ὁ σταλινισμὸς τοῦ μεσοπολέμου, ἄλλος ὁ σταλινισμὸς τῆς Βίανης καὶ τῆς Φουρνᾶ, ἄλλος τῆς Τασκένδης. Περί ποίου ὁμιλοῦμε; Καὶ ποῖος εἶπε ὅτι σὲ ὄλο αὐτὸ τὸ διάστημα τὰ κόμματα ἐκεῖνα μόνο ὁμοφωνίες ἢ κατατομήσεις γνώρισαν, ὅτι οἱ ἀπέξω καὶ τὰ μέλη ἦταν ἀποκλεισμένοι ἀπὸ τοὺς τέσσερις ἡγετικούς τοίχους;

Πολλοὺς ἀπασχόλησε τελευταῖα τὸ ἄρθρο τοῦ Κ. Γερονικοῦ, «Ἀστικὴ ἀντίληψη ὁ πολυκεντρισμός», *Ἐλευθέρη Γνώμη*, 27.8.83. Ἐνας ἦταν καὶ ὁ Στ. Κούλογλου («Τὸ ΠΑΣΟΚ εἶναι ἕνα μαρξιστικὸ κόμμα σταλινικοῦ τύπου;», *Ἀντί*, 2.9.83), ὁ ὁποῖος παραθέτει: «Ὅταν ληφθεῖ ἀπόφασις ὄλα τὰ μέλη πειθαρχοῦν συνειδητὰ σὲ ὅ, τι ἀποφάσισε ἡ πλειοψηφία. Ἡ ἀποψη τῆς μειοψηφίας μεταφέρεται στὰ ἀνώτατα καθοδηγητικὰ ὄργανα, ὅπως σὴν ποτε ὄχι στὰ κατώτερα. Σὲ καμιά περίπτωση δέν βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὴν ὀργάνωση». Ἀμέσως πρὶν ἔχει σχολιάσει ὁ Στ. Κούλογλου: «μιά ἀντίληψη πρὶν θὰ φοβότανε νὰ ὑποστηρίξει καὶ ὁ ἴδιος... ὁ Στάλιν, τὸ 1925 στίς συνθήκες τῆς καθυστερημένης Σοβιετικῆς κοινωνίας».

Μιλᾶμε, ὑπενθυμίζω μὲ κίνδυνο νὰ βγῶ βισινσκικός, γιὰ τὸ 1925, ὅπου στὸ ΚΚΣΕ οἱ ἀντιπολιτεῦσεις ἀκόμα διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη, σὲ ἄμεσο νταρ-βέρι μὲ τοὺς κομματικούς πυρῆνες, καὶ μάλιστα μὲ τοὺς Ζηνόβιεφ, Μπουχάριν καὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν Τρό-

τακι ακόμα στο Πολιτικό Γραφείο. Άρκει φαίνεται να αναφέρει κανείς το επάρατο όνομα - κλειδί...

Άλλά δέν πρόκειται μόνο περί αυτού. Ή πρώτη φράση του Γερονικολού δέν έχει καμιά απολύτως λογική ή άλλη συνέχεια, μέ τίς επόμενες. Αύτή ή συνειδητή ύποταγή τής μειοψηφίας στην πλειοψηφία είναι στοιχείο καθοριστικό τής όργάνωσης κάθε κομμουνιστικού κόμματος, από τά σταλινικότερα μέχρι τά λευινιστικότερα. Γιά τά πρώτα γίνεται τό άπαν τής κομματικής λειτουργίας. Γιά τά δεύτερα επιδιώκει νά εξασφαλίσει τή μεγαλύτερη δυνατή άποτελεσματικότητα, άλλ' όχι ένγγενει: «ένότητα δράσης, έλευθερία συζήτησης και κριτικής — νά ό δικός μας όρισμός. Μόνο μία τέτοια πειθαρχία είναι άξια ενός δημοκρατικού κόμματος τής πρωτοπόρας τάξης». Είναι αύτή ή διαπάλη τών ιδεών μέσα σέ όλόκληρο τόν κομματικό ίστό και ή ανάλογη «πλατιά δημοσιότητα» πού όχι μόνο περιορίζουν τό ένδεχόμενο διασπάσεων, άλλα εμπλουτίζουν και τόν κατασυκοφαντημένο συγκεντρωτισμό μέ τίς πλήρεις διαστάσεις του: «συγκεντρωτισμός είναι ή συγκέντρωση τών σωστών ιδεών». Τά παραπάνω δέν άφορούν φυσικά μόνο τό κόμμα: «χωρίς έλευθερία συζήτησης και κριτικής τό προλεταριάτο δέν αναγνωρίζει τήν ένότητα δράσης». (Περί αύτό τό «ϊστορικό πρότυπο» άκροβατεί λοιπόν τό ΠΑΣΟΚ;...).

Τά παραπάνω τσιτάτα μέ τήν ανάλογη «παλαιομοδίτικη» όρολογία, μπήκαν γιά τούτο: γιά νά έπισημώσουν ότι οι άνάγκες του ΠΑΣΟΚ και ή έμπνευση ενός κ. Γερονικολού νά παραθέσει πράγματα πού άφορούν τεράστια ζητήματα του κομμουνιστικού κινήματος κολλητά μέ άποκρατισκότητες πού προκαλούν τή χλεύη, δίνει τή δυνατότητα, όχι νά καταρρίπτουμε, άλλα νά περιγελάμε.

Συνέχεια. Γράφει ό Κ. Γερονικολός: τό ΠΑΣΟΚ «άπορρίπτει τόν αυτοπροσδιορισμό και τήν αναγόρευση τής δημοκρατικής διαδικασίας σέ αυτοσκοπό σάν έκφραση τής μικροαστικής ιδεολογίας». Σχολιάζει έπ' αύτού ό Στ. Κούλογλου: «ποιός είπε ότι ό σύντροφος Ζαχαριάδης δέν ζει και δέν μάς οδηγεί;»

Κατ' άρχήν, τό ΠΑΣΟΚ ούτε περί δημοκρατικών διαδικασιών ξέρει, ούτε περί αυτοσκοπών, ούτε τίποτα. Κάπου θα έδιδε ό συντάκτης κάποια ανάλογη φράση και θα σκέφτηκε: καλό αυτό, έτσι ξωπετάμε τους εκάστοτε καργοπουλαιούς. Διότι βέβαια ή φράση, ως φράση, δέν είναι ζαχαριαδισμός. Δέν μιλούν μόνες τους οι φράσεις. Ό γράφων, μή ζαχαριαδικός, τήν προσυπογράφει παρά τή λεκτική τής χοντράδα. Γιατί νά τήν προσυπογράψει όμως κανείς;

Όλοι ξέρουμε ότι «χιλιάδες διώχθηκαν ξως εκτελέστηκαν λόγω "μικροαστικής έμμονής" στο δημοκρατισμό», όπως λέει και ό Στ. Κούλογλου, και τό βάρος τους κόβει τή λαλιά. Όμως, πρώτον: αυτό δέν σημαίνει ότι πρέπει νά καταργηθούν αυτές οι έννοιες από τό λεξιλόγιό μας, όπως δέν πρέπει νά καταργηθεί ή έννοια σοσιαλισμός. Δεύτερον και σημαντικότερο: αυτοί οι άνθρωποι πού διώχθηκαν ή εκτελέστηκαν ζητούσαν δημοκρατία από τό κράτος, από τήν πολιτεία, ζητούσαν δημοκρατία ως πολίτες. Διεκδικούσαν δηλαδή τά κεκτημένα άλλου δικαίωμα και έλευθερίες, π.χ. νά είναι ίσοι άπέναντι στο νόμο ή νά μήν διώκονται γιά τίς πολιτικές τους πεποιθήσεις, ζητούσαν τήν άντικειμενικότητα κάποιων, άστικών άν θέλετε, θεσμών. Περί αύτης τής δημοκρατίας ό λόγος, τήν όποία άλλωστε κεντρικοί, σοσιαλιστές και κομμουνιστές, ακόμα και δεξιοί, διεκδικούν όταν χρειάζεται και επιδιώκουν νά διευρύνουν. Μέ μία τέτοια λογική ή δημοκρατία είναι ακόμα και αυτοσκοπός, αίτημα πού έξάλλου άκουστηκε και στην Τσεχοσλοβακία, μέ πα-

ραλήπτη φυσικά εκεί τό μοναδικό κόμμα άφού ταυτίζεται μέ τό κράτος.

Γιατί όμως τά όσα ισχύουν γιά όλους τους πολίτες νά πρέπει ντε και καλά νά ισχύουν — και έδώ είναι τό κρυφό άλλα τεράστιων επιπτώσεων άλλα — και γιά τήν έλεύθερη ένωση προσώπων πού είναι τό κόμμα, ένωση πού έχει έναν σκοπό; Πράγματι λοιπόν ή δημοκρατία δέν είναι «άπλά ένα μέσο», όπως όνειρεύεται ό Γερονικολός, άποψη πού, όπως γράφει ό Στ. Κούλογλου, «άποτέλεσε τή θεωρητική κάλυψη όλων τών άσχημιών και τών βαρβαροτήτων πού έπιτελέστηκαν σέ βάρος — και στο όνομα — του σοσιαλισμού». Αυτό όμως τήν κάνει τάχα — γιά ένα κόμμα άριστερό μιλάμε — σκοπό και αυτοσκοπό; Μέσα και σκοποί και ξερον ούδέν;

Γι' αυτό επίμονα αναρωτηθήκαμε προηγουμένως: έσωκομματική δημοκρατία, άλλα προς τί;

Ή έσωκομματική δημοκρατία γιά τήν άριστερά «ύποβαστάζει», θα λέγαμε, και διαπερνά και σκοπούς και μέσα. Ή, γιά νά συγκεκριμενοποιήσουμε χρησιμοποιώντας μία έκφραση του Ν.Γ. Μουσούρου πού αναφέρειται ειδικά στον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, είναι ή διαρκής προϋπόθεση, ή *conditio sine qua non*. Γιατί; Για νά μπορέσει τό έν λόγω κόμμα νά παίξει τό ρόλο του ως «καθοδηγητικού — ύποβοηθητικού μοχλού στη σχέση λαϊκές μάζες — επανάσταση (λαϊκές μάζες — άνοικοδόμηση του σοσιαλισμού, μετά τήν κατάληψη τής εξουσίας)». Μόνο μέ αυτό τό πνεύμα, πού βέβαια δέν άφορά — προς Θεού! — τό ΠΑΣΟΚ, παύει τό αίτημα τών άριστερών γιά έσωκομματική δημοκρατία νά παίρνει τίς ιδεολογικές συντεταγμένες αυτοσκοπού, «λειτουργίας πού γυρίζει στο κενό». Νά είναι δηλαδή, τό λέω χωρίς ίχνος ένοχής, έκφραση μικροαστικού δημοκρατισμού.

Εκινήσαμε από τόν Καργόπουλο, τυρβάσαμε άνάκατα περί πολλά σέ έδαφος ναρκοθετημένο (τό πόσες και ποιές πάτησες τό μαθαίνεις, άν τό μάθεις, πολύ άργότερα...) και ιδού πού φτάσαμε. Γιατί αυτά όλα, τά μεγάλα και τά σοβαρά, μιλάνουν πάντα στην κουβέντα, από τό παράθυρο, άνεπαίσθητα, διαβρωτικά. Τά έξωτερικά χαρακτηριστικά του ΠΑΣΟΚ, οι άδίστακτες κλεψιτυπίες και παραχαράξεις τών άπορων ιδεολόγων του, δίνουν τή δυνατότητα νά κουβεντιάζονται καθημερινά τά του κομμουνιστικού κινήματος χωρίς τό όνομά τους, τή δυνατότητα γιά... έπεμβάσεις στις έσωτερικές του ύποθέσεις, στην καρδιά τους.

Ποιός θα άντιδράσει; Τό ΚΚΕ άντιγράφει σπασίλικα και διαγράφει όποιον ψελλίσει τό όνομά του. Τό ΚΚΕ έσ. δέν παίρνει μυρουδιά, ή κι άν τύχει και πάρουν κάποιοι λίγοι σιωπούν γιά νά μήν τούς βγει ή ρετσινιά. Και έτσι, στο ξεφραγο άμπέλι τών πρώην κατακτήσεων και νυν έρειπίων μπορεί σήμερα νά εισβάλλει ό καθέννας (και δέν αναφέρομαι έδώ στον Κούλογλου) γιά νά τρυγήσει ό,τι βρει μπροστά του, νά παίξει μέ προβλήματα σύνθετα, νά χασκογελάσει μέ ήττες, νά χαριεντισθεί μέ όράματα, νά παίξει τσιγγολελέτα μέ θεωρίες, ιδέες, έννοιες πού πήραν δεκαετίες γιά νά φτιαχτούν... Και όταν, κάποτε, άν, χρειασθούν αυτά τά πράγματα, τότε τό μόνο πού θα χει άπομείνει θα ναι οι βανδαλισμοί του Γερονικολού ότι «στις όργανώσεις του ΠΑΣΟΚ όχι μόνο είναι έλεύθερος, άλλα ύποχρεωτικός ό διάλογος, ή ζύμωση, ή άλλη άποψη» (έλεος!), άστείακια περί Στάλιν και καμιά δεκαπενταριά έσωκομματικές δημοκρατίες...

‘Υπεράσπιση του ‘Ορθολογισμού

του Κοσμά Ψυχοπαίδη

Τόν τελευταῖο καιρό φαίνεται νά ἀρχίζει μία συζήτηση γύρω ἀπό τίς πολιτισμικές ἀξίες καί τήν παράδοση στή χώρα μας πού, ξεπερνώντας τίς εὐκαιριακές τῆς ἀφειτηρίες καί ἀφορμές, θέτει, βαθύτερα, καλυμμένα καί ἀπωθημένα, ζητήματα τοῦ χαρακτήρα τῆς κοινωνίας μας καί τῶν προϋποθέσεων τῆς σκέψης μας καί τῆς πράξης μας. Ἀφορμή ἔδωσαν μεταξύ ἄλλων ἡ ἐκλογή θεολόγου σέ ἔδρα φιλοσοφίας σέ ἑλληνική Ἀνώτατη Σχολή καθώς καί ἀντιδράσεις στό σχηματιζόμενο «νεοορθόδοξο» ρεῦμα πού φαίνεται νά βρίσκει ἐκφραση ὡς ἓνα βαθμό καί στό χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς, τονίζοντας τήν ἀξία τοῦ «ἀνθρώπινου προσώπου» καί τῆς «παράδοσης» καί διατυπώνοντας κριτικές θέσεις ἀπέναντι στόν ἀστικό καί μαρξιστικό «ὀρθολογισμό».

Ἀλλά πίσω ἀπό τίς συζητήσεις αὐτές φαίνεται νά θίγονται ζητήματα οὐσίας, ὅπως τό ζήτημα τοῦ χαρακτήρα τῆς παιδείας μας καί τό πρόβλημα τῆς μεταρρύθμισής της, τῆς ἐννοίας γενικότερα τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» τῆς κοινωνίας μας καί τῶν πολιτικῶν τῆς ἐπιλογῶν.

Θέλω νά συμβάλω σ’ αὐτήν τή συζήτηση διατυπώνοντας ὀρισμένες σκέψεις γιά τό πολιτικό στοιχεῖο στόν ὀρθολογισμό (μέ στόχο τήν ὑπεράσπιση τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀπό τίς ἀνορθολογικές ἐπιθέσεις ἐναντίον του) καί θέτοντας μέ ἀφειτηρία αὐτή τήν προβληματική, τό ἐρώτημα γιά τή φύση τοῦ ὀρθολογικοῦ στοιχείου στό μαρξισμό. Πιστεύω καί θά προσπαθῶ νά ἐκθέσω, ὅτι ἡ προβληματική αὐτή δέν εἶναι ἀπλῶς ἀκαδημαϊκή (παρ’ ὅλο πού εἶναι καί ἀκαδημαϊκή) καί ὅτι ἔχει συνέπειες γιά τή συζήτηση τοῦ προβλήματος τοῦ «ἐξορθολογισμοῦ» τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καί γιά τήν κατανόηση τοῦ φαινομένου τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνορθολογισμοῦ.

Ἡ «Διένεξη τῶν Σχολῶν» καί ὁ χωρισμός τῆς φιλοσοφίας ἀπό τή θεολογία ὡς πρόβλημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ὀρθολογισμοῦ

Στό ἔργο του «Διένεξη τῶν Σχολῶν» πού δημοσιεύτηκε τό 1798 ὁ Ἰμάνουελ Κάντ προσδιορίζει τή σχέση τῶν πανεπιστημιακῶν Σχολῶν μεταξύ τους καί πρὸς τό κράτος σύμφωνα μέ τόν ὀρθό Λόγο. Σέ ἀντίθεση μέ τή Θεολογία, τήν ὁποία κατατάσσει, μαζί μέ τή Νομική, στίς «Ἄ-

νω Σχολές», δηλ. στίς Σχολές πού ἀνατρέχουν γιά νά θεμελιώσουν τή διδασκαλία τους στήν Αὐθεντία, ἡ φιλοσοφία πρέπει κατά τόν Κάντ νά ἐνταχθεῖ στό πανεπιστημιακό σύστημα ὡς «Κάτω Σχολή», ἡ ὁποία θεωρεῖ ὡς μοναδική αὐθεντία τήν ἀνθρώπινη κρίση πού εἶναι ἐλεύθερη καί αὐτόνομη, δηλ. ὑπακούει μόνο στοὺς νόμους τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου. Ὁ Κάντ προτείνει νά μὴν γίνεται δεκτό κανένα ἐπιχείρημα τῶν «Ἄνω Σχολῶν», ἂν δέν ἐπιτρέπεται ταυτόχρονα στήν «Κά-

τω Σχολή» νά διατυπώνει πιθανές κριτικές επιφυλάξεις απέναντι στό επιχειρήμα αυτό καί νά τίς απευθύνει πρός τήν επιστημονική κοινότητα καί τή δημοσιότητα. Ὁ «ὀρθός Λόγος» ἀντιπαράκειται ἔτσι ἀπό τήν Κριτική Φιλοσοφία πρός τόν κρατικό καί θρησκευτικό δογματισμό.

Ἡ καντιανή ἀντίληψη τοῦ χωρισμοῦ τῶν Σχολῶν καί τῆς ἄρσης τῆς ἀνάμειξης τῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων τους ἔχει τόσο φιλοσοφικό, ὅσο καί πολιτικό στόχο: Φιλοσοφικό προβάλλει τό αἴτημα νά ὑποβάλλονται σέ κριτικό ἔλεγχο ὅλα τά παραδοσιακά περιεχόμενα μέ στόχο ὄχι νά ἀπορριφθοῦν ἀναγκαστικά, ἀλλά νά διαπιστωθεῖ κατά πόσον συμβιβάζονται μέ τίς ἀρχές τῆς ἐλευθερίας καί τῆς γενικότητας τοῦ Λόγου (ἔτσι εἰσάγεται λ.χ. ὡς πρακτική ἑρμηνευτική ἀρχή τῶν Γραφῶν ὅτι χωρία πού περιέχουν προτάσεις πού ἔρχονται σέ ἀντίφαση μέ τόν πρακτικό Λόγο πρέπει νά ἑρμηνεύονται σύμφωνα μέ τό Λόγο).

Ἡ διατύπωση ἑνός τέτοιου αἰτήματος προϋποθέτει ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει ἀποδεσμευθεῖ ἀπό τά παραδοσιακά δεσμά της ἀπό τή θεολογία καί ὑψώνεται σέ αὐτόνομη, ἀνώτατη κριτική σκοπιά πού ἀποφασίζει (ὅπως ἓνα δικαστήριο σύμφωνα μέ νόμους ἐλευθερίας) τελεσίδικα γιά τή νομιμότητα ἢ μή τῶν επιστημονικῶν καί θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων.

Ἡδη ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς κριτικῆς ἀπέναντι στά παραδοσιακά περιεχόμενα ἔχει κατ' εὐθείαν πολιτική ἔννοια. Οἱ ἀξίες πού διακήρυξε ἡ φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου καί ἡ γενικότητα τοῦ (ἀφηρημένου) νόμου, στρέφονται ἐναντίον τῆς παραδοσιακῆς πολιτικῆς χειραγώγησης, τῶν πολιτικῶν προνομίων καί τῶν οἰκονομικῶν μονοπωλίων τῆς προαστικῆς κοινωνίας. Ἡδη ὁ Λόγος, θεμελιώνοντας τήν πολιτική του θεωρία στό ὀρθολογικό φυσικό δίκαιο, ἔχει στραφεῖ κατά τῆς θεολογικῆς νομιμοποίησης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὅπως ἐκφράστηκε στό ἔργο τοῦ Φίλμερ, ὅπου ἡ ἐξουσία νομιμοποιεῖται ὡς διαδοχή ἀπό τοὺς βιβλικούς πατριάρχες μέχρι τήν ἀγγλικανική ἀπολυταρχία τοῦ 17ου αἰῶνα. Σέ ἀντίθεση μέ τόν παραδοσιακό θεσμό, ὁ γενικός καί ἀφηρημένος ἀστικός θεσμός, τοῦ ὁποῦ τήν ἐγκαθίδρυση ἔχει ὡς αἴτημά του ὁ διαφωτισμός, ἐξασφαλίζει ἰσονομία πού ἀναιρεῖ τό ἀστικό προνόμιο καί δημιουργεῖ ἀναγκαῖες συνθήκες λειτουργίας τῆς ἀστικῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἐλευθερία τῆς γνώμης θεωρεῖται ὅτι θά ὀδηγήσει στήν ἐκφραση συναίνεσης γιά τίς γενικές ρυθμίσεις, ἡ ὁποία προϋποτίθεται ἤδη θεωρητικά ἀπό τίς φιλοσοφικές κατασκευές (Κοινωνικά Συμβόλαια).

Τό νόημα τοῦ ὀρθολογικοῦ φορμαλισμοῦ

Ὁ ὀρθός Λόγος πού ὑπαγορεύει στά ἄτομα τίς σωστές στρατηγικές γιά νά μεγιστοποιήσουν τό

προσωπικό τους ὄφελος, δηλ. τοὺς ὑποδεικνύει τά κατάλληλα μέσα γιά νά προωθήσουν ἐγωϊστικούς σκοπούς, τοὺς ὑπαγορεύει ἐξίσου νά ἀποδεχθοῦν (ἐλλογους) θεσμούς ἰσονομίας, μέσα στοὺς ὁποῖους μόνο εἶναι δυνατή ἡ διασφάλιση τῆς ἀτομικῆς εὐτυχίας (τῆς ὁποίας τό ποιόν θεωρεῖται ἰδιωτική ὑπόθεση).

Εἶναι σαφές ὅτι τό μοντέλο αὐτό προϋποθέτει τόν ἀτομισμό, τόν ὁποῖο δέχεται ὡς ἱστορικό δεδομένο (ἀπό τήν προαστική κοινωνία) καί ὡς πραγματικότητα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καί προσπαθεῖ νά ἐλέγξει. Περιέχει τή διάγνωση, ὅτι ὁ ἔλεγχος αὐτός δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά τυπικός (φορμαλιστικός) πού εἰσάγεται μέ τή δεσμευτική ἐπιβολή καί μέ τήν πραγματική ἀποδοχή γενικῶν ρυθμίσεων. Γνωσιοθεωρητικά εἰδωμένο τό μοντέλο αὐτό ξεκινάει ἀπό τήν ἀποδοχή τοῦ χωρισμοῦ αἴσθησης (ἐποπτείας καί φαντασίας) ἀφ' ἑνός καί Λόγου (γενικοῦ ὀρθολογικοῦ κανόνα) ἀφ' ἑτέρου, καί τῆς ἀντίθεσης μεταξύ τους. Κι ἐδῶ ἡ προϋπόθεση εἶναι ἱστορική καί ἡ συνέπεια πολιτική. Ἴσως τό ἐπιθυμητό εἶναι μία πραγματικότητα, στήν ὁποία δέν ὑπάρχει χωρισμός αἴσθητοῦ καί νοητοῦ, φαντασίας καί Λόγου, ἀλλά βιωμένη ἐνότητα σέ κοινωνία ἀλληλεγγύης. Ἀλλά στήν ἱστορική κοινωνία τοῦ ἐγωϊσμοῦ, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ πολιτικοῦ προνομίου, τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθαιρεσίας (κοινωνία πού ἡ φιλοσοφία δέν ἐπέλεξε, ἀλλά μέσα στήν ὁποία φιλοσοφεῖ καί δρᾷ πολιτικά) πρὶν ἀπό τό αἴτημα αὐτῆς τῆς ἐνότητας πρέπει νά τεθεῖ τό αἴτημα ἐλέγχου ἐκείνων τῶν ἐγωϊστῶν πού τήν πραγματοποιοῦν αὐθαίρετα δρώντας κατά αἴσθηση καί φαντασία ἀνεξέλεγκτα.

Ἡ ἀρχή τοῦ χωρισμοῦ αἴσθησης καί διάνοιας (Λόγου) καί τῆς ὑποταγῆς τῆς πρώτης στή δευτέρα ἀποδέχεται τήν εἰσαγωγή *γενικευτικῶν* καί *ἀφηρημένων* ρυθμίσεων ὡς συγκεκριμένο τύπο ὑποταγῆς καί ρύθμισης πού διασφαλίζει τήν ἰσότητα καί τήν ἀξιοπρέπεια.

Τό ἐγωϊστικό πράττειν (βασισμένο στόν ἐξορθολογισμό ἐγωϊστικῶν ὀρμῶν καί παθῶν) βρίσκει τά ὅρια του στήν ἀφηρημένη πολιτική δομή τοῦ Λόγου πού ἐγγυᾶται τήν ἐλευθερία μέ τή νομική - πολιτική τῆς ἔννοια.

Ἡ ρεπουμπλικανική αὐτή δομή τοῦ Λόγου δέν ὀδηγεῖ σέ γενικευτική ἰσοπέδωση καί ἐξαφάνιση τῆς διαφορᾶς τοῦ «ἰδιαίτερου». Συνεπάγεται ὡστόσο ὅτι ἡ ἐκφραση τοῦ «ἰδιαίτερου», τῆς αἴσθησης καί τῆς φαντασίας, δέν γίνεται στό κενό, ἀλλά πάντα σέ μία σχέση, σέ ρυθμισμένο πλαίσιο (εἴτε μέ γενική ρύθμιση, εἴτε αὐθαίρετα καί δογματικά) καί προκρίνει ὡς τέτοιο πλαίσιο τή γενική ρύθμιση. Ἡ προβληματική αὐτή παίρνει φιλοσοφική ἐκφραση στήν Τρίτη Καντιανή «Κριτική» (τῆς κριτικῆς ἰκανότητας). Ἐδῶ ἐξετάζονται προβλήματα τῆς σχέσης τοῦ διανοητικοῦ ἀφηρημένου Λόγου καί τῆς αἰσθητικῆς ιδέας, ἡ ὁποία ἐκφράζει μέ τρόπο μῆ-σχηματικό αἰτήμα-

τα του ιδιαίτερου, της αίσθησης και της φαντασίας (παρ' όλα αυτά ο άνορθολογισμός, ίσως από έλλειψη εξοικείωση με τα φιλοσοφικά κείμενα, προσάπτει στον Κάντ γενικευτική ισοπέδωση και εξαφάνιση του ιδιαίτερου).

Ἡ ιστορικότητα τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου καί ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου

Ἴσως μέ τόν πιά δραματικό τρόπο αὐτή ἡ σύγχρονη ἔννοια τοῦ Λόγου ἔχει ἐκφρασθεῖ στίς συνεντεύξεις της στόν προβληματισμό τοῦ νέου Χέγκελ, ὁ ὁποῖος γράφει στό «Πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ» (1798-1800) ὅτι «ἡ μοίρα τῆς ιδιοκτησίας ἐγινε γιά μᾶς τόσο ἰσχυρή, ὥστε νά μήν εἶναι πλέον ἀνεκτό, οὔτε δυνατό νά σκεφτοῦμε τό χωρισμό τῆς ἀπό μᾶς». Ἡ ιδιοκτησία φέρνει στοῦς ἀνθρώπους τέτοια «ἐμπόδια καί ἐξαρτήσεις, στά πλαίσια τῶν ὁποίων ὑπάρχει ὅπωςδῆποτε περιθώριο γιά τὰ καθήκοντα καί τίς ἀρετές πού, ὁμως, δέν ἐπιτρέπουν ἕνα ὄλο, μία πλήρη ζωή...».

Ἡ ἀτομική ιδιοκτησία βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τήν «ἀγάπη», ἔτσι πού ἡ «ἀγάπη», ὅταν ὑπάρχει στή σύγχρονη ἐποχή, λειτουργεῖ ὡς «συμπλήρωμα» ἑνός ἀφηρημένου θεσμικοῦ πλαισίου πού εἶναι ἔλλογο, γιατί γίνεται ἀναγκαῖο γιά νά συγκρατήσῃ τήν κοινωνία τοῦ ἐγωῖσμοῦ. Δηλ. ἡ ἐνότητα ὑποκειμενικῶν σχέσεων καί θεσμικῶν ρυθμίσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπως ὑποτίθεται ὅτι ἴσχυσε, τουλάχιστον ὡς ἰδεώδες, στή «λαϊκή θρησκεία» τῶν Ἑλλήνων πού εἶναι κατ' εὐθείαν αἰσθητική, κοινωνική καί θρησκευτική βίωση ἢ ἡ ἐνότητα στή βάση τῆς ἀγάπης πού ἐπαγγέλεται ὁ χριστιανισμός (πρβλ. τὰ ἐγγεγραμμένα Ἀποσπάσματα τῆς Βέρνης πάνω στή λαϊκή θρησκεία καί τόν χριστιανισμό) θεωρεῖται διασπασμένη ἀπό τήν ἱστορική ἀνάπτυξη τοῦ ἐγωῖσμοῦ ἤδη στήν προαστική κοινωνία καί κατ' ἐξοχήν στό πλαίσιο τῆς διαμορφούμενης ἀστικῆς ἐγωῖστικῆς κοινωνίας. Γιά τή φιλοσοφία ἡ πραγματικότητα αὐτή εἶναι «μοίρα»: ὄχι μέ τήν ἔννοια ὅτι τήν ἀποδέχεται χωρίς κριτική, ἀλλά μέ τήν ἔννοια ὅτι, ἂν δέν τήν ἀποδεχθεῖ ὡς πραγματικότητα, ἡ κριτική (καί ἡ πράξη πού ἀπορρέει ἀπό αὐτήν) θά εἶναι ἀνευ ἀντικειμένου, δηλ. ὁ φιλόσοφος θά ἐπιμένει δογματικά σέ ἀξιολογικά περιεχόμενα καί ἡ πραγματικότητα θά ἐμμένει στήν ἀντιαξιολογική δομή της. Τό ἐγγεγραμμένο ὀρθολογικό ἐπιχείρημα παραπέμπει στήν ἱστορικότητα ἐκφορᾶς τοῦ φιλοσοφικοῦ Λόγου. Συνδέει τό ζήτημα τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς μέ τήν κατανόηση τῶν συνθηκῶν πού προκύπτουν ἀπό τίς σχέσεις ιδιοκτησίας καί ὁδηγεῖται σέ μία ἀνάλυση πού δέχεται τήν πραγματικότητα τοῦ σύγχρονου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ὡς δεσμευτικό ἱστορικό ὄρο, ὁ ὁποῖος γίνεται μεθοδολογικός ὄρος σύστασης τῆς θεωρίας. Ἡ ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς δέν μπορεῖ νά ἔχει ὡς ἀφετηρία τίς ὀποιεσδήποτε ἀξιολογίες γιά μία ἐπιθυμητή κοι-

νωνική ζωή (στηριγμένες λ.χ. σέ θεολογικές ἀλήθειες ἢ φιλοσοφικές κατασκευές), ἀλλά ὀφείλει νά νομιμοποιεῖ κάθε φορά τίς ἀξιολογήσεις της ὡς πρός τήν ἱστορικά διαμορφωμένη πραγματικότητα.

Ἡ νομιμοποίηση αὐτή βρίσκεται κατὰ τόν Χέγκελ στήν ἴδια τή σύσταση τοῦ ἀστικοῦ θεσμικοῦ πλαισίου ἐλευθερίας πού ξεπερνάει τήν παραδοσιακή κοινωνική σχέση τῶν ἐξαρτημένων «νομικῶν τάξεων». Συστατικό στοιχείο τοῦ θεσμικοῦ αὐτοῦ πλαισίου εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου (Person).

Ἡ θεσμοποίηση τοῦ προσώπου (καί μάλιστα τοῦ ἑνός ἀστικοῦ προσώπου ἀπέναντι στή διαφοροποίηση προσώπων τοῦ προαστικοῦ δικαίου δηλ. στή νομική ἀνισότητα) μέ τήν ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων σέ κοινωνία ἰσονομίας ἐγγυᾶται ἕνα ἄλλο τυπικῆς ἐλευθερίας — ἀπέναντι στήν παραδοσιακή ἐξάρτηση. Ἡ κατασκευή τοῦ προσώπου, ὅπως ἀναπτύσσεται θεωρητικά στά διαφοριστικά καί ἰδεαλιστικά φιλοσοφικά συστήματα τοῦ 18ου καί 19ου αἰώνα καί στίς νομικές κατασκευές τῆς ἱστορικῆς σχολῆς τοῦ δικαίου καί παίρνει θεσμική ἐκφραση στοῦς Ἀστικούς Κώδικες καί στά Συντάγματα, δέν συνεπάγεται ὅτι κατὰ τίς θεωρίες αὐτές στήν ἀφηρημένη θεσμοποίηση συνίσταται ἀναγκαστικά κάποιο προσωπικό «νόημα» ζωῆς, ἀλλά, συνεπάγεται τήν ἀντίληψη, ὅτι πρέπει νά ὀριστεῖ ἕνας ἄλλος θεσμικῆς ἐλευθερίας στίς διαπροσωπικές σχέσεις ὡς προϋπόθεση γιά κάθε ἄλλη μορφή ἐλευθερίας σχέσης. Ἡ ρύθμιση σχέσεων βάσει παραδοσιακῶν νοημάτων (π.χ. θεολογικά μέ τήν ἰδέα προσώπων πού ἔρχονται σέ σχέση μεταξύ τους μέσω τῆς σχέσης τους μέ τό Θεῖο) δέν ἐγγυᾶται σέ ἐπίπεδο κοινωνικῶν σχέσεων καί μέ δεδομένο τόν ἀνταγωνισμό καί τήν κοινωνική ἀνισότητα ὅτι δέν θά ὑπάρξουν αὐθαιρεσίες καί ὅτι θά πραγματοποιηθεῖ ἰσονομία καί πολιτικονομική δικαιοσύνη. Ἡ θεωρία δέν ἐμποδίζει κανένα νά ἀναζητήσῃ, ἐφ' ὅσον τό θέλει, σέ προσωπικό ἐπίπεδο τή σωτηρία του μέ κάποια θεολογική ἔννοια. Ἀπλῶς ὑποστηρίζει ὅτι σέ κάθε παραδοσιακή θρησκευτική καί βιωματική ἀντίληψη περί σχέσεων προσώπων πρέπει νά ἐλέγχεται κατὰ πόσον ἀποκλείει γιά λόγους ἀρχῆς τήν ὑπαρξή ἑνός πλαισίου θεσμικῆς ἐλευθερίας ἀφηρημένων προσώπων πού θά ἐγγυηθεῖ τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ καθενός κι ἂν ἀκόμα οἱ ἄλλοι, ὁ μή γένοιτο, ἐγκαταλείψουν τίς θρησκευτικο-βιωματικές τους ἀρχές καί προσπαθήσουν νά τήν θίξουν.

Εἰσάγει δηλαδή θετικά τήν ἀστική ὀρθολογική ἀρχή τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου σέ ἀνθρώπο καί πολίτη.

Στά περιοδικά *Σύναξη*, τ. 6 ("Ανοιξη '83) και *Σχολιαστής*, τ. 5 (Αύγουστος '83) δημοσιεύθηκαν δύο συνεντεύξεις των Κώστα Ζουράρι και Κωστή Μοσκόφ αντίστοιχα, όπου εκτίθενται απόψεις για ζητήματα της 'Ορθοδοξίας. Οί δύο συνεντεύξεις έχουν δοθεί από ανθρώπους στρατευμένους πολιτικά στο χώρο της κομμουνιστικής άριστεράς και δημιουργούν όρισμένα ερωτήματα που απασχολούν τον χριστιανομαρξιστικό διάλογο και την επιστημονική σκέψη γενικότερα. Θα επισημάνω τά ερωτήματα αυτά πιστεύοντας πως ή διερεύνησή τους συμβάλλει στη συζήτηση ενός θέματος που έχει έρθει στην επικαιρότητα όχι με τον πιο γόνιμο πάντα τρόπο. Μπορούμε να αρχίσουμε με τη συνέντευξη του Κ. Μοσκόφ που τοποθετεί τό ζήτημα κάπως συνολικότερα.

Δέν παραγνωρίζω τό γεγονός πως δέν δικαιούται κανείς νά αναζητά υπερβολική αυστηρότητα από άπαντήσεις σέ μιά συνέντευξη — πόσο μάλλον πού οί συντάκτες του *Σχολιαστή*, σέ διαμετρική αντίθεση μέ τό συντάκτη της *Σύναξης*, συζητούν χωρίς δική τους άποψη και δέν έχουν άλλη πρόθεση από τό νά έντοπίσουν στη σκέψη του Κ. Μοσκόφ τό «σκάνδαλο» πού θά αυτοεκτεθεί. Παρ' όλα αυτά, ό Κ. Μοσκόφ καθιστά άρκετά σαφή τήν άποψη του, ξαναδιατυπωμένη άλλωστε σέ άρθρο του στό *Αντί*, τ. 239. Τή σχηματοποιώ για νά διευκολύνω τή συζήτηση, χωρίς νομίζω νά τήν άδικώ:

1. Στην ιστορική έρευνα πρέπει νά αναγνωρίζει κανείς τόν επικαθοριστικό ρόλο πού παίζει ή ιδεολογία στη σχετική της αυτονομία από τήν οικονομία. 'Ως ιστορικός της νεότερης Ελλάδας ό ίδιος όδηγήθηκε από τή θέση αυτή στό νά αναζητήσει «τό πριν του ιδεολογικού σώματος».

'Ορθοδοξία: Θεολογική καί ιστορική προσέγγιση

Μερικές παρατηρήσεις

μέ άφορμή δύο συνεντεύξεις

των Κ. Μοσκόφ καί Κ. Ζουράρι

του Δημ. Κυρτάτα

2. «Τό πριν του ιδεολογικού σώματος», «ή παραδοσιακή ιδεολογία» των Νεοελλήνων είναι ή 'Ορθοδοξία.

3. 'Η 'Ορθοδοξία, σέ αντίθεση μέ τή Δυτική Χριστιανοσύνη, παρέχει τή δυνατότητα «θέωσης έν ζωή». Τό στοιχείο της «πράξης αγάπης» πού περιλαμβάνει ή θέωση, «καθώς υπάρχει διάχυτο στό λαϊκό βίωμα, έχει ίσως κάποια σχέση μέ τό δράμα της άλλαγής σαρκός μας, δηλαδή μέ τό δράμα της επανάστασης».

4. 'Η βασική διαφορά ανάμεσα στόν μαρξισμό καί τήν 'Ορθοδοξία είναι ότι στην 'Ορθοδοξία δέν υπάρχει «ή άνάλυση της κοινωνίας μέσα άπ' τίς συγκεκριμένες αντιφάσεις καί ή συνειδητοποίηση του νόμου κίνησης της ιστορίας», «για τόν άπλουστάτο λόγο ότι διατυπώθηκε κατ' αρχήν τό όλο τους βίωμα τό 300 μ.Χ., όταν δέν ύπήρχε εργατική τάξη».

*

Άς πάρουμε τά ζητήματα αυτά μέ τή σειρά. Τό πρώτο στη γενική του διατύπωση δέ νομίζω πως παρουσιάζει προβλήματα. 'Η τοποθέτηση του Κ. Μοσκόφ τείνει άλλωστε νά γίνει καθολικά άποδεκτή από τίς περισσότερες σχολές της σύγχρονης ιστορικής καί κοινωνιολογικής έρευνας. Στην πράξη βέβαια ή προσέγγιση αυτή δημιουργεί μεγάλες δυσκολίες, καθώς κατανοείται μέ πολλούς διαφορετικούς τρόπους, αλλά αυτό είναι άλλο θέμα.

*

Τό δεύτερο ζήτημα θέλει προσοχή. Χωρίς άμφιβολία, στοιχεία του Χριστιανισμού είναι άνιχνεύσιμα στις ιδεολογίες του έλληνισμού έδώ καί μιάμιση περίπου χιλιε-

τηρίδα. Δέν χρειάζεται νά πάμε μακριά. Ποιός δέν έχει προσέξει διαβάζοντας τόν *Ύμνον εις τήν Έλευθερίαν* τήν παρουσία μέσα στά άλλα του άποκαλυπτικού λόγου του Ιωάννη «Εγώ ειμ' Άλφα, Όμέγα εγώ», καθώς και τίς πολλές άλλες αναφορές στη θρησκεία. Η ποιητική και φιλοσοφική φλέβα του Σολωμού συνέλαβε και κατέγραψε τίς ιδέες τουτες ως συστατικά στοιχεία μιās βιωμένης και μαχόμενης ιδεολογίας. Στη χαρτογράφηση της εθνικής και λαϊκής συνειδησης που μās παρέχει τό σολωμικό έργο, ό επαναστατικός παλμός ταυτίζει τήν άποστολή του με τή λυτρωτική άποστολή του Χριστού. «Σήμερ' άπιστοι έγεννήθη / Ναι του κόσμου ό Λυτρωτής». Είναι όμως μοναχά ή Χριστιανική, ή Όρθόδοξη ιδεολογία που καταγράφεται στόν *Ύμνον* που πήρα για παράδειγμα; Τά φιλελεύθερα τραγούδια του Πίνδαρου, ή χαροποίηση της γής του Βάσιγκτον, ή πολεμόκρατη φωνή του Ρήγα, δέν είναι ισάριθμες αναφορές σε βιωμένες ιδεολογίες και παραδόσεις;

Τήν ίδια αίσθηση νομίζω παίρνει κανείς διαβάζοντας και τό λιγότερο ίσως γνωστό επίγραμμα *Ό Άνατολικός Πόλεμος*, που έμπνεύστηκε κατά τόν Πολυλά ό ποιητής «καθόσον ή δυτική Χριστιανοσύνη υποστήριζε τόν βάρβαρον τύραννο της ελληνικής φυλής». Γράφει λοιπόν ό Σολωμός: «Τρεις κόσμοι σφόδρα πολεμούν, κι οι τρεις άντρεωμένοι / Ό τέταρτος, νά φαίνεται στά μάτια, και δέν είναι». Τό επίγραμμα είναι φανερά πλασμένο πάνω σε προφητικά λόγια δανεισμένα από τόν *Δανήλ* και τήν *Αποκάλυψη*. Όμως κι έδω, καθώς μαθαίνουμε, δέ λείπει ή ανάμνηση της αρχαίας δόξας, καθότι «Εφαινετο εις τά δάση της Θεσσαλίας ή Σκιά του Άχιλλέα» που κόβει κλαδί για νά στεφανώσει τόν ήρωα της Έπανάστασης της Ηλείου.

Θά φέρω άκόμα για παράδειγμα τήν περιφημη φράση του Σολωμού «Κλείσε μέσα στην ψυχή σου τήν Έλλάδα, και θά αισθανθείς μέσα σου νά λαχταρίζει κάθε είδος μεγαλείου». Άποκομμένα τά λόγια τουτα θά μπορούσαν νά δημιουργήσουν τήν εντύπωση ενός εθνικισμού και θά βαζαν ίσως κάποιον στόν πειρασμό νά γράψει για τό Σολωμό παρόμοια μ' αυτά που γράφονται σήμερα για τόν Σαβδόπουλο. Όμως τό απόφθεγμα αυτό που είναι έμπνευσμένο από τόν αρχαίο κόσμο, συμπάσχει με τούς *Έλεύθερους Πολιορκημένους*, και δραματίζεται τό «έλληνικό Μέλλον» δέν είναι, μέσα στη δυναμική του, μήτε θρησκόληπτο μήτε εθνικιστικό.

Συνοψίζω λοιπόν για νά μήν έλεκταθώ περισσότερο. Στο «πρίν» του ιδεολογικού σώματος του Νεοέλληνα ή Όρθοδοξία δέν είναι παρά στοιχείο ενός συνόλου που τό συνθέτουν πολλαπλά ρεύματα. Η κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής, όπως κάθε εποχής, ανασυγκροτεί τήν έτερογενή παράδοση με τόν δικό της τρόπο και για τόν δικό της κοινωνικό σκοπό. Άπομονώνοντας φράσεις μπορεί κανείς νά καταγράψει τό χρησιμοποιούμενο ύλικό, δέν μπορεί όμως νά συλλάβει τή λειτουργία και τή δυναμική του ύλικού μέσα στη σύνθετη όλότητα. Σε παρόμοια συμπεράσματα μπορεί νομίζω νά καταλήξει κανείς αναλύοντας άλλα αντιπροσωπευτικά κείμενα της εποχής ή παλαιότερων εποχών.

Ό Κ. Μοσκόφ θά μπορούσε βέβαια νά ισχυριστεί, όπως φαίνεται νά κάνει στό άρθρο του στό *Άντί*, ότι ή Όρθοδοξία συμπυκνώνει τήν Έλληνική παράδοση, ότι δηλαδή οργανώνει και κυριαρχεί σ' όλο τό έτερογενές ύλικό. Άλλά αν με τόν όρο Όρθοδοξία έννοει τήν πλουτισμένη μέσα στους αιώνες συγκεκριμένη μορφή

που πήρε ό Χριστιανισμός στην Άνατολή, τότε έχει όλοφάνερα λάθος. Άλλωστε ό Θεός του '21 είναι πολύ περισσότερο ένας αναβιωμένος Θεός της Παλαιάς Διαθήκης παρά της Καινής. «Πέστε, που θ' άποκρυφθήτε / Έσείς όλοι, αν όργισθώ;». Άν πάλι ό όρος Όρθοδοξία αναχθεί στην άφήγηση ενός νόστου «που έπεκτείνει στό σήμερα τόν όμηρικό, έχοντας συσσωρεύσει πρόσθετα βιώματα αιώνων» (*Άντί*, τ. 239, σ. 20), τότε και μόνη ή χρήση του όρου, αν και θέλει νά εκφράσει κάτι έντελώς γενικό, άποτελεί μεγάλη παραχώρηση με πολιτικές συνέπειες σε μιά συγκεκριμένη ιδεολογία.

Τό τρίτο ζήτημα επιδέχεται επίσης πολλή συζήτηση. Έχουμε κατ' αρχήν τήν έρμηνεία της Όρθοδοξίας ως «θέωσης εν ζωή» που έπεξεργάζονται με συστηματικό τρόπο στις μέρες μας ό Π. Νέλλας και οι συνεργάτες της *Σύναξης*. Πρόκειται όμολογουμένως για ενδιαφέρουσα και σημαντικής πολιτικής σημασίας έρμηνεία που θά έπρεπε νά πάρουν στά σοβαρά όλοι οι ενδιαφερόμενοι για τόν χριστιανομαρξιστικό διάλογο, και ίσως όχι μόνον αυτοί. Υπάρχει όμως μεγάλη άποσταση στην προσέγγιση του θέματος. Άπό τή μία μεριά είναι ό θεολόγος που συχνά άρκεϊται στόν έντοπισμό της διαφοράς Άνατολικού και Δυτικού Χριστιανισμού σά διαφορά έκφρασης ανάμεσα στη θέωση (ένωση με τό Θεό) και τήν άμαρτία/λύτρωση (όπου κυριαρχεί ό εκκλησιαστικός νόμος). Άπό τήν άλλη έχουμε τόν ιστορικό που θά ήθελε νά ξέρει περισσότερο για τίς ρίζες της διαφοράς στις δύο τάσεις της ελληνικής θρησκείας που τήν εποχή του πρώτου Χριστιανισμού επανεπεξεργάστηκαν τή μία ό Πλωτίνος και τήν άλλη οι Ιάμβλιχος και Πρόκλος. (Ό πρώτος ανέπτυξε μιά θεωρία όπου ό άνθρωπος θά μπορούσε νά ένωθεί με τό θείο και οι δύο άλλοι ένα σύστημα γνωστό ως *θεουργία* όπου με διάφορες τελετουργικές πράξεις ό άνθρωπος θά μπορούσε νά επηρεάσει τό θείο προς τό συμφέρον του). Δέν είναι δυνατό νά ασχοληθούμε έδω με τό θέμα αυτό. Άς σημειώσουμε πάντως ότι στους ιστορικούς της φιλοσοφίας είναι γνωστό τό πώς ό Γρηγόριος Νύσσης στηρίχθηκε στην πλωτινική έκδοχή ένω ή Δύση, χάρη σε μιάν άπάτη που εμφάνισε τίς θεωρίες του Πρόκλου ως έργο του άγίου Διονυσίου, έκλινε προς τή δεύτερη τάση. Είναι φανερό πώς κοιτώντας έτσι τό ζήτημα οδηγείται κανείς σε αναζήτηση γενικότερων κοινωνικών και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων και δέν άρκεϊται στην ένδοχριστιανική Εξήγηση.

Είναι πολύ σημαντικό ώστόσο νά παρατηρήσει κανείς πώς ή «θέωση εν ζωή», για τήν όποια μιλάνε οι νέοι θεολόγοι, θεωρητικά έπιτρέπει (όπως σωστά επισημαίνει ό Κ. Μοσκόφ) τή δυνατότητα άλλαγής του νυν κόσμου και δέν μεταθέτει τή λύση του ανθρώπινου δράματος για τό τέλος της ιστορίας. Η δημιουργία ενός κόσμου αγάπης, ως στόχου, μπορεί νά άποτελέσει, και έχει άποτελέσει στό παρελθόν, κοινό άξονα άναφοράς κομμουνιστών και χριστιανών. Έδω άκριβώς πρέπει νά περάσουμε στη συνέντευξη του Κ. Ζουράρι, που ασχολείται πιο αναλυτικά με τό ζήτημα αυτό.

Ό Κ. Ζουράρις, άπαντώντας ως πολιτειολόγος στις έρωτήσεις ενός θεολόγου, αναλύει τήν αντίληψη περί έξουσίας του Καβάσιλα, ενός θεολόγου του 14ου αιώνα. Με βάση τήν αντίληψη του Καβάσιλα για τή φύση της έξουσίας του Χριστού, γίνεται προσπάθεια νά κατα-

γραφεί μιά γενική θεωρία περί εξουσίας. Ο Κ. Ζουράρις έχει σαφή αίσθηση πώς οι απόψεις του Καβάσιλα είναι γερά θεμελιωμένες στην πείρα της «χιλιετούς ασκήσεως της εξουσίας, πού είναι τό βυζαντινό imperium». Αντί όμως νά οδηγήσει τόν συλλογισμό αυτό στη λογική του συνέπεια και νά μᾶς ἐξηγήσει τί συμβαίνει μέ τήν εξουσία τήν ἐποχή του Καβάσιλα πού του ἐπιτρέπει νά ξαναδιαβάσει τήν *Καινή Διαθήκη* μέ τόν τρόπο πού τό κάνει, ὁ Κ. Ζουράρις προσπαθεῖ νά ἀπομονώσει τό ὑπερχρονικό στοιχείο στίς θεωρίες πού ἀναλύει. Πιστεύει δηλαδή πώς στόν Καβάσιλα μπορούμε νά βροῦμε πολύτιμες ιδέες γιά τή μέθοδο και τό δρόμο πού μπορούν και σήμερα νά μᾶς οδηγήσουν στό τελικό στόχο, τήν Ἀγάπη.

Γιά τόν Χριστιανισμό ὁ δρόμος πού οδηγεί στην ἀγάπη είναι ἡ ἴδια ἡ ἀγάπη. Μέσον και σκοπός ταυτίζονται. Ὁ Κ. Μοσκώφ βλέπει μιά ἀναλογία ἀνάμεσα σ' αυτό και τό ἴδιο τό κομμουνιστικό κίνημα πού μπορεί νά ἐκληφθεῖ σάν ἐρωτική σχέση. Ὁ κομμουνιστής λοιπόν «εἶναι ὁ ἐρωτικός ἄνθρωπος πού πυρπολεῖται γιά τόν ἄλλον». Ὁ Κ. Ζουράρις πάλι, ὑπενθυμίζει πώς ἐκτός ἀπό τήν ἐκδοχή τῆς Ὁρθοδοξίας ὑπάρχει και ἡ ἐκδοχή του «ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ πού ὑποστηρίζει ὅτι ἐνῶ στόχος εἶναι ἡ ἀγάπη... ὅμως εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τό μέσο γιά τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ του στόχου ἐδῶ εἶναι ἡ σύγκρουση». Ἡ διαφορά ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ και Χριστιανισμοῦ εἶναι λοιπόν τόσο ὀλοφάνερη πού προξενεῖ κατάπληξη πώς ὁ Κ. Μοσκώφ καταφέρνει νά τήν ἀποσιωπήσει ἐνῶ ὁ Κ. Ζουράρις ἀφήνεται νά παρασυρθεῖ ἀπό τόν συνομιλητή του και νά παραδεχθεῖ (ὡς πολιτειολόγος) πώς ἡ ἐκδοχή τῆς Ὁρθοδοξίας μπορεί νά μὴν εἶναι οὐτοπική. Δέ θά σταθῶ περισσότερο ὅμως στό θέμα αὐτό.

Ἐκεῖνο πού προκαλεῖ μεγαλύτερη ἐντύπωση εἶναι πώς και ὁ Κ. Μοσκώφ και ὁ Κ. Ζουράρις συζητώντας γιά ἀγάπη και «μανικό ἔρωτα» ὡς σκοπό και ὡς ἐνδεχόμενο μέσον, μοιάζει νά ξεχνοῦν ὀλότελα αὐτό πού ξέρεει κανεῖς ἀπό τήν ἐκλαϊκευμένη ψυχολογία (νά μὴν πῶ τήν ψυχανάλυση), ὅτι δηλαδή ἡ ἀγάπη συνοδεύεται ἀπό τό μίσος και ὁ «μανικός ἔρωτος» ἀπό τήν «ὀρμή του θανάτου» πού θά ἔλεγε ὁ Φρόυντ. Ἡ ψυχανάλυση μάλιστα, στίς διάφορες ἐκδοχές της, ἔχει δείξει πώς ἡ ἐπιθετικότητα, ἡ ἐπιθυμία καταστροφῆς, ἡ ἀναζήτηση του θανάτου, ἀποτελοῦν θεμελιακά συστατικά του ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ. Πώς μπορεί μιά συζήτηση γιά ἀγάπη και ἔρωτα νά τά παραγνωρίζει; Ἡ ἀποσιώπηση αὐτή μάλιστα εἶναι ἀκόμα πιό περίεργη καθόσον ὁ ἴδιος ὁ Χριστιανισμός τά τονίζει. Δέ λέει ὁ Καβάσιλας, ὁ θεολόγος αὐτός του 14ου αἰώνα, τόν ὁποῖο σχολιάζει ὁ Κ. Ζουράρις στή συνέντευξή του, πώς ὁ Χριστός ὡς ἀληθινός Δεσπότης «δέχεται φύση δουλκική και διακονεῖ τοὺς δούλους μέχρι σταυροῦ και θανάτου κι ἔτσι αἰχμαλωτίζει τίς ψυχές τῶν δούλων και ὑποτάσσει ἅμεσα τή θέλησή τους»; Ἀπό τό «μέχρι θανάτου» τί ἀπέμεινε στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο διαβάζουν τήν Ὁρθοδοξία οἱ Κ. Μοσκώφ και Κ. Ζουράρις;

Χρήσιμο παράδειγμα στό σημεῖο αὐτό ἀποτελοῦν οἱ βίοι τῶν κατ' ἐξοχήν «ἀνθρώπων του Θεοῦ», δηλαδή οἱ βίοι τῶν ἀσκητῶν ἁγίων. Στό πρόσωπο τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν θά ἐβλεπε ὁ Κ. Ζουράρις, ἂν δέν κάνω λάθος, τήν πραγμάτωση του «μανικοῦ ἔρωτος» και ὁ Κ. Μοσκώφ τήν ἀντιστοιχία μέ τόν κομμουνιστή ἀγωνιστή. Δέν ὑπάρχει λοιπόν σ' ὄλους αὐτούς τοὺς βίους τίποτα πιό ἀξιοπρόσεκτο ἀπό τήν ὕλική θά ἔλεγα παρουσία του πειρασμοῦ, ἀπό τή διαρκή πάλη μέ τίς δυνάμεις του κακοῦ, ἀπό τήν ἀκατάπαυστη θανάτωση του ἀνθρώπινου σώματος ὡς ὄργανο του διαβόλου.

Ποτέ δέν παρατηρήθηκε τέτοιος συνωστισμός δαιμόνων, ὅσο στήν Αἴγυπτο τῶν ἀσκητῶν και τῶν ἁγίων.

Ἀναφέρομαι ἐπίτηδες στοὺς βίους τῶν ἀσκητῶν και τῶν μοναχῶν και ὄχι στό ἀγκάλιασμα κοσμικῆς ἐξουσίας και Ὁρθοδοξίας, πού ἀπό κοινού ἐξάσκησαν σωματική και ψυχική βία κατά τῶν ἐθνικῶν (εἰδικά γιά τήν περίπτωση τῶν φιλοσόφων θυμίζω τό λιντσάρισμα τῆς Ὑπατίας και τό κάψιμο τῶν βιβλίων του Πορφύριου), κατά τῶν αἰρετικῶν, κατά τῶν ἰδίων τῶν ὀρθοδόξων. Τοὺς διωγμούς τῶν ἐθνικῶν κατά τῶν χριστιανῶν τοὺς ἀκολούθησαν ἱστορικά οἱ διωγμοὶ τῶν χριστιανῶν κατά τῶν ἐθνικῶν και τῶν αἰρετικῶν. Αὐτή τήν Ὁρθοδοξία θά τή θεωροῦσε ὁ Κ. Ζουράρις παρέκκλιση ἀπ' αὐτό πού ἡ ἴδια «προσπαθοῦσε ἀνά πάσα στιγμή νά εἶναι πέρα ἀπό τίς ἀνεπάρκειές της», ἔστω κι ἂν αὐτές οἱ «ἀνεπάρκειες» συνιστοῦν τό μέγιστο μέρος τῆς ἱστορίας της. Καί ὅμως, κατά βάθος αὐτές οἱ δύο ὄψεις τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ἀγωνιζόμενη στήν ἐρημο και τίς μονές και ἡ ἐναγκαλισμένη μέ τήν κοσμική ἐξουσία, εἶναι ὄψεις του ἴδιου νομίσματος. Ὁ ἀσκητής στήν οὐσία ἔστρεψε τήν κοινωνική σύγκρουση και τό κοινωνικό μίσος πρὸς τό ἴδιο του τό σῶμα.

Πώς λοιπόν μπορεί νά λέει ὁ Κ. Ζουράρις ὅτι «ἔχεις τή δυνατότητα νά ζήσεις ὀλοκληρώνοντας τόν ἑαυτό σου και ἀπορροφώντας τίς κοινωνικές συγκρούσεις μέσα σ' αὐτή τήν εὐρύτερη πρώτη ὕλη τῆς ἀγάπης, ἡ ὁποία μειώνει τά ἀρνητικά χαρακτηριστικά τῆς σύγκρουσης», τή στιγμή πού στό ἀσκητικό ἐργαστήρι αὐτῆς τῆς ὀλοκλήρωσης, τό «κακό» σ' ὄλες του τίς μορφές δυναμώνει ἀντί νά ἐξασθενεῖ και ὁ *μανικός ἔρωτος* ὀδηγεῖται σέ *μανικόν ἔρωτα θανάτου*; Ἄς ξαναδιαβάσουν οἱ Κ. Μοσκώφ και Κ. Ζουράρις τό *Βίο του Ἁγίου Ἀντωνίου*, γραμμένον ἀπό τό χέρι του πατέρα τῆς Ὁρθοδοξίας, του Μ. Ἀθανασίου, πού ἤξερε ἴσως καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλον στήν ἐποχή του τί θά πεί σύγκρουση μέ και μέσα στήν ἐξουσία, μέσα στό Χριστιανισμό, μέσα στήν Ὁρθοδοξία, μέσα στόν «ἀνθρώπο του Θεοῦ».

Φοβάμαι πώς οἱ Κ. Ζουράρις και Κ. Μοσκώφ δίνουν τελικά στήν Ὁρθοδοξία ἓνα προσωπεῖο τόσο οὐτοπικό, πού οὔτε ἡ ἴδια ἔχει ἐπικαλεστεῖ και πού ἐμπρακτα ἀκόμα και στήν προσπάθεια σύναψης μέ τόν Θεό, τό ἀρνήθηκε. Ἀπό τή σκοπιά αὐτή ὁ χριστιανομαρξιστικός διάλογος πού προωθοῦν δέν εὐνοχίζει μόνο τόν μαρξισμό ἀπό τό κυριότερο μέρος τῆς θεωρίας του, τή σύγκρουση, ἀλλά ἀδικεῖ και τήν Ὁρθοδοξία.

*

Ἔρχομαι τέλος στό τέταρτο ζήτημα του συλλογισμοῦ του Κ. Μοσκώφ, ὅπως τόν σχηματοποίησα, γιά νά διευκολύνω τή συζήτηση. Λέει λοιπόν ὁ Κ. Μοσκώφ πώς ἡ Ὁρθοδοξία δέν ἀναλύει τήν κοινωνία μέσα ἀπό τίς συγκεκριμένες ἀντιφάσεις «για τόν ἀπλοῦστατο λόγο ὅτι διατυπώθηκε κατ' ἀρχήν τό ὄλο τους βίωμα τό 300 μ.Χ., ὅταν δέν ὑπῆρχε ἐργατική τάξη». Ἡ σκέψη αὐτή δέν ἀντέχει στήν κριτική γιατί ἐργατική τάξη μπορεί νά μὴν ὑπῆρχε στήν ἀρχαιότητα (μέ τήν ἔννοια πού ἀποδίδουμε στόν ὄρο σήμερα), ὑπῆρχαν ὅμως και τάξεις και κοινωνικές συγκρούσεις. Αὐτό βέβαια δέν εἶναι σημερινή ἀνακάλυψη. Ἡ πολιτική ἐπιστήμη στήν ἀρχαιότητα, μέ κορυφαῖο τόν Ἀριστοτέλη, εἶχε ἀπόλυτη συνείδηση του ταξικοῦ χαρακτήρα τῶν κοινωνιῶν πού ἀνέλυε. Παρόλο λοιπόν πού δέ νομίζω πώς κι ὁ ἴδιος ὁ Κ. Μοσκώφ θά ἔδινε μεγάλο βάρος στή σκέψη αὐτή, θά τή διερευνήσω κάπως γιατί φωτίζει

χαρακτηριστικά τή σημερινή συζήτηση για τήν Ὀρθοδοξία.

Ἐδῶ θά ἤθελα παρενθετικά νά ἐπισημάνω καί ἕνα ἀκόμα ἐξόφθαλμο ἀλλά πολύ διαδεδομένο λάθος πού κάνει ὁ Κ. Μοσκώφ στό ἄρθρο του στό Ἄντι. Για νά ἀποδώσει στόν Χριστιανισμό τήν ιδιότητα λαϊκῆς ιδεολογίας μιᾶς κοινωνίας «ὄπου μετέχει ὁ πᾶς ἄνθρωπος ὡς πρόσωπο ἰσότημο δυνάμει στό κοινωνικό δράμα», ὁ Κ. Μοσκώφ μεταθέτει δύο μέ τρεῖς αἰῶνες νωρίτερα τήν κατάρρευση τῆς δουλοκτησίας καί ἀποσιωπᾷ τή δουλοπαροικία. Στήν πραγματικότητα οὔτε ἡ δουλεία καταργήθηκε μέ τόν ἐκχριστιανισμό τῆς αὐτοκρατορίας οὔτε ἡ δουλοπαροικία πού τή διαδέχθηκε ἀναγνώριζε τόν ἄνθρωπο καί τό Πρόσωπο μέ τόν τρόπο πού τό θέλει ὁ Κ. Μοσκώφ καί πολλοί θεολόγοι. Ὁ Χριστιανισμός στό σύνολό του, ἀπό τήν ἐποχή τῆς *Καινῆς Διαθήκης* μέχρι τόν 5ο καί τόν 6ο αἰῶνα ὁπότε καταργήθηκε ἡ δουλεία, ἀποδέχθηκε πλήρως τόν θεσμό τῆς δουλείας — καί αὐτό ἰσχύει γιά ὄλο τό Δυτικό καί Ἀνατολικό Χριστιανισμό, Ὀρθόδοξο καί Αἰρετικό. Οἱ ἐλάχιστες φωτεινές ἐξαιρέσεις πού ὑπάρχουν εἶναι δυστυχῶς ὁρατές μόνο στό μικροσκοπιο τοῦ ἱστορικοῦ. Ὁ ἄνθρωπος καί τό Πρόσωπο εἶναι πολύ μεταγενέστερες ἀνακαλύψεις.

Ἡ Ὀρθοδοξία λοιπόν, ὡς θεωρητική σύλληψη μπορεῖ νά μήν ἀναλύει τήν κοινωνία μέσα ἀπό τίς ἀντιφάσεις της, ἀλλά ὡς βίωμα ἐμπεριέχει τίς ἀντιφάσεις αὐτές πού ἀκατάπαυστα διαμόρφωσαν τήν ἱστορία της. Θά ἔλεγα μάλιστα πῶς κοιτώντας κανεῖς τό ζήτημα μέ τή ματιά τοῦ ἱστορικοῦ, δέ βλέπει στήν ἔννοια Ὀρθοδοξία παρά μιάν ιδεολογική κατασκευή. Στήν πραγματικότητα δέν ἔχουμε ποτέ *μία* Ὀρθοδοξία, ἀλλά διαρκῶς, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν οἱ μαρτυρίες, διακρίνουμε *διάφορες* Ὀρθοδοξίες πού μέ διαφορετικό τρόπο — καί κάποτε ριζικά διαφορετικό — βιώνουν τίς ἐκάστοτε κοινωνικές συγκρούσεις. Ὁ θεολόγος, καί μάλιστα αὐτός πού θέλει νά ξαναερμηνεύσει τήν ὀρθόδοξη παράδοση, δικαιούται ἴσως ἀπό τήν πλευρά του νά μιλάει γιά τήν Ὀρθοδοξία· ἀκόμα κι ὅταν, ὅπως συμβαίνει συχνά, ἡ δική του ἐκδοχή δέν εἶναι παρά μιᾶ περιθωριακή ἐκδοχή. Ὁ ἱστορικός ὅμως εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἀναζητᾷ ὄλες τίς ἐκδοχές καί νά τίς συσχετίζει μέ τά ἄλλα κοινωνικά μεγέθη. Εἶναι ὑποχρεωμένος δηλαδή νά ἀρνηθεῖ τήν ιδεολογική ἐνότητα καί νά ἀνιχνεύσει τήν ἀντιφατική πραγματικότητα. Πολύ περισσότερο ὅταν ἡ σκέψη του ἐμπνέεται ἀπό τίς μελέτες τοῦ Μάρξ ἢ τοῦ Βέμπερ, πού ἀνέλυσε καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλον τήν κρίσιμη ἐποχή τῆς ὑστερης ἀρχαιότητας.

Γιά νά δείξω πῶς παραστατικά πῶς κατά τή γνώμη μου τίθεται τό ζήτημα, θά φέρω ἕνα παράδειγμα πού ἀντλῶ ἀπ' τήν *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* τοῦ Εὐσέβιου καί πού ἀναφέρεται στήν ἐποχή ἐκείνη πού σωστά ὁ Κ. Μοσκώφ θεωρεῖ ἀπαρχή τοῦ βιώματος τῆς Ὀρθοδοξίας.

Μαθαίνουμε λοιπόν πῶς στήν ἐκκλησία τῆς Αἰγύπτου, τήν ἐποχή τοῦ μεγάλου ἐπισκόπου τῆς Ἀλεξάνδρειας Διονυσίου, εἶχαν δημιουργηθεῖ ἐντάσεις πού ὁδηγοῦσαν σέ τοπικά σχίσματα. Ἀπό τή μιᾶ πλευρά ἦταν ὁ Διονύσιος μέ τήν πλειοψηφία τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἀπό τήν ἄλλη ὀρισμένοι δάσκαλοι καί κληρικοί μέ πολυάριθμους χριστιανούς τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐνδοχώρας. Ἡ δεύτερη πλευρά βασιζόταν σέ μιᾶ πραγματεία ἐνός Αἰγύπτιου ἐπισκόπου, τοῦ Νέπου, πού εἶχε πεθάνει λίγα χρόνια πρὶν. Ὁ Νέπος, γνωστός γιά τίς βιβλικές του μελέτες καί τήν ὑμνογραφία του, δίδασκε πῶς οἱ ὑποσχέσεις τῶν ἁγίων στίς

γραφές θά πραγματοποιούνταν στόν παρόντα κόσμο καί πῶς ἡ βασιλεία τοῦ Χριστοῦ θά ἦταν ἐπί γῆς. Ἡ διδασκαλία αὐτή στηριζόταν κυρίως σέ ἔρμηνεία τῆς *Ἀποκάλυψης* τοῦ Ἰωάννη.

Ἄν σημειώσουμε πῶς ἡ κυρίαρχη ἀντίφαση τήν ἐποχή ἐκείνη ἦταν μεταξύ πόλης καί ὑπαίθρου, καταλαβαίνουμε κάπως τή σημασία αὐτῆς τῆς ἐνδοχριστιανικῆς σύγκρουσης. Ὁ ἀγροτικός πληθυσμός βίωσε μέσα στό Χριστιανισμό τό δράμα μιᾶς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς ἐνῶ ὁ πληθυσμός τῆς πόλης ἀναζητοῦσε μέσα ἀπό τό Χριστιανισμό μιᾶ ἠθική ἐξύψωση. Θέτω βέβαια τό ζήτημα πολύ σχηματικά ἀλλά θέλω νά δείξω τήν κατεύθυνση πρὸς τήν ὁποία πρέπει κατά τή γνώμη μου νά κινηθεῖ ὁ ἱστορικός.

Ἡ ἱστορία ὅμως πού ἀνέφερα δέν σταματᾷ ἐκεῖ. Ἡ *Ἀποκάλυψη*, γιά διάφορους λόγους πού δέν μποροῦν νά συζητηθοῦν ἐδῶ, ἀποτελοῦσε (καί ἀποτελεῖ) μόνιμη πηγή παρόμοιων δοξασιῶν πού ἀναζητοῦσαν τή λύτρωση στόν κόσμο αὐτό. Παρόλο λοιπόν πού κάτω ἀπό τήν πίεση πολλῶν χριστιανῶν ἡ *Ἀποκάλυψη* εἶχε περιληφθεῖ στόν κανόνα τῆς *Καινῆς Διαθήκης* ὑπῆρχαν ἄλλοι πού ἀκόμα καί στά τέλη τοῦ 3ου αἰῶνα προσπαθοῦσαν νά ἀποκηρύξουν ὡς ἔργο ὄχι τοῦ ἀποστόλου, ἀλλά τοῦ αἰρετικοῦ Κερίνθου!

Ὁ Διονύσιος ὁμως, πού ἐκτός ἀπό μεγάλη θεωρητική κατάρτιση ὡς ἐπιφανῆς μαθητῆς τοῦ Ὁριγένη, διέθετε καί μοναδική αἴσθηση τῆς πολιτικῆς, κατανοοῦσε τόσο τήν τρομερή ἀντίσταση τῆς Ἀποκάλυψης στήν ἀφομοίωση ἀπ' τή δική του Ὁρθοδοξία, ὅσο καί τή μεγάλη ἀναταραχή πού θά προκαλοῦσε ὁ παραμερισμός της. Πρότεινε λοιπόν, μετά ἀπό συστηματική γλωσσική καί ἐννοιολογική ἀνάλυση (ἀντάξια τῆς Ἀλεξάνδρειας τῶν ἐθνικῶν γραμματικῶν καί τῆς χριστιανικῆς σχολῆς τοῦ Ὁριγένη) μιά λύση πού, καθώς φαίνεται, καθυσῆχασε τά πνεύματα. Ἡ Ἀποκάλυψη ἦταν θεόπνευστη ἀλλά ἔργο ἐνός πρεσβύτερου Ἰωάννη πού εἶχε ζήσει στήν Ἐφεσο λίγα χρόνια μετά τόν ἀπόστολο. Ἔτσι, καί ἡ ἱερότητα τοῦ κειμένου διασωζόταν καί ὁ ὑποβιβασμός του εξασφαλιζόταν. Ὅταν οἱ τελευταῖοι ὁπαδοί θεολογῶν σάν τοῦ Νέπου εἶχαν πιά διάχωριστεῖ ἀπ' τήν Ὁρθοδοξία, ἡ συμβιβαστική πρόταση τοῦ Διονυσίου ἔχασε τή σημασία της καί ἐγκαταλείφθηκε. Παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ Ἀποκάλυψη καί ἄλλα χριστιανικά κείμενα συνέχισαν τήν «ἀντίστασή» τους. Εἶναι χαρακτηριστικό νομίζω πώς τήν ἐπαναστατική ἐποχή τοῦ '21 ἀναβίωσαν τά πιά ἀτίθασα, ἀποκαλυπτικά καί προφητικά στοιχεῖα τοῦ Χριστιανισμοῦ.

*

Στή συζήτηση πού προσπάθησα νά προωθήσω μέ τό κείμενο αὐτό, βγήκα ἀναγκαστικά ἔξω ἀπό τά συγκεκριμένα ὅρια τῶν συνεντεύξεων τῶν Κ. Μοσκόφ καί Κ. Ζουράρι. Ἦθελα νά δείξω πόσο διαφορετικό εἶναι τό ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ, πού ὀφείλει νά ἀναζητᾷ τήν ἀντίφαση μέσα στή φαινομενική ἐνότητα, ἀπ' αὐτό τοῦ θεολόγου πού ἀναζητᾷ τήν ἰδεατή ἐνότητα. Ἡ μελέτη τοῦ «σώματος» τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδοξίας μᾶς ἀποκαλύπτει πώς ἐμπεριέχονται σ' αὐτήν ὄχι μό-

νο οἱ ἀντιφάσεις τῆς κοινῆς πού τό πρωτοδημιούργησε ἀλλά καί ὅλων τῶν κοινῶν πού τό βίωσαν καί τό πλούτισαν. Ἀκόμα καί οἱ ἐκδοχές ἢ οἱ ἐρμηνεῖες πού προτείνονται σήμερα (καί πού σωστά τίς ἐπισημαίνει ὁ Κ. Μοσκόφ) εἶναι κι αὐτές συμπτώματα τῆς κοινῆς πού ζοῦμε καί πού περιλαμβάνει, καθώς ξέρουμε, καί τήν ἐργατική τάξη καί τό μαρξισμό.

Χρησιμοποιώντας τούς ὄρους Ὁρθοδοξία καί Ἀγάπη ἄκριτα καί ἀνιστορικά ἐγκλωβίζομαστε σ' ἕναν χώρο ἀδιέξοδο καί μεταφυσικό. Αὐτή ἡ παραχώρηση στή θεολογία καί σέ ὅποια ἄλλη ἰδεολογία τήν ἐπικαλεῖται, ἔχει μεγάλες συνέπειες γιά τήν ἐπιστημονική σκέψη. Ἀκόμα πιά σημαντικό ὁμως εἶναι νά ἐπισημάνουμε πώς ἔχει καί μεγάλες πολιτικές συνέπειες. Ἐδῶ ἀκριβῶς, γιά νά τελειώνω μέ τίς παρατηρήσεις μου θέλω νά ἐκφράσω καί μιά ἀπορία. Ὁ πολιτικός στόχος τοῦ Κ. Μοσκόφ εἶναι προφανῆς, καθώς μᾶς λέει κατηγορηματικά πώς ὁ ἑλληνισμός εἶναι κομμάτι τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ Ἑλλάδα δηλαδή ἀνήκει στή μεγάλη ἐκείνη οἰκογένεια τῶν χωρῶν πού πορεύονται κι αὐτές μέσα στήν παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἐχοντας αὐτόν τόν πολιτικό στόχο στό μυαλό του ὁ Κ. Μοσκόφ ὀριοθετεῖται σαφῶς ἀπό τούς «σεχαριστές» θεολόγους πού θέλουν Ὁρθοδοξία καί ἑλληνισμό ἐννοίες ταυτόσημες. (Σημειῶνω ἐδῶ πώς στό συγκεκριμένο θέμα πιά σωστή ἱστορικά εἶναι ἡ ἄποψη τῶν θεολόγων μιά καί ἡ Ὁρθοδοξία σέ ἀντίθεση μέ τό δυτικό καθολικισμό δέθηκε ἀναπόσπαστα μέ τίς ἐθνικές συνειδήσεις τῶν χωρῶν πού τήν υἱοθέτησαν). Ὁ Κ. Ζουράρις ὁμως ποιά πολιτική νομίζει πώς προθεῖ λέγοντάς μας πώς ἡ Ὁρθοδοξία πέρα ἀπό τίς ἀνεπάρκειές της προσπαθοῦσε ἀνά πάσα στιγμή νά εἶναι «πλήρης ζωῆ τοῦ κόσμου»;

Αὔγουστος '83

Ἐμπορικές παροικίες καί ἀνεξάρτητη Ἑλλάδα: ἐρμηνεῖες καί προβλήματα

τοῦ Χρήστου Χατζηωσῆφ

Ἡ εἰσήγηση αὐτὴ δὲν ἔχει στόχο τὴν παρουσίαση μιᾶς ἀκόμα ἐρμηνείας τοῦ ρόλου καὶ τῆς λειτουργίας τῶν ἐλληνικῶν ἐμπορικῶν παροικιῶν τοῦ 19ου αἰῶνα. Θά μείνει μέσα στὰ πλαίσια τῆς συνάντησής μας πού βάζει τὸ βάρος σὲ προβλήματα ἱστοριογραφίας καὶ θά προσπαθῆσει νὰ σκιαγραφήσει τὴν ἐπιχειρηματολογία μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ πρόσφατες ἐργασίες γιὰ τὸ θέμα τῶν παροικιῶν καὶ τῶν σχέσεών τους μετὰ τὸ ἑλληνικὸ κράτος. Σὲ ἓνα δευτέρου στάδιο, κάνοντας μιὰ κριτικὴ ἐκτίμηση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς τρέχουσας ἐρευνας, θά ἐπισημάνω ὀρισμένα ἐκκρεμῆ προβλήματα.

Φυσικά, εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ περιορισθῶ στὴν παρουσίαση ἤδη δημοσιευμένων ἐργασιῶν. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ νὰ σημειώσετε τὴν ἀπουσία ὀρισμένων ἀδημοσιευτῶν πανεπιστημιακῶν ἐργασιῶν, ἰδιαίτερα ἀγγλοσαξονικῶν πανεπιστημίων. Ἀπὸ τίς ἤδη δημοσιευμένες, διάλεξα ἐκείνες πού νομίζω ὅτι εἴτε προσφέρουν μιὰ λογικὰ ὀλοκληρωμένη ἐρμηνεία τοῦ ρόλου τῶν παροικιῶν καὶ τῶν σχέσεών τους μετὰ τὸ ἑλληνικὸ κράτος εἴτε εἶναι χαρακτηριστικὲς γιὰ τὴν εξέλιξη τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ θέματος.

Γνωρίζετε ὅτι ἡ μελέτη τῶν δραστηριοτήτων τῶν παροικιῶν σὲ σχέση μετὰ τὴν εξέλιξη ὀλοκληρῆς τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας εἶναι ἓνα φαινόμενο σχετικὰ πρόσφατο, τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν. Ὡς τότε οἱ νεοελληνικὲς ἐμπορικὲς παροικίες μελετοῦνταν ἀποκομμένες ἀπὸ τὴν ὀλόκληρη ἐλληνικὴ κοινωνία ἢ τὸ πολὺ ὡς ἔκφραση ὀρισμένων προαιώνιων ροπῶν τοῦ ἐλληνικοῦ χαρακτῆρα καὶ ἀπόδειξη ἰδιαίτερων χαρισμάτων τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ἀκόμα καὶ μέσα στὴ δεκαετία τοῦ 1970 ἔχουμε βιβλία νέων ἱστορικῶν πού κατορθώνουν καὶ ἀντιστέκονται στὴ «μόδα» καὶ ἐξετάζουν τὴν ἱστορία τοῦ ἀνεξάρτητου ἐλληνικοῦ κράτους τὸν 19ο αἰῶνα χωρὶς νὰ ἀναφερθοῦν στὶς ἐπιπτώσεις τῶν σχέσεών του μετὰ τίς παροικίες.¹

Μιὰ πρώτη ἀπόπειρα ἀντιμετώπισης τῆς ἱστορίας τοῦ κεντρικοῦ ἐλληνικοῦ χώρου σὲ συνάρτηση μετὰ τὴ δράση τῆς ἐμπορικῆς διασπορᾶς τὴ βρίσκουμε στὸν ἐπίλογο τοῦ *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* τοῦ Νίκου Σβορώνου.² Γιὰ πρώτη φορὰ προβάλλεται

ἐκεῖ ὁ χαρακτῆρας διαβαλκανικῆς αστικῆς τάξης τῶν ἐλληνικῶν ἐμπορικῶν στρωμάτων καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ διαφορὰ κλίμακας ἀνάμεσα στὰ ἐπιχειρηματικὰ κεφάλαια τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ στὰ συντριπτικὰ μεγαλύτερα τῶν ἐμπόρων καὶ τραπεζιτῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἐπισημαίνονται ἀκόμα ὀρισμένα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς τάξης αὐτῆς — στενὴ ἐξειδίκευση στὶς ἐμπορικὲς καὶ χρηματιστικὲς δραστηριότητες, οικονομικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀστικὴ τάξη, πολιτικὸς συντηρητισμὸς — πού διευκολύνουν τίς ξένες ἐπεμβάσεις στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία γίνεται «πεδίο μάχης τῶν οικονομικῶν καὶ πολιτικῶν διενέξεων τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων» (σελ. 361). Ἡ ἀπόπειρα αὐτὴ θά μείνει χωρὶς συνέχεια γιὰ πολλὰ χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς ἐργασίας τοῦ Σβορώνου τὸ 1956.

Ὅταν ὁμοῦς ὁ ἴδιος ἱστορικὸς ἐπανέλθει στὶς διαπιστώσεις αὐτῆς τὸ 1969, στὸ πλαίσιο μιᾶς συνολικῆς ἐρμηνείας τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ τῆς τρέχουσας κατάστασης στὴν Ἑλλάδα,³ οἱ συνθήκες εἶναι πολὺ πιὸ εὐνοϊκὲς γιὰ μιὰ νέα θεώρηση τοῦ φαινομένου τῆς ἐλληνικῆς διασπορᾶς καὶ ἰδικότερα τῶν ἐμπορικῶν παροικιῶν. Ἡ ἀλλαγὴ ὀφείλεται τόσο στὴν ἐμφάνιση νέων θεωρητικῶν ρευμάτων, πού ἐπηρεάζουν καὶ τὴν ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία, ὅσο καὶ στὴν τότε πολιτικὴ συγκυρία στὴν Ἑλλάδα.

Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς σχολῆς τῆς ἐξαρτημένης ἀνάπτυξης τῶν περιφερειακῶν χωρῶν τοῦ παγκόσμιου καπιταλιστικοῦ συστήματος. Ὅρισμένες ὁμοιότητες στὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδας καὶ τῶν νοτιοαμερικανικῶν χωρῶν, στὶς ὁποῖες ἰδιαίτερα ἀναφέρεται ἡ σχολὴ αὐτὴ, διευκόλυνε Ἑλληνες μελετητὲς νὰ υἱοθετήσουν πολλὲς ἀπὸ τίς ἀναλυτικὲς κατηγορίες καὶ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς σχο-

1. Richard Clogg. *A short history of modern Greece*. Cambridge, 1979.

2. Nicolas Svoronos. *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*. Paris, 1956.

3. Nicolas Svoronos. "Esquises de l' evolution sociale et politique en Grèce". *Les temps modernes* 1969. No 276 Bis. pp. 7-36.

λῆς. Δέν θά πρέπει ἔτισης νά ξεχάσουμε τό κλασικό ἄρθρο τοῦ Trajan Stoianovich "The Conquering Balkan Orthodox Merchant" στό *Journal of Economic History* (1969) πού ἀναπτύσσοντας τήν προβληματική τοῦ Σβορώνου στό *Le commerce de Salonique...* ἔβγαλε τό πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ἐπέκτασης στόν 18ο καί τόν 19ο αἰώνα ἀπό τά ἐπαρχιωτικά πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς καί βαλκανικῆς ἱστοριογραφίας.⁴

Ὅταν ἀναφέρομαι στήν πολιτική συγκυρία τῆς ἐποχῆς ἐννοῶ τήν στρατιωτική δικτατορία (1967-1974) πού ἔγινε ἀπό πολλούς αἰσθητῆ ὡς ἀποκορύφωμα τῶν ξένων ἐπεμβάσεων στήν πολιτική ζωὴ τῆς Ἑλλάδας. Γιά πολλούς Ἕλληνες διανοούμενους τῆς ἐποχῆς, ἡ ἀναζήτηση τῶν αἰτίων τῆς δικτατορίας ἔπρεπε νά ἐπεκταθεῖ καί στόν ἐντοπισμό τῶν βαθύτερων μηχανισμῶν πού ὀδήγησαν στή διαφορετική, σέ σχέση μέ τίς δυτικοευρωπαϊκές, ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καί στήν πολλαπλή εξάρτησή της ἀπό τό ἐξωτερικό. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἡ μελέτη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στό ἀνεξάρτητο ἑλληνικό κράτος καί τίς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ στόν οἰκονομικό, πολιτικό καί ἰδεολογικό τομέα φαινόταν νά ὑπόσχεται πολλά γιά τήν ἀνεύρεση τῶν βαθύτερων μηχανισμῶν τῆς εξαρτημένης ἀνάπτυξης.

Θά ἀξίζε ἴσως νά μελετήσῃ κανεὶς τίς διαφορετικές ἀπόψεις γιά τόν ρόλο τῶν παροικιῶν σέ συνάρτηση μέ τίς θέσεις τῶν ἰδίων συγγραφέων, ἢ τῶν πολιτικοἰδεολογικῶν κύκλων πού ἀνήκουν, γιά τό πολιτικό πρόβλημα τῆς Ἑλλάδας. Ἄς περιορισθῶ ἐδῶ στή γενική παρατήρηση ὅτι φαίνεται νά ὑπάρχει συχνά μιὰ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στήν ἀποδοχὴ τοῦ μεγαλύτερου ἢ μικρότερου ρόλου τῶν παροικιῶν καί στήν ἔμφαση στοὺς ἐξωτερικούς ἢ τοὺς ἐσωτερικούς παράγοντες κατὰ τήν ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς συγκυρίας καί τὴν ἱεράρχηση τῶν στόχων τῶν πολιτικῶν κινημάτων.

Τό πρῶτο χαρακτηριστικό προϊόν τῶν θεωρητικοπολιτικῶν ζυμώσεων τῶν τελευταίων χρόνων τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 1970 εἶναι *Ἡ ἔθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα, 1830-1909* τοῦ Κωστή Μοσκόφ.⁵ Φοβᾶμαι ὅτι ἡ περιορισμένη συζήτηση πού προκάλεσε αὐτὴ ἢ πρωτότυπη καί ἀξιόλογη μελέτη ὀφείλεται περισσότερο στό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὸν πανεπιστημιακό χῶρο καί ἀκολούθησε διαφορετικές ἐπιλογές ἀπὸ τό μεγαλύτερο μέρος τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων παρά στίς θεωρητικές καί μεθοδολογικές ἀδυναμίες της.

Ὁ Μοσκόφ θεωρεῖ ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ ἰδιαιτερότητα, τό ἑλλαδικό κοινωνικό σύστημα, οἱ ἄνθρωποι τοῦ εἶναι πρῶτιστα ἔργα τοῦ χώρου, τῆς γεωγραφικῆς θέσης καὶ ἰδιοσυστάσις του» (σελ. 47) πού τὰ ἀνάγει σέ μιὰ πάγια δομὴ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἡ σέ ἐξωγενεῖς παράγοντες ὀφειλόμενη «οἰκονομικὴ ἀπογείωση τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 18ου αἰώνα» ἔχει ἀποτέλεσμα κατὰ τὸν Μοσκόφ νά βοηθήσῃ «... νά ἐμφανισθεῖ γιά μιὰ ἀκόμα φορὰ ὁ Ἕλληνας στόν πανάρχαιο ρόλο του· ἡ ἴδια ἢ ἐντελέχεια τῆς κοινωνίας του θά τὸν ἔχει σπρώξει μέσα στὴ ζέση τῆς ἐνεργητικότητάς του πρὸς τὸν ὀρεινὸ χῶρο πρῶτα, πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ χῶρο ἔπειτα· ἡ μοίρα του θά εἶναι γιά τὰ μεγάλα καὶ ὄχι γιά τὰ μικρά τῆς ἱστορίας· ἐνῶ τό ἐσωτερικὸ τῆς ἔθνικῆς ἀγορᾶς του θά βρεθεῖ νά κατακλύζεται, νά ἀλλοτριώνεται, στήν οἰκονομία τῆς ἀνεπτυγμένης Εὐρώπης, αὐτὸς θά συνεχίζει κοντοτιέρος τῆς ἐμπορευματικῆς ἀνάπτυξης καί τοῦ νεωτερικοῦ πνεύματος στὰ βορειότερα Βαλκάνια, τὸν Εὐξείνιο καί τὴ Μικρασίαν, νά διοργανώνει τίς ἀστικές σχέσεις στό γύρω χῶρο του,

σπέρνοντας ἐκεῖ ὅπου ἄλλα ἔθνη μέ τό πλήρωμα τοῦ χρόνου θά δρέψουν» (σελ. 88).

Ἴσως αὐτὸς ὁ πάγιος χαρακτήρας τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς νά εἶναι ἐκεῖνο πού ὀδήγησε τὸν Μοσκόφ, κατὰ τὴ μελέτη τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῆς ἐξέλιξης τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, νά δώσει τὴν ἔμφαση στοὺς ἐσωτερικούς παράγοντες, παρά τίς συχνές του ἀναφορές στίς οἰκονομικές καί ἰδεολογικές ἐπιδράσεις τοῦ παροικιακοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἄν ὁ Μοσκόφ ἐγκλείει τὸν βαθύτερο μηχανισμό τοῦ παροικιακοῦ φαινομένου στὰ στενά καί ἀργά μεταβαλλόμενα φυσιογνωμικά πλαίσια τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ὁ Νίκος Ψυρρούκης τὸν ἀναζητεῖ σέ πολὺ πλατύτερους ὀρίζοντες.⁶ Οἱ «καθοριστικοί» παράγοντες γιά τὴν ἐξέλιξη τοῦ παροικιακοῦ φαινομένου εἶναι κατὰ τὸν Ψυρρούκη «(α) ἡ ἐξελικτικὴ διαδικασία πού ἀρχίζει μέ τὴν ἀπαλλοτριώση τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς καί πού συνεχίζεται μέ τὴν ἀνάπτυξη καί τό σάπισμα τῶν κεφαλαιοκρατικῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί (β) ἡ παράλληλη διαδικασία ἐπιβολῆς τοῦ ἀνίσου διεθνoῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, δηλαδή ἡ διαδικασία τῆς γένεσης, ἀνάπτυξης καί παρακμῆς τοῦ ἀποικιοκρατικοῦ διεθνoῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας μέσα στὰ πλαίσια τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς» (σελ. 31).

Ἄφου αὐτοὶ οἱ ἐξωγενεῖς παράγοντες εἶναι οἱ «καθοριστικοί», εἶναι ἐπόμενο οἱ περίοδοι τοῦ φαινομένου νά προσδιορίζονται ἀπὸ τὰ στάδια τῆς ἐξέλιξης τοῦ διεθνoῦς καπιταλιστικοῦ συστήματος καί ὄχι ἀπὸ ἐσωτερικούς ἑλληνικούς παράγοντες. Ἡ γένεση τοῦ παροικιακοῦ φαινομένου τοποθετεῖται στόν 18ο αἰώνα, ἡ ὀριστικὴ διαμόρφωσή του στίς ὀκτὼ πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου καί τό ἀπόγειό του στὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰώνα μαζί μέ τό ἀπόγειο τῆς ἀγγλικῆς ἀποικιοκρατίας μέ τὴν ὁποία συνδέεται (σελ. 32, 147). Ἡ παρακμὴ «ἀρχίζει ἀπὸ τό 1918 καί συνεχίζεται ἴσαμε σήμερα» (σελ. 32).

Οἱ παροικίες ἐξ ὀρισμοῦ συμβάλλουν, αὐτὸς εἶναι ὁ κύριος ρόλος τους, «στὴν ἐπιβολὴ καί στήν ἀναπαραγωγὴ τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τοῦ διεθνoῦς ἀποικιοκρατικοῦ - ἀστικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας». Τὸν 18ο αἰώνα ὅλες οἱ παροικίες ἐπιτελοῦσαν τὸν ἴδιο λειτουργικὸ ρόλο: «τὴν ἐνταξὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας (...) στήν περιφέρεια τῆς παγκόσμιας ἀποικιοκρατικῆς ἀστικῆς ἀγορᾶς. Γι' αὐτὸ κι ὅλες οἱ διάσπαρτες παροικίες δημιουργήθηκαν σέ νευραλγικά κέντρα τοῦ διεθνoῦς ἀποικιοκρατικοῦ ἐμπορίου» (σελ. 62).

Βλέπουμε ὅτι ἡ ἀποικιοκρατία τοῦ Ψυρρούκη ἀφήνει στοὺς πάροικους ἐλάχιστα περιθώρια ἐπιλογῆς. Στόν 19ο αἰώνα μᾶς λέει «... τὰ πράγματα ἄλλαξαν. Ὁ πάροικος ἐπιχειρηματίας ἔπρεπε νά συνεχίσει τό ρόλο του, δηλαδή τό ρόλο τοῦ φορέα τοῦ ἀποικιοκρατικοῦ διεθνoῦς ἀστικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, χωρὶς ὅμως νά εἶναι καμία δικαίω δύνναμη κάτω ἀπὸ τὰ ποδάρια του. Δέν εἶναι πιά ὁ ἄνθρωπος πού κουβαλάει τὰ βιοτεχνικά καί τὰ ἀγροτικά προϊόντα τῆς Ἀνατολῆς στὴ Δύση καί πού συμβάλλει γιά τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ στίς ἀποικιακές μη-

4. Trajan Stoianovich, "The conquering balkan orthodox merchant", *Journal of economic history*, vol. (1960).

5. Κωστής Μοσκόφ, *Ἡ ἔθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα, 1830-1909*, Θεσσαλονίκη, 1972.

6. Νίκου Ψυρρούκη, *Τὸ νεοελληνικὸ παροικιακὸ φαινόμενο*, Ἀθήνα, 1974.

τροπόλεις. Τώρα, ο πάροικος είναι ουσιαστικά ο πράκτορας «του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού», των άποικιακών μητροπόλεων, μέσα στις άποικιακές αγορές. Μέ τη δράση του φροντίζει να ικανοποιεί τις απαιτήσεις του βιομηχανικού κεφαλαίου: να του εξασφαλίζει φτηνές πρώτες ύλες για τις φάμπρικες του στις μητροπόλεις και προνομιακές αγορές για την τοποθέτηση των βιομηχανικών του προϊόντων. Έτσι ολοκληρώνεται και ο λειτουργικός ρόλος του παροικιακού φαινομένου: από προπομπός της παγκόσμιας άποικιοκρατικής άστικής αγοράς, γίνεται άμεσος φορέας και στυλοβάτης της» (σελ. 102).⁷

Ο ρόλος αυτός που αναθέτει ο Ψυρρούκης στους πάροικους και η διάχυσή τους στην άπεραντη «άποικιοκρατική άστική αγορά», κάνουν δυσδιάκριτη την οργανική τους σχέση με την ελληνική πραγματικότητα. Είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να διακρίνει κανένας π.χ. πώς οι ιδεολογικές διεργασίες που πραγματοποιήθηκαν στις παροικίες στην περίοδο του ελληνικού διαφωτισμού, και πού τις αναφέρει ο Ψυρρούκης, μεταδόθηκαν στην Ελλάδα και πώς οι παροικίες μπόρεσαν να επιτύχουν «την επιβολή στη μετεπαναστατική Ελλάδα του συστήματος της ξένης εξάρτησης και κηδεμονίας και τη μονόπλευρη ανάπτυξη της θαλάσσιας βιομηχανίας σε βάρος όλων των άλλων κλάδων της εθνικής οικονομίας και της νεοελληνικής κοινωνίας» (σελ. 120).

Πραγματικά, η άποικιοκρατία είχε αναθέσει, κατά τον Ψυρρούκη, «άλλο ένα, τό ίδιο σοβαρό καθήκον: να αναπτύξουν την ύλική βάση του νεοελληνικού κράτους, δηλαδή τη θαλάσσια βιομηχανία»... (σελ. 123). «Η σύνδεση του παροικιακού ελληνισμού με τό ελληνικό έφοπλιστικό κεφάλαιο» είναι λοιπόν ή μοναδική σύνδεση των δραστηριοτήτων των παροικιών με την ελληνική οικονομία, μοναδική μά άρκούντως σημαντική μία και ή ναυτιλία ανακηρύσσεται σε «ύλική βάση του νεοελληνικού κράτους».

Τό έργο του Νίκου Ψυρρούκη συνέβαλε ίσως περισσότερο από κάθε άλλο στη «δημοτικότητα» του «παροικιακού φαινομένου». Η ίδια ή γενικόλογια του, πού επισύρει την κριτική των ακαδημαϊκών ιστορικών, ό πρωταρχικός ρόλος πού αποδίδεται στην άποικιοκρατία και, ως λογικό συνεπακόλουθο, ή έμφαση στον έθνικοαπελευθερωτικό άγώνα τό έκαναν ιδιαίτερα δημοφιλείς σε σημαντική μερίδα της νεολαίας των μέσων της δεκαετίας του '70, πού απέδιδε μικρή σημασία στις άφθονες θεωρητικές αντιφάσεις και άκροβασίες. Από τά μέσα της δεκαετίας του '70 τό «παροικιακό φαινόμενο» έπαυσε να είναι ένα έκκρεμές ιστορικό πρόβλημα, για να γίνει ένα έρμηνευτικό *passerouti* της ελληνικής ιστορίας παρά την έλλειψη συγκεκριμένων πορισμάτων, άποτελέσμα ειδικών έρευνητικών εργασιών. Άς σημειωθεί ό ως σήμερα έχουμε μία μόνο έκδομένη μονογραφία για την επίδραση των παροικιών στό ελληνικό κράτος, τό βιβλίό του Γ. Δερτιλή *Τό ζήτημα των τραπεζών 1871-1873*⁸, πού παρ' όλες τίς αναμφισβήτητες άρετές της δέν μπορεί να κάλυψει μόνη της τό κενό.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της άνεξέλεγκτης άποδοχής του καθοριστικού ρόλου των παροικιών στη διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας άποτελεί τό βιβλίό του Νίκου Μουζέλη *Modern Greece: Facets of underdevelopment*⁹ Άλλά και τό πρώτο βιβλίό του Δερτιλή *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*¹⁰ μαρτυρεί και αυτό τη μεγάλη δημοτικότητα του «παροικιακού φαινομένου» πού έ-

χει γίνει απαραίτητο καρύκειμα κάθε ιστορικής εργασίας για τη σύγχρονη Ελλάδα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση τό πρώτο μέρος, με την άναφορά στη διασπορά, φαίνεται άσύνδετο με τό κύριο σόμα.

Ο ρόλος της «διασποράς» σε αυτό τό βιβλίό του Δερτιλή είναι άρνητικός. Ο Δερτιλής ύποστηρίζει ότι «οι οικονομικές λειτουργίες της διασποράς... άποκλείουν τό χαρακτηρισμό της ως ντόπιου άστικού στοιχείου» (σελ. 29) και ότι «ή διασπορά συντελούσε κυρίως στην άναπαραγωγή όχι των έγχώριων κοινωνικών σχέσεων, αλλά των θέσεων της ελληνικής οικονομίας και των ελληνικών κοινωνικών τάξεων μέσα στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας, καθώς και των σχέσεών τους με τά άλλοδαπά κέντρα οικονομικής κυριαρχίας» (σελ. 38).

Ο χαρακτηρισμός των Έλλήνων της διασποράς ως ξένου προς την κοινωνία του ελληνικού κράτους στοιχείου, επιτρέπει στον Δερτιλή να τονίσει την άδυναμία της έγχώριας άστικής τάξης, άδυναμία πού άποτελεί τη βάση της έρμηνείας του για τό κίνημα του 1909 (σελ. 40-42). Θα πρέπει να σημειώσουμε ακόμα τον ιδιότυπο έμπειριστικό τρόπο πού χρησιμοποιεί ό συγγραφέας για να όρίσει γνωστές θεωρητικές κατηγορίες, τρόπος πού μπορεί να δημιουργήσει παρανοήσεις στον άναγνώστη.

Έτσι οι άστοι προσδιορίζονται μάλλον από την τάξη του εισοδήματός τους παρά από τη θέση τους στις σχέσεις παραγωγής. Άνήκουν λοιπόν στην άστική τάξη και «ό βιοτέχνης πού κάνει περιουσίες από τά άκριβά του κοσμήματα, ό μικροπάλληλος πού δανείζει με 30% κάποιο κληρονομημένο κεφάλαιο ή ό φιλάργυρος μικρέμπορος πού εισπράττει τακτικά τά ένοικία του από μία σεβαστή άκίνητη περιουσία». Άντίθετα «ό όρος «καπιταλισμός» χρησιμοποιείται με την στενή, αυστηρή έννοιά του, πού προϋποθέτει έκτεταμένη χρήση μισθωτής εργασίας» (σελ. 13). Άν είναι έτσι τά πράγματα θα μπορούσε να πεί κανένας, στο μέτρο πού ή μισθωτή εργασία δέν είναι ή έπικρατούσα μορφή εργασίας στην Ελλάδα και πού τά κριτήριά μας είναι άποκλειστικά ποσοτικά, ότι δέν είναι άπαραίτητη ή άναδρομή στη διασπορά και ό άποκλεισμός της από την έγχώρια άστική ή «μεσαία» τάξη, για να άποφανθούμε άρνητικά για την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην Ελλάδα (σελ. 100).

Σέ διαφορετικά, άντίθετα, συμπεράσματα από τον Δερτιλή καταλήγει ό Κωνσταντίνος Τσουκαλάς στη διατριβή του *Έξάρτηση και άναπαραγωγή...*¹¹ στην όποια διαπιστώνει την ύπαρξη «πραγματικής κοινότητας» άνάμεσα στους Έλληνες του άνεξάρτητου κράτους και των παροικιών «όχι μόνο στό ιδεολογικό, αλλά και στό οικονομικό επίπεδο» (σελ. 20).

Στην κοινότητα αυτή αποδίδεται μία σειρά ιδιοτυπιών της κοινωνίας του κράτους: «Ο βασικός καθοριστικός παράγοντας στη διαδικασία διαμόρφωσης των «παραμορφωμένων» και άτυπων δομών του νέου κράτους, πρέπει να άναζητηθεί στην έσωτερική άρθρωση

7. Η ύπογράμμιση δική μου.

8. Γιώργου Δερτιλή, *Τό ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873)*, Αθήνα, 1980.

9. Nicos P. Mouzelis, *Modern Greece. Facets of underdevelopment*, London, 1978.

10. Γιώργου Δερτιλή, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα.

11. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Έξάρτηση και άναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, 1977.

ανάμεσα στην ανάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν μεταπρατικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀπὸ τὴ μιά μεριά, καί στίς σχέσεις τους μέ τίς δομές τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους... Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα καί ὡς τὸ τέλος τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι στενὴ καί σχεδόν ἀδιάρρηκτη· παρουσιάζει τέτοια πολλαπλότητα μορφῶν, πού ἡ ἀέναη μετακίνηση τῶν πληθυσμῶν καί ἡ συνεχῆς ροὴ τῶν κεφαλαίων δέν ἀποτελοῦν παρά τίς πιό εὐδιάκριτες ἐκφάνσεις της» (σελ. 19).

Συνέπεια τῆς συνεχοῦς εἰσροῆς ἐνός ἐξωγενοῦς πλεονάσματος δέν εἶναι μόνο ἡ ἀναπότρεπτη παραμόρφωση τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης τῆς πόλης, ἀλλά καί «ἡ ὑπέρμετρη διόγκωση τῆς κρατικῆς μηχανῆς καί ἡ αὐξανόμενη σημασία τοῦ κράτους στή διαδικασία κατανομῆς καί κυκλοφορίας τοῦ ἐξωγενοῦς¹² πλεονάσματος, ἡ ὁποία ὄχι μόνο ὁδήγησε στή διαμόρφωση μιᾶς πολυάριθμης «κρατικο-διοικητικῆς» ἀστικῆς καί μικροαστικῆς τάξης, ἀλλά ἐπῆρασε ἐπίσης καί τὴ μορφή τῶν πολιτικῶν ἀγῶνων πού σκόπευαν στήν κατάκτηση τῆς ἴδιας τῆς κρατικῆς μηχανῆς». Λόγω τῆς ἐξωγενοῦς χρηματοδότησης πού τονίζει ὁ Τσουκαλᾶς, «ἕνα σημαντικό τμῆμα τῆς κυρίαρχης τάξης στήν Ἑλλάδα διαμορφώθηκε στό πλαίσιο μιᾶς σχετικῆς αὐτονομίας σέ σχέση μέ τίς ἐκμεταλλευόμενες τάξεις τῆς ἴδιας τῆς χώρας καί τίς ἐσωτερικές σχέσεις παραγωγῆς» (σελ. 23).

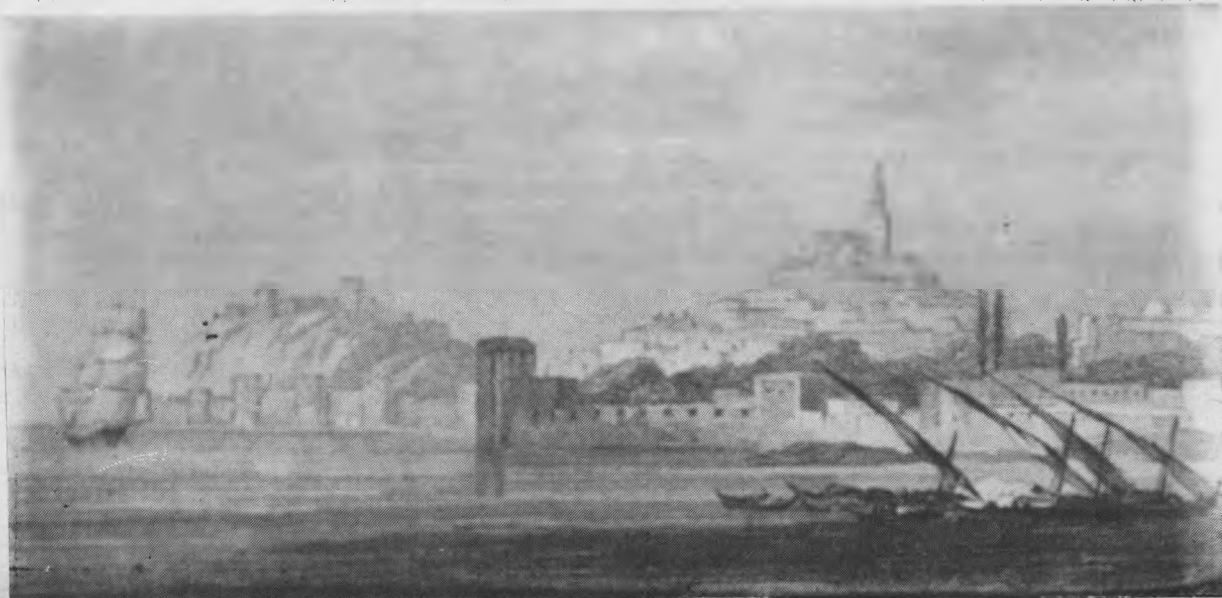
Ἡ ἀνάπτυξη τῶν παροικιῶν καί οἱ ἐπιπτώσεις της στό χώρο τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους ἀποδίδονται σέ δύο μηχανισμούς: «Ἡ μεταναστευτικὴ τάση εἶναι ἡ ἱστορικὴ λειτουργικὴ ἀπάντηση τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων μικροκαλλιεργητῶν, ἀπέναντι στίς πιέσεις τῆς ἐμπορευματικῆς καί μετέπειτα καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς» (σελ. 120), καί αὐτὸ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Σέ ἀντίθεση ὅμως μέ τὸν Ψυρρούκη, ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν παγκόσμια ἀγορὰ καί τὴν ἀνάπτυξη τῶν παροικιῶν δέν εἶναι αὐτόματη. Ὁ Τσουκαλᾶς τονίζει ὅτι ἡ μετανάστευση δέν ἀποτελεῖ μόνο «ὀριζόντια», ἀλλά καί «κάθετη» μετακίνηση μέ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ στή μικροαστικὴ τάξη, πράγμα πού θέτει ἰδιαίτερα προβλήματα. «Ὅσο πιό μαζικὰ παρουσιάζονται», λέει, «τὰ κύματα τῶν μετακινήσεων ἀπὸ γενιά σέ γενιά, τόσο καί ἐμφανίζεται ὡς λιγότερο πιθανὴ μιά διαδικασία κοινωνικῆς ἀνακατανομῆς πού νά

πραγματοποιεῖται αὐτόματα, δίχως τὴν προηγούμενη μεσολάβηση μιᾶς ὀργανωμένης κοινωνικῆς δραστηριότητος. Ἐπιπλέον, ὅταν οἱ δομικοὶ καθορισμοὶ τῆς κοινωνικῆς κατανομῆς ἐπιβάλλουν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μιά τάξη στήν ἄλλη, πράγμα πού σέ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο δημιουργεῖ μιά σχετικὴ ρῆξη μέ τὸ περιβάλλον προέλευσης, τότε ἡ προηγούμενη ἰδεολογικὴ ἐνέργεια περνάει συχνὰ ἀπὸ εἰδικευμένους μηχανισμούς» (σελ. 24-25).

Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τοὺς ἐκπαιδευτικούς μηχανισμούς πού εἶναι τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς πρώτης μελέτης τοῦ συγγραφέα. Διαπιστώνει τὴ δυσανάλογη σέ σχέση μέ τὴν οικονομικὴ βάση ἀνάπτυξη τῶν μηχανισμῶν αὐτῶν πού τὴν ἀποδίδει σέ μιά συγκεκριμένη πολιτικὴ τῶν παροικιῶν, οἱ ὁποῖοι ἀναλαμβάνουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χρηματοδότησής τους: «Σέ γενικὲς γραμμές, ἡ ἐκπαίδευση φαίνεται νά ἀποβλέπει στή συστηματικὴ ἀναπαραγωγή φορέων πρόσφορων γιὰ τὴν κατάληψη τῶν διαθέσιμων θέσεων στίς χῶρες τῆς περιφέρειας» (σελ. 25).

Ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Τσουκαλᾶ εἶναι ἡ πιό σφαιρικὴ ἀπὸ τίς συνθέσεις πού διαθέτουμε γιὰ τίς σχέσεις τῶν παροικιῶν μέ τὸ ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος. Ἡ σφαιρικότητα τῆς προσέγγισης ἀποτελεῖ ἰδιαίτερα φιλόδοξο ἐγχείρημα δεδομένης τῆς ἑλλειψῆς μονογραφιῶν ὄχι μόνο γιὰ τίς παροικίες, ἀλλά καί γιὰ τὴν κοινωνικὴ καί οικονομικὴ ἱστορία τῆς ἀνεξάρτητης Ἑλλάδας. Τὸ εὐρὺ φάσμα τῶν δευτερογενῶν πηγῶν πού χρησιμοποιοῦνται καί ἡ κριτικὴ ἀντιμετώπισή τους δέν κατορθώνουν νά ἀπομακρύνουν τὴν ἐπιχειρηματολογία ἀπὸ ὅλους τοὺς σκοπέλους. Πρέπει νά τονιστεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Τσουκαλᾶς ἀντιλαμβάνεται καί τονίζει τίς ἀντικειμενικὲς αὐτὲς δυσκολίες καί δέν θεωρεῖ τὴν προσέγγισή του παρά ὡς σειρά ὑποθέσεων πού ἀπομένει σέ ἄλλες εἰδικότερες μελέτες νά τίς ἐπαληθεύσουν ἢ νά τίς ἀπορρίψουν.

Ἔτσι, οἱ ἀντιρρήσεις γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι χρησιμοποιεῖ μόνο δευτερογενεῖς πηγές — σάν νά μπορούσε τάχα ἕνας μελετητὴς νά βασιστεῖ κατὰ κύριο λόγο σέ πρωτογενεῖς πηγές γιὰ ἕνα τόσο εὐρὺ, χρονικὰ καί γεωγραφικὰ, θέμα — φαίνονται ἀνευ ἀντικειμένου. Πολύ πιό δικαιολογημένες θά ἦταν οἱ ἀντιρρήσεις γιὰ ἕναν κάποιο βερσιπαλισμὸ καί γιὰ τὴ συχνὴ χρῆση τοῦ

υπερθετικού που αποδυναμώνει αντί να ενισχύει την επιχειρηματολογία του.

Η συνείδηση αυτών των αδυναμιών από τον ίδιο τον Τσουκαλά, πρέπει να είναι εκείνο που τον ώθησε στη διαφορετική θεώρηση της δεύτερης μεγάλης εργασίας του *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος*.¹³ Νομίζω ότι η μελέτη δεν αποτελεί άπλως, όπως ισχυρίζεται ο συγγραφέας, ένα «άνοιγμα της προβληματικής, μία συμπληρωματική θεώρηση από μία διαφορετική» σκοπιά, αλλά μία μετατόπιση του κέντρου βάρους του συστήματος παροικίες — ανεξάρτητο κράτος προς τον δεύτερο πόλο. Στο *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, για παράδειγμα, η αύξουσα σημασία του κράτους συνδέεται με την κατανομή και την κυκλοφορία «του έξωγενούς πλεονάσματος», μιάς και θεωρείται ότι οι κατά 95% αναλφάβητοι Έλληνες αγρότες δεν προσφέρονται για εκμετάλλευση (σελ. 17-18). Αντίθετα, στο *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος*, η έμφαση μετριάζεται και «ή ασυνήθιστα διογκωμένη ελληνική δημόσια οικονομία και η συνακόλουθη υψηλή φοροδοτική ικανότητα του ελλαδικού χώρου δεν είναι δυνατόν παρά να σχετίζεται με τη μόνιμη αυτή εισροή έξωγενών ανταλλακτικών μέσων» (σελ. 39-49).¹⁴

Βλέπουμε εδώ ότι η επιχειρηματολογία εκλεπτύνεται. Το αντικείμενο της κατανομής δεν είναι πλέον ένα κατά κύριο λόγο έξωγενές πλεόνασμα, μία και «δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι το κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος των κρατικών πόρων άντλείται άμεσα από το έντοπιο προϊόν...» (σελ. 39). Οι εισαγόμενοι από το εξωτερικό πόροι είναι εδώ κατά κύριο λόγο το μέσο που επιτρέπει τη ρευστότητα μιάς οικονομίας με περιορισμένο χρηματικό τομέα.

Οι εισροές από το εξωτερικό δεν επηρεάζουν μόνο το μέγεθος του κρατικού τομέα, αλλά — και εδώ ο Τσουκαλάς ανασυνδέεται με την επιχειρηματολογία του πρώτου έργου του — και τις κατευθύνσεις της δραστηριότητάς του. Αν έλειπαν, υποστηρίζει, οι πάροικοι χορηγοί, «το Κράτος θα ήταν υποχρεωμένο να χρηματοδοτήσει την ανέγερση ορισμένων τουλάχιστον κτιρίων και ιδρυμάτων και θα μειωνόταν ή δυνατότητα να αφιερώνει το μεγαλύτερο ποσοστό των πόρων του στις μεταβιβαστικές δαπάνες» (σελ. 68).

Όσοι εδώ, παρουσίασα αυτά που θεωρώ ως τα κύρια σημεία της μέχρι σήμερα επιχειρηματολογίας για τον ρόλο των παροικιών. Στη συνέχεια θα αναφερθώ με συντομία σε ορισμένα προβλήματα που μένουν εκκρεμή.

Το πρώτο πρόβλημα συνδέεται με την περιοδολόγηση του φαινομένου. Φυσικά είναι αλληλένδετο με την υπόθεση που υιοθετεί ο κάθε συγγραφέας για το είδος του μηχανισμού που βρίσκεται πίσω από τη δημιουργία και την ανάπτυξη των παροικιών. Νομίζω ότι η πάγια δομή του ελληνικού χώρου, ο πανάρχαιος ρόλος του Έλληνα και η έντελέχεια της ελληνικής κοινωνίας του Μοσκόφ, παρόλο το νέο άρωμα του στρουκτουλαρισμού και της «μακράς διάρκειας» (*longue durée*) του Braudel, διαφέρουν ελάχιστα από τα θέματα της συντηρητικής ιστοριογραφίας για τις έμφυτες έμπορικές και μεταναστευτικές ιδιότητες του Έλληνα. Αυτός θα είναι ο λόγος που οδηγεί μερικούς να κατατάσσουν τον Μοσκόφ, με αρκετή δόση υπερβολής, στη «νεοσυντηρητική» σχολή.¹⁵ Από την άλλη μεριά πάλι, ο τρόπος που ο Ψυρρούκης ανάγει τα πάντα στην ανάπτυξη της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς, είναι τόσο γενικός, ώστε στερείται οποιασδήποτε

ποτε ερμηνευτικής ικανότητας ενός συγκεκριμένου φαινομένου όπως η ανάπτυξη των παροικιών.

Στόν Τσουκαλά διαπιστώνουμε την έλλειψη οποιασδήποτε περιοδολόγησης. Μόνον η αρχή και το τέλος του φαινομένου — ο 18ος αιώνας και το 1922 — μας είναι γνωστά. Σε όλο αυτό το μεγάλο χρονικό διάστημα ο μηχανισμός που τροφοδοτεί την ανάπτυξη των παροικιών είναι ο ίδιος: Η πίεση της παγκόσμιας αγοράς στους ανεξάρτητους μικροκαλλιεργητές και η φυγή τους προς το εξωτερικό. Για να υποστηρίξει αυτή τη θέση, ο Τσουκαλάς επικαλείται μία σειρά στοιχεία προορισμένα να στοιχειοθετήσουν την ύπαρξη ενός μεγαλύτερου μεταναστευτικού ρεύματος από τις περιοχές όπου επικρατεί η αγροτική μικροϊδιοκτησία. Νομίζω ότι τό τόσο σημαντικό για τη θέση του μέρος του έργου του, είναι η πιο αδύνατη άρθρωση της επιχειρηματολογίας του συγγραφέα. Τα στοιχεία που μας δίνει αναφέρονται στην περίοδο 1880-1920. Για ένα φαινόμενο που η απαρχή του τοποθετείται στον 18ο αιώνα το διάστημα αυτό είναι πολύ μικρό. Νομίζω ότι ακόμα και αν δεν υπήρχαν οι δυσκολίες προσκόμισης στατιστικών στοιχείων, θα ήταν δύσκολο να επαληθευθεί η θέση του Τσουκαλά για την περίοδο πριν από το 1880. Ο λόγος είναι, όπως πολύ σωστά υποστηρίζει ο ίδιος στο *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος*, ότι ως τα τέλη του 19ου αιώνα υπάρχει «οικονομική διαθεσιμότητα» της γης, όπως φαίνεται και από τη συνεχή επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων.

Θά μπορούσε να εξετάσει κανένας αυτό το πρόβλημα και από την άλλη άκρη του. Ποιός είναι ο τόπος παραγωγής των παροικιών στις διάφορες παροικίες. Προσπάθησε να απαντήσω σ' αυτό το ερώτημα για την ελληνική παροικία στην Αίγυπτο.¹⁶ Όσο την αγγλική κατοχή οι πάροικοι από την ανεξάρτητη Ελλάδα και ιδιαίτερα από τις ζώνες αγροτικής μικροϊδιοκτησίας αποτελούν μειοψηφία. Κύπριοι, νησιώτες από τα νησιά που βρίσκονται πάνω στον δρόμο της άκτοπλοΐας από την Αλεξάνδρεια στην Κωνσταντινούπολη αποτελούν την πλειοψηφία. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο μέρος στη γεωγραφική θέση της παροικίας, και θά μπορούσε να θεωρηθεί συγκυριακό. Για τούτο, εκείνο που είναι ενδιαφέρον είναι ότι στην Αίγυπτο όπως και στις άλλες παροικίες ένα μεγάλο ποσοστό των παροίκων και πάνω από τα τρία τέταρτα των μεγαλύτερων κατάγονται από τη Χίο και ορισμένες, τις ίδιες πάντα, όρεινες περιοχές, όπου αναπτύχθηκε στον 18ο αιώνα υπολογίσιμη βιοτεχνία.

Το άλλο σημαντικό στοιχείο που προκύπτει είναι ότι παρά τις οικογενειακές μυθολογίες, κανένας από αυτούς τους μεγαλύτερους δεν πλούτισε για πρώτη φορά στην Αίγυπτο. Όλοι έφτασαν στην Αίγυπτο είτε με μία υπολογίσιμη για την εποχή περιουσία, είτε έχοντας πίσω τους την πιστοδοτική κάλυψη ενός εμπορικού κυκλώματος στο οποίο ήδη ανήκαν. Ανατρέχοντας κανένας τη σταδιοδρομία αυτών των εμπόρων προς τα πίσω, προς τα χωριά της καταγωγής τους, πορεία που βαστά συχνά πολλές γενιές, μπορεί να ά-

12. Η υπογράμμιση δική μου.

13. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος*. *Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1981.

14. Η υπογράμμιση δική μου.

15. Βλέπε πολυγραφημένο διάγραμμα διάλεξης Κώστα Ζουράρι, «Η ιδεολογία του νεοσυντηρητικού χώρου», ΣΕΦΕ Χαϊδελβέργης 1973.

16. Christos Hadjiiosif, *La colonie grecque en Egypte 1833-1856*. Thèse de 3e cycle. Paris IV. 1981.

να συνθέσει τη στρατηγική που ακολουθήσαν στην επιχειρηματική επέκτασή τους καθώς και την εξέλιξη των δομών των επιχειρήσεών τους και με βάση αυτά τα στοιχεία μπορεί να επιχειρήσει μία νέα περιοδολόγηση.

Θά διέκρινα μία πρώτη περίοδο που καλύπτει τον 18ο αιώνα και εκτείνεται ως το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων. Η περίοδος αυτή κυριαρχείται από την αντίθεση ανάμεσα στα υπό διαμόρφωση εμπορικά στρώματα και το θωμανικό σύστημα (συντεχνιακή οργάνωση, αυθαίρετη φορολογία, νομισματική αναρχία, ανασφάλεια για τα άτομα και τις περιουσίες). Στη διάρκεια αυτής της περιόδου οι παραγωγοί των βιοτεχνικών κέντρων της υπαίθρου, προσπαθώντας να ελέγξουν τις αγορές τους, ακολουθούν τη ροή των προϊόντων τους από τον τόπο παραγωγής ως τα καταναλωτικά κέντρα του εξωτερικού, περνώντας από τα επαρχιακά κέντρα, τις τοπικές εμποροπανηγύρεις και τις μεγάλες εμπορικές πόλεις της αυτοκρατορίας. Σε αυτή την πορεία, που συχνά διαρκεί περισσότερες γενιές, οι μεγαλύτερες εμπορικές πόλεις της αυτοκρατορίας — Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη — αποτελούν ένα σημαντικό σταθμό. Εκεί έρχονται για πρώτη φορά σε άμεση επαφή με τους ξένους εμπόρους και αναπτύσσονται μαζί τους σχέσεις, ταυτόχρονα, ανταγωνισμού και συνεργασίας. Οι πιστώσεις των ξένων είναι το μέσο που επιτρέπει στους Έλληνες να περάσουν απότομα σε μία πολύ μεγαλύτερη κλίμακα επιχειρήσεων.

Όσο μεγαλώνει η έμβέλειά τους, η φύση των επιχειρήσεων αυτών διαφοροποιείται. Γίνονται περισσότερο εμπορικές και λιγότερο παραγωγικές καθώς μειώνεται η σημασία της αρχικής βιοτεχνικής παραγωγής. Η εξαγωγή αποτελεί για τις επιχειρήσεις αυτές μία φυσική διέξοδο από την κατάπτωση και το περιορισμένο της τοπικής αγοράς. Η ίδρυση υποκαταστημάτων στο εξωτερικό, ή μετανάστευση, αποτελεί μία οικονομική ένεργεια που αποβλέπει στον αποτελεσματικότερο έλεγχο των ξένων αγορών και πιστώσεων. Είναι ένδειξη μίας σχετικής οικονομικής ευρωστίας παρά απόδειξη δυσπραγίας.

Η επέκταση κατευθύνεται κατά κύριο λόγο προς χώρες με αδύνατες ή ανύπαρκτες αστικές δομές, έξω από τη σφαίρα άμεσης επιρροής της δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας. Περιοχές όπου οι Έλληνες δεν έχουν να αντιμετωπίσουν επίφοβους ανταγωνιστές (Βόρεια Βαλκάνια, Αυστροουγγαρία, Νοτιοανατολική Γερμανία, Νότια Ρωσία κτλ.). Σε μικρότερο βαθμό, η επέκταση κατευθύνεται προς εμπορικά κέντρα που ακολουθούν παραδοσιακά μία φιλελεύθερη πολιτική απέναντι στους ξένους εμπόρους (Λιβόρνο, Άμστερνταμ...). Πολλές φορές η νέα εμπορική μετανάστευση μοιάζει πάνω σε παλαιότερες παροικίες μικροεμπόρων, βιοτεχνών και στρατιωτικών, των οποίων μεταβάλλει τις δομές και ελέγχει τη λειτουργία.

Μετά την αποκατάσταση της ειρήνης στην Ευρώπη το 1815 έχουμε την πρώτη μεγάλη καμπή. Οι εμπορικές επιχειρήσεις των Ελλήνων, που έπωφεληθήκαν από την ουδετερότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και απέκτησαν τον έλεγχο του εξωτερικού εμπορίου και των θαλάσσιων μεταφορών της, είναι ήδη αρκετά ισχυρές, ώστε να επεκταθούν συστηματικά και προς τη Δυτική Ευρώπη στην οποία πολλαπλασιάζονται τα υποκαταστήματά τους. Το νέο στοιχείο στην περίοδο αυτή δεν είναι ποσοτικό αλλά ποιοτικό. Για πρώτη φορά τα διάφορα υποκαταστήματα σχηματίζουν ένα δι-

κτυο με κοινή εμπορική στρατηγική και αποτελούν ένα κλειστό πιστωτικό σύστημα, που τροφοδοτείται από μία κυκλική ροή των συναλλαγματικών. Η βελτίωση των συνθηκών επικοινωνίας στην Ευρώπη και τη Μεσόγειο και η καλύτερη έσωτερική οργάνωση των εμπορικών επιχειρήσεων επιτρέπουν την εφαρμογή της νέας στρατηγικής. Οι νέες οργανωτικές δομές αποδεικνύονται ιδιαίτερα χρήσιμες στον ανταγωνισμό των Ελλήνων εμπόρων με τους ξένους, ιδιαίτερα τους Γάλλους, που γνωρίζει την εποχή αυτή μία φάση ιδιαίτερης δξύτητας.

Η περίοδος μετά το 1815 χαρακτηρίζεται από μεγάλη αστάθεια των νεοσχηματισμένων εμπορικών δικτύων. Υποκαταστήματα ανοίγουν και κλείνουν σε πολύ μικρό διάστημα, βραχύβιοι συνεταιρισμοί διαδέχονται ο ένας τον άλλο, ξαφνικές πτωχεύσεις αναστατώνουν τις αγορές. Η περίοδος της ήρεμίας, της ώριμότητας των εμπορικών δικτύων δεν αρχίζει παρά μόνο μετά το 1830. Οι Έλληνες έμποροι έχουν έπιβληθεί στους Ευρωπαίους και Ανατολίτες ανταγωνιστές τους και αποκτώντας άθροα την ελληνική ύπηκοότητα, όσοι δεν ήταν ήδη προστατευόμενοι των ευρωπαϊκών κρατών, ξεπερνούν τις δυσκολίες τους με την οθωμανική έξουσία.

Η περίοδος αυτή της ώριμότητας διαρκεί μόνο ως τα τέλη του Κριμαϊκού πολέμου που παγώνει την πολιτική και οικονομική κυριαρχία των δυτικών δυνάμεων στην Ανατολή. Οι Έλληνες των παροικιών έχουν να αντιπαλέψουν όχι μόνο με τις άμεσες επενδύσεις των Ευρωπαίων στην Ανατολή, που υποβαθμίζουν τη σημασία των πιστωτικών κυκλωμάτων τους, αλλά και με τις συνέπειες της σε παγκόσμια κλίμακα μεταβολής της ισορροπίας μεταξύ εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου. Η ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας (τηλέγραφος, ατμόπλοια, σιδηρόδρομος) μειώνει παντού τη σημασία των μεσαζόντων στο διεθνές εμπόριο. Ταυτόχρονα οι Έλληνες αντιμετωπίζουν την πίεση του ανταγωνισμού των νεαρών αστικών τάξεων στις χώρες της Ανατολής.

Η άκμή των ελληνικών εμπορικών κυκλωμάτων είναι λοιπόν βραχύβια και συμπίπτει ουσιαστικά με ένα *intermezzo* του διεθνούς εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο, με το διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στην καταστροφή των πρό της γαλλικής επανάστασης ισορροπιών και την καθιέρωση των νέων της βιομηχανικής εποχής. Η παρακμή αρχίζει να εκδηλώνεται ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1850. Για λόγους πραγματικούς αλλά και για αιτίες που αναφέρονται στην ιδεολογία των παροίκων, η διέξοδος θά αναζητηθεί προς την κατεύθυνση των τραπεζιτικών και των χρηματιστικών δραστηριοτήτων. Κατεύθυνση που θά οδηγήσει στην καταστροφή και την εξαφάνιση των περισσότερων επιχειρήσεων. Με την περίοδο αυτή της παρακμής συμπίπτει και η στροφή του ενδιαφέροντος πολλών παροίκων προς επενδύσεις στην ανεξάρτητη Ελλάδα. Η στροφή αυτή δεν φαίνεται να αποτελεί μία καμπή στη στρατηγική τους. Πρόκειται μάλλον για μία επέκταση των δραστηριοτήτων τους σε ένα νέο χώρο που γίνεται ενδιαφέρον ύστερα από αρκετές δεκαετίες έσωτερικής ανάπτυξης.

Ερχόμαστε έτσι σε ένα άλλο πρόβλημα που θά ήθελα να θίξω: την επίδραση των παροικιών στις οικονομικές δομές του ανεξάρτητου κράτους. Αν δεχθούμε ότι η μετανάστευση από την ανεξάρτητη Ελλάδα είναι άσημαντη ως τα τέλη του 19ου αιώνα, τότε εκμηδενίζουμε και τη σημασία των έμβασμάτων από το εξωτερικό. Πραγματικά, αυτά παίζουν σημαντικό ρό-

λο μόνο για την οικονομία περιοχών που βρίσκονται έξω από τα όρια του ελληνικού κράτους, όπως η Ήπειρος, το Πήλιο και η Χίος.

Μένουν οι δωρεές και τα κληροδοτήματα. Νομίζω ότι σε αυτή την περίπτωση είναι λάθος να συγκρίνουμε τις δημόσιες δαπάνες με τα κληροδοτήματα. Πρόκειται για δυο διαφορετικής φύσης μεγέθη. Οι δημόσιες δαπάνες είναι μία εισοδηματική ροή και θα έπρεπε να συγκρίνονται όχι με το συνολικό ύψος των κληροδοτημάτων, που είναι ένα κεφάλαιο, αλλά με την ετήσια απόδοσή τους.

Δέν αναφέρθηκα στις επενδύσεις των παροίκων στην Ελλάδα, γιατί ως τα 1870 είναι άσημαντες και οφείλονται συχνά σε κίνητρα ιδεολογικά και όχι οικονομικά. Νομίζω ότι στα πρώτα πενήντα χρόνια της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους οι διάφορες χρηματικές εισροές από τις παροικίες λειτούργησαν περισσότερο ως παράγοντες κοινωνικής και ιδεολογικής συνοχής και λιγότερο ως διαθλαστικές των κοινωνικοοικονομικών δομών δυνάμεις.

Πολύ μεγαλύτερη είναι η σημασία της εμπορικής ναυτιλίας ως συνεκτικού κρίκου ανάμεσα στην οικονομία της ανεξάρτητης Ελλάδας και των παροικιών. Θά ήταν όμως υπερβολή να ισχυρισθούμε μαζί με τον Ψυρρούκη ότι η ανάπτυξη των παροικιών στον 19ο αιώνα υπαγορεύθηκε από τις ανάγκες του ελληνικού έφοπλιστικού κεφαλαίου. Τό αντίθετο συνέβαινε. Η ελληνική εμπορική ναυτιλία εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από τις ναυλώσεις και τα θαλασσοδάμνια των μεγάλων εμπορευμένων οίκων. Η εξάρτηση αυτή ήταν τόσο μεγαλύτερη όσο δέν υπήρχαν την εποχή εκείνη μεγάλοι ελληνικοί έφοπλιστικοί οίκοι. Η συγκέντρωση της ναυτικής ιδιοκτησίας φαίνεται να είναι μικρότερη στη μετεπαναστατική Ελλάδα από ό,τι πριν το 1821.

Θά ήθελα να τελειώσω επισημαίνοντας τις εθνικιστικές ή ελληνοκεντρικές τάσεις που εκδηλώνονται συχνά στη συζήτηση για τις παροικίες. Πουθενά δέν βλέπουμε μία σύγκριση με παράλληλα φαινόμενα που παρατηρούνται σε άλλες μειονότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (Αρμένιοι, Σέρβοι, Χριστιανοί της Συρίας και του Λιβάνου). Έξάλλου τό ποιός ήταν Έλληνας θεωρείται στην ιστοριογραφία που εξετάσαμε σάν κάτι τό δεδομένο. Άρκει όμως μία σύντομη ματιά στην πραγματικότητα των παροικιών, για να δούμε πόσο ρευστά ήταν τά όρια των εθνοτήτων. Κανένας σύγχρονος ιστορικός, εκτός ίσως από τόν Richard Clogg¹⁷ δέν αναφέρεται σε φαινόμενα σάν τούς Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας. Και όμως, αντίθετα απ' ό,τι αφήνει να έννοηθεί ή ιστοριογραφία, ή ελληνική γλώσσα δέν σημείωνε μόνο προόδους στην Μικρά Ασία. Στην Καππαδοκία π.χ., ως τά τέλη του 19ου αιώνα ή διαδικασία του γλωσσικού άφελληνισμού προχωρούσε παράλληλα με τή διάδοση της ελληνικής εκπαίδευσης.

Θεωρείται επίσης ότι οι πάροικοι με τή χρηματοδότηση των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα συνέβαλαν στη δημιουργία μιάς αστικής ελληνικής εθνικής συνείδησης. Στην Αίγυπτο όμως, τό κέντρο τόν ευεργετών, είναι οι δάσκαλοι που έρχονται από τό «Αθήνησι» Πανεπιστήμιο και οι καθαρευουσιάνοι του Προξενείου που διαμορφώνουν, με πολλές και βίαιες αντιδράσεις, από μιά ορθόδοξη ή ρωμαϊκή, γραϊκική συνείδηση, μιά — όπως θά έλεγαν οι Κύπριοι — «καλαμαράδικη» εθνική συνείδηση. Είναι άπειρα τά παραδείγματα που δείχνουν ότι ή κατάταξη και ή ένταξη στους «Έλληνες» υπαγορεύεται συχνά από ταξικά κριτήρια.

17. R. Clogg, *op. cit.*, p.p. 22-120.

Ἡ συμβολή τοῦ Βλαντιμίρ Πρόπ στή μελέτη τῆς μορφολογίας τοῦ παραμυθιοῦ

τῆς Εὐαγγελῆς Α. Ντάτση

Ὁ Ρῶσος λαογράφος Vladimir Jakovlevič Propp (Πρόπ) γεννήθηκε στήν Πετρούπολη τό 1895. Σπουδάσε σλαβική φιλολογία. Μετά τό τέλος τῶν σπουδῶν του δίδαξε καταρχήν γλώσσα καί ρωσική λογοτεχνία στή μέση ἐκπαίδευση καί μετά λαογραφία στό Πανεπιστήμιο τοῦ Λένινγκραντ, ὅπου καί πέθανε τό 1970. Τό 1915, ἐνῶ ἀκόμα ἦταν φοιτητής, συμμετεῖχε στό Σεμινάριο «Πούσκιν» τοῦ καθηγητῆ S.A. Vengeron. Χῶρος ὅπου διαμορφώθηκαν μερικοί ἀπό τοὺς πύο διακεκριμένους ἐκπροσώπους τῆς μελλοντικῆς σχολῆς τῶν «φορμαλιστῶν». Ἐκτός ἀπό τά πολυάριθμα ἄρθρα του, τέσσερα ἀπό τά βιβλία του τοῦ προσπύρισαν παγκόσμια φήμη καθιερώνοντάς τον ὡς ἕναν ἀπό τοὺς σημαντικότερους ἐκπροσώπους τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν στόν αἰῶνα μας: *Μορφολογία τοῦ Παραμυθιοῦ* (*Morfologija skazki*, Leningrad 1928), *Ἱστορικές ρίζες τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν* (*Istoriceskie korni volsebnov skazki*, Leningrad 1946, μεταφράστηκε στά ἰταλικά τό 1949, εἶναι τό πρῶτο βιβλίο τοῦ Πρόπ πού μεταφράστηκε στή Δύση), *Τό ἥρωικό ρωσικό ἔπος* (*Russkij geroičeskij epos*, Moskva 1958), *Οἱ ρωσικές ἀγροτικές γιορτές* (*Russkie agrarnye prazdniki*, Leningrad, 1963).

Ἡ *Μορφολογία τοῦ Παραμυθιοῦ* ἔχει ὡς ἀντικείμενο τή μορφολογική μελέτη τῶν ρωσικῶν μαγικῶν παραμυθιῶν, τήν περιγραφή δηλαδή τῶν συστατικῶν μερῶν τους καί τῶν σχέσεων μεταξύ τους καί μέ τό σύνολο.

Τό βιβλίο, στήν ἰταλική μετάφραση² χωρίζεται σέ δύο μέρη: α) τό κυρίως τμήμα τῆς μελέτης διαιρεμένο σέ ἑννέα κεφάλαια καί β) τό παράρτημα πού περιέχει τρία συμπληρωματικά κεφάλαια τοῦ συγγραφέα, δύο τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεως καί δύο δοκιμαϊκές μελέτες: ἡ πρώτη ἔχει τίτλο "La structure et la forme"³ εἶναι ἡ γνωστή κριτική τοῦ Κλώντ Λεβί-Στρῶς, πού τήν ἔγραψε τό 1960 μέ ἀφορμή τήν ἀγγλική μετάφραση τῆς *Μορφολογίας τοῦ Παραμυθιοῦ*. Ἡ δεύτερη ἔχει τίτλο "Struttura e storia nello studio della favola". Πρόκειται γιά τήν ἀπάντηση στήν κριτική τοῦ Λεβί-Στρῶς πού ἔγραψε ὁ Πρόπ εἰδικά γιά τήν ἰταλική ἐκδοση.

Στό προοίμιο ὀρίζεται ὁ ὅρος μορφολογία καί ἐπισημαίνεται ὅτι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά μελετηθοῦν τά παραμύθια ἀκριβῶς ὅπως οἱ ὀργανικές μορφές ζωῆς. Στό πρῶτο κεφάλαιο, πού ἔχει τίτλο «Γιά μιὰ ἱστορία τοῦ προβλήματος», γίνεται ἱστορική ἀναδρομή στό πρόβλημα τῆς μελέτης τῶν παραμυθιῶν. Ὁ συγγραφέας διαπιστώνει πῶς οἱ ἐργασίες πού εἶναι ἀφι-

ρωμένες στό παραμύθι εἶναι κυρίως συλλογές κειμένων, ἐνῶ οἱ συστηματικές μελέτες εἶναι σπάνιες καί στοιχειῶδεις. Οἱ πύο πολλές ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τό πρόβλημα τῆς γένεσεως καί τῆς προέλευσεως, ἐνῶ σύμφωνα μέ τήν ἐπιστημονική θέση τοῦ Πρόπ, θά ἔπρεπε «πρὶν ἀναζητήσουμε τήν προέλευση τοῦ παραμυθιοῦ νά ξεκαθαρίσουμε ἀπό τί συνίσταται» (9).

Κατά τή γνώμη του, πρῶτο στάδιο τῆς περιγραφῆς εἶναι ἡ σωστή ταξινόμηση, στοιχεῖο ἀπό τό ὀποῖο θά ἐξαρτηθεῖ καί ἡ πύο πέρα διαπραγματεύσεώς τους. Ὁ Propp διαπιστώνει ὅτι ὀλες οἱ ὡς τότε ταξινομήσεις ἔγιναν μέ βάση ἐξωτερικά κριτήρια καί ὀχι μέ βάση τά γνωρίσματα πού θά προέκυπταν ἐκ τῶν ἔσω, δηλαδή ἀπό τή συστηματική περιγραφή τῶν παραμυθιῶν. Περνῶ κατόπιν στή συζήτηση τῶν θέσεων τῶν γνωστῶν ὡς τότε μελετητῶν τοῦ παραμυθιοῦ (Miller, Wundt, Aarne, Veselofskij, Volkov). Τόσο οἱ ταξινομήσεις σέ κατηγορίες (π.χ. παραμύθια μέ μαγικό περιεχόμενο, τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μέ ζῶα), ὀσο καί οἱ ταξινομήσεις μέ βάση τήν πλοκή (ὑπόθεση), παρόλο πού ἔχουν ποιητική ἀξία, χαρακτηρίζονται ὀλες ἀπό τό μειονέκτημα ὅτι πάντοτε εἶναι δυνατόν νά ἀνακαλύπτονται παραμύθια πού θά κατατάσσονται σέ νέες κατηγορίες. Καί ὀλες οἱ ταξινομήσεις συχνά παραβιάζουν καί τοὺς πύο ἀπλούς κανόνες κατάταξης πού υἱο-

1. Βλ. ἐπίσης: τή βιβλιοκρισία τῆς γερμανικῆς ἐκδόσεως τῆς *Μορφολογίας* ἀπό τόν καθηγητῆ τῆς Λαογραφίας στό Πανεπιστήμιο τῶν Ἰωαννίνων Μιχ. Μερακλή, *Λαογραφία* 29 (1974) 435-450. Καί: Νόρα Σκουτέρη - Διδασκάλου: *Μεθοδολογία ἀνάλυσεως τῶν κοινωνικῶν φαινομένων*. Ἀνθρωπολογική - κοινωνιολογική θεώρηση τῆς τέχνης τοῦ λόγου. Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1980 σ. 34-58 ὀπου καί ἡ σχετική ἑλληνική βιβλιογραφία.

2. *Vladimir ja. Propp: Morfologia della fiaba, con un intervento di Claude - Lévi - Strauss e una replica dell' autore a cura di Gian Luigi Bravo Einaudi* 1966 (10η ἐκδοση 1980, εἶναι ἡ ἐκδοση πού παρουσιάζεται ἐδῶ καί ἀπό τήν ὀποία δίνονται σέ μετάφραση τά κεφάλαια: δεύτερο καί τρίτο).

3. Ἡ κριτική μελέτη τοῦ Claude Lévi - Strauss δημοσιεύτηκε τό 1960 δύο φορές μέ διαφορετικό τίτλο: Στό "International journal of slavie Linguistics and Poetics" (III 1960) μέ τίτλο *L'analyse morfologique des contes russes*, καί στά "Cahiers de l'Institut des Sciences Economiques Appliquées" (n. 99, 1960) μέ τίτλο *La structure et la Forme. Reflexions sur un ouvrage de Vladimir Propp*.

θέτησαν. «“Αν ὁ πρῶτος τρόπος ταξινόμησης (κατά κατηγορίες)», σημειώνει, «εἶναι ἀνεπιτυχής, μέ τόν δεῦτερο (κατά τήν πλοκή) ἀρχίζει τό πραγματικό χάος, γιά νά μή μιλήσουμε γιά τήν πολυπλοκότητα καί ἀπροσδιοριστία μιᾶς ἔννοιας, ὅπως ἐκείνη τῆς ‘πλοκῆς’ πού ἡ δέν ὀρίζεται καθόλου ἡ ἐρμηνεύεται ἀπό τόν κάθε συγγραφέα σύμφωνα μέ τήν προσωπική του ἀποψη» (12).

Συζητώντας τήν ταξινόμηση πού προτείνεται ἀπό τόν “Ααρνε, ὁ Πρόπ ἀναγνωρίζει βέβαια τή μεγάλη χρηστική ἀξία πού ἔχει γιά τόν ἐρευνητή ὁ κατάλογος τοῦ Φιλανδοῦ λαογράφου, καθὼς καί τό γεγονός ὅτι κατέταξε αὐτός πρῶτος τά παραμύθια σέ γένη, εἶδη καί παραλλαγές, τονίζει ὅμως ὅτι τόν χαρακτηρίζει ἔλλειψη πραγματικά ἀντικειμενικῶν κριτηρίων ὡς πρὸς τή διάκριση τῆς μιᾶς ‘πλοκῆς’ ἀπό τήν ἄλλη, καί παρατηρεῖ πὼς ἐκεῖ ὅπου ἕνας ἐρευνητής θά ἀνακαλύψει μιά νέα πλοκή, κάποιος ἄλλος δέν θά δεῖ παρά μι παραλλαγή, καί ἀντίστροφα.

Στή συνέχεια ὁ Πρόπ ὑπογραμμίζει τό μεγάλο ἐνδιαφέρον πού ἔχουν οἱ παρακάτω θέσεις τοῦ Veselofskij⁴: «Τό μοτίβο εἶναι συστατικό στοιχεῖο τῆς ‘πλοκῆς’» ἢ: «μιά σειρά ἀπό μοτίβα συνθέτουν τήν ‘πλοκή’». Τό μοτίβο ἀναπτύσσεται σέ πλοκή», ἀναγνωρίζει δηλαδή ὡς σπουδαῖο βῆμα στή μελέτη τῶν παραμυθιῶν τή σύλληψη τοῦ Βεσελόφσκι, ὅτι «πρέπει νά διακρίνουμε τό πρόβλημα τῶν μοτίβων ἀπό ἐκεῖνο τῆς ‘πλοκῆς’». Διαφωνεῖ ὅμως ὡς πρὸς τό περιεχόμενο πού ἔδωσε ὁ Βεσελόφσκι στὸν ὄρο μοτίβο: «μοτίβο θεωρεῖται ἡ πιὸ ἀπλή ἀφηγηματικὴ μονάδα» καί παρατηρεῖ πὼς, «ἂν τό μοτίβο εἶναι μιά ἀπλή λογικὴ πρόταση, τότε κάθε φράση τοῦ παραμυθιοῦ εἶναι κι ἕνα μοτίβο, π.χ. ἕνας πατέρας ἔχει τρία κορίτσια: μοτίβο· ἡ προγονὴ φεύγει ἀπὸ τό σπίτι, μοτίβο κ.λπ.».

Μεγάλη σπουδαιότητα ἀποδίδει ἐπίσης ὁ Πρόπ στίς θέσεις τοῦ Bédier, ὁ ὁποῖος γιά πρώτη φορά διέκρινε ὅτι σὸ παραμῦθι ὑπάρχουν στοιχεῖα (μεγέθη) σταθερά καί στοιχεῖα (μεγέθη) μεταβλητά, καί προσπάθησε νά κωδικοποιήσει αὐτά τὰ στοιχεῖα, χρησιμοποιώντας γραμματικά σύμβολα, δέν προσδιόρισε ὅμως ἀπὸ τί συνίστανται αὐτά τὰ στοιχεῖα. Τέλος, συζητᾷ τὶς θέσεις τοῦ Βολκόφ καί καταλήγει σὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ προσπάθειες ἀνάλυσης πού ἔγιναν ἀπὸ τόν Βεσελόφσκι καί τόν Bédier δέν συνεχίστηκαν παραπέρα.

Τό ἐπόμενο κεφάλαιο ἔχει τίτλο «Ἡ μέθοδος καί τό ὑλικό». Ἐδῶ ὁ Πρόπ ἐκθέτει τή δική του μέθοδο ἀνάλυσης. Σχετικὸ μέ τὰ κίνητρα πού τόν παρόθησαν στή μελέτη τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν εἶναι τό παρακάτω κείμενο, ἀπὸ τήν ἀπάντησή του πρὸς τόν Λεβί-Στρῶς:

«Τὰ ρωσικὰ πανεπιστήμια τῆς τσαρικής ἐποχῆς ἐλάχιστα φρόντιζαν τήν προετοιμασία τῶν φιλολόγων σὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας. Ἡ λαϊκὴ ποίηση ἰδιαίτερα, βρισκόταν σέ πλήρη ἐγκατάλειψη. Γιά νά καλυφθεῖ αὐτό τό κενό, πρὸς τό τέλος τῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν μου ἀφιερῶθηκα στή μελέτη τῆς πολὺ ἀξιόλογης συλλογῆς τοῦ Ἀφανάσεφ. Σέ μιά σειρά παραμυθιῶν πού εἶχαν θέμα τό διώξιμο τῆς προγονῆς ἀπὸ τό σπίτι, παρατήρησα ἕνα ἐνδιαφέρον γεγονός: σὸ παραμῦθι ὁ χιονάνθρωπος (τό 95ο σύμφωνα μέ τήν ἀρίθμηση τῶν σοβιετικῶν ἐκδόσεων), ἡ μητριά στέλνει τήν προγονὴ τῆς σὸ δάσος, σὸν χιονάνθρωπο. Αὐτός προσπαθεῖ νά τήν παγώσει, ἐκείνη ὅμως τοῦ ἀπο-

κρίνεται μέ τόση γλυκύτητα καί ὑπομονὴ πού τῆς χαρίζει τή ζωὴ, τήν ἀνταμείβει καί τήν ἀφήνει ἐλεύθερη. Ἡ πραγματικὴ ὅμως κόρη τῆς γριᾶς δέν ἀντέχει τὴ δοκιμασία αὐτὴ καί πεθαίνει. Στό ἐπόμενο παραμῦθι, ἡ προγονὴ δέν συναντᾷ πιά τόν χιονάνθρωπο, ἀλλὰ τό πνεῦμα τοῦ δάσους, καί σὸ ἄλλο τήν ἀρκούδα. Πρόκειται λοιπὸν γιά τό ἴδιο παραμῦθι. Ὁ χιονάνθρωπος, τό πνεῦμα τοῦ δάσους καί ἡ ἀρκούδα βάζουν σέ δοκιμασία καί ἀνταμείβουν τήν προγονὴ ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του, ἀλλὰ ἡ ἐξέλιξη τῆς δράσης εἶναι ἡ ἴδια. Τό περιεργό εἶναι πὼς δέν τό ἀντιλήφθηκε κανεὶς καί ὁ Ἀφανάσεφ καί οἱ ἄλλοι τὰ ἀντιμετώπιζαν ὡς ξεχωριστὰ παραμῦθια. Εἶναι καθαρότατο πὼς ὁ χιονάνθρωπος, τό πνεῦμα τοῦ δάσους καί ἡ ἀρκούδα ὑποδύονται μέ διαφορετικὴ μορφή τόν ἴδιο ρόλο. Γιά τόν Ἀφανάσεφ πρόκειται γιά διαφορετικὰ παραμῦθια γιατί παρουσιάζονται διαφορετικὰ πρόσωπα. Σ’ ἐμένα, ἀντίθετα, φαίνεται πὼς πρόκειται γιά τό ἴδιο παραμῦθι, ἀφοῦ οἱ πράξεις τῶν πρωταγωνιστῶν εἶναι ἴδιες. Ὅλα αὐτὰ ἄρχισαν νά μέ ἐνδιαφέρουν καί νά μέ ὀδηγοῦν στή μελέτη καί ἄλλων παραμυθιῶν ἀπὸ τήν ὀπτική τῶν πράξεων τὶς ὁποῖες ἐκτελοῦν τὰ πρόσωπα. Ἐτσι, καρπὸς τῆς ἀνάλυσης τοῦ ὑλικοῦ καί ὄχι μιᾶς ἀφηρημένης σύλληψης ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία μιᾶς ἀπλούστατης μεθόδου μελέτης τοῦ παραμυθιοῦ πού στηρίζεται στίς πράξεις πού ἐκτελοῦν τὰ πρόσωπα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά τους. Γιά νά δηλώσω αὐτὲς τὶς πράξεις υἱοθέτησα τὸν ὄρο «λειτουργία». Ἡ σχετικὴ παρατήρηση τῶν παραμυθιῶν πού ἔχουν θέμα τήν προγονὴ πού διώχνεται ἀπὸ τό σπίτι, ὑπῆρξε ὁ μίτος πού μοῦ ἐπέτρεψε νά τραβήξω τό νῆμα καί νά ξετυλίξω τό κουβάρι. Στάθηκε ἀκόμη δυνατόν νά διαπιστώσω ὅτι καί ἄλλες «πλοκές» στηρίζονται στήν ἐπανάληψη τῶν λειτουργιῶν καί ὅτι σέ τελευταία ἀνάλυση ὅλες οἱ «πλοκές» τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν βασίζονται σέ ἴδιες λειτουργίες καί ὅλα αὐτὰ τὰ παραμῦθια ἔχουν μονοτυπικὴ δομὴ» (σ. 208).

Ἐτσι ξεκινώντας, προχώρησε στή σύγκριση τῶν παρακάτω παραδειγμάτων:

1. Ὁ βασιλιάς δίνει σ’ ἕνα ἀξιωματοῦχο ἕνα ἀετό. Ὁ ἀετός τὸν μεταφέρει σέ ἄλλο βασίλειο.
2. Ὁ παππούς δίνει σὸν Σουτσένκο ἕνα ἄλογο. Τό ἄλογο τὸν μεταφέρει σ’ ἕνα ἄλλο βασίλειο.
3. Ὁ μάγος δίνει σὸν Ἰβάν μιά βάρκα. Ἡ βάρκα τὸν μεταφέρει σ’ ἕνα ἄλλο βασίλειο.
4. Ἡ βασιλοπούλα δίνει σὸν Ἰβάν ἕνα δαχτυλίδι. Μέ τό δαχτυλίδι καλεῖ τὰ παλικάρια πού τὸν μεταφέρουν σ’ ἄλλο βασίλειο.

Ὁ Ρορρ παρατηρεῖ πὼς ὑπάρχουν μεγέθη σταθερά καί μεγέθη μεταβλητά. Ἀλλάζουν τὰ ὀνόματα καί μαζὶ μέ αὐτὰ τὰ γνωρίσματα τῶν προσώπων, ἐνῶ οἱ πράξεις ἢ «λειτουργίες» παραμένουν σταθερές. Πολλές φορές οἱ ἴδιες πράξεις ἀποδίδονται σέ διαφορετικὰ πρόσωπα, ἄρα ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά μελετηθοῦν τὰ παραμῦθια σύμφωνα μέ τὶς λειτουργίες τῶν προσώπων. Τὰ πρόσωπα ἀπλῶς στηρίζουν τὶς λειτουργίες, οἱ ὁποῖες δηλώνονται μέ τό ὄνομα τῆς πράξης: «φυγὴ» «ἀπαγόρευση», κ.λπ. Ἐξάλλου, ἡ πράξη δέν μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ χωρὶς ἀναφορὰ στή θέση πού κατέχει στήν ἐξέλιξη τῆς διήγησης. «Ἐκεῖνο πού πρέπει νά μελετηθεῖ εἶναι ἡ σημασία μιᾶς δεδομένης λειτουργίας μέσα σὸ ἀφηγηματικὸ γίγνεσθαι» (σ.27). Στή συνέχεια διατυπώνει τὶς τέσσερις βασικὲς ἀρχές πού διέπουν τὶς λειτουργίες:

1. Τὰ σταθερά στοιχεῖα πού διαπιστώνονται σὸ παραμῦθι εἶναι οἱ πράξεις τῶν προσώπων ἀνεξάρτη-

4. A.N. Veselovskij, Poetika (Poetica), τ. II, i: Poetika sjuzetou (Ποιητικὴ τῶν πλοκῶν), εἰσαγωγὴ, κεφ. I καί II.

τα από την ταυτότητα του προσώπου που δρᾷ και από τον τρόπο που δρᾷ. Αυτές αποτελούν τὰ βασικά στοιχεία του παραμυθίου.

2. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λειτουργιῶν πού συναντοῦμε στὰ μαγικά παραμύθια εἶναι περιορισμένος.
3. Ἡ ἀλληλουχία τῶν λειτουργιῶν εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια.
4. Ὅλα τὰ μαγικά παραμύθια ἔχουν μονοτυπική δομή.

Ὁ Πρόπ συνεχίζει ὀρίζοντας τὴν ποσότητα τοῦ ὑλικοῦ τὸ ὁποῖο θὰ μελετήσει: ἀφοῦ, γράφει, ἀναλύομε τὸ παραμῦθι σύμφωνα μὲ τὶς λειτουργίες τῶν προσώπων, ἡ ἐξέταση καινούριου ὑλικοῦ μπορεῖ νὰ σταματήσει τὴ στιγμή πού θὰ διαπιστωθεῖ ὅτι αὐτὸ δὲν προσφέρεται πιά γιὰ τὴν ἀνακάλυψη νέων λειτουργιῶν· βέβαια, ὁ ἐρευνητὴς ὀφείλει νὰ μελετήσει μιά μεγάλη ποσότητα ὑλικοῦ «ἐλέγχου», ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ τὸ χρησιμοποιήσει ὅλο κατὰ τὴν ἐπεξεργασία του. Καὶ συμπεραίνει πὼς 100 παραμύθια εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀρκετά. Βέβαια, συνεχίζει, μπορεῖ νὰ εἶναι δυνατόν νὰ περιοριστεῖ ἡ ποσότητα τοῦ ὑλικοῦ, αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς ἡ ἐπιλογή του θὰ εἶναι αὐθαίρετη. Ἀντίθετα, θὰ πρέπει νὰ υιοθετηθοῦν ἐσωτερικὰ κριτήρια. Ἐκατὸ παραμύθια ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Ἄφανάσεφ, ἀπὸ τὸν ἀρ. 50 (στὸν κατάλογο τοῦ συλλέκτη ἀντιπροσωπεύει τὸ πρῶτο μαγικὸ παραμῦθι τῆς συλλογῆς) ὡς τὸ 151, εἶναι τελικὰ τὸ ὑλικὸ πού ἐπεξεργάζεται ὁ Πρόπ. «Αὐτὸ πού ἔχει σημασία», γράφει, «δὲν εἶναι ἡ ποσότητα τοῦ ὑλικοῦ ἀλλὰ ἡ ποιότητα τῆς ἐπεξεργασίας του» (σ. 130).

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ὀρίζονται οἱ λειτουργίες, εἶναι συνολικὰ 31, καὶ διατάσσονται μὲ λογικὴ ἀλληλουχία σὲ μιά ἐνιαία ἀφήγηση. Γιὰ κάθε λειτουργία ὁ Πρόπ δίνει:

- α) σύντομη περιγραφή τοῦ περιεχομένου
- β) ὀρισμὸ συμπεκνωμένο σὲ μιά ἢ δύο λέξεις
- 3) συμβατικὸ σύμβολο.

Ἀκολουθοῦν τὰ παραδείγματα χωρὶς νὰ ἐξαντλεῖται πάντοτε ἡ κάθε περίπτωση. Χωρίζονται σὲ καθορισμένες ομάδες καὶ ὀρίζονται ὡς εἶδη σὲ σχέση μὲ τὰ γένη πού εἶναι οἱ λειτουργίες. Πρωταρχικὸς στόχος αὐτῆς τῆς μελέτης του, γράφει, εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τῶν γενῶν. Ἡ ἐξέταση τῶν εἰδῶν δὲν μπορεῖ νὰ περιληφθεῖ στοὺς σκοποὺς μιᾶς γενικῆς μορφολογίας. Τὰ εἶδη ἐξάλλου μποροῦν νὰ ὑποδιαιρεθοῦν σὲ παραλλαγές καὶ ἔτσι νὰ ἀρχίσει ἡ συστηματικὴ ταξινόμηση.

Οἱ λειτουργίες εἶναι οἱ παρακάτω:

Τὸ παραμῦθι συνήθως ἀρχίζει μὲ τὴν περιγραφή μιᾶς ἀρχικῆς κατάστασης (ἀπαριθμοῦνται τὰ μέλη μιᾶς οἰκογένειας, εἰσάγεται ὁ μελλοντικὸς ἥρωας κ.λπ.) πού δὲν εἶναι βέβαια λειτουργία, ἀντιπροσωπεύει ὅμως ἓνα σπουδαῖο μορφολογικὸ στοιχεῖο πού ὀρίζεται ὡς ἀρχικὴ κατάσταση καὶ δηλώνεται μὲ τὰ ἀρχικά: «ακ»⁵.

5. Ὁ Vladimir Propp, δηλώνει τὶς λειτουργίες γενικὰ μὲ κεφαλαῖα καὶ μικρὰ γράμματα τοῦ κυριλλικοῦ καὶ τοῦ λατινικοῦ ἀλφάβητου καὶ συγκεκριμένα μὲ τὰ ἀρχικά τῆς κάθε λειτουργίας ἢ τῆς πῖο σημαντικῆς λέξης τοῦ ὀρισμοῦ τῆς. Τὶς λειτουργίες πού ἀναφέρονται στὶς μετακινήσεις τοῦ ἥρωα τὶς δηλώνει μὲ σύμβολα (π.χ. Ἀναχώρηση †). Αὐτές οἱ ἀρχές τηρήθηκαν κατὰ τὸ δυνατόν καὶ σ' αὐτὴ ἐδῶ τὴν παρουσίαση. Χρησιμοποιοῦνται μικρὰ γράμματα γιὰ τὶς ἐπτά πρῶτες λειτουργίες, (προπαρασκευαστικὸ τμήμα τοῦ παραμυθίου) κεφαλαῖα γιὰ τὶς ὑπόλοιπες καὶ τρία σύμβολα † = ἀναχώρηση, ↓ = ἐπιστροφή, V = νίκη.

Οἱ λειτουργίες:

- I Ἐνα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ σπίτι· ὀρισμὸς: ἀπομάκρυνση, σύμβολο: α
- II Στὸν ἥρωα ἐπιβάλλεται μιά ἀπαγόρευση· ὀρισμὸς: Ἀπαγόρευση, σύμβολο: απ
- III Ἡ ἀπαγόρευση παραβιάζεται· ὀρισμὸς: Παραβίαση, σύμβολο: πα
- IV Ὁ ἀνταγωνιστὴς προσπαθεῖ νὰ πληροφορηθεῖ· ὀρισμὸς: Ἐρευνα, σύμβολο: ε
- V Ὁ ἀνταγωνιστὴς παίρνει πληροφορίες γιὰ τὸ θῦμα του· ὀρισμὸς: Προδοσία, σύμβολο: πδ
- VI Ὁ ἀνταγωνιστὴς προσπαθεῖ νὰ παγιδεύσει τὸ θῦμα του γιὰ νὰ ἐξουσιάσει αὐτὸν ἢ τὰ ὑπάρχοντά του· ὀρισμὸς: Παγίδα, σύμβολο: πγ
- VII Τὸ θῦμα πέφτει στὴν παγίδα καὶ ἔτσι εὐνοεῖ ἀθελά του τὸν ἐχθρό· ὀρισμὸς: Συνενοχία, σύμβολο: σ
- VIII Ὁ ἀνταγωνιστὴς προξενεῖ κάτι κακὸ ἢ κάποια ἔλλειψη σ' ἓνα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας· ὀρισμὸς: ζημιά, σύμβολο: Z
- VIIa Ἐνα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας στερεῖται κάτι ἢ τοῦ γεννιέται ἡ ἐπιθυμία γιὰ κάτι· ὀρισμὸς: Στέρηση, σύμβολο: ζ
- IV Ἡ συμφορὰ ἢ ἡ στέρηση ἀνακοινώνεται στὸν ἥρωα τοῦ ἀπευθύνεται μὲ τὴ μορφή παράκλησης ἢ ἐντολῆς, ἀποστέλλεται ἢ τὸν ἀφήνουν νὰ πάει· ὀρισμὸς: μεσολάβηση, στιγμή ἐπικοινωνίας· σύμβολο: M
- X Ὁ ἀναζητητὴς συναινεῖ ἢ ἀποφασίζει νὰ ἀντιδράσει· ὀρισμὸς: Ἀρχὴ τῆς ἀντίδρασης, σύμβολο: Av
- XI Ὁ ἥρωας ἐγκαταλείπει τὸ σπίτι· ὀρισμὸς: ἀναχώρηση, σύμβολο: †
- XII Ὁ ἥρωας ὑποβάλλεται σὲ δοκιμασία μὲ ἐρωτήσεις, προσβολές κ.λπ. ὡς προετοιμασία γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἑνὸς μαγικοῦ μέσου ἢ βοηθοῦ· ὀρισμὸς: Πρῶτη λειτουργία τοῦ δωρητῆ, σύμβολο: Δ
- XIII Ὁ ἥρωας ἀντιδρᾷ στὶς ἐνέργειες τοῦ μελλοντικοῦ δωρητῆ· ὀρισμὸς: Ἀντίδραση τοῦ ἥρωα, σύμβολο: Ad
- XIV Τὸ μαγικὸ μέσο περνᾷ στὴν κατοχὴ τοῦ ἥρωα· ὀρισμὸς: ἀπόκτηση μαγικοῦ μέσου, σύμβολο: Am
- XV Ὁ ἥρωας μεταφέρεται, τὸν φέρουν ἢ τὸν ὀδηγοῦν στὸ χῶρο ὅπου βρίσκεται τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀναζήτησής του· ὀρισμὸς: Μεταφορὰ στὸ χῶρο πού βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ δύο βασίλεια, ὑπόδειξη πορείας, σύμβολο: Mφ
- XVI Ὁ ἥρωας καὶ ὁ ἀνταγωνιστὴς ἐτοιμάζονται ἀμέσως γιὰ νὰ παλέψουν· ὀρισμὸς: Πάλη, σύμβολο: Π
- XVII Στὸν ἥρωα ἀποτυπώνεται ἓνα σημάδι· ὀρισμὸς: Σημάδεμα, σύμβολο: Ση
- XVIII Ὁ ἀνταγωνιστὴς νικεῖται· ὀρισμὸς: Νίκη, σύμβολο: V
- XIX Ἡ ἀρχικὴ συμφορὰ ἢ ἡ στέρηση ὑποχωρεῖ· ὀρισμὸς: Ἀπομάκρυνση τῆς συμφορᾶς ἢ τῆς ἔλλειψης, σύμβολο: Y
- XX Ὁ ἥρωας ἐπιστρέφει· ὀρισμὸς: ἐπιστροφή, σύμβολο: ↓
- XXI Ὁ ἥρωας καταδιώκεται· ὀρισμὸς: Καταδίωξη, σύμβολο: K
- XXII Ὁ ἥρωας σώζεται ἀπὸ τὴν καταδίωξη· ὀρισμὸς: Διάσωση, σύμβολο: Σ

- XXIII 'Ο ήρωας αγνώριστος φτάνει στο σπίτι ή σε άλλη χώρα·
δρισμός: 'Αφιξη ινκόγνιτο, σύμβολο: O
- XXIV 'Ο ψευδοήρωας προβάλλει άβάσιμους ισχυρισμούς·
δρισμός: 'Αβάσιμος ισχυρισμός, σύμβολο: I
- XXV 'Ο ήρωας υποβάλλεται ξανά σε δοκιμασία·
δρισμός: Δύσκολος άθλος, σύμβολο: Θ
- XXVI 'Ο άθλος επιτελείται·
δρισμός: 'Επιτέλεση, σύμβολο: T
- XXVIII 'Ο ψευδοήρωας ή ο ανταγωνιστής αποκαλύπτεται
δρισμός: 'Αποκάλυψη, σύμβολο: Ψ
- XXIX 'Ο ήρωας αλλάζει μορφή·
δρισμός: Μεταμόρφωση, σύμβολο: Mτ
- XXX 'Ο ανταγωνιστής τιμωρείται·
δρισμός: Τιμωρία, σύμβολο: Tt
- XXXI 'Ο ήρωας παντρεύεται ή ανεβαίνει στο θρόνο·
δρισμός: Γάμος, σύμβολο: Γ

Και μερικά ακόμη συμπεράσματα: 'Η αλληλουχία των λειτουργιών ύπακούει σε μία λογική και αισθητική αναγκαιότητα. Καμιά λειτουργία δεν αποκλείει την άλλη, όλες εντάσσονται σε μία αφηγηματική γραμμή και όχι σε περισσότερες. Μερικές λειτουργίες εμφανίζονται κατά ζεύγη (άπαγόρευση-παραβίασή της, έρευνα-προδοσία, αγώνας-νίκη, καταδίωξη-διάσωση κ.λπ.), ενώ άλλες μπορούν να καταταγούν σε ομάδες: 'Η πρόκληση ζημιάς, ή άποστολή, ή απόφαση για αντίδραση, ή αναχώρηση από τό σπίτι (ZMAHt) αποτελούν τό προοίμιο. Και οι λειτουργίες: πρώτη λειτουργία του δωρητή, αντίδραση του ήρωα, απόκτηση μαγικού μέσου συνιστούν μία ένότητα. Παράλληλα υπάρχουν και λειτουργίες απομονωμένες: απομάκρυνση, τιμωρία, γάμοι.

'Ακολουθεί τό τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο «'Αφομοίωση, περιπτώσεις με διπλή μορφολογική σημασία μιάς λειτουργίας». Έδώ ο Πρόπ συζητά μερικές αποκλίσεις και συγκεκριμένα τό πρόβλημα της επίδρασης μερικών μορφών πάνω σε άλλες, τό φαινόμενο μπορεί να δριστεί ως *άφομοίωση* και αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους πραγματοποιούνται οι λειτουργίες, π.χ. ή λειτουργία «δοκιμασία του ήρωα από τόν δωρητή». 'Ο ήρωας πλαινει σε δοκιμασία όχι μόνο από τόν δωρητή (π.χ. ο 'Ιβάν ζητά ένα άλογο από τή γριά μάγισσα, εκείνη του προτείνει να διαλέξει τό καλύτερο από ένα μαντρί με δμοιόμορφα πουλάρια) αλλά και στην περίπτωση που πρόκειται να ζητήσει σε γάμο ένα κορίτσι (π.χ. ο 'Ιβάν ζητά σε γάμο τήν κόρη του Πνεύματος των Νερών, εκείνο αξιώνει από τόν ήρωα να τή διαλέξει ανάμεσα σε δώδεκα όμοια κορίτσια).

'Ο Πρόπ έρωτά: μπορούμε να ισχυριστούμε κι έδω ότι πρόκειται για δοκιμασία που επιβάλλεται στον ήρωα από τόν δωρητή; (σ. 74). Είναι φανερό ότι ή πράξη είναι ή ίδια, βρισκόμαστε όμως μπροστά σ' ένα στοιχείο έντελώς διαφορετικό, δηλαδή πρόκειται για τήν έκτέλεση δύσκολου άθλου συνδυασμένου με αϊτηση γάμου. Έχουμε άφομοίωση της μιάς μορφής από τήν άλλη. Σ' αυτές τις περιπτώσεις πρέπει να βρεθεί ένα κριτήριο που θα επιτρέπει να διακρίνουμε με ακρίβεια τά διαφορετικά στοιχεία, ακόμη και όταν οι πράξεις θα είναι ταυτόσημες. Μ' αυτό τό στόχο μπορούμε σχεδόν πάντοτε να προσδιορίζουμε τή λειτουργία σύμφωνα με τις συνέπειές της. 'Αν τήν έπίτευξη του άθλου ακολουθεί ή απόκτηση του μαγικού μέσου, θα πρόκειται για έπιβολή δοκιμασίας από τήν πλευρά του

δωρητή· αν αντίθετα τό άπόκτημα είναι ή άρραβωνιακιά και ακολουθεί ο γάμος, τότε θα πρόκειται για δύσκολο άθλο. 'Ο Πρόπ συνεχίζει τήν ανάπτυξη του κεφαλαίου με τή μελέτη και άλλων περιπτώσεων άφομοίωσης: π.χ. τό χτίσιμο παλατιού με τή βοήθεια μαγικού μέσου ή με άπλό άνοιγοκλείσιμο των ματιών, οι δύσκολοι άθλοι και τό πάλεμα με τόν δράκο, αρχική πρόκληση βλάβης και ή καταδίωξη από τόν ανταγωνιστή κ.λπ. και καταλήγει συμπεραίνοντας: «Οί τρόποι που πραγματοποιούνται οι λειτουργίες αλληλοεπηρεάζονται και διαφορετικές λειτουργίες παίρνουν μορφές ταυτόσημες. Μία μορφή μπορεί να μεταφερθεί σε άλλο χώρο, αποκτώντας έτσι νέα σημασία ή διατηρώντας ταυτόχρονα τήν πρωταρχική. 'Όλα αυτά τά φαινόμενα περιπλέκουν τήν ανάλυση και ή σύγκρισή τους πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή» (σ. 75).

Τό έπόμενο πέμπτο κεφάλαιο έχει τίτλο «'Άλλα στοιχεία του παραμυθιού» και χωρίζεται σε τρία ύποκεφάλαια:

- α) βοηθητικά στοιχεία που συνδέουν τή μία λειτουργία με τήν άλλη
β) τό βοηθητικό στοιχείο του τριπλασιασμού
γ) αιτιολόγηση.

'Ο Πρόπ παρατηρεί πώς οι λειτουργίες που αποτελούν τά πρωταρχικά στοιχεία του παραμυθιού, δεν διαδέχονται άμεσα ή μία τήν άλλη, αλλά πολλές φορές συνδέονται με άλλα στοιχεία, που αν δεν καθορίζουν τήν εξέλιξη, όπωσδήποτε έχουν μεγάλη σπουδαιότητα. 'Αν δύο συνεχόμενες λειτουργίες συντελέστηκαν από διαφορετικά πρόσωπα, τό δεύτερο θα πρέπει να ξέρει τί συνέβη ως τή στιγμή που μπαίνει τό ίδιο στη δράση. Και «συμβαίνει», σημειώνει, «τά παραμύθια να διαθέτουν ένα δλόκληρο σύστημα πληροφοριών, πολλές φορές μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας» (σ. 77), όπως π.χ. στην περίπτωση που ο 'Ιβάν παίρνει πίσω τή βασιλοπούλα που τήν είχε άρπάξει τό Σκέλεθρο, και ενώ θα μπορούσε άμέσως να ακολουθήσει ή καταδίωξη, μεσολαβούν τά λόγια του άλόγου του Σκέλεθρου: «ήρθε ο πρίγκιπας 'Ιβάν και πήρε μαζί του τή Marza Morevna». 'Άλλη περίπτωση είναι όταν ο 'Ιβάν άρπάξει τά χρυσά μήλα κάνοντας να ήχήσουν οι μουσικές χορδές που είχε τεντώσει κατά μήκος του τοίχου ή μάγισσα κ.λπ., παραδείγματα δηλαδή άμεσης πληροφορίας.

'Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις άλλων τρόπων πληροφόρησης. 'Η κλεμμένη βασιλοπούλα στέλνει στους γονείς της ένα σκυλί με γράμμα και τους είδοποιεί ότι μπορεί να τήν σώσει ο βυρσοδέψης (συνδέονται έτσι ή ή λειτουργία πρόκλησης ζημιάς με τήν άποστολή του ήρωα). 'Εκτός όμως από αυτούς τους τρόπους πληροφόρησης (έπικοινωνία, συζήτηση που κρυφακούει ο ήρωας, ήχητικές προειδοποιήσεις, θρήνος κ.λπ.), υπάρχουν και άλλοι: όπτικοί, που αποτελούν ένα δεύτερο τύπο σύνδεσης των λειτουργιών. 'Ο 'Ιβάν π.χ. χτίζει ένα παλάτι άπέναντι από τό βασιλιά, ο βασιλιάς τό βλέπει, αναγνωρίζει τόν χτίστη και ακολουθούν οι γάμοι. 'Ακόμη διαφορετικοί τρόποι σύνδεσης ύπαγορεύονται στις περιπτώσεις που τό αντικείμενο της αναζήτησης είναι πολύ μικρό ή βρίσκεται μακριά. Συγγενική μορφή τέλος είναι ή περίπτωση της άφίξης του ήρωα τήν ώρα που γίνεται ο γάμος της άρραβωνιαστικιάς με τόν ψευδοήρωα.

Στό β' ύποκεφάλαιο εξετάζεται ή σύνδεση των λειτουργιών με τό φαινόμενο του τριπλασιασμού. 'Επισημαίνονται διάφορες μορφές: π.χ. τριπλασιασμός ενός χαρακτηριστικού γνωρίσματος (τρία κεφάλια του δράκου) ή λειτουργίες κατά ζεύγη (καταδίωξη-

διάσωση) ή ομάδες λειτουργιών. Η επανάληψη μπορεί να είναι ομοιόμορφη (τρεις άθλοι, προσφορά υπηρεσίας για τρία χρόνια) ή σε crescendo (ο τρίτος άθλος πιο δύσκολος). Σε άλλες περιπτώσεις ή πράξη μπορεί να επαναλαμβάνεται μηχανικά, αλλά σε όρισμένες περιπτώσεις μεσολαβούν στοιχεία που εξυπηρετούν τη διακοπή και δικαιολογούν την επανάληψη: δοκιμή του μαγικού μέσου (ο Ίβαν δοκιμάζει το μαγικό μέσο — πέτρα, πλαστούνι, άλυσίδα — πετώντας το στον άέρα, αποτελεσματικά δρά μόνο την τρίτη φορά). Επίσης, τριπλασιασμός ενός προσώπου (ο ήρωας στέλνεται από τη γριά μάγισσα στην άδερφή της και από αυτή στην τρίτη άκολουθώντας τον μίτο ενός κουβαριού) ή κατά την επανάληψη της καταδίωξης ο άνταγωνιστής εκμηδενίζει σταδιακά τό εμπόδια που προβάλλει ο ήρωας (ή μάγισσα ροκανίζει τό δάσος και άρχίζει ή δεύτερη καταδίωξη κ.λπ.).

Στό τρίτο ύποκεφάλαιο ως «αιτιολόγηση» ο Πρόπ έννοει τόσο τό κίνητρα όσο και τούς στόχους που προσδιορίζουν τις διάφορες παρεμβάσεις των προσώπων και σημειώνει πώς «στό μεγαλύτερο μέρος τους οι πράξεις των προσώπων στην πορεία του παραμυθιού δικαιώνονται φυσικά από την εξέλιξη των γεγονότων και μόνο ή πρόκληση ζημιάς ως πρώτη βασική λειτουργία άπαιτεί μία συμπληρωματική αιτιολόγηση». Πράξεις όμοιες ή τελείως ταυτόσημες αιτιολογούνται με τούς πιο διαφορετικούς τρόπους. Π.χ. τό διώξιμο ή ή εγκατάλειψη στό νερό έρμηνεύονται από τό μίσος της μητριάς ή κληρονομικές έριδες άνάμεσα στό άδέρφια ή εξαιτίας αταίριαστου γάμου (ο Ίβαν παιδί χωρικών και ή βασιλοπούλα) ή συζυγική άπιστία. Ωστόσο για τις πράξεις του δράκοντα και των περισσότερων άνταγωνιστών δέν δίνεται καμία αιτιολόγηση: βέβαια ο δράκος άρπάζει τη βασιλοπούλα για συγκεκριμένους λόγους (για να την παντρευτεί με τό ζόρι ή να την καταβροχθήσει), στό παραμύθι όμως δέν γίνεται καμία μνεία γι' αυτούς τούς λόγους.

Στή συνέχεια ο συγγραφέας αναφέρεται στις περιπτώσεις που δέν άρχίζουν με τη λειτουργία της πρόκλησης ζημιάς αλλά με κάποια μορφή έλλειψης ή στέρξης που άκολουθείται από τη λειτουργία της άναζήτησης (άποστολή) και άναλύει τούς τρόπους με τούς όποιους γίνεται γνωστή ή έλλειψη (ζηλοφθονία, στέρξη, τό κουράγιο και ή άνδρεία του ήρωα, ή επιθυμία για τεκνοποίηση κ.λπ.).

Άκολουθεί τό έκτο κεφάλαιο με τίτλο: «Διάκριση των λειτουργιών άνάλογα με τά πρόσωπα». Ο Πρόπ παρατηρεί πώς πολλές λειτουργίες συναθροίζονται λογικά σε όρισμένες σφαίρες δράσης που στό σύνολό τους άνταποκρίνονται στό πρόσωπα και άντιπροσωπεύουν τις «σφαίρες δράσης». Αυτές είναι:

1. Σφαίρα δράσης του άνταγωνιστή: περιλαμβάνει: την πρόκληση ζημιάς, την πάλη ή άλλες μορφές άγώνα με τόν ήρωα, την καταδίωξη του.
2. Σφαίρα δράσης του δωρητή (προμηθευτή): περιλαμβάνει: την προετοιμασία για τη μεταβίβαση του μαγικού μέσου και τη μεταβίβασή του του ήρωα.
3. Σφαίρα δράσης του βοηθού: περιλαμβάνει: τη μεταφορά του ήρωα, την άπομάκρυνση της συμφορας ή την εξάλειψη της στέρξης. Τη διάσωση από την καταδίωξη. Τη πραγματοποίηση των δύσκολων άθλων, τη μεταμόρφωση του ήρωα.
4. Σφαίρα δράσης της βασιλοπούλας (πρόσωπο άναζητούμενο) και του βασιλιά (πατέρα της): περιλαμβάνει: την άνάθεση δύσκολων άθλων. Τό σημάδεμα, τό ξεσημάδεμα (άποκάλυψη). Τη άναγνώριση. Τη τιμωρία του δεύτερου άνταγωνιστή.

Τούς γάμους.

5. Σφαίρα δράσης του έντολοδότη: περιλαμβάνει: μόνο την άποστολή.
6. Σφαίρα δράσης του ήρωα: περιλαμβάνει την άναχώρηση για την άναζήτηση, την άντίδραση στις άπαιτήσεις του δωρητή, τούς γάμους. Η πρώτη λειτουργία ένδείκνυται μόνο για τόν ήρωα-άναζητητή, ο ήρωας-θύτης διεκπεραιώνει μόνο τις άλλες.
7. Σφαίρα δράσης του ψευδοήρωα: περιλαμβάνει και αυτή την άναχώρηση για την άναζήτηση και όλα τά συνακόλουθα: την άντίδραση στις άπαιτήσεις του δωρητή κ.λπ.

Άπό τά παραπάνω προκύπτει ότι τά πρόσωπα του παραμυθιού όπως και οι λειτουργίες συναντώνται σε περιορισμένο άριθμό — σύνολο έφτά. Τά άλλα πρόσωπα άνήκουν στις «συνδέσεις» (θρηνοδοί, κατάσκοποι, συκοφάντες). Άνάμεσα σε κάθε πρωταγωνιστή και σε κάθε σφαίρα δράσης, ή άνταπόκριση σπάνια είναι μονοσήμαντη: τό ίδιο δηλαδή πρόσωπο μπορεί να παρεμβαίνει σε περισσότερες σφαίρες δράσης ή μία μόνο σφαίρα μπορεί να μοιράζεται σε περισσότερα πρόσωπα. Ως προς τη συμπεριφορά τους ο Πρόπ παρατηρεί πώς «τό σημαντικό δέν είναι εκείνο που θέλουν να πράξουν ούτε και τά συναισθήματα που τούς παρακινούν αλλά οι ένέργειες τους κατά κάποιο τρόπο άξιολογούνται και προσδιορίζονται με άξονα τη σημασία που έχουν για τόν ήρωα και για την όλη εξέλιξη» (σ. 87). Συμβαίνει δηλαδή ό,τι ακριβώς τονίστηκε σχετικά με την αιτιολόγηση: τά συναισθήματα του έντολοδότη, έχθρικά, ουδέτερα ή φιλικά δέν έχουν καμία επίδραση στην εξέλιξη των γεγονότων. Τό ύποκεφάλαιο τελειώνει με την άνάλυση του ρόλου των μαγικών μέσων και του μάγου-βοηθού.

Στό επόμενο έβδομο κεφάλαιο που έχει τίτλο «Εϊσόδος των νέων προσώπων στην άφηγηματική δράση», ο Πρόπ συζητά τόν τρόπο που μπαίνουν στη σκηνή τά πρόσωπα. Κάθε κατηγορία προσώπων εισάγει με τό δικό της τρόπο τά πρόσωπα στη δράση. Διακρίνονται οι παρακάτω κατηγορίες:

Ο άνταγωνιστής εμφανίζεται δύο φορές στη διήγηση. Τη πρώτη εμφανίζεται άναπάντεχα, φτάνοντας από άλλη χώρα (φτάνει πετώντας κρυφά κ.λπ.) και χάνεται. Τη δεύτερη μπαίνει στη διήγηση ως πρόσωπο-άνιχνευτής.

Ο δωρητής: ο ήρωας τόν συναντά τυχαία, τις πιο πολλές φορές στό δάσος (στην καλύβα) ή έξω στό ύπαιθρο, ενώ βαδίζει στό δρόμο.

Ο μάγος βοηθός εισάγεται ως δῶρο.

Ο έντολοδότης, ο ήρωας, ο ψευδοήρωας καθώς επίσης ή βασιλοπούλα μπαίνουν από την πρώτη στιγμή κατά την περιγραφή δηλαδή της άρχικής κατάστασης.

Αυτές οι διακρίσεις των τρόπων με τούς όποιους εμφανίζονται τά πρόσωπα μπορεί να θεωρηθεί ως κανόνας που δέν του λείπουν όμως οι εξαιρέσεις. Στις περιπτώσεις που λείπει ο δωρητής, οι μορφές με τις όποιες εμφανίζεται μεταφέρονται στό επόμενο πρόσωπο, δηλαδή στόν βοηθό. Άλλη εξαιρεση άποτελούν οι περιπτώσεις στις όποιες όλα τά πρόσωπα μπαίνουν από την άρχή. Αυτή όμως ή μορφή είναι τυπική μόνο για τόν ήρωα, τόν έντολοδότη και τη βασιλοπούλα. Ο Πρόπ συνεχίζει τις παρατηρήσεις του γι' αυτές τις περιπτώσεις και υπενθυμίζει πώς δέν πρέπει να μάς διαφεύγουν τά παραμύθια με δύο ή πιο πολλές κινήσεις.

Άκολουθεί τό όγδοο κεφάλαιο με τίτλο «Χαρακτη-

ριστικά των προσώπων και ή σημασία τους». 'Ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα — πού είναι από τά μεταβλητά στοιχεία του παραμυθίου — ό συγγραφέας έννοεί «όλα τά έξωτερικά γνωρίσματα των προσώπων: ηλικία, φύλο, κοινωνική θέση, όψη και ιδιαίτερα γνωρίσματα. Είναι άκριβώς τά στοιχεία πού προσδίδουν στό παραμύθι ζωντάνια, χάρη, γοητεία. Καί συνεχίζει: 'Η ίδια ή καθημερινή πραγματικότητα τής ζωής δημιουργεί ζωντανές μορφές πού τείνουν νά έκτοπίσουν τίς παλιές. Άσκούν τήν έπιρροή τους ή έπική ποιήση των γειτονικών λαών, ή λογοτεχνία, ή θρησκεία, είτε ή χριστιανική είτε άλλες τοπικές δοξασίες. Τό παραμύθι διατηρεί στό έσωτερικό του τά ίχνη του πιό άρχέγονου παγανισμού, τά πιό άρχαϊκά ήθη και έθιμα. Μεταμορφώνεται βαθμιαία και αύτοί οι μετασχηματισμοί, οι μεταμορφώσεις υπόκεινται σέ νόμους καθορισμένους» (σ.93). Αύτά τά γνωρίσματα ό Propp τά διακρίνει σέ τρεις κατηγορίες:

- α) μορφή (όψη) και όνοματολογία
- β) τρόπος εμφάνισης στή διήγηση
- γ) κατοικία

Κάθε κατηγορία από αυτές μπορεί νά συνεχίζεται κατά τρόπο άπόλυτα αυτόνομο διαμέσου όλόκληρου του παραμυθιακού ύλικού. 'Εξάλλου μπορεί νά παρατηρήσει κανείς, πώς ένα στοιχείο πού ύπαισέρχεται σέ μία δεδομένη κατηγορία, άπρόβλεπτα μπορεί νά εμφανιστεί και σέ μία άλλη. Πρόκειται δηλαδή για μία μετάθεση τής μορφής. Συνεχίζοντας ό Πρόπ τήν άνάλυση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων καταλήγει σέ μερικά άκόμη συμπεράσματα, όπως: «και οι λειτουργίες υπόκεινται σέ νόμους μετασχηματισμού, μόνο πού αυτό τό φαινόμενο είναι έδω λιγότερο φανερό και απαιτεί δυσκολότερη άνάλυση. "Αν γινόταν μία ειδική έρευνα αύτου του προβλήματος θά μπορούσε νά ξαναδημιουργηθεί ή πρωταρχική μορφή του μαγικού παραμυθίου όχι μόνο σχηματικά, όπως σ' αύτή τή μελέτη, μά και κατά τρόπο συγκεκριμένο, όπως κιόλας γίνεται από καιρό μέ κάθε μία πλοκή παραμυθίου. 'Αφήνοντας κατά μέρος τίς τοπικές και δευτερεύουσες μορφές και διατηρώντας μόνο τίς βασικές, μπορούμε νά έχουμε τό μαγικό παραμύθι του όποιου όλες οι μορφές δέν είναι παρά παραλλαγές» (σ.95). Καί συνεχίζει πώς όλες του οι έρευνες πού έγιναν πρós αύτή τήν κατεύθυνση, τόν δδήγησαν στά παραμύθια μέ τήν παρακάτω μορφή: ό δράκος άρπάζει τήν βασιλοπούλα, ό 'Ιβάν συναντά τή γριά - μάγισσα, παίρνει ένα άλογο, φεύγει πετώντας, νικά τόν δράκο μέ τή βοήθεια του άλόγου, στήν επιστροφή καταδιώκεται από τίς δράκαινες, συναντά τά άδέρφια του κ.λπ., μορφή τήν όποία θεωρεί ως βασική όλων των μαγικών παραμυθιών. Αυτό όμως, σημειώνει, μπορεί νά άποδειχθεί μόνο μέ προσεκτική μελέτη των μεταμορφώσεων ή μετασχηματισμών του παραμυθίου. "Άλλο σπουδαίο συμπέρασμα στό όποιο οδηγείται ό Πρόπ από τήν άνάλυση των χαρακτηριστικών των προσώπων είναι τό παρακάτω: άν καταγραφούν οι βασικές μορφές σέ μία στήλη και συνδυαστούν σέ ένα μόνο παραμύθι, αυτό θά έχει ως ύπόβαθρο «μερικές άφηρημένες παραστάσεις». Αύτή τή θέση τήν ύποστηρίζει μέ τήν άνάλυση των δύσκολων άθλων πού αναθέτει ό δωρητής στόν ήρωα και δέν είναι τίποτε άλλο παρά μία από τίς μεθόδους τής έπικής επιβράδυνσης: στόν ήρωα προβάλλεται ένα εμπόδιο πού ξεπερνώντας το, κατορθώνει νά άποκτήσει τό μέσο μέ τό όποιο θά πετύχει τόν τελικό στόχο του. Τό πρόβλημα πού σχετίζεται μέ τόν πραγματικό σκοπό των έρωτήσεων τής γριάς - μάγισσας ή των άλλων δωρητών και ή δοκιμασία στήν όποία αύτή υποβάλλει

τόν ήρωα επιτρέπει μία και μοναδική λύση πού μπορεί νά έκφραστεί μέσα από μία άφηρημένη φόρμουλα. 'Η άνάλυση λοιπόν των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων έξασφαλίζει και τήν επιστημονική έρμηνεία του παραμυθίου.

Σέ ιστορικό επίπεδο αυτό σημαίνει πώς ως πρós τή μορφολογική βάση του, τό μαγικό παραμύθι έκπροσωπεί ένα μύθο, «θέση πού έχει ύποστηρικτές του κύρους του Βούντ», όπως σημειώνει ό Πρόπ. Καί καταλήγει πώς αυτές οι θέσεις του έχουν τό χαρακτήρα ύπόθεσης, και πώς αύτά τά γενικά προβλήματα άπαιτούν ειδική έρευνα και μελέτη.

Τό ένατο και τελευταίο κεφάλαιο τής *Μορφολογίας του παραμυθίου* έχει τίτλο «Τό παραμύθι ως ένότητα» και άποτελείται από πέντε ύποκεφάλαια μέ τούς αντίστοιχους τίτλους:

- α) τρόποι συνοχής τής άφήγησης
- β) ύπόδειγμα άνάλυσης
- γ) τό πρόβλημα τής ταξινόμησης
- δ) σχέσεις των επιμέρους δομών μεταξύ τους και μέ τήν γενική δομή
- ε) ή σύνθεση και ή πλοκή, ή πλοκή και οι παραλλαγές. Συμπεράσματα.

'Ο Πρόπ δίνει έδω τόν όρισμό του μαγικού παραμυθίου από μορφολογική άποψη: «'Ως μαγικό παραμύθι έννοούμε όποιαδήποτε άφηγηματικό άνάπτυγμα πού άρχίζει από τό σημείο πού προκαλείται μία συμφορά ή μία στέρση, συνεχίζεται μέ ενδιάμεσες λειτουργίες για νά καταλήξει σέ γάμο ή άλλη λειτουργία - έκβαση. Μερικές φορές ως τελευταία λειτουργία βρίσκουμε τήν λειτουργία τής άνταμοιβής, τήν άπομάκρυνση τής συμφοράς ή τήν άποκατάσταση τής στέρσης, τήν διάσωση από τήν καταδίωξη». Αυτό τό άφηγηματικό άνάπτυγμα ό Πρόπ τό όνομάζει *κίνηση*.⁶ 'Από κάθε καινούργια συμφορά ή στέρση άρχίζει καινούργια *κίνηση*. Κάθε παραμύθι άποτελείται από μία ή περισσότερες *κινήσεις* οι όποιες «είναι δύσκολο αλλά πάντοτε δυνατόν νά διακριθούν μέ άπόλυτη άκρίβεια» (σ.98). Οι *κινήσεις* συνδέονται μέ τούς παρακάτω τρόπους:

- α) Μία *κίνηση* ακολουθεί άμεσα τήν προηγούμενη
- β) 'Η νέα *κίνηση* άρχίζει πριν τελειώσει ή προηγούμενη (ή πράξη διακόπτεται από μία έπεισοδιακή *κίνηση*)
- γ) Καί ή έπεισοδιακή αύτή *κίνηση*, μπορεί νά διακοπεί από μία νέα *κίνηση*
- δ) Τό παραμύθι άρχίζει ταυτόχρονα μέ τήν πρόκληση δύο συμφορών και άφου περάσει ή μία άρχίζει ή άλλη
- ε) Οι δύο *κινήσεις* μπορούν νά έχουν κοινή εξέλιξη.
- στ) Μερικές φορές στό παραμύθι έχουμε δύο άναζητητές. Μετά τή μέση τής πρώτης *κίνησης* οι ήρωες χωρίζουν. Αυτό γίνεται συνήθως κοντά σέ μία πινακίδα μέ προφητική έπιγραφή. 'Ο χωρισμός αυτός, κοντά στήν πινακίδα δηλώνεται μέ τό σύμβολο . Κατά τόν άποχωρισμό τους, συχνά οι ήρωες άνταλλάσσουν ένα άντικείμενο για τή μελλοντική άναγνώρισή τους (καθρέφτη, μαντίλι, πού δηλώνεται μέ τό σύμβολο S).

Στή συνέχεια ό Πρόπ συζητά τό πρόβλημα τότε δύο

6. Τό άφηγηματικό αυτό άνάπτυγμα, ό Lévi - Strauss τό άποδίδει στά γαλλικά μέ τή λέξη *partie* μέ τή διπλή έννοια: τής άρχικής διανομής μιας άφήγησης και έκείνης τής παρτίδας στά χαρτιά ή στό σκάκι. Στήν 'Αγγλική μετάφραση άποδόθηκε μέ τή λέξη *move*, στά Ιταλικά μέ τή λέξη *movimento*, στά έλληνικά άποδόθηκε από τόν Μ. Μερακλή ως *συνέχεια* ή συμφορμός και από τήν Νόρα Σκουτέρη - Διδασκάλου ως *σκηνη*.

ή περισσότερες κινήσεις αποτελούν ένα παραμύθι και πότε αντίθετα πρόκειται για δύο ή πιά πολλά παραμύθια, τονίζει ωστόσο πώς ο τρόπος με τον οποίο συνδέονται οι κινήσεις δεν άσκει καμία επίδραση.

Πρόκειται λοιπόν για ένα παραμύθι στις παρακάτω περιπτώσεις:

1. Όταν δύο τό παραμύθι αποτελείται από μία μόνο κίνηση.

2. Όταν τό παραμύθι αποτελείται από δύο κινήσεις από τις οποίες ή μία έχει θετική έκβαση και ή άλλη αρνητική.

3. Στις περιπτώσεις πού υπάρχει τριπλασιασμός δλόκληρης τής κίνησης.

4. Όταν κατά τήν πρώτη κίνηση αποκτήθηκε ένα μαγικό μέσο πού χρησιμοποιείται μόνο στή δεύτερη.

5. Όταν πριν από τήν όριστική ύποχώρηση τής συμφορής έχουμε μιά κάποια ανεπάρκεια ή έλλειψη πού δίνει άφορμή για νέες αναζητήσεις, δηλαδή για μιά άλλη κίνηση, όχι όμως για δεύτερο παραμύθι.

6. Όταν στό προοίμιο προκαλούνται δύο συμφορές ταυτόχρονα.

7. Μπορεί να θεωρηθούν ως ένα παραμύθι τά κείμενα στά όποια ή πρώτη κίνηση περιέχει τήν πάλη με τόν δράκο ενώ ή δεύτερη άρχίζει με τήν άρπαγή τής λείας από τά αδέρφια τού ήρωα πού στή συνέχεια τόν ρίχνουν στόν γκρεμό.

8. Τέλος και τά παραμύθια στά όποια οι ήρωες χωρίζονται όταν συναντούν στό δρόμο τους τόν πάσσαλο με τήν ένδεικτική πινακίδα, μπορούν να θεωρηθούν ως ένα παραμύθι.

Σέ όλες τις άλλες περιπτώσεις πρόκειται για δύο ή περισσότερα παραμύθια.

Άκολουθεί τό β' ύποκεφάλαιο με τό ύπόδειγμα ανάληψης. Έδω ό συγγραφέας αναλύει σύμφωνα με τήν άρχή τών λειτουργιών τό μαγικό παραμύθι «Οί κύκνοι».

Τό γ' ύποκεφάλαιο είναι αφιερωμένο στό πρόβλημα τής ταξινόμησης. Προβάλλουν δύο ζητήματα:

α) Ό όρισμός τής κατηγορίας τών μαγικών παραμυθιών σε σχέση με τά άλλα παραμύθια.

β) Η ταξινόμηση τών ίδιων τών μαγικών παραμυθιών. Με βάση τή νομοτέλεια τής σύνθεσης τών μαγικών παραμυθιών ό Πρόπ δίνει τόν παρακάτω «ύποθετικό» όρισμό: «Τό μαγικό παραμύθι είναι ένα αφήγημα με καθορισμένη άλληλουχία τών λειτουργιών πού αναφέραμε, με τις διαφορετικές πλευρές του, άλληλουχία πού σε κάθε αφήγημα άλλοτε λείπουν μερικές (λειτουργίες) και άλλοτε επαναλαμβάνονται». Παρατηρεί εξάλλου πώς και άλλα παραμύθια πού δεν χαρακτηρίζονται μαγικά είναι κατασκευασμένα με βάση αυτό τό σχήμα (θρησκευτικές διηγήσεις, μεμονωμένα παραμύθια ζών κ.λπ.). Συζητά επίσης τήν ανάγκη ενός καινούργιου όρου στήν θέση τού όρου «μαγικά», π.χ. παραμύθια με έπτά πρόσωπα ή (άπό ιστορική όπτική), παραμύθια μυθικά, αφήνει όμως τό θέμα άνοιχτό. Πιά κάτω επισημαίνει πώς όπως υπάρχει *άφομοίωση* μεταξύ τών στοιχείων τού παραμυθιού, τό ίδιο συμβαίνει και ανάμεσα σε δλόκληρα γένη παραμυθιών, όπως είναι ή σχέση τής σύνθεσης τών παραμυθιών με μερικούς από τούς πιά άρχαίους μύθους καθώς επίσης και με διάφορες ίπποτικές μυθιστορίες, πού πιθανότατα πρόκειται για ένα γένος πού ανάγεται αυτό καθαυτό στό παραμύθι.

Για τήν άποφυγή λογικών λαθών, ό Πρόπ, σημειώνει πώς μιά σωστή ταξινόμηση μπορεί να ακολουθεί ένα από τούς παρακάτω τρεις τρόπους:

1. Σύμφωνα με τις παραλλαγές ενός γνωρίσματος (δέντρα φυλλοφόρα - κωνοφόρα).

2. Σύμφωνα με τήν παρουσία ή άπουσία ενός μόνο κοινού χαρακτηριστικού (σπονδυλωτά - άσπόνδυλα).

3. Σύμφωνα με χαρακτηριστικά πού τό ένα αποκλείει τό άλλο (άρτιοδάκτυλα και τρωκτικά ανάμεσα στα θηλαστικά).

Σ' ένα σύστημα ταξινόμησης τά κριτήρια μπορούν να αλλάζουν μόνο κατά τό πέρασμα από τά γένη στά είδη, στις παραλλαγές ή στις άλλες βαθμίδες ταξινόμησης, όμως κάθε βαθμίδα απαιτεί τήν εφαρμογή ενός ενιαίου κριτηρίου.

Στή συνέχεια ό Πρόπ επιχειρεί τήν ταξινόμηση τών λειτουργιών σύμφωνα με τήν τρίτη άρχή (τών χαρακτηριστικών πού αποκλείονται άμοιβαία). Διαπιστώνει ότι δύο ζεύγη λειτουργιών (ή πάλη με τόν ανταγωνιστή — νίκη τού ήρωα και ή ανάθεση δύσκολου άθλου και ή επίτελέσή του) συναντώνται αρκετά σπάνια στήν ίδια κίνηση (σελ. 23. Και ότι ό συνδυασμός τους αποτελεί τήν εξαίρεση (3 φορές). Από τήν προσεκτική άνάλυση τού προβλήματος προκύπτει τό παρακάτω σχήμα:

α) ανάπτυξη με τις λειτουργίες Π—V

β) ανάπτυξη με τις λειτουργίες Θ—T

γ) ανάπτυξη και με τά δύο ζεύγη

δ) ανάπτυξη χωρίς Π—V και Θ—T

Τά παραμύθια με περισσότερες κινήσεις περιπλέκουν τά πράγματα. Αυτά πού αποτελούνται από Π—V και εκείνα πού αποτελούνται από Θ—T είναι στήν πραγματικότητα παραμύθια με διαφορετική μορφή, άν αυτά τά χαρακτηριστικά αποκλείονται άμοιβαία. Η παρουσία ή άπουσία αυτού τού στοιχείου αποτελεί τό βασικό γνώρισμα τής δομής τους.

Έπειδή όμως αποκλείονται άμοιβαία μόνο αυτά τά δύο ζεύγη λειτουργιών, ό Πρόπ παρατηρεί πώς δεν μπορούμε να προχωρήσουμε 'σε πιά πέρα ύποδιαίρεση με βάση τά καθαρά δομικά χαρακτηριστικά και κατά συνέπεια είναι ανάγκη να επιλέξουμε ένα στοιχείο πού θά εμφανίζεται άναγκαστικά σε όλα τά παραμύθια (πρώτη άρχή ταξινόμησης) και να κάνουμε τήν κατάταξη σύμφωνα με τις παραλλαγές του. Ένα τέτοιο στοιχείο είναι ή πρόκληση ζημιάς και ή έλλειψη ή στέρηση.

Επανερχεται όμως στό πρόβλημα τών παραμυθιών με περισσότερες κινήσεις και τονίζει πώς ή λύση είναι μία: για κάθε κείμενο με περισσότερες κινήσεις είναι ανάγκη να επισημαίνεται ή κατηγορία στήν όποια ανήκει κάθε κίνηση. Ό Πρόπ συνεχίζοντας θέτει ένα εύλογο έρώτημα:

α) Η διαπίστωση ότι υπάρχουν τέσσερις τύποι μαγικών παραμυθιών δεν έρχεται σε αντίθεση με τό αρχικό συμπέρασμα ότι τό μαγικό παραμύθι είναι μονοτυπικό, ότι έχει δηλαδή άπόλυτα ενιαία δομή;

Αν οι λειτουργίες Π—V και Θ—T αποκλείονται άμοιβαία σε μία μόνο κίνηση, αυτό δεν σημαίνει ότι ίσως έχουμε δύο βασικούς τύπους παραμυθιών και όχι μόνο ένα;

Στήν πραγματικότητα όμως, άπαντά δεν συμβαίνει έτσι: άν, παρατηρεί, εξετάσουμε με προσοχή τά παραμύθια πού αποτελούνται από δύο κινήσεις θά αντίληφθούμε πώς όταν μια κίνηση περιέχει τήν πάλη (Π) και ή άλλη τόν δύσκολο άθλο (Θ) ή πάλη βρίσκεται πάντοτε στήν πρώτη και ό δύσκολος άθλος στή δεύτερη.

7. Τό πρώτο ζεύγος εμφανίζεται 41 φορές, στά 100 παραμύθια τό δεύτερο 33 και συνδυάζονται στήν ίδια κίνηση μόνο 3 φορές. Έξάλλου υπάρχει και κίνηση πού αναπτύσσεται χωρίς να υπάρχουν αυτά τά ζεύγη λειτουργιών.

Σ' αυτά τὰ ἴδια παραμύθια ἡ δεύτερη *κίνηση* ἔχει μιά τυπική ἀρχή, π.χ. ὁ Ἴβάν ρίχνεται στό βάραθρο ἀπό τὰ ἀδέρφια του κ.λπ., ἀρα ἡ δομή του εἶναι ἡ κανονική μέ δύο *κινήσεις*. Πρόκειται λοιπόν γιά ἕνα μόνο παραμύθι μέ δύο *κινήσεις*, τό βασικό τύπο ὄλων τῶν παραμυθίων.

Στό ἐπόμενο τέταρτο ὑποκεφάλαιο, πού ἔχει τίτλο «Σχέσεις ἀνάμεσα σέ ἐπιμέρους μορφές τῆς δομῆς καί τῆς γενικῆς δομῆς τοῦ παραμυθιοῦ», ὁ Πρόπ μελετᾷ καί συγκρίνει τούς τέσσερις τύπους πού ἐπισήμανε πιο πάνω:

α) παραμύθια μέ τίς λειτουργίες Π—V (θάνατος ἐχθροῦ χωρίς πάλη).

β) παραμύθια μέ τίς λειτουργίες Θ—T

γ) παραμύθια καί μέ τὰ δύο ζεύγη δηλ. Π—V, Θ—T.

δ) παραμύθια χωρίς Π—V καί Θ—T.

Ἀπό τήν ἀνάλυση προκύπτει τό συμπέρασμα ὅτι ἡ πάλη - νίκη, καί ὁ δύσκολος ἄθλος καί ἡ ἐπιτέλεσή του βρίσκονται σέ ἀμοιβαία ἀνταπόκριση σέ σχέση μέ τή θέση τους στήν ἀκολουθία τῶν ἄλλων λειτουργιῶν καί ὅτι ἄν τό παραμύθι ἀποτελεῖται ἀπό δύο *κινήσεις* ἐκεῖνο πού περιέχει τήν πάλη προηγεῖται πάντοτε ἀπό ἐκεῖνο μέ τούς δύσκολους ἄθλους. Ἀπό αὐτό προκύπτει τό συμπέρασμα ὅτι ἡ *κίνηση* μέ Π—V εἶναι ἡ πρώτη τυπική *κίνηση* καί ἐκείνη μέ Θ—T εἶναι ἡ δεύτερη τυπική *κίνηση* ἢ κατά ἐπανάληψη. Καί στίς περιπτώσεις πού παρατηροῦνται καί τὰ δύο ζεύγη λειτουργιῶν προηγεῖται πάντοτε τό πρώτο ζεύγος.

Καί αὐτή ἡ σχέση τῶν λειτουργιῶν ὁδηγεῖ τόν Πρόπ στήν ἐπιβεβαίωση τῆς γενικῆς θέσης του γιά τήν ἀπόλυτα ἐνιαία δομή τῶν μαγικῶν παραμυθίων.

Ὅμως — παρατηρεῖ — αὐτό τό σπουδαιότατο γενικού χαρακτήρα συμπέρασμα, μέ μιά πρώτη ματιά ἐρχεται σέ ἀντίθεση μέ τό πλούσιο περιεχόμενο καί τήν ἐτερογένεια τῶν παραμυθίων.

Στή συνέχεια τόν ἀπασχολεῖ τό πρόβλημα τῆς ἀναγωγῆς ὄλων τῶν μαγικῶν παραμυθίων σέ μιά ἐνιαία πηγή. Ἀπορρίπτει τή στενή γεωγραφική ἔννοια, ὅτι δηλαδή πρωτοδημιουργήθηκαν σέ μιά χώρα καί ἀπό κεῖ διαδόθηκαν στόν ὑπόλοιπο κόσμο, καί συζητᾷ τόν ἐνιαῖο ψυχολογικό παράγοντα (Βούντ) τούς συσχετισμούς μέ τήν καθημερινή ζωή. Ἀνάμεσα στίς μορφές τῆς ζωῆς καί στό παραμύθι, γράφει, ὑπάρχουν καθορισμένες διαβαθμίσεις. Καί οἱ πρώτες ἀντανακλῶνται στίς δεύτερες μόνο ἔμμεσα. Μία ἀπό αὐτές ἐκφράζει ἡ θρησκευτική πίστη πού διαμορφώθηκε σ' ἕνα ὀρισμένο στάδιο κοινωνικο-πολιτιστικῆς ἐξέλιξης, καί εἶναι πολύ πιθανόν ὅτι ὑπάρχει μιά ἀκριβῆς σύνδεση ἀνάμεσα σέ μορφές ζωῆς καί στή θρησκεία ἀπό τό ἕνα μέρος καί ἀνάμεσα στή θρησκεία καί τό παραμύθι ἀπό τό ἄλλο (J.V. Negelein, L. Frobenius). Καί καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ὁ συσχετισμός τοῦ παραμυθιοῦ μέ τή θρησκεία καθώς καί μέ τίς διάφορες μορφές τῆς ζωῆς καί τῆς οἰκονομίας δέν ἔχει μελετηθεῖ σέ βάθος (σ. 113).

Στή συνέχεια συζητοῦνται ἄλλες παρεκκλίσεις τῆς ἀλληλουχίας τῶν λειτουργιῶν, ὅπως π.χ. ὅταν προηγεῖται ἡ ἀπόκτηση τοῦ μάγου - βοηθοῦ καί ἀκολουθεῖ ἡ συμφορά πού αὐτό θά ἀπομακρύνει ἢ προηγεῖται ἡ ἐξοδος ἀπό τό σπίτι χωρίς εἰδικό λόγο καί ἀκολουθεῖ ἡ συμφορά κ.λπ. Ἀκόμη, τονίζει πώς ἡ ἔλλειψη μιᾶς ἢ περισσοτέρων λειτουργιῶν δέν θεωρεῖται παράλειψη οὔτε ἀλλοιώνει τό συμπέρασμα τῆς «ἐνιαίας μορφῆς τῶν παραμυθίων».

Παρακάτω, τόν ἀπασχολεῖ τό πρόβλημα ἄν οἱ παραλλαγές μιᾶς λειτουργίας συνδέονται ἀναγκαστικά

μέ τίς ἀντίστοιχες παραλλαγές μιᾶς ἄλλης λειτουργίας καί συμπεραίνει πώς ὄλες οἱ παραλλαγές στά ἐπόμενα ζεύγη λειτουργιῶν, φανερόνουν μιά σταθερή σχέση:

ἀπαγόρευση - παραβίαση

ἐρευνα - παροχή πληροφοριῶν

παγίδα τοῦ ἀνταγωνιστή - ἀντίδραση τοῦ ἥρωα

πάλη - νίκη

σημάδεμα - ἀναγνώριση

Ἐκτός ἀπό αὐτά τὰ ζεύγη λειτουργιῶν, ὅπου ὄλες οἱ παραλλαγές βρίσκονται πάντοτε σέ ἀμοιβαία ἀνταπόκριση, ὑπάρχουν καί περιπτώσεις πού αὐτό ἰσχύει μόνο γιά μερικές παραλλαγές. Ἀκόμη, ὑπάρχουν ζεύγη λειτουργιῶν στά ὁποῖα τό ἕνα σκέλος τοῦ ζεύγους μπορεί νά συνδέεται μέ περισσότερες παραλλαγές τοῦ ἀντίστοιχου σκέλους, ἀλλά ὄχι μέ ὄλες.

Ἄλλο θέμα πού θίγεται στή συνέχεια εἶναι ὅτι πολλές φορές τό παραμύθι παραβιάζει αὐτούς τούς κανόνες ἐξάρτησης, παραφωνεῖ, π.χ. ὁ Ἴβάν φεύγει γιά νά βρεῖ ἕνα ἄλογο καί ἐπιστρέφει μέ τή βασιλοπούλα. Αὐτό τό φαινόμενο προσφέρει πολύτιμο ὕλικό γιά τή μελέτη τῶν μετασχηματισμῶν. Ὅλα τὰ ἄλλα στοιχεῖα ὅπως τὰ ζεύγη, κατά κάποιο τρόπο μποροῦν νά συνδυάζονται χωρίς νά προσκρούουν στή λογική ἢ στήν αἰσθητική.

Τό ὑποκεφάλαιο τελειώνει μέ τήν ἐπισήμανση τόσο τῶν πρωτοβουλιῶν ὅσο καί τῶν δεσμεύσεων πού ἔχει ὁ παραμυθᾶς κατά τήν ἀφήγηση τοῦ παραμυθιοῦ.

Στό πέμπτο καί τελευταῖο ὑποκεφάλαιο πού ἔχει τίτλο «Ἡ σύνθεση καί ἡ πλοκή, ἡ πλοκή καί οἱ παραλλαγές», ὁ Πρόπ δίνει τή δική του ἐρμηνεία στή λέξη *πλοκή*, ἀφοῦ, ὅπως σημειώνει «ἡ λέξη δέν ἔχει μιά ἐνιαία σημασία, γενικά ἀποδεχτή». Τό περιεχόμενο τοῦ παραμυθιοῦ μπορεί νά διατυπωθεῖ μέ σύντομες φράσεις ὡς ἐξῆς: «οἱ γονεῖς πηγαίνουν στό δάσος, ἀπαγορεύουν στό παιδιά τους νά βγοῦνε στό δρόμο, ἕνας δράκος ἀρπάζει τό κοριτσάκι» κ.λπ. Ὅλα τὰ κατηγορούμενα δίνουν τή σύνθεση τοῦ παραμυθιοῦ· ὄλα τὰ ὑποκειμένα, τὰ ἀντικείμενα καί οἱ λοιποὶ ὄροι τῆς πρότασης προσδιορίζουν τήν *πλοκή*. Μέ ἄλλα λόγια ἡ ἴδια ἡ σύνθεση μπορεί νά ὑπάρχει στή βάση τῶν πιο διαφορετικῶν πλοκῶν. Στή συνέχεια συζητᾷ τό πρόβλημα τῆς διάκρισης τῆς ἔννοιας τῆς πλοκῆς ἀπό τήν ἔννοια τῆς παραλλαγῆς. Ὁ Πρόπ ὑποστηρίζει πώς «τῆν ἔννοια τῆς πλοκῆς εἶναι ἀδύνατο νά τήν ξεχωρίσουμε ἀπό ἐκείνη τῆς παραλλαγῆς» καί πώς γι' αὐτό τό ζήτημα δέν ὑπάρχουν παρά μόνο δύο ἐκδοχές: ἡ κάθε παραλλαγή δίνει μιά νέα πλοκή ἢ ὄλα τὰ παραμύθια ἔχουν μιά μόνο πλοκή σέ διάφορες παραλλαγές. Στήν οὐσία καί οἱ δύο μορφές ἔχουν τήν ἴδια ὑπόσταση. Ὅλο τό ρεπερτόριο τῶν μαγικῶν παραμυθίων πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς μιά σειρά παραλλαγῶν

Ἄν ἦταν δυνατόν νά ἔχουμε ἕνα ὀλοκληρωμένο πλαίσιο τῶν μετασχηματισμῶν, θά διαπιστώναμε ὅτι σέ μορφολογικό ἐπίπεδο ὄλα αὐτά τὰ παραμύθια προέρχονται ἀπό τό παραμύθι τῆς βασιλοπούλας πού τήν ἀρπάζει ὁ δράκος, τύπος πού μπορεί νά θεωρηθεῖ ὡς πρωταρχικός. Αὐτή ἡ διαπίστωση, παρατηρεῖ ὁ Πρόπ, εἶναι ἀρκετά ριψοκίνδυνη, πολύ περισσότερο πού σ' αὐτή τή μελέτη δέ δίνεται τό πλαίσιο τῶν μετασχηματισμῶν (τοῦ παραμυθιοῦ). Καί συνεχίζει διατυπώνοντας μερικές ἀρχές ὡς πρὸς τή μελέτη τῶν παραμυθίων. Ἄν, σημειώνει, οἱ παρατηρήσεις μας γιά τή στενοτάτη μορφολογική συγγένεια τῶν παραμυθίων μεταξύ τους εἶναι σωστές, ἔπεται ὅτι καμιά πλοκή πού ἀνήκει σ' αὐτό τό γένος (λειτουργία) τῶν παραμυθίων, δέν μπορεί νά μελετηθεῖ ξεχωριστά, σέ ἐπίπεδο μορ-

φολογικό ή γενετικό. Αντικαθιστώντας έτσι ή πλοκή τό ένα μέ τό άλλο τά διάφορα είδη από τά όποία αποτελείται κάθε στοιχείο, μετασχηματίζεται σέ μία άλλη. Καί συνεχίζει, πώς πρώτα απ' όλα είναι απαραίτητο νά ξεκαθαρίσουμε τή σημασία κάθε στοιχείου, χωριστά σέ όλο τό διαθέσιμο ύλικό. Ή θαυματουργή γέννηση, οί απαγορεύσεις, ή ανταμοιβή μέ μαγικά μέσα είναι όλα στοιχεία πού αξίζουν ειδικές μονογραφίες.

Είναι αυτόνομη ό τι μία παρόμοια μελέτη δέν μπορεί νά περιοριστεί μόνο στό παραμύθι άφού τά στοιχεία από τά όποία αυτό αποτελείται άνάγονται κατά μεγάλο μέρος στη μία ή στην άλλη άρχαϊκή πραγματικότητα — οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική, θρησκευτική κ.λπ. — πού θά πρέπει νά τή διαπραγματευθούμε μέ τή συγκριτική μέθοδο.

Τή μελέτη του καθενός στοιχείου χωριστά θά πρέπει νά άκολουθήσει ή γενετική μελέτη του δομικού άξονα πού είναι κοινός γιά όλα τά μαγικά παραμύθια. Μετά είναι απαραίτητο νά αναλυθούν οί κανόνες καί οί μορφές των μετασχηματισμών. Μόνο από αυτό τό σημείο θά είναι δυνατόν νά περάσουμε στη μελέτη του προβλήματος της προέλευσης μιάς πλοκής καί της σημασίας της (σ.123).

Τό κύριο μέρος της μελέτης του Βλαντιμίρ Πρόπ *Ή μορφολογία του παραμυθιού*, τελειώνει μέ τά «συμπεράσματα». Ο Ρώσος λαογράφος τονίζει στό σημείο αυτό πώς «τά συμπεράσματά μου ίσως φαίνονται καινούργια, κατά κάποιο τρόπο όμως τά είχε διαισθανθεί ο Βεσελόφσκι καί κλείνει τή μελέτη του μέ τίς παρακάτω σκέψεις του σπουδαίου εκείνου Ρώσου φιλόλογου καί θεωρητικού της λογοτεχνίας: «Είναι θεμιτό άκόμη καί σ' αυτό τό χώρο νά θέσουμε τό πρόβλημα των τυπικών σχημάτων... Σχήματα πού μεταβιβάζονται από γενιά σέ γενιά σάν έτοιμα κιόλας πρότυπα (φόρμουλες), πράξεις πού ανανεώνονται μέ καινούργια διάθεση καί δίνουν ζωή σέ νέες διατυπώσεις... Ή σύγχρονη πεζογραφία μέ τίς όλοκληρωμένες πλοκές της καί μέ τήν ικανότητά της νά αναπαράγει φωτογραφικά τήν πραγματικότητα, φαίνεται νά άποκλείει άκόμη τή δυνατότητα νά στηρίξει αυτό τό πρόβλημα. Μά όταν στίς μελλοντικές γενιές αυτή θά φαίνεται σάν μία άπομακρυσμένη προοπτική, όπως φαίνεται σήμερα σέ μäs ή άρχαιότητα από τήν προϊστορική έποχή ως τόν Μεσαίωνα, όταν ή σύνθεση του χρόνου, αυτού του μεγάλου άπλοποιητή, υπερβαίνοντας τήν πληρότητα των φαινομένων θά τά περιορίσει στίς διαστάσεις άπομακρυσμένων σημείων στό άπειρο, πού ή περιμετρικούς θά συγγέεται μέ εκείνες πού άνοίγουν σήμερα μπροστά μας όταν άντικρίσουμε τήν άπόμακρη ποιητική τέχνη, τότε σέ όλο τό πλαίσιο θά επιβεβαιώνονται τά φαινόμενα των σχηματισμών καί της επανάληψης».⁸

Παράρτημα

Όπως άναφέραμε στην άρχή της παρουσίασης της *Μορφολογίας του Παραμυθιού* ο τόμος συμπληρώνεται μέ τρία άκόμη κεφάλαια του συγγραφέα, δύο του μεταφραστή καί κλείνει μέ διάλογο, δηλαδή μέ τήν κριτική του Λεβί-Στρως καί τήν άπάντηση του Πρόπ.

Τό πρώτο κεφάλαιο του παραρτήματος έχει τίτλο «Ύλικό γιά τή σύνταξη πινάκων του παραμυθιού». Επειδή, γράφει ο Πρόπ, μπορέσαμε νά μελετήσουμε μό-

νο τίς λειτουργίες των προσώπων καί άφήσαμε κατά μέρος όλα τά άλλα συστατικά, δίνουμε εδώ έναν πλήρη κατάλογο των στοιχείων πού συγκροτούν τά μαγικά παραμύθια. Όστόσο αυτός ο κατάλογος δέν έξαντλεί όλοκληρωτικά τό περιεχόμενο κάθε παραμυθιού, αλλά τό συστηματοποιεί κατά μεγάλο μέρος. Ή φανταστούμε τόν πίνακα πού άκολουθεί νά άπεικονίζεται σ' ένα μόνο φύλλο χαρτιού, ή όριζόντια άνάγνωση δέν θά άποδίδει πάντοτε εκείνη τήν άλληλουχία πού συναντάμε στό παραμύθι. Αυτό είναι κατορθωτό μόνο γιά τίς λειτουργίες στό σύνολό τους, μά εδώ δέν είναι απαραίτητο. Όταν έγγράφεται τό άκριβές κείμενο στό εύρετήρια, κάθε ένα από τά στοιχεία του πίνακα κατά τήν κάθετη άνάγνωση του ύλικού θά μäs δώσει ένα πλαίσιο έξαιρετικά καθαρό καί θά μπορεί νά μελετηθεί κατά τρόπο άπόλυτα αυτόνομο. Τά κείμενα μπορούν νά χωριστούν κατά τρόπο καθορισμένο, επιτρέποντας έτσι νά ξεχωρίσουμε τυπικές μορφές. Ή σύγκριση του ύλικού κάθε εύρετήριου μäs δίνει τή δυνατότητα νά μελετήσουμε τούς μετασχηματισμούς, τίς μεταμορφώσεις κάθε στοιχείου. Ή για κάθε ιδιαίτερη περίπτωση άναγραφεί καί ο λαός στον όποιο αυτό άνήκει καί ο χρόνος καί ο χώρος της καταγραφής, ή έρευνα θά καταστεί εύρύτερη καί άκριβέστερη. Οί πίνακες είναι οί παρακάτω:

I. Άρχική κατάσταση (χωροχρονικός προσδιορισμός, σύνθεση της οικογένειας, στείριότητα, προσευχή γιά τήν άπόκτηση παιδιού, έγκυμοσύνη, τρόπος γέννησης κ.λπ., μελλοντικός ήρωας, μελλοντικός ψευδοήρωας, φιλονικία γιά τά πρωτεία κ.λπ.

II. Προπαρασκευή (άπαγόρευση: πρόσωπο πού άπαγορεύει, περιεχόμενο άπαγόρευσης, αίτιολόγηση άπαγόρευσης, άπομάκρυνση, παραβίαση άπαγόρευσης, πρώτη εμφάνιση του άνταγωνιστή: όνομα, τρόπος πού μπάνει στην έξέλιξη των γεγονότων, ιδιαιτερότητα εμφάνισης κ.λπ., έρωτήσεις, έρευνα, βοηθητικό στοιχείο τριπλασιασμού, προδοσία, παγίδες του άνταγωνιστή, άρχική συμφορά μέ δόλιους όρους, άντίδραση του ήρωα: στην προσπάθεια νά τόν πείσει ο άνταγωνιστής στη χρήση μαγικών μέσων, σέ άλλες πράξεις του άνταγωνιστή).

III. Προοίμιο (πρόκληση ζημιάς: πρόσωπο πού τήν προκαλεί, μορφή ζημιάς κλπ., μεσολάβηση: μεσολάβητής, μορφή μεσολάβησης, πός ποιόν άπευθύνεται, μέ ποιους στόχους κ.λπ., είσαγωγή του ήρωα άναζητητή: όνομα, τρόπος εμφάνισης, έξωτερικά χαρακτηριστικά εμφάνισης κ.λπ., άναχώρηση του ήρωα, στόχοι κ.λπ.).

IV. Δωρητές (διαδρομή από τό σπίτι ως τόν δωρητή. Δωρητές: όνομα, τρόπος είσαγωγής στό παραμύθι, ένδυμασία, πρόσωπο, διάλογος μέ τόν ήρωα, προσφορά τροφής ή ποτού κ.λπ. Προετοιμασία μεταβίβασης μαγικού μέσου: άθλοι, αντίδραση του ήρωα: θετική - άρνητική, παροχή: τί πράγμα δίνεται, μέ ποιά μορφή).

V. Από τήν εμφάνιση του βοηθού ως τό τέλος της πρώτης κίνησης (βοηθός - μαγικό μέσο - όνομα, μορφή επίκλησης), τρόπος πού μπάνει στην έξέλιξη του παραμυθιού κ.λπ., μεταφορά στό χώρο του προορι-

8. V. Propp Morfologija skazki. "Academia", Leningrad 1928.
9. V. Propp. Morphology of the Folktale. in Part III "International journal of American Linguistics", Vol. 24, n. 4, Octobre 1958 - "Publication ten" of the Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore, and Linguistics, pp. x-134, Octobre 1958.

σμού, τρόπος άφιξης, γνωρίσματα του χώρου όπου βρίσκεται τό αντίκειμενο τών αναζητήσεων κ.λπ., δεύτερη εμφάνιση του ανταγωνιστή: τρόπος πού παρεμβαίνει στην εξέλιξη τών γεγονότων κ.λπ., δεύτερη εμφάνιση τής βασιλοπούλας (αντίκειμενο αναζήτησης κ.λπ. Πάλι μέ τόν ανταγωνιστή: χώρος άγώνα. Πρίν τόν άγώνα προετοιμασία του έδάφους γιά τή σύγκρουση κ.λπ. Σημάδεμα: πρόσωπο, τρόπος, νίκη του ήρωα κ.λπ. Ψευδοήρωας: όνομα, τρόπος εμφάνισης κ.λπ., άπομάκρυνση τής συμφορας ή τής στέρησης: άπαγόρευση του βοηθού, παραβίαση, ρόλος του ήρωα, του βοηθού κ.λπ. Έπιστροφή, καταδίωξη, διάσωση: σωτήρας, τρόπος κ.λπ.

VI. Άρχή τής δεύτερης κίνησης (Άπό τήν πρόκληση νέας ζημιάς, ως τήν άφιξη, έπανάληψη αυτού πού προηγήθηκε — τά ίδια εύρητήρια).

VII. Συνέχεια τής δεύτερης κίνησης (ό ήρωας φτάνει άγνωριστος, προτάσεις άστήρικτες του ψευδοήρωας: δύσκολος άθλος, διεκπεραίωση του, άναγνώριση: τρόπος άνακάλυψης του άληθινού ήρωα, τρόπος εμφάνισης του ήρωα στους γάμους κ.λπ., άποκάλυψη, μεταμόρφωση, τιμωρία, γάμος).

Άκολουθεί τό δεύτερο κεφάλαιο μέ μερικά άκόμη παραδείγματα μορφολογικής ανάλυσης μαγικών παραμυθιών: 1) Άνάλυση άπλου παραμυθίου μέ μία μόνο κίνηση τής κατηγορίας Π—V του τύπου: άρπαγή ενός προσώπου.

2) Άνάλυση άπλου παραμυθίου μέ μία μόνο κίνηση τής κατηγορίας Θ—T του τύπου: έγκατάλειψη στο νερό, έκθεση(Z¹⁰).

3) Άνάλυση άπλου παραμυθίου μέ μία κίνηση χωρίς Π—V ούτε Θ—T, του τύπου: δολοφονία.

4) Άνάλυση παραμυθίου μέ δύο κινήσεις μέ μία μόνο πρόκληση ζημιάς, κατηγορία Π—V, τύπος: άρπαγή προσώπου.

5) Άνάλυση ενός παραμυθίου μέ δύο κινήσεις, ή πρώτη τής κατηγορίας Π—V, τύπος: άρπαγή προσώπου, ή δεύτερη τής κατηγορίας Θ—T του τύπου άρ-

παγή τής λείας και ρίζιμο στον γκρεμό.

6) Άνάλυση ενός όλοκληρωμένου παραμυθίου μέ πέντε κινήσεις πού πλέκονται μεταξύ τους: α) κίνηση τής κατηγορίας Θ—T του τύπου: έρευνα γιά τήν άρραβωνιαστική, β) κίνηση χωρίς Π—V και Θ—T του τύπου: άκρωτηριασμός, γ) τής ίδιας κατηγορίας του τύπου: άρπαγή του βοηθού, δ) τής ίδιας κατηγορίας του τύπου: έρευνα γιά τήν άγαπημένη, ε) τής ίδιας κατηγορίας του τύπου: βρικόλακας.

7) Άνάλυση παραμυθίου μέ περισσότερες κινήσεις: α) κίνηση τής κατηγορίας χωρίς Π—V και Θ—T, του τύπου: έκδίωξη και αντικατάσταση, β) κίνηση συνδυασμός του Π—V και Θ—T κ.λπ.

8) Παράδειγμα ανάλυσης παραμυθίου μέ δύο ήρωες. Άκολουθεί τό τρίτο κεφάλαιο — πίνακας πού περιέχει όλους τούς τύπους τών παραμυθιών, κωδικοποιημένους, μέ τά σύμβολά τους, καθώς και σημειώσεις, παρατηρήσεις και έπεξηγήσεις.

Τό τέταρτο κεφάλαιο τού παραρτήματος καθώς και τό έμπτο άνήκουν στον Ίταλό μεταφραστή. Τό πρώτο, έκτός άπό τόν συντομογραφικό πίνακα όλων τών λειτουργιών πού περιέχει μάς πληροφορεί γιά τά κριτήρια τής έπιλογής τών διαφόρων συμβόλων.

Τό δεύτερο είναι συγκριτικός πίνακας τής άρίθμησης (εύρετηριασμού) τών παραμυθιών. Ό πίνακας χωρίζεται κάθετα σε πέντε στήλες:

α) στήλη: περιέχει τήν άρίθμηση τών προεπαναστατικών εκδόσεων, πού χρησιμοποίησε ό συγγραφέας κατά τήν έπεξεργασία τής Μορφολογίας.

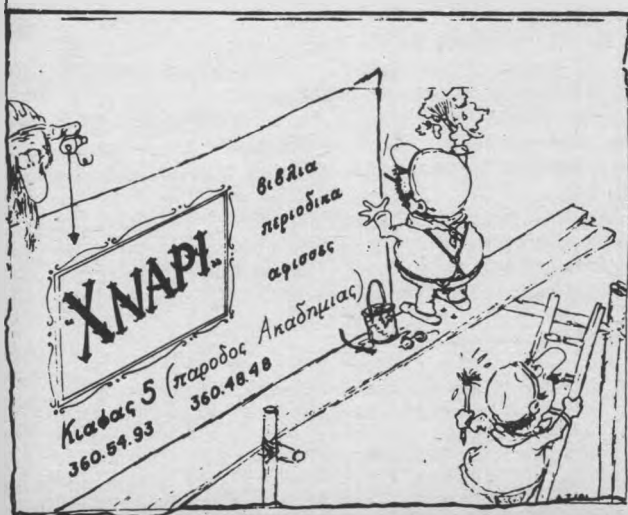
β) στήλη: περιέχει τόν τίτλο του παραμυθίου, πού συνήθως παραλείπεται κατά τή διαπραγμάτευση του ύλικου.

γ) στήλη: περιέχει τήν άρίθμηση σύμφωνα μέ τίς εκδόσεις τής σοβιετικής περιόδου.

δ) στήλη: περιέχει τή συμβατική ένδειξη του τύπου του παραμυθίου σύμφωνα μέ τόν διεθνή κατάλογο Aarne, μεταφρασμένο στα ρωσικά άπό τόν καθηγητή Ν. Ρ. Andreev (*Ukazatel' skazocnych sjuzetov po sisteme Aarne*. Leningrad 1926).

ε) στήλη: περιέχει τίς ένδείξεις του ίδιου καταλόγου του Aarne μεταφρασμένου στα άγγλικά άπό τόν άμερικανό S. Thompson (*The types of the Folktale. Anti Aarnes Verzeichnis der Marchentypen*, μεταφρασμένο και διευρυμένο άπό τόν Stith Thompson. "FFC" n. 184, Henlinki 1964).

10. Vladimir ja Propp "Le radici storiche dei racconti di fate." "Eindandi" Torino 1949.

ΕΡΓΑ ΣΤΕΓΡΑΦΙΚΗΣ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ
ΜΙΚΡΗ ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΕΧΝΗΣ

ANTIKES

ANTIKEIMENA ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗΣ
ΤΕΧΝΗΣ * ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΓΥΑΛΙΝΑ
ΚΕΡΑΜΙΚΟ Θ ΜΠΡΟΥΤΖΟΣ ΟΜΑΔΑ
43633233

Δημήτρη Διαμαντοπούλου Σκουφά 62

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μιχάλης Έφταγωνίτης
Λυρική Ποίηση

•
Yves Bonnefoy
Άφιέρωση
Μετάφραση: Χριστόφορος Λιοντάκης

•
Ρόμπερτ Μπράουνιν
*‘Ο Έπίσκοπος παραγγέλλει τόν τάφο του
στήν Έκκλησία τής Σάντα Πρασέντε*
Μετάφραση: Άρης Μπερλής

•
Γιώργος Σαραντόγλου
*‘Ο ύπερρεαλιστής Ίάκωβος Λακάν
ό ψυχαναλυτής Σαλβαντόρ Νταλί
καί ή «παράνοιά» τους*

•
Edmund Keeley
Καβάφης καί Μπράουνιν

•
Γιάννης Δάλλας
‘Ο Καβάφης καί οί νεότεροι

•
Α. Μπελεζίνης
« νά σβυσθοῦν »
Σχόλιο στό ποίημα τοῦ Κ.Π. Καβάφη
ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΤΑΦΟΣ

•
Μιχάλης Πιερής
Καβάφης καί ιστορία

•
Δημήτρης Τζιόβας
*‘Η έννοια τοῦ ἀναγνώστη στή θεωρία
τῆς λογοτεχνίας*

Μιχάλης Έφταγωνίτης

ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Ένότητα Α'

(1975-1980)

ΟΙ ΣΤΙΧΟΙ ΠΟΥ ΘΥΜΑΣΑΙ

*Οί σίχοι πού θυμᾶσαι εἶναι ἡ βοήθεια
ὅπως ἀκριβῶς δεσίματα σι' ἀνώφλια, κλειδώσεις
μέσα στούς τοίχους. Καθώς τό ποίημα προχωρεῖ
πήζει ὁ πόνος ὅπως πήζει ὁ πηλός καί δέν μεταποιεῖται·
δέ δουλεύεται εὐκόλα, γίνεται μάζα σκληρή.
Τότε οἱ σίχοι πού θυμᾶσαι εἶναι ἡ βοήθεια
σ' αὐτό τό ποίημα πού προσπαθεῖς νά δώσεις.*

ΤΟΥΤΕΣ ΤΙΣ ΜΕΡΕΣ

*Τοῦτες τίς μέρες ποίηση
προηγεῖται μέσα μου
τῶν γεγονότων.
Προηγοῦνται οἱ σίχοι μου.
Προπορεύονται τῆς ζωῆς μου.*

*(Σ' εὐχαριστῶ θεέ μου
πού δύναμαι ἀκόμη κι ἐρωτεύομαι·
πού δέν εἶμαι ἀκόμη ὀλότελα ἄχρηστος·
πού μ' ἐρωτεύονται ἀκόμη).*

ΥΠΟΚΛΟΠΗ

*Σέ κοίταζα κρυφά πού κοίταζες
προσηλωμένη κι ὅμως ἄλλοῦ γυρνοῦσες
γύρενες σανίδα σωτηρίας.*

*Μά τί γυρεύεις σέ τούτη τήν ὀμήγυρη
προσαρμοσμένη σέ ρυθμό ἀταιρίαστο
στήν κίνηση τοῦ σώματος
καί στή φωνή σου ὁ ἦχος ἄλλος.
Μά τί γυρεύουμε σέ τούτη τή φιάστα
νά νοθεύουμε ἔτσι τήν ἀνάσα μας
καί τοῦ κορμιοῦ τό σχῆμα
νά λυγίζουμε σέ χαιρετοῦρες
τήν ὥρα πού τό ξέρουμε καλά
πώς δέν ἀντέχουν τά κορμιά μας ἄλλο.*

*Ἀναζητοῦνται. Καί εἶναι κίνδυνος
μεγάλος (ἂν παραμείνουμε)
μεγάλως νά ἐκτεθοῦμε.*

ΘΑ ΜΕΙΝΕΙ

Τά χνώτα μας κουρτίνες τῆς ἀγάπης μας στά τζάμια.
 Μέρρες τῆς ξενιτιᾶς. Μέρρες τῆς Αὐστραλίας.
 Μέρρες βροχῆς καί παγωνιᾶς, τῆς ἄγριας μαύρης νύχτας.

Ὅμως τό φῶς στά μάτια σου,
 ὅμως τό φῶς στά χεῖλη σου,
 τό φῶς στό σῶμα σου.

Αὐτό τό φῶς θά μείνει.

ΔΕΝ ΕΧΩ ΚΑΙΡΟ

Δέν ἔχω καιρό γι' αὐτή τή συνεδρίαση
 οὔτε γιά κείνη τή συζήτηση·
 καί στή συγκέντρωση ἴσως ἔρθω
 (ἂν ἔρθω) καθυστερημένος πάλι.
 Κι ἀπ' τή διάλεξη ἴσως προλάβω
 τά τελευταῖα πέντα λεπτά.

Δέν εἶμαι ἀντικοινωνικός
 οὔτε περιφρονῶ τίς ἐκδηλώσεις τῶν σωματείων σας.
 Μά φταίει ξανά τό σῶμα μου
 πού ὄλο ζητᾶ καί θέλει·
 πού ὄλο ἀπεγνωσμένα ἀποζητᾶ
 καί ὄλο διψασμένο μένει.

Η ΤΕΛΕΤΗ

Ὅταν ἔρχεσαι δέν ξέρω. Ἄν θά μᾶς χωρέσει ἡ κάμαρη.
 Ἄν θ' ἀντέξουν οἱ τοῖχοι. Ὅταν φεύγεις
 πουλιά ἀνοίγουν μέσα μου τά μάτια τους.
 Σῶμα τό σῶμα σου φωτός. Συμπιεσμένο μέσα μου.
 Ὅταν ἡ τελετή ξεχύνεται στά δάχτυλα
 μπαίνει λευκοντυμένος ἄγγελος. Μέ χαιρετᾶ
 μαγνητικά. Μοῦ γνέφει. Καί μέ κυβερνᾶ.

Η ΒΕΡΑ

Πῆρε τή βέρα μέ τ' ὄνομά της μέσα.
 Πῆρε τή βέρα πού ἦταν μέρες τώρα
 κλεισμένη στό συρτάρι.

Ὅλο τό ἀπόγευμα
 ἦταν φοβισμένος. Καί τώρα
 πού ἔπεφτε γορτά τό βράδυ
 τόν ἔπνιξε ὁ τρόμος.
 Ἔτσι γυμνός χανόταν ὁ μόνος
 σέ σκοτεινή φουρτούνα.

Πῆρε τή βέρα μέ τ' ὄνομά της μέσα.
Πῆρε τή βέρα καί τήν πέρασε στό δάχτυλο.
Ἔτσι ντυμένος ἔνωσε γαλήνη.

ΕΠΙΚΕΡΔΗΣ ΖΗΜΙΑ

Ἦρθα καί πάλι. Εἶμαι στήν ὥρα μου.
Σέ περιμένω. Μ' ὄλο πού εἶναι βέβαιο
πώς δέ θά 'ρθεῖς. Μά πρέπει νά σοῦ πῶ.
Κι ἄς εἶμαι πάλι ὁ χαμένος. Σέ τούτη
τήν ὑπόθεση ὑπάρχει καί γιά μένα κέρδος.
Ἦ σημερινή μέρα τῆς ζωῆς μου.
Ἦ ξεχωριστή. Πού τήν περιμένα
νά ξημερώσει μέ τή σκέψη σου.
Ἦ δρόμος σήμερα πού ἔγινε ἀλλιότικος.
Οἱ χτύποι τῆς καρδιάς πού ξέφυγαν
ἀπ' τήν πεπατημένη τάξη τοῦ ρυθμοῦ τους.
Ἦ όλα τά θαυμαστά πού μοῦ ἔτυχαν σήμερα.
Σήμερα πού ἦταν νά σέ συναντήσω.

ΧΑΪΤΚΟΥ

Δέν ἔχω τίποτα νά πῶ
τί νά προφέρω πιά
χωρίς ἀγάπη

ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ

Δέν ἔρχεσαι καί κάτι δέν πάει καλά.
Δέν κάθεσαι στό τελευταῖο θρανίο
καί δέν μπορῶ ν' ἀρχίσω τήν ἀνάλυση
(γυρνᾶω γύρω γύρω: μένω στήν εἰσαγωγή).

Ἄδειανή καί πάλι σήμερα ἡ θέση σου
καί δέν ἔχω σέ ποιόν ν' ἀπευθυνθῶ.
Δέν ἔχω πού ν' ἀποταθῶ κρυφά
στά μυστικά νά μπῶ τῆς ποίησης.

Εἶσαι τό ποίημα πού λείπει ἀπ' αὐτό τό μάθημα.
Κι αὐτό τό τυπωμένο πράγμα πού κρατῶ
θά μείνει ὅπως εἶναι. Ἔνα κλειστό τετράγωνο.

Yves Bonnefoy

Ἀφιέρωση

(1959)

I

Στίς τσουνκνίδες καί τίς πέτρες.

Στήν «ἀκρίβεια τῶν μαθηματικῶν». Στά μισο-
φωτισμένα βραδινά τρένα. Στούς χιονισμένους δρόμους
κάτω ἀπό τό ἄστρο τοῦ ἀπείρου.

Πορενόμονν, περιπλανιόμονν. Κι οἱ λέξεις ἔβρισκαν
μέ δυσκολία τό δρόμο τους μέσα στή φοβερή σιωπή — Στίς
λέξεις τῆς ὑπομονῆς καί τῆς σωτηρίας.

II

Στήν «Παναγία τῆς ἐσπέρας» Στό μεγάλο πέτρινο
τραπέζι στίς εὐτυχισμένες ὄχθες. Σέ βήματα πού
συναντήθηκαν κι ὕστερα χωρίστηκαν.

Στό χειμῶνα πέρα ἀπό τόν Ἄρνο. Στό χιόνι
καί σά τόσα βήματα.

Στό παρεκλήσι τοῦ Brancacci, ὅταν νυχτώνει.

III

Στά νησιώτικα ἐκκλησάκια.

Στήν Galla Placidia. Οἱ στενοί τοῖχοι
μετροῦν τόν ἴσκιό μας. Στά ἀγάλματα στή χλόη,
πού, ἴσως ὅπως ἐγώ, δέν ἔχουν πρόσωπο.

Σέ μία πόρτα στήν γκρίζα πρόσοψή σου, πόρτα

χτισμένη μέ τοῦβλα στό χρῶμα τοῦ αἵματος, καθεδρικέ ναέ τῆς Valladolid. Στούς μεγάλους πέτρινους περιβόλους. Σ' ἓνα raso σκεπασμένο μέ νεκρό καί μαῦρο χῶμα.

Στήν Ἁγία Μάρθα τοῦ Agliè, στό Canavese.
Τό κόκκινο τοῦβλο πού γέρασε συλλαβίζοντας
τή χαρά τοῦ μπαρόκ.
Σ' ἓνα ἔρημο, ἐγκλειστο τοῦ δάσους παλάτι
(Σέ ὅλα τά παλάτια αὐτοῦ τοῦ κόσμου ὅταν
ὑποδέχονται τή νύχτα).

Στή διαμονή μου στό Urbin ἀνάμεσα στό πλῆθος καί τή νύχτα.

Στόν Ἅγιο — "Υβ τῆς Σοφίας.

Στούς Δελφούς ὅπου δεκτός ὁ θάνατος.

Στήν πόλη μέ τούς χαρταετούς καί τά μεγάλα γυάλινα
οπίτια πού ἀντανακλοῦν τόν οὐρανό.

Στούς ζωγράφους τῆς σχολῆς τοῦ Ρίμινι. Θέλησα
νά γίνω ἱστορικός ἀγωνιώντας γιά τή δόξα σας. Θά
ἤθελα νά ἀγνοήσω τήν ἱστορία γιά νά ὑπηρετή-
σω τό δικό σας ἀπόλυτο.

IV

Καί πάντοτε σέ κάποιες ἀποβάθρες τῆς νύχτας,
σέ rube, σέ μιά φωνή πού λέει Εἶμαι ἢ λάμπα,
Εἶμαι τό λάδι.

Σ' αὐτή τή φωνή πού ἔσβησε ἀναζητώντας ἐνα-
γώνια τήν οὐσία. Σ' ἓνα χορό. Σ' αὐτές τίς δυό
αἴθουσες, ὅποιες κι ἂν εἶναι, πού κρατοῦν
τούς θεούς ἀνάμεσά μας

Μετάφραση: Χριστόφορος Λιοντάκης

Ρόμπερτ Μπράουνιν (1812-1889)

‘Ο ‘Επίσκοπος του Ρόμπερτ Μπράουνιν

Στό βιβλίο του *‘Η Καβαφική ‘Αλεξάνδρεια*, ο Edmund Keeley αντιπαραβάλλει τό ποίημα “Φιλέλλην” του Καβάφη μέ τό ποίημα “The Bishop Orders His Tomb at Saint Praxed’s Church” του Ρόμπερτ Μπράουνιν. ‘Ορισμένα στοιχεΐα πού δίνει ό συγγραφέας, καθώς και κάποιες κριτικές παρατηρήσεις του, μέ παρεκίνησαν νά ανατρέξω στό ποίημα του Μπράουνιν. ‘Ομολογώ πώς ή προσεκτική ανάγνωση πού έκανα του ποιήματος είχε γιά μένα πολύ θετικά αποτελέσματα. ‘Ενωσα όχι μόνο τίς όμοιότητες πού υπάρχουν άνάμεσα στόν Καβάφη και τόν Μπράουνιν, αλλά και τίς πολύ ουσιώδεις διαφορές τους. Κατάλαβα έτσι κάπως καλύτερα τόν Καβάφη και, συνάμα, μέσ’ άπ’ τόν Καβάφη, κάπως καλύτερα τόν Μπράουνιν. Πάνω άπ’ όλα, άπήλαυσα τό έξοχο ποίημα του Μπράουνιν, τόσο πού θέλησα νά τό μεταφράσω. Θέλω νά ευχαριστήσω τήν ‘Οργανωτική ‘Επιτροπή πού μέ ενεθάρρυνε νά μεταφράσω και νά διαβάσω στό Συμπόσιο γιά τόν Καβάφη τή δοκιμή αυτή νά μιλήσει ό Μπράουνιν έλληνικά.

Σκοπός αυτής τής παρεμβολής είναι νά δοθεΐ ή εύκαιρία στους συνέδρους και ακροατές πού τούς είναι άγνωστος ό Μπράουνιν, άφενός μέν ν’ άκούσουν ένα, “καβαφικό” κατά κάποιο τρόπο, μεγάλο ποίημα των άγγλικών γραμμάτων (πού έλπίζω νά μήν προδώσει ή μετάφραση), και άφετέρου νά παρακολουθήσουν μέ μεγαλύτερη ευχέρεια τά όσα θά μάς πει στη συνέχεια ό κ. Keeley γιά τή σχέση Καβάφη - Μπράουνιν. Θά ‘θελα άκόμη νά ευχαριστήσω τόν Philip Sherrard και τήν Monica Garraway πού είχαν τήν καλосύνη νά διαβάσουν τή μετάφρασή μου και νά κάμουν χρήσιμες παρατηρήσεις.

Τό ποίημα είναι ένας δραματικός μονόλογος και ή κριτική τό έχει ιδιαίτερα τιμήσει θεωρώντας το αντιπροσωπευτικό και κορυφαίο δείγμα του είδους. Είναι σέ έλεύθερο άνομοιοκατάληκτο στίχο, παρόλο πού άκούει κανείς συχνά πολλούς ιαμβικούς πενταμέτρους. ‘Ο άνώνυμος έπίσκοπος του ποιήματος, καθώς και ό ανταγωνιστής του έπίσκοπος Γκάντολφ, είναι πρόσωπα φανταστικά. ‘Ο Μπράουνιν επισκέφτηκε τή Βασιλική τής Σάντα Πρασέντε, στη Ρώμη, τόν ‘Οκτώβριο του 1844, έγραψε τό ποίημα, και τό έστειλε στό *Hood’s Magazine*, όπου δημοσιεύτηκε στό τεύχος Μαρτίου 1845.

‘Ο *‘Επίσκοπος* είναι τό ποίημα γιά τό όποιο ό Τζών Ράσκιν έγραψε: «Δέν γνωρίζω άλλο κομμάτι άγγλικής λογοτεχνίας, ποιήσης ή πεζού, όπου νά λέγονται τόσα πολλά, όσο σ’ αυτούς τούς στίχους, γιά τό πνεύμα τής ‘Αναγέννησης — τήν έγκοσμιότητα, τήν άσυνέπεια, τήν υπερηφάνεια, τήν ύποκρισία, τήν έλλειψη αυτοσυνηδησίας, τή λατρεία τής τέχνης, τής πολυτέλειας, των καλών λατινικών. Είναι σχεδόν όλα όσα είπα γιά τήν ‘Αναγέννηση σέ τριάντα σελίδες του βιβλίου μου *The Stones of Venice*» (John Ruskin, *Modern Painters*, IV, xx, 34).

‘Αρης Μπερλής

‘Ο ‘Επίσκοπος παραγγέλλει τόν τάφο του στην ‘Εκκλησία τής Σάντα Πρασέντε

Ρώμη, 16ος αΐών

Ματαιότης, λέει ό ‘Εκκλησιαστής, ματαιότης!
‘Ελάτε γύρω άπ’ τό κρεβάτι μου· ό ‘Ανσέλμος στέκεται μακριά;
‘Ανιψιοί μου, γιοί μου... Θεέ μου, σάμπως ξέρω! Ναι —
‘Ο κόσμος έλεγε τότε πώς είναι μάνα σας,
Κι ό γερο-Γκάντολφ μέ φθονούσε, ήτανε τόσο όμορφη!
“Ο, τι έγινε έγινε, κι αυτή είναι τώρα πεθαμένη,
Πεθαμένη εδώ και χρόνια, κι εγώ έκτοτε ‘Επίσκοπος,
Κι όπως πέθανε αυτή, έτσι πρέπει νά πεθάνουμε κι εμεΐς,
Γιά νά δείτε πού ό κόσμος είναι ένα όνειρο.
Τί νά ‘ναι άραγε ή ζωή; Καθώς κοιτόμαι εδώ,
Σ’ αυτό τόν επίσημο κοιτώνα, και πεθαίνω βαθμιαία,
‘Ωρες και ώρες άτέλειωτες στη νεκρή νύχτα, άναρωτιέμαι
“Ζώ στ’ αλήθεια ή πέθανα;” Γαλήνη, γαλήνη τώρα τό πᾶν.
‘Η Σάντα Πρασέντε ήταν πάντα ό ναός τής ήρεμίας·
Και τώρα γιά τόν τάφο μου. Πάλεψα, ξέρετε,
Μέ νύχια και μέ δόντια γιά νά κρατήσω αυτή τήν κόγχη·
— ‘Ο γερο-Γκάντολφ μ’ εξαπάτησε, κι άς είχα τό νοΐ μου·
Πανούργα μου άρπαξε άπ’ τά χέρια τή νοτινή γωνία

Νά τή λαμπρύνει μέ τό κουφάρι του, πανάθεμά τον!
 Κι ωστόσο ή θέση μου δέν είναι δά καί τόσο άβολή· βλέπει
 Άπό κεί κανείς τόν άμβωνα στή δεξιά πλευρά,
 Καί κάτι λίγο από τό χοροστάσιο, εκείνα τά σιωπηλά καθίσματα,
 Καί ψηλά τόν ανάερο θόλο όπου ζούν οί άγγέλοι
 Καί μιά ήλιαχτίδα είναι βέβαιο πώς θά γλιστρήσει·
 Καί θά ξαπλώσω κάτω από τό βασάλτη τής πλάκας,
 Καί κεί στή θολωτή κόγχη μου θ' αναπαντώ,
 Μέ κείνες τίς έννιά κολόνες γύρω μου, δυό δυό,
 Κι αυτή πού περισσεύει στά πόδια μου, εκεί πού στέκεται ό Άνσέλμος·
 Όλες μαρμάρινες, στό χρώμα του άνθους τής ροδακινιάς, τό σπάνιο
 Τό ώριμο σάν κρασί, ροδίτης από εκλεκτό σταφύλι.
 — Τό γερο-Γκάντολφ μέ τόν άστείο του πωρόλιθο
 Βάλτε με κεί γιά νά τόν βλέπω! Πραγματικό ροδάκινο,
 Ρόδινο κι άφεγάδιαστο· ά πώς τό κέρδισα!
 Έλάτε κοντά· εκείνη ή πυρκαγιά στήν εκκλησία —
 "Ε καί λοιπόν; Τόσα πολλά σωθήκανε κι άν κάτι χάθηκε!
 Γιοί μου, δέ θά μέ κάντε νά πεθάνω πριν τής ώρας μου;
 Πηγαίνετε καί σκάψτε τ' άμπέλι τό σαββατιανό, εκεί πού ήτανε παλιά
 Τό έλαιοτριβείο, ρίξτε σιγά σιγά νερό ώσπου τό χώμα νά καθήσει,
 Κι άν βρείτε εκεί... Θεέ μου, δέν ξέρω, δέν ξέρω!...
 Τυλιγμένη σέ στρώμα μαλακό από σάπια συγκόφυλλα,
 Φυλαγμένη σέ φαθωτό πανέρι σφραγισμένο,
 Μιά πέτρα, Θεέ μου, ένα λάπις λάζουλι,
 Μεγάλο σάν τήν κομμένη κεφαλή του Βαπτιστή,
 Γαλάζιο σάν τή φλέβα πάνω άπ' τό στήθος τής Μαντόνας...
 Γιοί μου, όλα σās τ' άφησα, τίς έπαύλεις μου όλες,
 Τήν ύπέροχη βίβα στό Φρασκάτι μέ τό ρωμαϊκό λουτρό — τουτο μονάχα,
 Άφήστε τή γαλάζια πέτρα νά σταθει άνάμεσα στα γόνατά μου,
 Σάν τή σφαίρα πού κρατεί στα δυό του χέρια ό Έπουράνιος Πατήρ
 Πού προσκυνάτε καί δοξάζετε στήν Έκκλησία του Ίησού,
 "Ωστε ό Γκάντολφ νά μήν μπορεί παρά νά βλέπει καί νά σκάει!
 Ό βίος έλαφρότερος έστι λαλιās·
 Έάν άνθρωπος καταβή εις Άδην, πεσών πού έστιν;
 Είπα βασάλτης γιά τόν τάφο μου, παιδιά μου; Μαύρη πολύτιμη,
 Άρχαία πέτρα τής Λακωνιάς έννοούσα! Πώς άλλιώς
 Μπορεί νά ξεχωρίσει χτυπητά ή φρίζα άποκάτω;
 Τό μπρούντζινο ανάγλυφο πού μου έτάξατε, ξέρετε δά,
 Τούς Πάνες καί τίς Νύμφες, κι ίσως άκόμη
 "Ενα τρίποδα, ένα θύρσο, ένα-δυό άγγεία,
 Τόν Σωτήρα στήν επί του Όρους όμιλία,
 Τήν Άγία Πρασέντε μέ φωτιστέφανο, κι ένα Σάτυρο
 "Ετοιμο νά τραβήξει μιās Νύμφης τό τελευταίο ροϋχο,
 Καί τόν Μωυσή μέ τίς πλάκες... Ξέρω πολύ καλά
 Πώς προσοχή καμία δέ μου δίνετε! Τί ψιθυρίζουνε, Άνσέλμε,
 Σπλάγνο τών σπλάχνων μου; Έλπίζετε, έ, νά κάνετε όργια
 Στίς βίλες μου, όταν εγώ θά πνίγομαι έντοιχισμένος
 Σέ πρόστυχο άσβεστόλιθο, κατάλληλο μονάχα γιά ζητιάνο,
 Κι ό γερο-Γκάντολφ θά καγχάζει από τόν τάφο του!
 "Οχι, άγόρια μου, σείς μ' αγαπάτε — άς είναι, όλα από ίασπι, λοιπόν!
 "Ιασπι θά μου τάξετε, γιά νά μήν κλαίω
 Πού τό μπάνιο μου θά μείνει πίσω, άλίμονο!
 "Ενα κομμάτι άτόφιο, πράσινο σά φιστίκι,
 Κάπου θά βρείτε ίασπι άν ψάξετε —
 Κι εγώ, δέ θά μεσολαβήσω στήν Άγία Πρασέντε

Για νά σᾶς δώσει ἄλογα, καί κίτρινα ἑλληνικά χειρόγραφα,
 Καί παλλακίδες μέ ἀπαλές, χυτές, μαρμάρινες γάμπες;
 — "Ἐτσι θά γίνει, μά θά σκαλίσετε σωστά τό ἐπιτύμβιό μου,
 Σέ ἄφωγα λατινικά, φράσεις κομψές, γλώσσα Κικέρωνα,
 "Ὅχι κακόζηλες ἐκφράσεις, ὅπως στό δεύτερο στίχο τοῦ Γκάντολφ —
 Κικέρωνας, ἀφέντες μου, ἔ; 'Ο Οὐλπιανός τοῦ πρέπει καί τοῦ κάνει!
 Κι ἔτσι θά κείμαι στούς αἰῶνες,
 Θ' ἀκούω τόν ἅγιο ψίθυρο τῆς λειτουργίας,
 Θά βλέπω τό Θεό νά γίνεται ὀλημερίς σῶμα πρὸς βρωσιν,
 Θά κοιτάζω τήν ἄτρεμη φλόγα τῶν κεριῶν, καί θ' ἀναπνέω
 Τό δυνατό, ναρκωτικό καπνό τῶν θυμιατῶν!
 Γιατί καθῶς κοίτομαι ἐδῶ, ὥρες ἀτέλειωτες στή νεκρή νύχτα,
 Καί πεθαίνω τελετουργικά καί τόσο βαθμιαῖα,
 Σταυρώνω τά χέρια μου κι εἶναι σάν νά κρατῶ τή ράβδο μου,
 Κι ἀπλώνω τά πόδια μου ἀλύγιστα ὅσο τό μάρμαρο μπορεῖ νά δείξει,
 Κι ἀφήνω τό σεντόνι, σά σάβανο, νά πέσει,
 Φτιάχνοντας πιέτες καί πτυχές γλυπτές, δουλειά τεχνίτου.
 Κι ὅπως τά λιανοκέρια καίγονται καί λιώνουν, σκέψεις παράξενες
 Γεννιῶνται στό μυαλό μου, καί σάμπως νά βουίζονε σι' αὐτιά μου,
 Για τή ζωή πού ἔζησα πρὶν ἀπό τούτη τή ζωή,
 Μά καί γιά τούτη τή ζωή, πάπες καί καρδινάλιοι καί ἱερεῖς,
 Ἡ Ἁγία Πρασέντε στήν ἐπί τοῦ "Ὄρους ὁμιλία,
 Ἡ ψηλή χλωμή σας μητέρα μέ τά εὐγλωττα μάτια,
 Ξεθαμένες ὑδρίες ἀπό ἀχάτη, δροσερές σάν πρωία,
 Καί ἡ γλώσσα τοῦ μάρμαρου, λατινικά καθαρά, διακριτικά,
 — "A ä, ELUCESCEBAT γράφει ὁ φίλος μας, ἔ;
 Τό πολύ πολύ Οὐλπιανός! "Ὅχι, ποτέ Κικέρων!
 Μικραί καί πονηραί γεγόνασιν αἱ ἡμέραι τῆς ζωῆς μου.
 "Ὅλα νά εἶναι λάπιδας λάζουλι, ὄλα, γιοί μου! Γιατί ἀλλιῶς θ' ἀφήσω
 Τίς βίβλες μου στόν Πάπα! Θά μοῦ πληγώνετε ἔτσι πάντα τήν καρδιά;
 Φιδίσια ἦσαν πάντοτε τά μάτια σας,
 Ἄστράφτουσαν σάν τῆς μάνας σας γιά τήν ψυχή μου,
 Ἄλλιῶς θά ἔχατε κάμει τή φτωχιά μου φρίζα,
 Θά συμπληρώνατε τή δόλια της παράσταση, θά βάζατε
 Σταφύλια σι' ἀγγεῖα, κι ἴσως ἀκόμη μιὰ ἐρμαϊκή στήλη,
 Μιά προσωπίδα, στόν τρίποδα θά δένατε ἓνα λύγκα,
 Στήν πάλη του τό θύρσο νά ρίξει καταγῆς,
 Για νά παρηγοριέμαι πάνω στό θριγκό μου,
 "Ὅπου θ' ἀναπαντῶ ὡσότου ν' ἀναρωτηθῶ
 "Ζῶ σι' ἀλήθεια ἢ πέθανα;" Ἄφήστε με, τώρα, ἀφήστε με!
 Μαχαίρι στήν καρδιά μου φονικό ἢ ἀχαριστία σας
 — Τόν θέλετε τό θάνατό μου — ὦ Θεέ μου πῶς τόν θέλετε!
 Πέτρα κοινή, ψαμμόλιθος πού τρίβει! Ὀγκόλιθοι γλοιώδεις
 Πού ἰδρώνουν, ὡσάν τό πτώμα πού κρατοῦν νά διαρρέει —
 Κι ὄχι πιά λάπιδας λάζουλι, χάρμα τῶν ὀφθαλμῶν!
 Πηγαίνετε! Νά ἔχετε τήν εὐχή μου. Λιγότερα κεριά ἐκεῖ,
 "Ὅμως κερᾶκια στή σειρά· καί, φεύγοντας, ξεχάστε με
 — Σάν λαϊκοί διακονοῦντες πού ἀποχωροῦν ἀπ' τό ἱερό,
 Κι ἀφήστε με στήν ἐκκλησιά μου, τό ναό τῆς ἡρεμίας,
 Ἄφήστε με στήν ἡσυχία μου νά δῶ ἄν μέ κρυφοκοιτάζει
 Ἄπ' τόν ἀστεῖο του πωρόλιθο ὁ γερο-Γκάντολφ
 Πού ὡστόσο πάντα μέ φθονοῦσε, ἦτανε τόσο ὁμορφη!

‘Ο υπερρεαλιστής ‘Ιάκωβος Λακάν ὁ ψυχαναλυτής Σαλβαντόρ Νταλί καί ἡ «παράνοιά» τους

τοῦ Γιώργου Σαραντόγλου

Ἡ περίοδος 1920-1930 σημαδεύεται στό Παρίσι ἀπό τή σχεδόν ταυτόχρονη ἐμφάνιση καί τίς παράλληλες ἀσκήσεις προσανατολισμοῦ καί ἐνήβωσης τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ καί τῆς ψυχανάλυσης, ἀπό τίς ἐγγενεῖ ἀμφιθυμικές μεταξύ τους σχέσεις, ἀπό τίς ἀπόπειρες δηλαδή συνάντησης ἢ καί σύμπλευσης τῶν δύο κινήματων, πού ὁμως δύσκολα πραγματώνονται καί πολύ σπάνια εὐτυχοῦν.

Βήματα - βίοι παράλληλοι: Τό 1920 πρωτοδημοσιεύονται τά *Μαγνητικά Πεδία* τῶν Μπρετόν καί Σουπώ καί τό 1921 ἡ κα Σοκόλνικα, Πολωνέζα, μαθήτρια τοῦ Γιούγκ στή Ζυρίχη καί ἀργότερα ἀστραπιαία ἀναλυμένη ἀπό τόν ἴδιο τόν Φρόντ στή Βιέννη (1913-1914) εἰσβάλλει στό Παρίσι κουβαλώνοντας στίς ἀποσκευές της καί τό μικρόβιο τῆς ψυχαναλυτικῆς «πανούκλας».

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὅταν ἐπιχειρεῖ κανεῖς νά φυλάκισι σέ χρονικά καλοῦπια τήν ὅποια φάση ἑνός κινήματος, δέν μπορεῖ παρά νά ἀθαιρετήσῃ ὡς ἓνα — μικρό ἢ μεγάλο — βαθμό: Δέν θά μπορούσε ἐπομένως νά ἰσχυριστῆ κανεῖς ὅτι οἱ Γάλλοι, ἐντελῶς ἀνυποψίαστοι γιά ὅ,τι ἡ ψυχανάλυση ἐσήμαινε, περίμεναν νά τή γευθοῦν ἀπό τήν κα Σοκόλνικα (ἢ καί δύο - τρία χρόνια ἀργότερα ἀπό τήν πριγκίπισσα Γεωργίου τῆς Ἑλλάδος Μαρία Βοναπάρτη, ἑλληνοπρεπεστάτη καθ' ὄλα της!). Εἶναι γεγονός ὡστόσο, πῶς τό πρῶτο περί ψυχανάλυσεως βιβλίον πού κυκλοφόρησε στό νευρολογικρατούμενο ἀκόμη Παρίσι τό 1914 (*Ἡ ψυχανάλυση τῶν νευρώσεων καί τῶν ψυχώσεων* — "La psychanalyse des nevroses et des psychoses") ἀπό τούς Regis καί Hesnard, δέν εἶχε διαβαστῆ παρά ἀπό εὐαριθμούς — ψυχιάτρους καί μὴ. Καί πάντως, ἡ ψυχαναλυτικὴ πρακτικὴ παρέμενε terra incognita γιά τούς Γάλλους νευροψυχιάτρους μέχρι τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1920.

Ἄλλο ὑπερρεαλισμός ἀπό τήν ἄλλη μεριά καί τούς κοντινοὺς προγόνους του ἀπό τόν 19ο αἰῶνα διαθέτει² ἀλλά καί ἔχει ἀρθρωθῆ σάν τέτοιος — ἢ περίπου — ἀπό κάποιες ἐκφάνσεις τοῦ κινήματος dada (πού ἔχει κιό-

λας προλάβει νά βγάλει μανιφέστο ἀπό τό 1916)³ καί — κυρίως — ἀπό τά καλλιγράμματα τοῦ Ἀπολλιναίρ. Κι ἀκόμη, κυφορεῖται ἄρκετά πρὶν τό 1920 στό κεφάλι καί τὰ σπλάχνα τοῦ Ἀνδρέα Μπρετόν ἔστω καί μέ τή συνδρομὴ περιέργων καί τραγικῶν του φίλων, ὅπως ὁ προφήτης καί ἐκ γενετῆς ὑπερρεαλιστῆς Ἰάκωβος Βασέ. Ἄλλωστε καί ὁ πολύτροπος μποξέρ, ὑπαίθριος πωλητῆς, θαυματοποιός, ὁ «Σαμψών» Ἀρθούρος Κραβάν διαλαλεῖ τήν πραμάτιά του ἀπό τό 1912 ἤδη.⁴

Τά δύο κινήματα πάντως «ἐπισημοποιοῦνται» μέ τό πρῶτο *Μανιφέστο* τοῦ Μπρετόν (1924)⁵ καί μέ τήν ἰδρυτικὴ πράξη τῆς «Ψυχαναλυτικῆς Ἑταιρείας τῶν Παρισίων» πού δημοσιεύεται τό 1926 στήν *Evolution*

1. Τό κείμενό μου αὐτό εἶναι ἀπόσπασμα ξαναδουλεμένο ἀπό μία σειρά διαλέξεών μου στό Πανεπιστήμιο τῆς Nantes (1978-79) πού εἶχαν παρουσιαστῆ τότε μέ τό γενικό τίτλο: «Ἑπερρεαλισμός, ψυχανάλυση καί ψυχιατρική».

2. Θά ἀναφερθῶ μόνο στοὺς πῖο καθοριστικούς γιά τό κίνημα κατὰ τίς ὁμολογίες τοῦ ἴδιου τοῦ Μπρετόν: Στόν Α. Ρεμπώ (1854-1891), τόν Α. Ζαρού (1873-1907), στόν Ἰσ. Ντυκάς γνωστότερο ὡς Λωτρεαμόν (1846-1876) καί στό περίφημο *Τά ἄσματα τοῦ Μαλντορόρ* του καί βεβαίως στόν ἐμπνευστή τοῦ ὄρου "sur - realisme" De Kostrowitsky γνωστότερο ὡς Γκυγκιόμ Ἀπολλιναίρ (1880-1918). Μέσος ὄρος ἡλικίας θανάτου τῶν τεσσάρων αὐτῶν τὰ 35 χρόνια(!).

3. Δές Τριστάν Τζαρά: *Μανιφέστα τοῦ ντανταϊσμοῦ*, μετ. καί προλ. Α. Κανελλίδης, Ἐκδ. Αἰγόκερος, Ἀθήνα, 1980.

4. Ὁ Μπρετόν συνάντησε κατὰ τύχη τόν Βασέ τό 1916 στή Νάντη κατὰ τή διάρκεια τοῦ πολέμου. Ὁ ἐκκεντρικός του χαρακτήρας καί ὁ «ὑπερ-ρεαλισμός» τῆς καθημερινῆς ζωῆς του ἐπηρέασαν βαθύτατα τόν Μπρετόν στήν κατοπινὴ του καλλιτεχνικὴ ἀνέλιξη. (Σύμφωνα μέ ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Μπρετόν στό *Les pas perdus*, Ed. Gallimard, Paris, 1924). Ὁ Βασέ αυτοκτόνησε (;) παίζοντας μέ τό θάνατο καί τήν αυτοκτονία τό 1919 σ' ἓνα ξενοδοχεῖο τῆς Νάντης.

5. Ὁ Α. Κραβάν (πού ὁ Μπρετόν γνώρισε ἀργότερα), τυχοδιώκτης καί σαματατζῆς, ἐβγαζε ἀπό τό 1912 μέχρι τό 1915 τήν ἀναρχικὴ φυλλάδα *Maintenant*.

6. Δές Μπρετόν: *Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, Εἰσαγ. Μετ. Σχολ. Ε. Μοσχονά, Ἐκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα, 1972.

Γιώργος Σαραντόγλου

Psychiatrique! Πρώτος πρόεδρος της ό, ήδη «διδασκικά» αναλυμένος, από τη Σοκόλνικα, Ρ. Λαφόργκ, πού με τη σειρά του θά αναλύσει ανάμεσα στα 1927 και 1931 τόν Άνδρέα Έμπερικό.

Οί «σχέσεις» τού Μπρετόν με τόν Φρόντ αποτελούν άκριβώς τό μοντέλο της άμφιθυμικής ψυχοσυναλλαγής τών δύο κινήματων (ύπερρεαλισμού και ψυχανάλυσης): Άν ό Άπολλιναιρ ένσάρκωνε γιά τόν Μπρετόν τό πρότυπο τού ποιητή (και ό νευρολόγος Μπαμπίνσκι τό πρότυπο τού έμπνευσμένου επιστήμονα - έρευνητή) είναι βέβαιο ότι ό Φρόντ, τουλάχιστον στη διάρκεια μιás βραχύτατης σελήνης μέλιτος, φαντάζει στα μάτια του σαν μιά συνθετική φιγούρα ικανή νά συζεύξει τήν Έπιστήμη και τήν Τέχνη και νά έπιβεβαιώσει τήν κοινή έμπνευσιακή τους άφetteria, πού δέν μπορεί παρά νά έκπορευείται από τό άσυνείδητο ή από τήν όνειρική έμπειρία.

Γιά τόν Μπρετόν ή «αυτόματη γραφή» (*écriture automatique*). Ένα από τά θεμελιώδη ζητούμενα τού ύπερρεαλισμού, καθώς και τό όνειρο, δέν αποτελούν παρά τίς δύο όψεις της κοινής άπόπειρας έξερεύνησης και καλλιτεχνικής «χρήσης» τού άσυνείδητου. Μήν ξεροντας γερμανικά, έπικοινωνεί ούσιαστικά γιά πρώτη φορά με τόν φροϋδικό λόγο μέσω της πρώτης μετάφρασης έργου τού Φρόντ στα γαλλικά, πού γίνεται έξαιρετικά καθυστερημένα, τό 1922. (Πρόκειται γιά τήν *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*).⁷ Όταν κυκλοφορεί στα γαλλικά, μόλις τό 1926, ή *Έπιστήμη τών όνειρων* (*La science des rêves*)⁸ μεταφρασμένη από τόν Μέγερσον, ό Μπρετόν έχει ήδη εκφράσει τίς άπόψεις του γιά τό όνειρο και έπιπρόσθετα έχει πειραματιστεί και αυτός και οι σύντροφοί του γιά τίς ποιητικές δυνατότητες πού πηγάζουν άπ' αυτό: Έχει λάβει δηλαδή ήδη χώρα ή περίφημη «ύπνικη περίοδος»⁹ τών ύπερρεαλιστών, ή όποία έχει κορυφωθεί ανάμεσα στα 1922 και 1924, έποχή κατά τήν όποία ό Μπρετόν μάζεψε στο σπίτι του τόν Κρεβέλ, τόν Ντεσνός, τόν Έλνάρ, τόν Έρνστ, τόν Περέ κλπ. πού έπιχειρούσαν σέ κατάσταση όνειρισμού, ύποβολής ή και ύπνωσης νά μετουσιώσουν καλλιτεχνικά τά σχήματα τού άσυνείδητου τους, σέ μιά διαδικασία πού συχνά κατέληγε σέ ύστερικές κρίσεις, άκόμη και σέ άπόπειρες αυτοκτονίας.¹⁰

Οί ύπερρεαλιστές όταν πραγματοποιούσαν τούς πειραματισμούς τους αυτούς δέν είχαν λοιπόν διαβάσει άκόμη τίς περι όνειρου θεωρίες τού Φρόντ, άν και θά πρέπει νά υποθέσει κανείς ότι είχαν ήδη μιά θολή γνώση τους, από άρθρα ή προφορικά, πάντως έμμεσα. Ωστόσο είναι άπορίας άξιο τό ότι ό Μπρετόν έπιδαψίλευε τήν εϋνοιά του σέ δύο μεγάλους έρευνητές τού όνειρου τού 19ου αιώνα πού και οι δύο τους έμπεριέχονται στη βιβλιογραφία της πρώτης έκδοσης τού *Die Traumdeutung* (1900)¹¹ τού Φρόντ: Πρόκειται γιά τόν Α. Μαury πού στο βιβλίο του *Le sommeil et les rêves* (1861) χρησιμοποιώντας σαν πειραματόζωο τόν έν αυτό του μελετάει με πάθος τούς «κώδικες» τού όνειρου με τη δική του «άμεση ένδοσκοπική μέθοδο». Κι άκόμη γιά τόν Hervey de Saint-Denis πού τό βιβλίο του *Les rêves et les moyens de les diriger* είχε πολύ έντυπωσιάσει όταν πρωτοκυκλοφόρησε στο Παρίσι τό 1867.

Πέρα και πριν από τήν εκδήλωση τών παραπάνω — ύποτιθέμενων — έκλεκτικών — πνευματικών συγγενειών, ό Μπρετόν, από τόν Όκτώβριο τού 1921 ήδη, έχει θέσει τόν δάκτυλο επί τών ήλων: Έχει έπισκεφθεί δηλαδή τόν Φρόντ στη Βιέννη, τού έχει αναπτύξει κάποιους από τούς όραματισμούς του, αλλά εκείνος τόν έχει εϋγενικά και διακριτικά άποπέμψει. Τό πώς

έβίωσε αυτή τή συνάντηση ό Μπρετόν (και ή, με μαεστρία συγκαλυμμένη, — περίπου — έπιθετικότητα του γιά τόν πατέρα της ψυχανάλυσης) διαφαίνεται στο άρθρο του *Interview du Prof. Freud*, πού δημοσίευσε στο τεϋχος τού Μαρτίου τού 1922 της *Litterature*.¹² Ό Μπρετόν θά πενήσει γιά άρκετά χρόνια αυτή τήν πρώτη του ματαίωση της σελήνης μέλιτος πού τήν όνειρευότανε έξικνουμένη μέχρι τό άπειρο, αλλά με μεγάλη διακριτικότητα δέν θά παραδώσει ποτέ τόν ύποτιθέμενο συνοδοιπόρο του σέ ίερακες πού καρδοκούν νά τόν άφανίσουν και παντοιοτρόπως θά τόν προστατεύει αλλά και θά τόν «παρενοχλεί» όπως μαρτυράει ή άλληλογραφία τους (τρεις επιστολές τόν Δεκέμβριο τού 1932)¹³ άποπειρώμενος πλαγιολόγους νά τόν πείσει γιά μιά Οίκομενική ή «Διεθνή» τού Όνειρου της Τέχνης και της Έπιστήμης. Οί άπόψεις τού Φρόντ γιά τούς ύπερρεαλιστές διαγράφονται, λίγα χρόνια άργότερα, αλλά άνάγλυφα και γλαφυρά σέ μιά έπιστολή του στον S. Zweig (20 Ιουλίου τού 1938). Γράφει: «Έφτανα στο σημείο νά θεωρώ τούς ύπερρεαλιστές, πού άπ' ό,τι φαίνεται με έχουν επιλέξει γιά Προστάτη τους Άγιο, γιά τέλεια τρελούς — ως πούμε κατά 95% (τρελούς) όπως λέμε γιά τό καθαρό οίνόπνευμα...».¹⁴

Άν οι ψυχοσυναλλαγές τού ύπερρεαλισμού με τήν ψυχανάλυση παρουσιάζονται θολές και άμφιθυμικές, (πάντοτε κατά τήν περίοδο 1920-1930) και χρήζουν μιás περαιτέρω ίχνηλατήσεως, πού στα πλαίσια τού παρόντος σημειώματος είναι άδύνατο νά γίνει, οι σχέσεις του με τήν ψυχιατρική είναι ξεκάθαρες και συνιστούν αυτό πού θά μπορούσα άφοβα νά άποκαλέσω μιά «avant - première» τού άντιψυχιατρικού λόγου, έτσι όπως αυτός διαμορφώθηκε τά τελευταία τριάντα χρόνια.

Θά ήταν λάθος νά υποστήριζε κανείς ότι οι ύπερρεαλιστές δέν χάνουν εϋκαιρία νά «έξεμοϋν» τήν ψυχιατρική σαν πρακτική καταπίεσης μόνο και μόνο γιατί

6. *Η Evolution Psychiatrique*. τό έγκυρότερο ίσως γαλλικό ψυχιατρικό περιοδικό πού μέχρι και σήμερα εκδίδεται, έπιφύλαξε θερμή ύποδοχή στους ύπερρεαλιστές και δημοσίευσε στο 1ο τεϋχος του (1925) ένα εκτενές άπόσπασμα από τό πρώτο *Μανιφέστο* τού Μπρετόν.

7. Τό βιβλίο αυτό (*Zur Psychopathologie des Alltagslebens*) είχε ήδη γραφεί από τόν Φρόντ και εκδοθεί στα γερμανικά από τό 1901!

8. Με τόν τίτλο αυτό κυκλοφόρησε μεταφρασμένο από τόν I. Meyerson τό κλασικό βιβλίο τού Φρόντ *Die Traumdeutung* («Η Έρμηνευτική τών Όνειρων») πού ή πρώτη του έκδοση στα γερμανικά χρονολογείται από τό 1900.

9. Μιά χαριτωμένη περιγραφή τών — ως τά όνομάσω — «happenings» αυτών μπορεί νά βρει κανείς στο Κεφ. «Entrée des mediums» στο *Les Pas Perdus...* όπ. π. Έκει ό Μπρετόν μάς έξομολογείται ότι ό Έλνάρ, ό Έρνστ και ό ίδιος, παρά τίς φιλότιμες προσπάθειες πού κατέβαλαν, δέν τά κατάφεραν νά ύπνωτισθούν.

10. Ό Dr. R. Held στο βιβλίο του *L'oeil du psychanalyste. Surrealisme et Surrealite*. Ed. Payot, Paris 1973, σημειώνει ότι έννας σχετικά μεγάλος αριθμός ύπερρεαλιστών αυτοκτόνησαν άμεσα ή έμμεσα. Στους άμεσα αυτοκτονήσαντες συμπεριλαμβάνει τούς Ρουσέλ, Ριγκώ, Κρεβέλ, Άρσίλ Γκορκί, Όσκαρ Ντομίνγκεζ κ.λπ.

11. Καί γαλλική μετάφραση *L'interpretation des rêves*, trad. I. Meyerson, πρόσφατη έκδοση «Augmentée et entièrement révisée par. D. Berger», Ed. P.U.F., Paris 1976.

12. Τό άρθρο έμπεριέχεται και στη συλλογή *Les pas perdus...* όπ. π., σελ. 99-100.

13. Δέξ: Α. Breton, «Les vases communicants», Ed. Gallimard, Paris 1955, σελ. 173-180.

14. Δέξ: S. Freud, *Correspondance*. (1873-1939), Ed. Gallimard, Paris, 1966, σελ. 490.

αυτή έγγραφεται στην πληθώρα των εξωκαλλιτεχνικών πολιτικών, κοινωνικών κ.λπ. κινητοποιήσεων και αντιθέσεων τους. Γιατί από τη μία μεριά ο Άραγκόν και κυρίως ο Μπρετόν, γιατροί και οι δύο και πρωτοπόροι του κινήματος, έχουν βιώσει τις συνθήκες των ασύλων της εποχής και έχουν διαμορφώσει μία ιδιαίτερη ευαισθησία για την καταπίεση που υφίστανται οι έγκλειστοι σ' αυτά και από την άλλη μεριά η έκρηξη των υπερρεαλιστών προς τον Κόσμο (μέ τη συνέργεια φυσικά και άλλων καθοριστικών παραγόντων) τους οδηγεί σε ήθελιμένες ή άθελιτες έκστασιακές απογειώσεις που συχνά έρωτοτροπούν με τα όρια του φυσιολογικού ή και με το θάνατο.

Είναι γνωστά τα όσα θαυμάσια ο Μπρετόν καθολογεί στο πρώτο μανιφέστο του (1924), ότι δηλαδή οι τρελοί «είναι άτομα μιάς τρομερά ευσυνείδητης τιμότητας και πού ή άγνότητά τους δεν έχει ίση εκτός από τη δική μου...» (του) ή ότι «δέν είναι ό φόβος της τρέλας πού θά μάς πιέσει ν' αφήσουμε μεσίτια τή σημαία της φαντασίας...»¹⁵ κ.λπ., όμως έδω θά περιοριστούμε νά αναφερθούμε παρενθετικά και παραθετικά σέ δύο από τά λιγότερο γνωστά αντιψυχιατρικά υπερρεαλιστικά κείμενα:

α) Στην άνοικτη έπιστολή πού οι υπερρεαλιστές απευθύνουν στους Διευθυντές - Γιατρούς των «ασύλων των τρελών» στην *Revolution Surrealiste* στο τεύχος του Άπριλιού του 1925.¹⁶ Στο κείμενο αυτό τίθεται σέ άμφισβήτηση και ή έπιστημονική (άλλά και ή όποια) άξια της ψυχιατρικής και — τουλάχιστον ως ένα μεγάλο βαθμό ή τρέλα σάν ψυχοπαθολογική όντότητα και τό ψυχιατρείο — κυρίως αυτό! — πού «μέ τήν κάλυψη της Έπιστήμης και της Δικαιοσύνης δέν διαφέρει σέ τίποτα από... μιά φυλακή ή ένα κάτεργο». Οι τρελοί παρουσιάζονται σάν τά κατ' έξοχήν ξεμοναχισμένα θύματα μιάς «κοινωνικής δικτατορίας» και ταυτόχρονα διακηρύσσεται ή άπόλυτη νομιμότητα του νά συλλαμβάνουν μέ τό δικό τους τρόπο τήν πραγματικότητα και νά ενεργούν άνάλογα.

β) Τό 1928 είναι ή χρονιά πού κυκλοφορεί ή *Nadja* του Μπρετόν στην όποια, ούτε λίγο ούτε πολύ, συνιστάται στόν κάθε έγκλειστο τρελό νά έπωφελείται από μιά ύφεση του παραληρήματός του για νά δολοφονήσει έν ψυχρώ τό γιατρό — κατά προτίμηση — και νά βρει έτσι τήν ήσυχία του σ' ένα θάλαμο άπομόνωσης. Οι ψυχίατροι της εποχής άντιδρούν βίαια στό κομάτι αυτό της *Nadja*. Έτσι στή συνεδρία της 28ης Όκτωβρίου 1929 της υπερέγκυρης — και τότε και σήμερα — "Société Medico - Psychologique" ό Dr. de Clerambault διαμαρτύρεται για τή συκοφαντική δυσφήμιση του επαγγέλματος και παρατηρεί πώς «θά 'ταν δίκαιο οι Άρχές πού μάς διορίζουν νά μάς προστατεύουν...» ενώ ό Dr. Abely, ώρυσόμενος, άπαιτεί νά άσκηθεί ποινική δίωξη έναντίον του Μπρετόν γιατί «ξεπέρασε τά όρια της κοσμιότητας!...».¹⁷

Ό Μπρετόν θά άνταπαντήσει στους ψυχιάτρους της "Société Medico - Psychologique" μέ τό γνωστό έπιμελημένα βίαιο και καταγιστικό του ύφος σέ ένα άρθρο - αντιψυχιατρικό ντοκουμέντο πού δημοσιεύτηκε τό 1930 μέ τόν τίτλο: «'Η ψυχιατρική μπροστά στόν Έπερρεαλισμό».¹⁸ Είναι αξιοπρόσεκτο τό πόσο ξεκάθαρα έπισημαίνεται στό κείμενο αυτό ό κοινωνικός ρόλος του ψυχιατρείου πού ως χώρος άπομόνωσης και έξοβελισμού δέν άποτελεί παρά μιά έναλλακτική λύση, ένα ύποκατάστατο της φυλακής και έπομένως μέσα από μιά τέτοια θεώρηση ή ψυχιατρική δέν είναι παρά όμογάλακτη άδελφή της όποιας καταπιεστικής πρακτικής, πού τό σύστημα μετέρχεται για νά άπαλλαγεί από τους κάθε λογής ένοχλητικούς, άντιφρονούντες, «κοινωνικοπαθητικούς» κ.λπ. 'Η άντεπίθεση του

Μπρετόν έναντίον της "Société Medico - Psychologique" κορυφώνεται κάποιες στιγμές μέ λόγους βίαιους και γρονθοκοπούντες όπως οι παρακάτω:

«Είναι φανερό ότι οι ψυχίατροι συνηθισμένοι νά μεταχειρίζονται τους τρελούς σάν σκυλιά, παραξενεύονται πού δέν τους παρέχεται τό δικαίωμα, άκόμη και έξω από τις κλινικές τους, νά τους έξοντώνουν».

Μετά άπ' αυτή τή — σχετικά — σχοινοτενή άλλά, νομίζω, άπαραίτητη είσαγωγή πού δέν φιλοδόχησε παρά νά παραθέσει έλάχιστες και στοιχειώδεις πληροφορίες για τήν παράλληλη πορεία των κινήματων του υπερρεαλισμού και της ψυχανάλυσης στή δεκαετία 1920-1930, θά επικεντρωθώ στην τριετία 1930-1933 πού χαρακτηρίζεται από μιά νέα άπόπειρα συνεύρεσης των δύο κινήματων, τή φορά αυτή στό χώρο σύλληψης βιώματος και έρμηνείας της «παράνοιας». Πρωταγωνιστές της συνάντησης αυτής ό Σαλβαντόρ Νταλί και ό Ζάκ Λακάν.

'Η χρήση του παραληρηματικού λόγου, ή μίμηση της βιωματικής έμπειρίας του τρελού, ή άνάπλαση και ή έπαναδόμηση κάποιων ιδιαιτέρως — καλλιτεχνικά — γενναιόδωρων εκφράσεων της τρέλας, μπορούν νά άποτελέσουν πηγές έμπνευσης άλλά και τελεσφόρες διαδικασίες δημιουργικής «υπερπραγμάτωσης», όπως άποφάνονται οι Π. Έλυάρ και Α. Μπρετόν και άποπειρώνται έμπρακτα νά καταδείξουν μέ τό κλασικό τους έργο *L'Immaculée Conception* (1930). Στο βιβλίο

15. A. Breton, *Μανιφέστα...* όπ. π.

16. "Lettre aux medecins - chefs des asiles des fous". *La Revolution Surrealiste*. No 3. 15 Avril. 1925. Τό ίδιο κείμενο και στα *Documents Surrealistes* του M. Nadeau. Ed. du Seuil. Paris 1948. σελ. 34-35.

17. Ann. Med. Psychologiques. 12e serie. tom II. Novembre 1929.

18. "La medecine mentale devant le surrealisme". Έμπεριέχεται και στή συλλογή κειμένων του Μπρετόν: *Point du jour*. N.R.F. 1934 και έπανέκδοση: Ed. "Idées" Gallimard. Paris 1970. σελ. 88-93.

Jacques Lacan

Γιώργος Σαραντόγλου

αυτό οι δύο συγγραφείς, με άφετηρία τη γνωστή τους συμπτωματολογία μίας νοσολογικής οντότητας (π.χ. μανία, σχιζοφρένεια, παρερμηνευτικό παραλήρημα κ.λπ.) αναπλάθουν την ιδιαιτερότητα του ψυχοπαθολογικού λόγου που ξεκινάει από την παραδοξολογία, τους νεολογισμούς ή τὰ ασύνδετα ή ασυνάρτητα λεκτικά σχήματα και φτάνει μέχρι τη «σαλάτα λέξεων». Όλα αυτά βέβαια από «θέση ισχύος»: Ο υπερρεαλιστής είναι ένας αυτόδύτης που αφήνεται για λίγο να παρασυρθεί από τὰ υπόγεια ρεύματα του παραληρήματος, παρωδικά και φευγαλέα, και υπό την προϋπόθεση ότι πολύ σύντομα και εκ του ασφαλούς θα επανέλθει στην επιφάνεια, στην υπερπροστατευτική δηλαδή τρέχουσα φυσιολογικότητα, για να ιστορήσει τὰ θαυμάσια περιέργα έβρισε στο ταξίδι του αυτό στή χώρα των θαυμάτων, ως άλλη ενήλικη Άλίκη.

Τήν ίδια χρονιά (1930) που οι υπερρεαλιστές μελετούν τη συγγένεια της «αυτόματης γραφής» με τον ψυχοπαθολογικό λόγο, ο Νταλί προτείνει έναν πρώτο όρισμό της «παρανοϊκής - κριτικής μεθόδου» του (*methode paranoiaque - critique*) που είναι ο παρακάτω:

«Αυθόρμητη μέθοδος της έξωλογικής γνώσης, θεμελιωμένη στην έρμηνευτική - κριτική συσχέτιση των παραληρηματικών φαινομένων.»¹⁹

Αν αποδεχτούμε ώστόσο μία μαρτυρία του Μάξ Έρνστ (Μάιος του 1933 στο περιοδικό *Ο υπερρεαλισμός στην ύπηρεσία της επανάστασης* — S.A.S.D.L.R. — Νο 6)²⁰ ή «παρανοϊκή εικόνα» ή η «πολλαπλή εικόνα» έχουν προϋπάρξει του όρισμού του Νταλί σε υπερρεαλιστικές δημιουργίες όπως collages κ.λπ.

Ο Νταλί δέν κρύβει τη γοητεία που έξασκει επάνω του ή παράνοια «ή όποια χρησιμοποιώντας στοιχεία από τον έξωτερικό (πραγματικό) κόσμο κατασκευάζει την έμμομη (έξωπραγματική) της ιδέα, με τη συναρπαστική ιδιαιτερότητα να επιδιώκει να καταστήσει την πραγματικότητα της ιδέας αυτής έγκυρη και για τούς άλλους. Η πραγματικότητα του έξω κόσμου χρησιμεύει σαν εικονογράφηση και απόδειξη και τίθεται στην ύπηρεσία της πραγματικότητας του μυαλού μας» (1930).²¹

Ο Λακάν ενδιαφέρεται για την παράνοια τουλάχιστον από τό 1931, χρονιά που δημοσιεύει τό άρθρο του «Περί της δομής των παρανοϊκών ψυχώσεων» (Ιούλιος)²² και τη μελέτη του για τις διαταραχές του γραπτού λόγου σε μία παρανοϊκή του άρρωστη με τίτλο «Έμπνευσμένα γραπτά: Σχιζογραφία» (Δεκέμβριος).²³ Στή διδακτορική του διατριβή (1932)²⁴ υποστηρίζει ότι ή παράνοια μπορεί να έμφανιστεί σε «καθαρό ούρανό» σαν αντίδραση σε κάποιο ψυχοτραυματικό γεγονός και έτσι τίθεται δυναμικά αντιμετώπος με τούς θεωρητικούς της αναγκαιότητας ύπαρξης μίας παρανοϊκής προδιάθεσης, αλλά και σ' εκείνους που υποστήριζαν ότι ή παράνοια έπισυμβαίνει πάνω σ' έναν προϋπάρχοντα παραληρηματικό πυρήνα και ότι άποτελεί μία από τις εκφάνσεις του ψυχοδιανοητικού αυτοματισμού. Άπλουστερα, ο Λακάν πρωτοτυπεί κατά τό ότι άποδέχεται ότι δέν μπορεί έπ' ούδενι κανείς να συλλάβει και να έρμηνεύσει την παράνοια άν δέν την αντιμετώπισει σαν μία άπαντητική διαδικασία σε κάποιες, άν όχι άπαραίτητα επώδυνες, πάντως καθοριστικές βιοματικές έμπειρίες.

Στό δεύτερο από τὰ δύο προαναφερθέντα άρθρα του ο Λακάν, μέσα από τις δικές του κλινικές έμπειρίες και τη φροϋδική ψυχαναλυτική θεωρία, συναντάει τούς υπερρεαλιστές άκριβώς στην καρδιά της γλώσσας. Φαίνεται ότι οι υπερρεαλιστικές αναζητήσεις του είναι γνωστές κι άκόμη, σύμφωνα με άξιόπιστες μαρτυρίες,²⁵ ήταν από τό 1930 αναγνώστης του *Υπερρεα-*

λισμού στην ύπηρεσία της επανάστασης. Στό άρθρο του λοιπόν αυτό, ο Λακάν, άφου παραπέμπει σε τρία υπερρεαλιστικά βιβλία (τό *Μανιφέστο* τό *Immaculée Conception* και στά *152 Proverbes mis au goût du jour* των Περέ και Έλυάρ,²⁶ σημειώνει ότι τὰ κείμενα των παρανοϊκών άρρώστων του φτάνουν συχνά τὰ έπίπεδα μίας «γνήσιας ποιητικής τέχνης» και δέν παραλείπει να ύπογραμμίσει:

«Μας είναι άδύνατο να μη σημειώσουμε την άξιόλογη ποιητική άξια που έχουν, παρά τις κάποιες άτέλειές τους, μερικά από τὰ κείμενα (των παρανοϊκών)».

Η «ψευδο-ασυναρτησία» της σχιζογραφίας προέρχεται — κατά Λακάν — από τις διαδικασίες συμπύκνωσης ή «συγχώνευσης» των εικόνων ή από τη μετάθεσή τους ή τέλος από τό φαινόμενο της προβολής — στοιχεία που συναντώνται και στο όνειρο.

Ο Λακάν, στο ίδιο πάντοτε κείμενο, έπισημαίνει και τη συγγένεια της σχιζογραφίας με την «αυτόματη γραφή»: «Οι πειραματισμοί — γράφει — που έγιναν από κάποιους συγγραφείς πάνω σ' έναν τρόπο γραφής τον όποιο άποκαλούν υπερ-ρεαλιστικό και του όποιου πολύ έπιστημονικά ανέλυσαν τη μέθοδο, δείχνουν ως ποιοό βαθμό άξιοσημείωτης άυτονομίας μπορούν να

19. Ο όρισμός αυτός ύπάρχει στο ποίημα του S. Dali: *La femme visible*, Editions Surrealistes, 1930.

20. «Ο υπερρεαλισμός στην ύπηρεσία της επανάστασης». (*Le surrealisme au service de la Revolution* — S.A.S.D.L.R.) από τὰ πιο μαχητικά περιοδικά του κινήματος, έκανε την εμφάνισή του τό 1930. Τό τελευταίο του διπλό τεύχος κυκλοφόρησε τό 1933 και άμέσως μετά ή σκυτάλη παραδόθηκε στο *Minotaure*.

21. Στο *La femme visible...* όπ. π.

22. "Structure des psychoses paranoiaques", in *Semaine des Hopitaux*, Juillet 1931, p. 437-445.

23. "Ecrits "inspirés": Schizographie", in *Ann. Médico-Psychologiques*, 1931, t. II, p. 508-522.

24. J. Lacan: *De la psychose paranoiaque dans ses rapports avec la personnalité*. Thèse pour le Doctorat en Medecine, Francois ed. Paris 1932 και επανέκδοση Ed. du Seuil, 1975.

25. Δέξ S. Alexandrian: *Le surrealisme et le reve*, Ed. Gallimard, Paris 1974, σελ. 67.

26. Editions Surrealistes, 1925.

φτάσουν οί γραφικοί αὐτοματισμοί, ἐπιτελούμενοι ἐν ἐργηγόρσει καὶ χωρὶς τῆ χρήσης τοῦ ὑπνωτισμοῦ».²⁷

Στό Νο 5 τοῦ S.A.S.D.L.R. (Μάιος τοῦ 1933) πλάι στό ἄρθρο τοῦ Νταλί "Les objets psycho-atmosphériques - anatomiques", ὁ Κρεβέλ σχολιάζει εὐμενῶς τὴ διατριβὴ τοῦ Λακάν σ' ἓνα ἄρθρο του μέ τίτλο "Notes en vue d' une psychodialectique". Ἡ «ψυχοδιαλεκτική μέθοδος» πού ἀπαιτεῖ ἀπό τοὺς ψυχαναλυτές ὁ Κρεβέλ εἶναι μιά σύζευξη τῆς φροϋδικῆς θεωρίας μέ τὴ χεγκελιανή διαλεκτική. Οἱ ὑπερρεαλιστές γενικά βρίσκονται ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ σέ μιά φάση κατά τὴν ὁποία ἀσκοῦν δριμύεια κριτική στὴν ὄλο καὶ περισσότερο ἀστικοποιούμενη καὶ ἀκαδημαϊκοποιούμενη ψυχανάλυση, στό δογματισμὸ καὶ στό λήμνασμά της. Ὁ Κρεβέλ ὑπογραμμίζει «τὴ διαλεκτικὴ ἀνικανότητα τῶν ψυχαναλυτῶν πού δέν τὰ κατάφεραν νά προχωρήσουν ἀπὸ τὸ εἰδικὸ στό γενικό, ἀπὸ τὸ γενικό στό εἰδικό, πού δέν μπόρεσαν νά κατανοήσουν ὅτι τὸ εἰδικὸ ἦταν ἐπίσης καὶ γενικό καὶ πὼς τὸ γενικό ἦταν ἐπίσης καὶ εἰδικό». Γράφει πῶς κάτω: «Ἡ συνείδηση θέση. Τὸ ἀσυνείδητο ἀντίθεση. Γιά πότε προβλέπεται ἡ σύνθεση;» διατυπώνοντας ταυτόχρονα καὶ τὴν ἐρώτηση -εὐχή: «Ποιὸς νέος ψυχαναλυτῆς θά πάρει τὸ λόγο;». Ἡ ἐκκλήση τοῦ Κρεβέλ ἀπευθύνεται βέβαια στὸν Λακάν. Στό βιογραφικὸ του σημείωμα συναντᾶμε τὴ θητεία του γιά ἓνα χρόνο (1927-1928) στὴν Κλινικὴ τοῦ Καθηγητῆ H. Claude πού τόσο παρωδεῖται ἀπὸ τὸ Μπρετόν στὴ *Nadja* του²⁸ κι ἀκόμη τὴ θητεία του πλάι στὸν G. de Clerambault (1928-1929) πού κι αὐτός, ὅπως εἶδαμε καὶ πῶς πάνω, εἶχε δεχτεῖ τὰ πυρὰ τοῦ Μπρετόν καὶ πού ἐπιπρόσθετα διέθετε τὸ «προνόμιο» νά κατέχει τὴ θέση τοῦ Διευθύνοντος - Ἰατροῦ στό ἰδιαίτερα ἀσυμπαθές «Εἰδικὸ Νοσηλευτήριό τῆς Ἀστυνομίας». Οἱ ὑπερρεαλιστές ὁστόσο ἀδιαφοροῦν ἐντελῶς γιά τὸ «ἀμαρτωλό» παρελθόν τοῦ Λακάν ἐνῶ ἐκτιμοῦν ἀπέραντα τὴν πρωτότυπη προσέγγιση πού κάνει σέ μιά ἀπὸ τίς σημαντικότερες ἐκφάνσεις τῆς καθολογίας τῆς φαντασίας.

Ἡ Ὁ Λακάν θά προσχωρήσει στό ὑπερρεαλιστικὸ κίνημα τὸ 1933 μέ «ἀναδόχους» τὸν Νταλί καὶ τὸν Κρεβέλ καὶ θά δημοσιεύσει δύο ἄρθρα του στό νεότευκτο πολυτελές (ἐπίσημο «ὄργανο» τοῦ ὑπερρεαλιστικοῦ κινήματος) περιοδικοῦ *Minotaure* τὸ ὁποῖο ἐκδίδει στό Παρίσι ὁ Ἐλβετός A. Σκιρά καὶ τοῦ ὁποῖου τὸ ἐξώφυλλο τοῦ πρώτου τεύχους του ἔχει φιλοτεχνήσει — ποιὸς ἄλλος; — ὁ Πάμπλο Πικάσο. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρῶτο τεύχος (Ἰούνιος 1933) τὸ ἄρθρο τοῦ Λακάν "Les problèmes du style et la conception psychiatrique des formes paranoïaques de l' experience" εἶναι τοποθετημένο ἀμέσως μετὰ τὴν «Παρανοϊκὴ - κριτικὴ ἐρμηνεία τῆς προσευχῆς τοῦ Millet» τοῦ Νταλί.

Ἡ Ὁ Λακάν θά κάνει μιά δημοσίευση ἀκόμη στό τεύχος 3-4 τοῦ *Minotaure* τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1933²⁹ καὶ εἶπαι θά ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὸ ὑπερρεαλιστικὸ προσκῆνιο γιά νά ἐπανεμφανιστεῖ δριμύτερος τρία χρόνια ἀργότερα — σάν «ἀμιγῆς» ψυχαναλυτῆς πιά — στό Συνέδριο τοῦ Marienbad (1936) μέ τὴν ἱστορικὴ πρώτη ἀνακοίνωσή του γιά τὸ (πασίγνωστο πλέον διεθνῶς) «*Στάδιο τοῦ καθρέφτη*».

Οἱ σχέσεις τοῦ Λακάν μέ τὸν Νταλί ἐμπεριέχουν δύο σκέλη: ἓνα ἀνεκδοτολογικὸ πού ἀφορᾶ τὴν περίφημη συνάντησή τους πού ἔλαβε χώρα στὶς ἀρχές τοῦ 1933: Στοιχεῖα γι' αὐτὴν μᾶς παρέχουν, περίπου λεπτομερῶς, μελετητές καὶ καταγραφεῖς τοῦ ὑπερρεαλιστικοῦ φαινομένου (π.χ. ὁ S. Alexandrian)³⁰ ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Σ. Νταλί. Τὸ ἄλλο — πολὺ πῶς οὐσιαστικὸ — σκέλος τῆς συνάντησης αὐτῆς πού ἀπασχόλησε ἀλλὰ καὶ θά ἀπασχολήσει πολὺ περισσότερο στὴ δεκαετία μας ψυ-

— JACQUES LACAN, 1927

χαναλυτές καὶ μελετητές τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ, ἔγκειται στό ἐρώτημα: «Ποιὸς ἐπηρέασε ποιόν;» στὶς κατοπινές ἀνεξάρτητες καὶ αὐτόνομες — ἢ περίπου — πορείες τους. Στό ἐρώτημα αὐτὸ θά προσπαθῶ κι ἐγὼ νά δώσω μιά — τὴ βραχύτερη δυνατὴ — ἀπάντηση μέσα στὰ ὄρια (ἀναγκαστικά περιορισμένα) τοῦ σημειώματός μου αὐτοῦ.

Ἡ Ὁ Νταλί δέχτηκε τὸν Λακάν στό ἀτελιέ του τῆς ὁδοῦ Γκωγκέ στό Παρίσι. Γράφει γιά τὴ συνάντηση αὐτή: «Πρὶν λίγο μοῦ τηλεφώνησε ἓνας ἀπὸ τοὺς πῶς ἐξυπνοὺς νέους ψυχίατρος. Εἶχε διαβάσει στό *Μινώταυρο* τὸ ἄρθρο μου γιά τοὺς «ἐσωτερους μηχανισμούς» τῆς παρανοϊκῆς δραστηριότητας». Μέ συχναίρει καὶ παραξενεύεται γιά τὴν ἀκρίβεια τῶν ἐπιστημονικῶν μου γνώσεων... θέλει νά με δεῖ γιά νά συζητήσουμε προσωπικά τὸ θέμα... Κατὰ βάθος εἶμαι κολακευμένος πού οἱ ἰδέες μου ἀξιολογήθηκαν μέ προσοχὴ σ' ἓναν ἐπιστημονικὸ κύκλο, ἰδέες πού ἀντιμετωπίζονται γενικά σάν παραδοξολογίες ἀκόμη κι ἀνάμεσα στοὺς φίλους μου τοὺς πλησιέστερους στὴ σουρρεαλιστικὴ ὁμάδα...

»Στὶς ἔξι ἀκριβῶς... μπαίνει ὁ Ζ. Λακάν κι ἀρχίζουμε μιά πολὺ πυκνὴ τεχνικὴ συζήτηση. Διαπιστώνουμε μέ ἀπορία πὼς οἱ ἀπόψεις μας εἶναι, γιά τοὺς ἴδιους λόγους, ἀντίθετες σέ καθοριστικὲς καὶ γενικά παραδεκτὲς θέσεις. Συζητᾶμε γιά δύο ὥρες μέσα σ' ἓναν πραγματικὸ διαλεκτικὸ σαματᾶ. Ὁ Ζ. Λακάν φεύγει μέ τὴν ὑπόσχεση νά διατηρήσουμε μιά τακτικὴ ἐπαφὴ γιά νά ἀνταλλάσσουμε τίς ἰδέες μας...»³¹

(Δέν ξέρω κατά πόσο ἀξιο ἀναφορᾶς θά πρέπει νά

27. J. Lacan: *Ecrits "inspirés"...* ὁπ. π.

28. A. Breton: "*Nadja*", N.R.F. 1928. ἐπανέκδοση Ed. Folio Gallimard, Paris 1964, σελ. 160-161.

29. *Motifs du crime paranoïaque: le crime des soeurs*, Papin. Ἐδῶ ὁ Lacan ἀναλύει μέσα ἀπὸ τίς περὶ «παρανοίας» θέσεις του ἓνα ἀπὸ τὰ συγκλονιστικότερα καὶ «εἰδεχθέστερα» ἐγκλήματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

30. S. Alexandrian: *Le surréalisme...* ὁπ. π., σελ. 67-68.

31. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ *La vie secrète de Salvador Dali*, Ed. Table Ronde, 1952 καὶ μεταφρ. στὰ ἑλληνικά: Κεφ. «Ἀνεκδοτι-

θεωρηθεῖ τό γεγονός ὅτι ὅλη αὐτή ἡ «υπερβατική» καί σοβαρότατη συνομιλία, διεξήχθη μέ τόν Νταλί νά ἔχει κολλημένο στήν ἄκρη τῆς μύτης του — πού ἄλλου; — ἕνα κομμάτι χαρτί τριῶν τετραγωνικῶν ἑκατοστῶν, πού γι' αὐτόν εἶχε πραγματικά μιά πολύ συγκεκριμένη χρησιμότητα λίγο πρὶν τήν ἀφιξη τοῦ ἐπισκέπτη του, καθὼς δούλευε πάνω σέ μιά χαλκογραφία καί πού κατὰ λάθος (;) εἶχε ξεχάσει νά ἀποκολλήσει...).

Ὁ Σ. Ἀλεξαντριάν (1974) γιγαντοποιεῖ τό χρέος τοῦ Λακάν στούς ὑπερρεαλιστές καί στή βραχύτατη σελήνη τοῦ μέλιτος πού διήλθε μαζί τους. Τοῦ καταμαρτυρεῖ ὅτι δέν ἀναφέρθηκε ποτέ στήν πρόσκληση - πρόκληση τοῦ Κρεβέλ νά διαμορφώσει μιά «ψυχοδιαλεκτική» πού νά συνενώνει κάτω ἀπό τήν ἴδια σημαία τόν φροῦδισμό καί τήν χεγκελιανή φαινομενολογία. «Ἡ θεωρία (τοῦ Λακάν) τοῦ ἀσυνείδητου πού εἶναι δομημένο σάν γλώσσα — γράφει ὁ Ἀλεξαντριάν —, ἡ ρητορική τοῦ φαντασιακοῦ του, ἡ σύλληψή του γιά τήν ἐπιθυμία, ἀντλήθηκαν ἀπό τή μεγάλη (ποιητική) πηγὴ διαφόρων γραπτῶν τοῦ Μπρετόν ὅπως τὸ "Message automatique", "L'Amour fou"... κ.λπ.». Ὁ Ἀλεξαντριάν μοιάζει νά θέλει νά ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Λακάν ἴσως ποτέ νά μὴν γινόταν ὁ ψυχαναλυτὴς τοῦ «διχασμένου ὑποκείμενου» ἢ τοῦ «σταδίου τοῦ καθρέφτη» ἂν δέν «φοιτοῦσε» ἔστω καί γιά λίγο στήν ὑπερρεαλιστικὴ σχολή. Φτάνει μάλιστα μέχρι τοῦ σημείου νά συστήσει στούς ἀπανταχοῦ τῆς γαλλικῆς ἐπικρατείας, πανεπιστημιακοὺς καί μὴ, νά ἀσχοληθοῦν κατεπειγόντως μέ τό θέμα τῆς «Ἐπιδράσεως τοῦ Νταλί στή σκέψη τοῦ Λακάν». ³²

Ἐπάρχει βέβαια καί ὁ ἄκρως ἀντιδιαμετρικός λόγος ἀπὸ τόν ἐκδότη τοῦ "Dali: oui", ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει — ἐνθέρμα καί αὐτός — ὅτι μόνο μετὰ τό 1933 καί ἀφοῦ ὁ Νταλί εἶχε διαβάσει τήν περί «παρανοίας» διατριβὴ τοῦ Λακάν ἐπινόησε τήν «παρανοϊκὴ - κριτικὴ μέθοδο» του τὴν ὁποία καί ἐξέθεσε οὐσιαστικά σέ δύο θεμελιώδη γραπτὰ του, τό 1933 καί τό 1935. ³³

Χωρὶς νά θέλω νά ὑποστηρίξω ὅτι δέν θά παρουσιάζε ἐνδιαφέρον — καί μεγάλο μάλιστα — τό νά προσπαθῆσαι κανεὶς νά ἐκμαιεύσει τίς λακανικές ἐπιδράσεις στό ἔργο τοῦ Νταλί καί πολὺ περισσότερο νά ἀπομονώσει καί νά μελετήσῃ τίς — πραγματικὲς ἐλάχιστες — ἀναφορές πού κάνει στὸν ὑπερρεαλισμὸ ὁ Λακάν στὰ γραπτὰ του ἢ στὰ «σεμινάρια» του, νά ἐρευνῆσει ἐνδεχομένως τό γιατί ὁ Λακάν παρουσιάζεται τόσο φειδωλὸς καί «ἀμνήμων» μῆς ἴσως καθοριστικῆς γιά τήν πορεία του συνεύρεσης καί ἐμπειρίας κι ἀκόμη τό ἂν ὀφείλει κάτι τό στυλ τῆς ἐκφορᾶς τῶν θεω-

ριῶν του στὶς ὑπερρεαλιστικὲς γλωσσικὲς ἀκροβασίες, χωρὶς λοιπὸν νά θέλω νά ὑποστηρίξω ὅτι τό θέμα δέν παραμένει ἀνοιχτό — ὀρθάνοιχτο μάλιστα κι ἀληθινὴ πρόκληση γιά «λακανικούς» καί «νταλικούς» — παρ' ὅλα αὐτὰ ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι αὐτὴ ἡ διεκκυστὶδα μεταξύ ψυχαναλυτῶν καί εἰκαστικῶν ἢ μὴ «ὑπερρεαλιστολόγων» δέν συνιστᾷ στήν οὐσία τῆς παρὰ ἕνα ψευδο-πρόβλημα.

Κι ὁ ἴδιος ὁ Νταλί, ὅταν ἀποδίδει τίς δέουσες τιμὲς στὸν Λακάν σ' ἕνα κείμενό του πού πρόσφατα (1973) εἶναι ἐνρύτερα γνωστὸ, γράφει:

«Ἡ ψυχιατρικὴ, πρὶν ἀπὸ τόν Λακάν, διέπραττε ἕνα χονδροειδὲς σφάλμα μέ τό νά ὑποστηρίξει ὅτι ἡ συστηματοποίηση τοῦ παρανοϊκοῦ παραληρήματος διαμορφωνόταν ἐκ τῶν ὑστέρων καί ὅτι τό φαινόμενο αὐτό θά ἔπρεπε νά ἐντάσσεται στὶς περιπτώσεις τῆς «λογικῆς τρέλας». Ὁ Λακάν ἐδειξε τό ἀντίθετο: τό παραληρήμα εἶναι αὐτὸ καθεαυτὸ μιά συστηματοποίηση. Ἄναφύεται συστηματοποιημένο, ἐνεργὸ στοιχεῖο, ἀποφασισμένο νά προσανατολίσει, νά ἔλξει τήν πραγματικότητα πρὸς τὴ δυναμικὴ του... Τό παρανοϊκὸ παραληρήμα ἀποφαίνεται καί κυριεῖται. Ἡ ὑπερρεαλιστικὴ πράξη, αὐτὴ κατορθώνει νά κάνει τό ὄνειρο καί τόν αὐτοματισμὸ νά περάσουν μέσα στό συγκεκριμένο. Τό παρανοϊκὸ παραληρήμα εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὑπερρεαλιστικὴ οὐσία πού ἀρκεῖται στήν δική της δύναμη». ³⁴

Τό κείμενο αὐτό δέν εἶναι μόνο ἀποκαλυπτικὸ γιά τό πὼς ὁ Νταλί καταλάβαινε τὴ σχέση τῆς παράνοιας μέ τὴν ὑπερρεαλιστικὴ δημιουργία ἀλλὰ ἀποδεικνύει μέ τόν πιὸ κατηγορηματικὸ τρόπο ὅτι ὁ ζωγράφος στήν οὐσία οὐδέποτε ἔψαξε γιά «ἐπιστημονικὲς ἀποδείξεις» πού νά ἐνισχύουν τὴν ἀνακάλυψή του τῆς «παρανοϊκῆς - κριτικῆς μεθόδου».

Ὁ καθένας ἐντέλει, συμφωνα μέ τίς ἐπιθυμίες του μπορεῖ νά μεταμορφώσει τόν Λακάν σέ νόθο "object surrealiste" ἢ πάλι νά ὑποθέσει ὅτι οἱ ὑπερρεαλιστές καί ὁ Νταλί ἐτράφησαν ἀπὸ τὰ ψιχία πού τοὺς διέθεσε ὁ ταλαντούχος ψυχαναλυτὴς. Στήν οὐσία ὁμοῦς ἐκεῖνο πού συνάγεται ἀβίαστα εἶναι ἡ διαπίστωση μῆς σύμπτωσης κάποιων καλλιτεχνικῶν καί διανοητικῶν ἀνησυχιῶν καί ἐνασχολήσεων σέ μιά δεδομένη καί ἰδιαζόντως γόνιμη ἱστορικὴ στιγμή: Μιά ἀπόπειρα γεφύρωσης τοῦ χάσματος ἀνάμεσα στό λογικὸ καί στό μὴ λογικὸ ἐπιχειρεῖται, μιά προσπάθεια μίκρυνσης τῆς ἀπόστασης πού μέχρι τότε χωρίζε τό φυσιολογικὸ ἀπὸ τό ψυχοπαθολογικὸ ἐγκαθιδρύεται, μιά καινούρια μέθοδος θέασης καί ἐρμηνείας τῶν ψυχικῶν διαδικασιῶν ἀναδύεται, καί ὅλα αὐτὰ εἶναι φυσικὸ νά ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ ἀνάλογους τρόπους καί δρόμους καί στὸν εἰκαστικὸ χῶρο, καί στή λογοτεχνία ἀλλὰ καί στὸν χῶρο τῆς χαρισματικῆς ψυχανάλυσης.

κὴ Ἀυτοπροσωπογραφία» τοῦ βιβλίου Σαλβαντόρ Νταλί: *Παρανοϊκο-Κριτικὴ*, μεταφρ. Α. Σφακιανᾶκης, γλῶσσα ἐπιμ. Α. Ζήρας, Ἐκδ. Αἰγόκερος 1981, σελ. 21-22. (Ἐκτός ἀπὸ τό κείμενο αὐτό στό ὁποῖο ἀντιγράφω τὴ μετάφραση τοῦ Σφακιανᾶκη καί δύο ἀκόμη μικρὲς φράσεις ἀπὸ τό «Μανιφέστο» τοῦ Breton στὶς ὁποῖες ἀκολουθῶ κατὰ λέξη τὴ μετάφραση τῆς Ε. Μοσχονᾶ, γιά ὅλες τίς ὑπόλοιπες μεταφορὲς γαλλικῶν κειμένων στὰ ἑλληνικὰ εἶμαι ἀποκλειστικά καί μόνο ἐγὼ ὑπεύθυνος).

32. S. Alexandrian: *Le surrealisme...* ὄπ. π.

33. Στὸ "Avertissement", σημειώσεις τοῦ ἐκδότη τοῦ *Dali: oui*, συλλογὴ ἀπὸ ἄρθρα τοῦ Νταλί μεταξὺ τῶν ὁποίων καί τὰ δύο, ἀπὸ τόν ἐκδότη ἐκτιμώμενα ὡς σημαντικότερα, γιά τό θέμα τῆς «παρανοϊκῆς - κριτικῆς» μεθόδου, δηλαδή: "Nouvelles considerations générales sur le mecanisme du phénomène paranoïaque du point de vue surrealiste (*Minotaure*, No 1, 1933) καί "La conquête de l'irrationnel" (Ed. Surrealistes, Paris 1935). Τό *Dali: oui* ἐκδόθηκε στό Παρίσι τό 1971 ἀπὸ τίς ἐκδόσεις Denoël.

34. S. Dalí, *Comment on devient Dalí*. Κεφ. "Comment devenir paranoïa-critique", Ed. Laffont, Paris, 1973.

ΚΑΒΑΦΗΣ ΚΑΙ ΜΠΡΑΟΥΝΙΝ

Edmund Keeley

Μετάφραση του Άρη Μπερλή

Τό θέμα τῶν ἐπιρροῶν στή λογοτεχνία ταλαιπωρεῖ τή νεότερη κριτική σάν ἀνεπιθύμητος ἐπισκέπτης καί σάν «ξένη φορτική», ὅπως θά ἔλεγε ὁ Καβάφης. Ὁ Ἀμερικανός κριτικός Χάρολντ Μπλούμ παρατηρεῖ πῶς τό λογοτεχνικό ἐγχείρημα μπορεῖ νά εἶναι, πρῶτα, προϊόν ἀνησυχίας τοῦ μαθητευόμενου συγγραφέα — μιᾶς ἀνησυχίας πού ἀφορᾷ τίς ἐπιρροές τῶν προκατόχων του — καί, δεύτερον, τῆς ἐπακόλουθης προσπάθειάς του νά ἀποτινάξει αὐτές τίς ἐπιρροές γιά νά βρεῖ τήν προσωπική του φωνή. Ἄλλοι κριτικοί βλέπουν τή θέση τοῦ Μπλούμ σάν τό τελικό ἀδιέξοδο μιᾶς μακρᾶς ἀκαδημαϊκῆς ψύχωσης πού ἀφορᾷ τίς ἐπιδράσεις τοῦ ἐνός συγγραφέως πάνω στόν ἄλλον — μιᾶ ψύχωση πού ἐντάθηκε ὅταν, μετά τό 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο, δημιουργήθηκε ὁ κλάδος τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν πού ὀνομάζουμε Συγκριτική Λογοτεχνία. Προσωπικά, παρασύρθηκα, ὅταν ἤμουν τελειόφοιτος στήν Ὁξφόρδη, σ' αὐτό τό κυνήγι τοῦ θησαυροῦ τῶν ἐπιρροῶν καί, χωρίς καλά καλά νά καταλαβαίνω τό σκοπό αὐτοῦ τοῦ κυνηγιοῦ, ἀφοσιώθηκα ἐνθουσιώδης στήν ἀναζήτηση ἀγγλοαμερικανικῶν πηγῶν στήν ποίηση τοῦ Καβάφη καί τοῦ Σεφέρη. Διαπιστώνω τώρα πῶς θά μπορούσα νά ἦχω ξοδέψει τό χρόνο μου ἐπωφελέστερα ἂν εἶχα προσπαθήσει νά δείξω τί ἀκριβῶς εἶναι αὐτό πού διακρίνει τόν Καβάφη ἀπό τούς Ἀγγλοαμερικανούς προκατόχους του, καί τί εἶναι ἐκεῖνο πού ξεχωρίζει τόν Σεφέρη ἀπό τόν Ἑλιοτ. Ἄν τό ἔχα κάνει, θά ἔφταναι ἴσως πιό κοντά στόν προσδιορισμό τῆς ἰδιαίτερης — καί κατά κάποιον τρόπο μοναδικῆς — ζωντάνιας πού χαρακτηρίζει τό ὄριμο ἔργο καί τῶν δύο αὐτῶν ποιητῶν.

Προσεγγίζω, λοιπόν, τό πρόβλημα τῆς σχέσης Καβάφη-Μπράουνιν μ' αὐτή τήν ἀναθεωρητική διάθεση. Ὅταν γιά πρώτη φορά ἀσχολήθηκα μέ τό πρόβλημα, ἐδῶ καί πάνω ἀπό 30 χρόνια, διαπίστωσα πῶς ἡ συγγένεια πού ξνιωθα πῶς ὑπῆρχε ἀνάμεσα στούς δύο ποιητές κάθε ἄλλο παρά ἦταν μιᾶ πρωτότυπη ἀνακάλυψη· στήν πραγματικότητα, τήν ἐποχὴ ἐκεῖνη (τό 1950), τό πρόβλημα εἶχε ἤδη τή μικρή του ἱστορία: μιᾶ διαμάχη πού ἄρχισε μέ τίς παρατηρήσεις τοῦ Γλαύκου Ἀλιθέρησ στο βιβλίο του *Τό πρόβλημα τοῦ Καβάφη*, πού ἐκδόθηκε στήν Ἀλεξάνδρεια τό 1934. Νά λοιπόν πῶς σκιαγράφησα τή διαμάχη γιά τό θέμα — κι ἐδῶ θά ἔθελα νά σᾶς διαβάσω ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τήν ἀνέκδοτη διδακτορική μου διατριβή στήν Ὁξφόρδη, ὅπου οἱ νεανικές μου προκαταλήψεις καί ἡ ἐμμονή μου νά ἀποδείξω τίς ἐπιδράσεις νομίζω πῶς εἶναι φανερές στόν τρόπο πού παρουσίασα τό θέμα.

«Ἡ διαμάχη γιά τίς ἐπιρροές τοῦ Μπράουνιν στόν Καβάφη ἄρχισε μέ τίς παρατηρήσεις τοῦ Γλαύκου Ἀλιθέρησ πῶς ἡ καθαφική ποίηση «πέρασε στήν παρακμή ἀπό μίμηση», ἰδιαίτερα μίμηση τοῦ

Μπράουνιν. Ὁ Ἀλιθέρησ δέν τεκμηρίωσε τό συμπέρασμά του μέ ἀποδεικτικά στοιχεία, δέν προσκόμισε μαρτυρία μέσα ἀπ' τά ἴδια τά ποιήματα. Τό μόνο πού ἔκανε ἦταν νά παραθέσει μετάφρασή του τοῦ ποιήματος «Πρῶτος» τοῦ Μπράουνιν (ἐνός ἀφηγηματικοῦ ποιήματος), χωρίς σχόλια, ὑπονοώντας προφανῶς πῶς ἡ μίμηση καί τό ἐπικριτικό συμπέρασμά του ἦσαν τόσο ὀλοφάνερα πού κάθε περαιτέρω σχολιασμός περιττεῖ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς δέν εἶναι καθόλου ὀλοφάνερα. Παρόλο πού τό ποίημα ἔχει σχέση μέ τόν Καβάφη, ἀπό πολλές πλευρές, (πού, πρέπει νά σημειώσω, οὔτε μιᾶ δέ θίγεται ἀπό τόν Ἀλιθέρησ), ὥστόσο δέν εἶναι δραματικός μόνολογος, ἡ φόρμα δηλαδή ὅπου ἡ σχέση Καβάφη-Μπράουνιν εἶναι ἡ πιό στενή· ἀκόμη, τό ποίημα δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ σάν μοναδική βάση γιά νά κριθεῖ ἡ φύση καί ἡ ἔκταση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Μπράουνιν, κι ἂν ἀκόμη ἐξεταστεῖ πιό προσεκτικά ἀπ' ὅσο τό ἐξετάζει ὁ Ἀλιθέρησ.

Γενικά, ἡ κριτική τοῦ Ἀλιθέρησ δείχνει πῶς κάτι κατάλαβε, ἀλλά ἡ ἀνεπάρκειά του ἀτυχῶς ὀδήγησε ἄλλους κριτικούς σέ μιᾶ ἀρνητική στάση ἀπέναντι στό πρόβλημα. Ὁ Περίδης, γιά παράδειγμα, τό ἀπορρίπτει μέ τό σχόλιο «Νομίζω πῶς ὁ Ἀλιθέρησ δέν ἔπαισε κανένα». Ἐνα πιό ἐκτεταμένο, ἀλλά ὄχι καί πολύ οὐσιωδέστερο, σχόλιο βρίσκουμε στό *Πρόσωπα καί τά κείμενα* τοῦ I.M. Παναγιωτόπουλου: «Συμβαίνει ἀπό καιρό σέ καιρό νά ἦχω κάμει κι ἄν κάποιον πλατύτερη γνωριμία μέ τό ἔργο τοῦ Μπράουνιν καί ὁμολογῶ πῶς ποτέ δέν μοῦ πέρασε ἀπ' τό νοῦ νά σχετίσω τό ἔργο τοῦτο μέ τήν ποίηση τοῦ Καβάφη. Ἄπορῶ μάλιστα πῶς ἄνθρωπος τόσο ἀγγλομαθημένος σάν τόν φίλο Γλαύκο Ἀλιθέρησ μπόρεσε μέ τέτοια ἐπιμονή νά σταθεῖ σέ μερικές μονάχα ὁμοιότητες καί νά μήν κοιτάξει βαθύτερα» Ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ Παναγιωτόπουλος διστάζει νά κοιτάξει βαθύτερα καί συμπεραίνει μέ τήν πολύ γενική παρατήρηση: «Ὅστόσο, ἡ σύγκριση μέ τόν Μπράουνιν ἀφήνει καί κάποιον ὀφελίμο κατάλοιπο στό χέρι μας: μᾶς δείχνει σέ ποιά περίπου ὁμάδα ποιητῶν πρέπει ν' ἀναζητήσουμε τόν Καβάφη». Ὁ Τίμος Μαλάνος ἀπορρίπτει εὐστοχα τόν ἰσχυρισμό τοῦ Ἀλιθέρησ πῶς ὁ Καβάφης βρῆκε τήν ὄριμη ἐκφραστική του ξαναδιαβάζοντας τά ποιήματα τοῦ Μπράουνιν ὅταν πέθανε ὁ Ἄγγλος ποιητής· λέει, ἀκόμη, πῶς τήν ἐπίδραση τοῦ Μπράουνιν, «ἂν θέλουμε νά μήν τήν ἀποκλείσουμε ἐντελῶς», θά τή βροῦμε ἴσως σέ «ἐξωτερικά» στοιχεία, ὅπως οἱ παρενθέσεις, οἱ ὁμοιοκαταληξίες του, καί «ἴσως ἴσως μερικές ἰδιοτροπίες στή διατύπωση». Ὁ

Γιώργος Σεφέρης δέχεται την ανασκευή της θέσης του 'Αλιθέρησ που επιχειρεί ο Μαλάνος, και, πολύ βιαστικά, απορρίπτει την έπιρροή Μπράουνιν με τη φράση: «Μου είναι δλωσδιόλου αδύνατο να φανταστώ ποιά συγγένεια μπορεί να έχει ο άνθρωπος που έχτισε τό έργο του λέξη πρὸς λέξη και ὁ ρωμαλέος Ἕλληνας πού μεταχειρίζοτανε τή γλώσσα, καθώς είπαν, σάν τό σιδερένιο ραβδί πού τό λυγίζει και τό μπερδεύει ὁ επαγγελματίας ἀθλητής για να κάμει ἐπίδειξη τῆς δυνάμῆς του». Ὁ Ρόμπερτ Λίντελ ἰσχυρίζεται πὸς ὁ Μπράουνιν, ὅπως και οἱ συμβολιστές, μπορεί να διδάζε τον Καβάφη τόν τρόπο να πείσ ἰστορία.

Ἴσως τό πῶ εὔστοχο σχόλιο διατυπώθηκε ἀπό τόν C.G. Tagelli, ὁ ὁποῖος δέχεται τή θέση τοῦ Μαλάνου, ἀλλά, συνάμα, φέρνει τόν παραλληλισμό πού ἐπιχείρησε ὁ Ἄλιθέρης ἕνα βῆμα πῶ πέρα (κι αὐτό είναι στήν οὐσία τό πρῶτο βῆμα), προτείνοντας τή σύγκριση τῶν ποιημάτων «Πρῶτος» τοῦ Μπράουνιν και «Ὁροφέρης» τοῦ Καβάφη. Συμπεραίνει πὸς οἱ διαφορές ἀνάμεσα στοὺς δύο ποιητές ὑπερβαίνουν τίς ὁμοιότητες, και ἰσχυρίζεται πὸς «...βέβαια, ἡ πληθωρικότητα και ἡ ἐκφραστική ἐπιτηδειότητα τοῦ Μπράουνιν ἐλάχιστα κοινά ἔχουν με τή λακωνικότητα και ξηρότητα τοῦ Καβάφη. Ὑπάρχει, ὡστόσο, κάποια συγγένεια με τόν Μπράουνιν στήν ἐκλογή και τό χειρισμό τῶν θεμάτων. Καί οἱ δύο ποιητές ἐντυφώσαν με ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση στίς πτυχές τῆς ἱστορίας και χαιρόνταν να ἀναπαράγουν τίς ἐκμυστηρεῦσεις πραγματικῶν ἢ φανταστικῶν προσώπων, πού ἦσαν διάσημα στήν ἐποχή τους ἀλλά ἔχουν περιπέσει σέ ἀφάνεια» ἀκόμη, κι οἱ δύο ποιητές εἰσήγαγαν πεζολογικά στοιχεῖα στήν ποιητική τους γλώσσα». Ὁ Tagelli δέν ἀναπτύσσει τήν πρότασή του για τή συγγένεια στό χειρισμό τῶν θεμάτων, και τό ἄρθρο του είναι τόσο σύντομο πὸς δέν περιλαμβάνει συγκεκριμένα παραδείγματα».

Διακρίνω σήμερα στίς σελίδες αὐτές τῆς διδακτορικής μου διατριβῆς μιά κάποια ὑπερβολική προθυμία μου να βρῶ ἕνα κοινὸ σημείο ἐπαφῆς ἀνάμεσα στίς δύο πλευρές, κάτι πού θά ἄφηνε τό θέμα τῶν ἐπιδράσεων να ἐπιβιώσει, ἄν ὄχι με τήν ἔννοια τῆς κραυγῆς μίμησης, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Ἄλιθέρης, τουλάχιστον με τήν ἡπιότερη μορφή πού ὑποστηρίζει ὁ Ταρέλλι. Αὐτό φαίνεται με ἔσπρωξε να παρατηρήσω πὸς ἡ κριτική τοῦ Ἄλιθέρησ «ἀτυχῶς, ὁδήγησε ἄλλους κριτικούς σέ μιά ἀρνητική στάση ἀπέναντι στό πρόβλημα», κι αὐτή ἡ ἔνδεχομένως «ἀρνητική» στάση ἐπέτρεψε στόν Περίδη και τόν Σεφέρη να ἀπορρίψουν «πολύ βιαστικά» τό πρόβλημα τῶν ἐπιρροῶν τοῦ Μπράουνιν. Τό θέμα είναι πὸς ὁ Περίδης, και ἰδιαίτερα ὁ Σεφέρης, είναι πῶ εὔστοχοι ἀπό ἐκείνους πού βλέπουν τίς ἐπιδράσεις τοῦ Μπράουνιν κάτω ἀπό μιά «θετική» σκοπιά: θέλω να πῶ, πὸς είναι κανείς πῶ κοντά στά πράγματα ἄν δεῖ τό θέμα ἀπό τήν πλευρά τῆς καλλιτεχνικής δημιουργίας και ἐξέλιξης τῶν συγγραφέων πρῶτου μεγέθους, παρά ἀπό τή σκοπιά ἑνὸς σπουδαστῆ τῆς συγκριτικῆς λογοτεχνίας πού γράφει μιά πανεπιστημιακή ἐργασία.

Θά προσπαθῶ να δώσω σέ γενικές γραμμές μιά ἀναθεωρημένη ἀποψη για τό πρόβλημα τῶν πιθανῶν ἐπιδράσεων τοῦ Μπράουνιν, με τήν ἐλπίδα πὸς δέν θά ἐνδῶσω σέ καμιά ἄλλη πίεση ἐκτός ἀπό τήν τωρινή

μου ἀντίληψη για τήν καλλιτεχνική δημιουργία, ὅπως τήν σχημάτισα τό τελευταῖα τριάντα χρόνια. Ξεκινῶ με μιά φράση τοῦ Σεφέρη: «Δέν ὑπάρχει παρθενόγενεση στήν τέχνη», μιά φράση πού χρησιμοποίησε σάν ἀπάντηση σ' αὐτοὺς πού προσπάθησαν να ρίξουν ὑπερβολικό βάρος στή σχέση του με τόν Ἕλιοτ. Ὅλοι οἱ συγγραφείς ἐπηρεάζονται ἀπό ἄλλους συγγραφείς, ἢ τουλάχιστον θά ἔπρεπε να ἐπηρεάζονται. Μαθαίνουν ἀπό τοὺς δασκάλους πού ἀγαποῦν. Ἄν είναι συγγραφείς δευτέρας τάξεως, δέν κινοῦνται παραπέρα ἀπ' αὐτό πού ἔμαθαν. Ἄν είναι συγγραφείς πρῶτου μεγέθους — κι ἐδῶ συμπεριλαμβάνονται ὁ Μπράουνιν, ὁ Καβάφης, ὁ Ἕλιοτ, ὁ Σεφέρης, ὅλοι οἱ ποιητές πού ἀνέφερα — τότε ξεφεύγουν ἀπό αὐτοὺς πού τοὺς ἐπηρεάσαν, βρίσκουν τήν προσωπική τους φωνή, και ἡ κατανόηση και ἐκτίμηση αὐτῆς τῆς φωνῆς θά ἔπρεπε να ἔναι τό πρῶτο μέλημα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς.

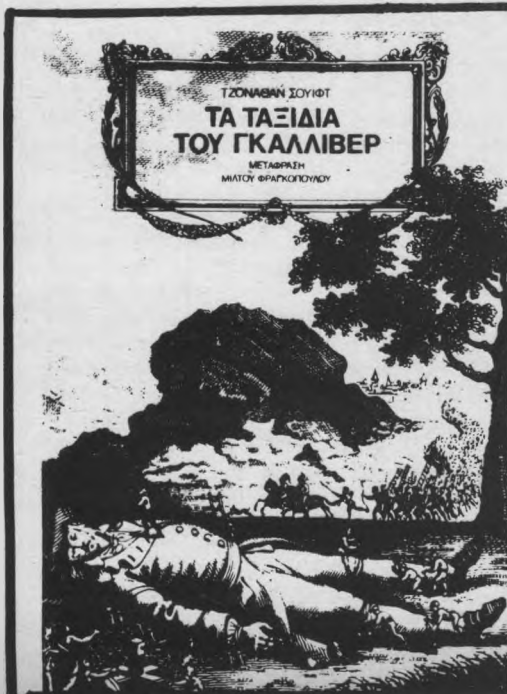
Δέν ἔχω καμιά ἀμφιβολία πὸς ὁ Μπράουνιν είναι ἕνας ἀπό τοὺς δασκάλους πού ἐπαιξαν σπουδαῖο ρόλο για τόν Καβάφη στή διάρκεια τῆς μαθητείας του, και θά ἔλεγα ἀρκετά ἀργά στήν ἀσυνήθιστα παρατεταμένη μαθητεία του. Καθὼς προσπάθησα να δείξω στό βιβλίο μου, *Ἡ καβαφική Ἀλεξάνδρεια*, συγκρίνοντας τό ποίημα «Ὁ Ἐπίσκοπος παραγγέλλει τόν τάφο του στήν Ἐκκλησία τῆς Σάντα Πρασσέντε» τοῦ Μπράουνιν με τό «Φιλέλλην» τοῦ Καβάφη, ὑπάρχουν ὁμοιότητες ἀνάμεσα στοὺς δύο ποιητές στό χειρισμό τοῦ δραματικοῦ μονόλογου, κι ἀκόμη, ἔλκονται και οἱ δύο ἀπό χαρακτήρες πού βρίσκονται στήν περιφέρεια τῆς ἱστορίας, ἀντανακλοῦν τοὺς τρόπους και τήν ἠθική τῆς ἐποχῆς τους, και χρησιμοποιοῦνται σάν μεταφορῆς διαχρονικῶν στάσεων. Λέω στό βιβλίο: «Ἀπό τεχνική ἀποψη, τό ποίημα «Φιλέλλην» ἔχει πολλά ἀπό τόν τρόπο τοῦ Μπράουνιν: τόν ὁμιλητῆ πού ἀποκαλύπτει τό χαρακτήρα του σέ μιά συγκεκριμένη κατάσταση, ἕναν ἀκροατῆ στόν ὁποῖο μιλάει, και τήν παρουσία τοῦ ποιητῆ αἰσθητῆ μόνο ἀπό τή λεπτὴ εἰρωνεία πού δεσπόζει στό μονόλογο τοῦ ὁμιλητῆ. Θά μπορούσε θαυμάσια να τιλοφορηθεῖ «Ὁ Βασιλεὺς παραγγέλλει τήν κοπή τῶν νομισμάτων του στή χώρα τῶν ἡμιβαρβάρων», κατά τό *The Bishop Orders His Tomb at Saint Praxed's Church*, τοῦ Μπράουνιν... Κι ἄν δέν μπορούμε να πούμε πὸς, ἀπό τό σύντομο μονόλογο τοῦ Καβάφη, μαθαίνουμε για τόν περιφερειακὸ ἑλληνιστικὸ κόσμος, σ' ἀνατολικά τῆς Ρώμης, ὅσα λέει ὁ Ruskin πὸς μαθαίνουμε για τήν ἰταλικὴ ἀναγέννηση ἀπό τά σημαντικὰ περιπλοκότερα μονόλογο τοῦ Μπράουνιν, παίρνουμε ὡστόσο μιά σαφὴ εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου, μέσα στό ὁποῖο ζεῖ ὁ ὁμιλητῆς τοῦ Καβάφη».

Αὐτά για τόν Ἐπίσκοπο τοῦ Μπράουνιν. Ὡστόσο ὁ Καβάφης ἔμαθε ἐπίσης πολλά πράγματα για τήν τεχνική τοῦ σύντομου δραματικοῦ μονόλογου ἀπό τοὺς ποιητές τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας, και ὑπάρχουν και ἄλλοι, ἐκτός ἀπό τόν Μπράουνιν, ποιητές τῆς ἀγγλικῆς παράδοσης, ὅπως ὁ Τέννyson, πού ἴσως βοήθησαν τόν Καβάφη να ἀναπτύξει τήν προσωπική μορφή πού ἔδωσε στό δραματικὸ μονόλογο. Είναι ἐντελῶς παράλογο να πούμε πὸς ὁ Καβάφης πέρασε στήν παρακμὴ ἀπό μίμηση τοῦ Μπράουνιν, ἀλλά είναι ἐξίσου παράλογο να ἰσχυριστοῦμε πὸς ἡ ἐπιρροή τοῦ Μπράουνιν, ὅσον ἀφορᾶ τήν τεχνική, ξεπέρασε ὅ,τι μπορεί να μάθει ἕνας ποιητῆς ἀπό ἕναν ὁμοτέχνο του πού χρησιμοποίησε ἕνα ἰδιαίτερο ποιητικὸ εἶδος με ἐξαιρετικὴ δεξιότητα — να πούμε, δηλαδή, αὐτό πού ὁποιοσδήποτε ἐνεργὸς ποιητῆς παίρνει ἀναμφίβολα σάν δεδομένο. Αὐτό πού ὁ Καβάφης ἔμαθε ἀπὸ τόν Μπράουνιν τό ἔμαθε και ὁ Πάουντ και ὁ Ἕλιοτ, και

κάθε άλλος ικανός χειριστής του δραματικού μονολόγου που μπορεί να διαβάσει αγγλική ποίηση του 19ου αιώνα.

Ο Σεφέρης, ως πραγματικός ποιητής, κατάλαβε πολύ γρήγορα τη διαφορά φωνής μεταξύ Καβάφη και Μπράουνιν, μιά διαφορά που είναι ολοφάνερη ακόμη και σε κείνα τὰ ποιήματα που θά μπορούσαν να θεωρηθούν ότι βρίσκονται κάτω από τη σκιά του Μπράουνιν. Ο Καβάφης είναι λιτός, έχει αυστηρό έλεγχο των εκφραστικών του μέσων, φτάνει να είναι ακόμη και ξερός κάποτε, ενώ ο Μπράουνιν είναι περίπλοκος, παραπέμπει συνεχώς, οι δομές του είναι χαλαρές, παίζει με τη σύνταξη που κάποτε γίνεται δαιδαλώδης. Και οι δύο ποιητές φοροούν μερικές φορές μιά είρωνική μάσκα, αλλά ή μάσκα του Μπράουνιν κρύβει συχνά έναν αυστηρό, αν και αισιόδοξο, μοραλιστά, ενώ του Καβάφη συχνά κρύβει έναν αρκετά άπαισιόδοξο ήδονιστή που σπάνια ήθικολογεί, παρόλο που είναι δύσκολο και παραπλανητικό να καθορίσουμε την άεγχα ρεαλιστική στάση του με μιά φράση. Η διαφορά αυτή φτάνει μέχρι το βάθος των πραγμάτων, γιατί εκφράζει αυτό που διακρίνει τον καθένα στον κόσμο των γραμμάτων, αυτό που δίνει στον καθένα μιά συγκεκριμένη φωνή, ένα συγκεκριμένο δράμα, διάφορο από όποιουδήποτε άλλου. Ο Ώντεν μᾶς λέει πώς ο Καβάφης έχει έναν «μοναδικό τόνο φωνής», έναν τόνο που περνάει μέσα από όλες τις μεταφράσεις του έργου του. Τό ίδιο μοναδικός είναι ο τόνος της φωνής του Μπράουνιν, κι είναι τόσο διαφορετικός από τον τόνο του Καβάφη όσο και του Σεφέρη από τον τόνο και των δύο. Και τό υποστηρίζω αυτό με έμφαση, παρόλο που οι φωνές και των τριών μπορούν να συγχωνευτούν κάποτε, όταν ο καθένας τους αφήνει να ξεσπάσει αυτό που ο Σεφέρης ονόμασε «δραματικό τρόπο έκφρασης», την κληρονομιά του από τον Έλιοτ. Υπάρχουν στιγμές στο ποίημα του Μπράουνιν «Ο Έπίσκοπος παραγγέλλει τον τάφο του...» που νιώθει κανείς τον πειρασμό να διακρίνει την ανάποδη, αναχρονιστική επίδραση του Καβάφη στον Μπράουνιν. Πώς αλλιώς να εξηγήσει κανείς τους καβαφικούς στίχους: «Πηγαίνετε! Νά 'χετε την εϋχή μου. Λιγότερα κεριά έκει, όμως κεράκια στη σειρά...».

Θά 'θελα να συνοψίσω, ξαναγυρίζοντας σε κάτι που τονίζει ο C.G. Tarelli στην ισοζυγιασμένη άποψη του για τη σχέση Καβάφη—Μπράουνιν. Όταν ο Ταρέλλι λέει πώς και οι δύο ποιητές «έντρυφούν με ιδιαίτερη ευχαρίστηση στις πτυχές της ιστορίας και χαίρονται να αναπαράγουν τις εκμυστηρεύσεις πραγματικών ή φανταστικών προσώπων που ήσαν διάσημα στην εποχή τους αλλά έχουν περιπέσει σε άφάνεια», θίγει την πραγματική συγγένεια που νιώθει κανείς πώς υπάρχει ανάμεσα στους δύο ποιητές. Και οι δύο ήσαν εξαιρετικοί ιστορικοί ποιητές, όχι απλώς επειδή ήσαν από τους λίγους εκείνους ποιητές των δύο τελευταίων αιώνων που νοιάζονταν για την ιστορία τόσο ώστε να τη γνωρίζουν καλά και να της δίνουν κεντρική θέση στο έργο τους, αλλά επειδή ήσαν από τους ελάχιστους εκείνους που μπόρεσαν να δραματοποιήσουν με έπιτυχία μιά ιστορική άποψη, να την ζωντανέψουν μέσα από χαρακτήρες και δράση, να κάνουν την ιστορία να μιλήσει στην καρδιά και τό μυαλό, και να λειτουργήσει έτσι σαν σύμβολο, σαν μεταφορά, της αιώνιας πανανθρώπινης μοίρας. Ο Έπίσκοπος του Μπράουνιν είναι τόσο δικός μας όσο και του 16ου αιώνα, τό ίδιο και ο υπερφίλος, πολύξερος Φιλέλλην του Καβάφη, όπως και ο Φερνάζης του, ή ο μαθητής του περιωνούμου φιλοσόφου Σακκά. Η ικανότητά τους αυτή να δραματοποιούν την ιστορία έτσι που να γίνεται αξιόπιστο σύμβολο της ανθρώπινης μοίρας, είναι αυτό που κάνει τους δύο αυτούς ποιητές μεγάλους και ιδιοφυείς. Ανήκουν σε μιά ποιητική παράδοση που, άτυχως, φαίνεται να βρίσκεται πρὸς τό τέλος της, τουλάχιστον στά άγγλοαμερικανικά γράμματα. Ο Πάουντ και ο Έλιοτ τη συνέχισαν για λίγο, και ο Ρόμπερτ Λόουελ προσπάθησε κάπως να την αναζωογονήσει, δέν φαίνονται όμως κληρονόμοι στον όριζοντα, κι αυτό για μένα είναι μιά δυσοίωση πραγματικότητα. Τι μέλλον μπορεί να υπάρξει γι' αυτούς που δέν μπορούν να βρουν μιά πολυσήμαντη ποίηση στη ζωή του παρελθόντος, μιά ποίηση που ανεβάζει και κάνει τό προσωπικό γενικό, που άποκαλύπτει τις μεταφορές της ιστορίας; Δέν ξέρω αν θά 'θελα στ' αλήθεια να 'χω την άπάντηση σ' αυτό τό έρώτημα.

'Σας λέω τελικά πώς εγώ δέ μισώ την ανθρωπότητα· έσείς οι άλλοι τή μισείτε, γιατί επιμένετε να θεωρείτε τους ανθρώπους όντα λογικά, και έξοργίζεσθε επειδή τά όντα αυτά σάς διαψεύδουν.'

Από γράμμα του Σουίφτ
στον Άλεξάντερ Πόουπ
(1725)

«ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ»

ΡΩΜΑ 8, τηλ. 36.40.761

Ὁ Καβάφης καί οἱ νεότεροι

ἐπενέργεια τοῦ καθαφικοῦ ὑποδείγματος καί ἀφομοίωσή του

τοῦ Γιάννη Δάλλα

1. Οἱ δύο ὄροι: προκαθορισμός τῆς σχέσης τους

Οἱ δύο ὄροι — ἢ τὰ σταθερά σημεῖα ἀναφορᾶς — τοῦ θέματος πού θά μᾶς ἀπασχολήσει, εἶναι ὁ Καβάφης καί οἱ νεότεροι. Ἡ σχέση τους ἀναζητεῖται καί δριζεύεται ἐδῶ ὡς ἐπενέργεια καί ἀφομοίωση: ἀπό τή μιᾶ πλευρά ὡς ἐπενέργεια τοῦ πρώτου στήν ποιητική φωνή καί ὄχι ἀκόμη στή γραφή τῶν δευτέρων καί ἀπό τήν ἄλλη ὡς ἀφομοίωση τοῦ ὑποδείγματος καί τοῦ ποιητικοῦ διδάγματος του ἀπ' αὐτούς. Διδάγματος σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τή συνεχιζόμενη στήν ἐποχή του παραδοσιακή ποιητική· καί ὑποδείγματος πού δέν ἀδράνησε ἀπό τήν ἀπόσταση ἢ τή μίμηση ὡς τίς μέρες μας, ἀλλ' οὔτε καί ἐπικαλύφθηκε ἐνδιάμεσα κι ἄς διαθλάστηκε προσωρινά μέσ στή μοντέρνα ποίηση πού τὸ ἀκολούθησε.

Ἐξάλλου ὁ προκαθορισμός τῆς σχέσης τους προσδιορίζεται ἀπό τήν πλευρά τοῦ πρώτου ὄρου: δηλαδή τοῦ ἴδιου τοῦ Καβάφης πού μέ τή γνωστή του «εἰκασία» εἶχε ἔγκαιρα προῖδει καί προδιαγράψει αὐτή τή σχέση. Πρόκειται γιά μιᾶ συνέντευξη πού εἶχε δώσει ὁ ποιητής σέ ξένον ἀνταποκριτή, στήν πλήρη ὠριμότητά του, τρία χρόνια πρὶν πεθάνει (1930). Ὁ Μιχάλης Περιδης πού τήν ἀνακοίνωσε, τήν τιτλοφόρησε ἀστοχα νομίζω, παρεμβαίνοντας — «Αὐτοεγκώμιο». Μπορεῖ νά τιτλοφορηθεῖ ἀπλούστερα καί εὐστοχότερα: «Αὐτοπαρουσίαση» — ἢ — «Αὐτοχαρακτηρισμός». Καί σέ παρένθεση, μέ θεμιτότερη παρέμβαση νά μπεῖ ὁ συμπληρωματικός ὑπότιτλος: «κριτική πρόβλεψη — ἢ — εἰκασία».

[*Κ. Π. Καβάφης: Αὐτοπαρουσίαση - ἢ - Αὐτοχαρακτηρισμός: κριτική πρόβλεψη - ἢ - εἰκασία*]

Δέν συμμερίζομαι τήν γνώμη ἐκείνων πού διατείνονται ὅτι τό ἔργο τοῦ Καβάφης, μέ τό νά εἶναι ἔργο ἰδιότυπο καί νά μὴν ἀνήκει σέ καμιά ἀπό τίς γνωστές σχολές, θά μείνει γιά πάντα οὕτως εἰπεῖν μιᾶ ἐιδικότης τῆς ποιήσεως, ἢ ὁποῖα δέν θά εὕρη μιμητάς.

Μιμητάς ἀληθῶς ἐπιπολαίους ὡς ἐπί τό πλεῖστον, ἀνακαλύπτω ἤδη καί ὄχι μόνο μεταξύ τῶν Ἑλλή-

νων ποιητῶν. Σπάνια ἀλλά χτυπητά δείγματα τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Καβάφης διεπιστώθηκαν λίγο-πολύ παντοῦ. Φυσική συνέπεια κάθε ἔργου ἀξίας καί προόδου.

Ὁ Καβάφης, κατὰ τήν γνώμη μου, εἶναι ποιητής ὑπερμοντέρνος, ποιητής τῶν μελλουσῶν γενεῶν. Ἐκτός ἀπό τήν ἱστορική, ψυχολογική καί φιλοσοφική ἀξία του, ἢ λιτότης τοῦ ὕφους του πού ἐγγίζει ἐνίοτε τόν λακωνισμό, ὁ ζυγισμένος ἐνθουσιασμός του πού ἐλκύει πρὸς τή διανοητική συγκίνηση, ἢ ὀρθή φράσις του, ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀριστοκρατικῆς φυσικότητος τοῦ λόγου, ἢ ἐλαφρά εἰρωνεία του ἀντιπροσωπεύουν στοιχεῖα πού θά ἐκτιμηθῶν ἀκόμη περισσότερο οἱ γενεές τοῦ μέλλοντος, παρακινημένες ἀπό τήν πρόοδο τῶν ἀνακαλύψεων καί τή λεπτότητα τοῦ νοητικοῦ μηχανισμοῦ των.

Οἱ σπάνιοι ποιηταί σάν τόν Καβάφης θά καταλάβουν τότε πρωτεύουσα θέση σ' ἕνα κόσμον πού θά σκέπτεται πολύ περισσότερο παρά σήμερα. Μέ αὐτά τά δεδομένα, ὑποστηρίζω ὅτι τό ἔργο του δέν θά μείνει ἀπλῶς κλεισμένο μέσα στίς βιβλιοθήκες σάν ἕνα ἱστορικό τεκμήριον τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνικῆς ἐξελίξεως.

(1930)

Πρόκειται γιά ἕνα ἀκόμη ἀπό τά κείμενα Ποιητικῆς του πού ἀπευθύνεται ὁμοίως ὄχι πρὸς τά μέσα, δηλαδή πρὸς ἑαυτόν, ὅπως λ.χ. ὁ Φιλοσοφικός του ἔλεγχος, ἀλλά μέ ὅλη τήν ἐπίγνωση τῆς προσφορᾶς του τώρα, ἀπό μέσα πρὸς τά ἔξω, πρὸς τοὺς ἄλλους. Ἀπευθύνεται ἀπό τό ἐργαστήριον τοῦ στήν ἀγορά καί ἀπό τήν ἐποχή του στοὺς νεότερους. Καί γεννᾶται τό ἐρώτημα: Πῶς διαφοροποιεῖται ἐδῶ ἀπό τόν κανόνα τοῦ ποιητικοῦ συρμοῦ καί πῶς αὐτοπροσδιορίζεται ἀπέναντι καί τῶν συγχρόνων καί τῶν μεταγενεστέρων του ὁ Καβάφης;

Μεθερμηνεύω, πρὶν περάσω στήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος:

1. Θεωρεῖ τήν ποιήσιν του ἔξω ἀπό τίς γνωστές σχολές: πρωτότυπη καί ἰδιότυπη. Καταρχὴν πρωτότυπη, γιά τά χαρακτηριστικά γνωρίσματά της, πού κατὰ τήν γνώμη του εἶναι:

- α) ἡ πολύπλευρη, ἱστορική καὶ ψυχολογική καὶ φιλοσοφική της, προβληματική
- β) ἡ νοητικὴ εὐαισθησία καὶ ἡ «ξηρή» καὶ ἀποφθεγματικὴ ἔκφραστική της:

2. Τὴν ἀναγνωρίζει ἀκόμη ὡς ἰδιότυπη, ἀλλὰ ὄχι ἀπομονωμένη καὶ χωρὶς συνέχεια στὰ γράμματά μας. Διακρίνει ἀπεναντίας μὲς στὴν ἐποχὴ του καὶ τὴ μίμηση καὶ τὴν ἐπιρροή της:

- α) πρῶτιστα τὴ μίμηση ἀρνητικά, ὡς ἀποροια-παγίδα πού ἐστήσε καὶ στήνει τότε πότε ἡ ἰδιοτυπία της
- β) καὶ τὰ πρῶτα δείγματα ἐπιρροῆς τῆς θετικῆς, «φυσικῆς συνέπειας κάθε ἔργου ἀξίας καὶ προόδου».

3. Προπαντὸς προβλέπει τὴ λειτουργικὴ του ἀνταπόκριση στό μέλλον. «Ὁ Καβάφης, γράφει, εἶναι ποιητὴς ὑπερμοντέρνος, ποιητὴς τῶν μελλουσῶν γενεῶν». Πού στηρίζει τὴν πεποίθησή του; Στὴν κοινὴ συχνότητα πομποῦ καὶ δέκτη: τοῦ προδρομικοῦ πομποῦ τῆς ποιήσεώς του καὶ τοῦ καθυστερημένου δέκτη τῶν ἀναγνωστῶν καὶ ποιητῶν, στό μέλλον. Καὶ ἀγωγὸς μελλοντικὸς τῆς ἀνταπόκρισής τους: ὁ λεπτὸς νοητικὸς μηχανισμὸς ἐνὸς κόσμου πού θὰ ἔχει μάθει πιὸ πολὺ νὰ σκέπτεται.

Τελευταῖα θὰ ἐξετάσουμε ἀν ἐπαληθεύτηκε ἡ ἐκκρεμὴ ἢ πρόβλεψη. Ἀλλὰ πρῶτα ὡς παρακολουθήσαμε ἀναλυτικὰ τὰ στάδια τοῦ προβλήματος. Γιὰ νὰ δοῦμε πῶς κάθε φορέας κατανοήθηκε καὶ πῶς ἀφομοιώθηκε — ἀν ἀφομοιώθηκε ἡ ποιητικὴ διδασκαλία καὶ τὸ ὑπόδειμά του, μὲ μιά φράση ἢ καινούργια γλώσσα τοῦ Καβάφη.

2. Τὰ στάδια: ἡ παρέμβασή του στὴν παράδοση

Περιγράφω, μὲ ὄση συντομία γίνεται καὶ μὲ στοιχειώδη τεκμηρίωση τὰ στάδια. Εἶναι διαδοχικὰ καὶ δομικὰ, τὸ καθένα ταυτοχρόνως καὶ μιά φάση καὶ μιά ἀποψη προσέγγισης τοῦ θέματος:

1. Ἡ παρέμβασή του στὴν παράδοση
2. Μίμηση καὶ πιθανὲς ἐπιρροές
3. Ἡ διάθλασή του στὴ μοντέρνα ποίηση
4. Ἡ μεταπολεμικὴ διάσταση

Πρῶτα ἡ παρέμβασή του στὴν παράδοση. Αὐτὴ γίνεται ἀντιληπτὴ στὴν ἐπιφάνεια ὡς ἀντίθεση τοῦ ποιητῆ στὴν ὡς τότε τρέχουσα ποιητικὴ. Κατὰ βάθος πρόκειται γιὰ ἀντιπαράθεση τοῦ τύπου:

- Ὅχι ἀνθρωπότητα ἢ ὑποβλητικότητα ἀλλὰ λιτότητα τοῦ ὕφους
- Ὅχι ἐνθουσιασμὸς ἢ γοητεία τοῦ αἰσθήματος ἀλλὰ διανοητικὴ συγκίνηση
- Ὅχι ρητορεία ἢ μουσικοὶ ὑπαινιγμοὶ ἀλλὰ ὀρθή — καὶ πεζή — φράση
- Ὅχι συμπαγῆς σοβαροφάνεια ἢ διάχυτη αἰσθηματολογία ἀλλὰ ἑλαφρὰ εἰρωνεία
- Ὅχι τεχνητὸς λαϊκισμὸς καὶ περιπτωσιολογία ἀλλὰ ἀριστοκρατικὴ φυσικότητα τοῦ λόγου.

Μιὰ ἀντιπαράθεση λοιπὸν πού φαίνεται εὐδιάκριτα στὴ θέση τοῦ ἐνὸς σκέλους: «λιτότητα ὕφους» — «διανοητικὴ συγκίνηση» — «ὀρθὴ φράση» — «ἑλαφρὰ εἰρωνεία» — «ἀριστοκρατικὴ φυσικότητα τοῦ λόγου». Θέση πού σκοπεύει φανερά πρὸς τὴν ἄρση τοῦ ἄλλου σκέλους τοῦ ποιητικοῦ ὀλοκληρώματος τῆς ἐποχῆς. Καὶ ὅπου ἀρκετῶς, στὴν ἀντίθεση αὐτοῦ τοῦ σκέλους, διακρίνονται καὶ οἱ δύο στόχοι τοῦ ποιητικοῦ κατε-

στημένου τοῦ μεσοπολέμου: ἀνθρωπότητα -ἢ- ὑποβλητικότητα τοῦ ὕφους, ἐνθουσιασμὸς -ἢ- γοητεία τοῦ αἰσθήματος, ρητορεία -ἢ- μουσικοὶ ὑπαινιγμοὶ τοῦ λόγου, συμπαγῆς σοβαροφάνεια -ἢ- διάχυση τοῦ θυμικοῦ, τεχνητὸς λαϊκισμὸς -ἢ- περιπτωσιολογία καὶ μικρόκοσμος τῆς καθημερινότητας.

Δυὸ τεκμηριώσεις, ἀρκετὰ χαρακτηριστικῆς: Μὲ τὴ μιά σκοπεύεται ἡ ρητορεία τοῦ αἰσθήματος τοῦ Παλαμά. Γράφει λ.χ. ὁ Καβάφης:

«Διακοπή» (δημ. 1901)

*Τὸ ἔργον τῶν Θεῶν διακόπτομεν ἐμεῖς
τὰ βιαστικά κι ἀπειρα ὄντα τῆς στιγμῆς.
Στῆς Ἐλευσίνας καὶ τῆς Φθίας τὰ παλάτια
ἢ Διμήτρα κ' ἢ Θέτις ἀρχινοῦν ἔργα καλά
μὲς σέ μεγάλες φλόγες καὶ βαθὺν καπνόν. Ἀλλὰ
πάντοτε ὄρμῃ ἢ Μετάνειρα ἀπὸ τὰ δωμάτια
τοῦ βασιλέως, ξέπλεγη καὶ τρομαγμένη,
καὶ πάντοτε ὁ Πηλεὺς φοβᾶται κ' ἐπεμβαίνει*

Καὶ μετὰ τριανταπέντε χρόνια ὁ Παλαμᾶς:

Ἐκ τῶν «Ὀμηρικῶν ὕμνων» (δημ. 1935)
(Μιλᾶ ἢ Διμήτρα)

*Κ' ἔτσι, Μετάνειρα, μάνα φιλόστοργη, τῆς Ἐλευσίνας
ἄνασσα, δόξα καὶ καύχημ', ἀλόγιστη πάντα γυναίκα,
ἤρθες, μίαν ὥρα τῆς μοίρας κακῆ καὶ χαλάστρα, καὶ
/ξάφνου
τό εἶδες τό νέο τό κορμί σάν τό σίδηρο στὴ φωτιά μέσα
γιὰ τὴν αἰώνια τῆ ζήση νὰ δένει, νὰ δένεται, Ὀλύμπιος,
μέ τοῦ χεριοῦ μου τό θάμα, τῶν πάντων γιατροῖά πού
/θεριεύει,
κι ἀντί νὰ μείνεις μπροστά μου στὰ γόνατα δεδωμένη,
/βγάνεις
τρόμου φωνὴ καὶ λαχτᾶρα κατάρτα γιὰ μένα σὸ φεύγει,
«τρέχτε, γλυτῶστε το, πάρτε το, ἢ ξενὴ μου καίει τό
/παιδί μου»
κ' ἦρ' ἢ ἀποθέωση τό ἔμποδο ἀπέραστο τῆς κακιάς
/ῶρας
πού θὰ βαστᾶ τό θνητό γιὰ τὰ ἐγκόσμια σιὸ πρόσκαιρο
/διάβα*

Μὲ τὴν ἄλλη τεκμηρίωση ὑπερβαίνεται ὁ ἄλλος πόλος τῆς ποιητικῆς τῆς ἐποχῆς: ὑπερβαίνεται ἡ μουσικὴ ὑποβολὴ τοῦ λόγου τοῦ Φιλύρα. Γράφει λ.χ. ὁ Φιλύρας:

Ἐκ τῶν «Ἐρχόμενες» (1920)

*Θά μποῦν μαζί καὶ θ' ἀπλώσουν τὰ χέρια
θά μᾶς χαϊδέψουν μαλλιά στὸν ἀγέρα σπαρμένα,
θά μᾶς μιλήσουν γλυκὰ σ' ἀγκαλιάσματα αἰθέρια,
θά μᾶς φιλήσουν μέ χεῖλη ἀπαλὰ μυρωμένα*

Καὶ ἀντιπαράκειται, τὴν ἴδια μάλιστα χρονιά, ὁ Καβάφης:

«Γιὰ νᾶρθουν» (1920)

*Ἐνα κερὶ ἀρκεῖ. Τὸ φῶς του τό ἀμυδρὸ
ἀρμόζει πιὸ καλά, θά 'ναι πιὸ συμπαθὲς
σάν ἔρθουν τῆς Ἀγάπης, σάν ἔρθουν οἱ Σκιές*

Δυὸ διαφορετικῆς στὴ βάση γλώσσας καὶ «νοήσεις».

Γιάννης Δάλλας

Ἡ διάστασή του είναι ριζική καὶ ἀπλώνεται ἀρχικά, ὅπως φάνηκε καὶ μετὰ παραπάνω παραδείγματα, σέ δύο χρόνους καὶ σχολές τοῦ ποιητικοῦ κατεστημένου. Δηλαδή σημαίνει βασικά:

- 1. Ὅχι στά κατάλοιπα τοῦ μεγάλωφου, ἠθογραφικοῦ καὶ ἐξωστρεφούς, ρομαντισμοῦ
- 2. Ὅχι καὶ στά ὑστερόγραφα τοῦ χαμηλόφου, ἐσωστρεφούς καὶ ψυχοσθετικοῦ, νεοσυμβολισμοῦ στή χώρα μας.

Καὶ παρόμοια ἀκολουθεῖ σταδιακά σέ δύο χρόνους καὶ ἀπό δύο πάλι σχολές ἢ παραδοχή κι ἢ ἀναγνώρισή του. Ἀπό τό «Νουμά» τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων, τοῦ ψυχαρισμοῦ καὶ τοῦ παλαμισμοῦ, ὡς τήν «Ἠγησώ» τῆς πρώτης λυρική μεταπαλαμική γενιᾶς ἄρχισε νά ἐδραιώνεται δειλὰ κι ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἄλλου στρατοπέδου, ὕστερα ἀπ' τήν ἀρνηση, ἢ παραδοχή του. Στόν Βάρναλη ἀνήκει λ.χ., πρὶν ἀκόμη ἀπό τήν ὄψιμη «ἀντιποίηση» ἐκ μέρους τοῦ καβαφικῶν θεμάτων (π.χ. «Ἡ πόλις» [Καβάφης] — «Ἐλευθερίας φάος»

Βάρναλης καὶ «27 Ἰουνίου 1906, 2μμ» Καβάφης — «Παντοῦ καὶ πάντα καὶ ὅποιοι» [Βάρναλης] καὶ ἡ σκανδαλώδης γιά τήν ἰδεολογία καὶ τίς γλωσσικές του πεποιθήσεις δήλωσι πῶς θά μπορούσε νά ἔναι μαθητῆς του ἂν δέν εἶχε μεγαλώσει στή ρητορική Ἀθήνα. Κι ἀπ' τή «Μούσα» τῶν μικρῶν μετασυμβολιστῶν ἢ νεολυρικῶν μας, ὅπου ἀναδημοσιεύονται τιμητικά ποιήματά του, ὡς τό τεῦχος πού τοῦ ἀφιέρωσε ἀπό τήν αἰσθητικὴ σκοπιὰ τῶν νέων ἰδεῶν ὁ «Κύκλος» τοῦ Μελαχρινοῦ, ἐπιβάλλεται ἀπόλυτα ἢ ἀναγνώρισή του.

Ἡ ἐπέμβαση Καβάφη ὑπῆρξε θεμελιακή στά γράμματά μας. Θεμελιακή, καθὼς ἀνέτρεψε ἐκ βάθρων τήν ἀντίληψη πού *συντηροῦσε* ἢ συνείδησή μας γιά τήν παραδοσιακὴ ποιητικὴ καὶ ἐγγένει γιά τό status τῆς λογοτεχνίας μας. Ἀλλά δέν κατανοήθηκε σωστά οὔτε καὶ γονιμοποίησε σέ βάθος τήν ποιητικὴ συνέχεια. Δέν κατανοήθηκε ὅπως ἐπρεπε στήν ὥρα τῆς τό γεγονός, πῶς ὑπῆρξε ρῆξι μέσ στό σῶμα καὶ ἀπ' τό σῶμα τῆς παράδοσης· ρῆξι μέσα ἀπό τό βάθος τῆς παράδοσης καὶ ὄχι ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῶν λέξεων ἢ μιᾶς τεχνοτροπίας. Ἡ ποιητικὴ συνέχεια ἀπεναντίας ἔμεινε στήν ἐπιφάνεια τῶν λέξεων καὶ στό κλίμα τῆς καβαφικῆς τεχνοτροπίας.

3. Πρώτες ἐπιρροές καὶ μίμηση

Ἀπό τή μίμηση ὡς τῆ βαθύτερη ἐπιρροή, μετὰ τήν ἀναγνώριση καὶ τήν ἐπιβολή του πρὸς τῆ δευτέρη δεκαετία τοῦ μεσοπολέμου, ὁ δρόμος εἶναι φυσικός ἀλλά καθόλου εὐκολός. Ὅταν μιᾶ στήν «Αὐτοπαρουσίαση» του γιά κάποια ἀπό τά πρώτα δείγματα ἐπιρροῆς τῆς ποιήσεώς του — τά χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος «σπάνια ἀλλά χτυπητά» — δέν μπορούμε νά ἔμαστε ἀπολύτως βέβαιοι ποιούς ἐννοεῖ. Ὑποθέτομε μέ κάθε πιθανότητα τόν Παπατσώνη καὶ διστακτικότερα τόν Μπάρα ἢ παραλλαγή τοῦ Μάτσα φάνηκε ἀργότερα στά γράμματά μας. Ἀλλά ὅταν ἀναφέρεται σέ «ἐπιπολαίους μιμητὰς» τῆς ποιήσεώς του, ὑποθέτομε ἀσφαλῶς, πῶς πέρα ἀπ' τίς ἀνώδυνες «ἀντιγραφές» à la manière de... π.χ. τοῦ Βαϊάνου, ἀκόμη καὶ τοῦ Λαπαθιώτη, συμπεριλαμβάνει μέ χαϊρέκακη ἱκανοποίηση ἴσως καὶ τά σοβαροφανῆ καβαφικά ποιήματα τοῦ Μέμωνα → Μαλάνου καὶ τά ἀνάλογα τοῦ Κάμπου → Μάγνη.

Πάντως ἡ περίπτωση τῆς μίμησης τοῦ λόγου τοῦ Καβάφη, εἶναι ἀπό τά χαρακτηριστικότερα φαινόμενα

τοῦ εἶδους τῶν μίμησης στήν ἐποχή μας. Δέν θυμίζει λ.χ. οὔτε μίμηση οὔτε μαθητεία — τῆ μεθοδευμένη μαθητεία — τῆς σολωμικῆς ἢ τῆς παλαμικῆς σχολῆς. Παρά ἀπλώνεται πολὺτροπα, ἀπ' τήν ἐποχή του ὡς τήν ἐποχή μας. Ξεκινᾷ ἀπ' τήν παρωδία καὶ τό γύμνασμα ἀπό ἔλξη καὶ ἀναπτύσσεται, ἀνοργάνωτα καὶ ἐλεύθερα, ὡς τῆ σοβαρῆ ἐπιρροῆ καὶ ὡς τό ποίημα — παρεκβολή, στήν ποιήσή του. Τά ποιήματά του τότε — καὶ εἶναι ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ ἐπιρροή τους — σάν νά πρόκειται γιά ἀντικειμενικὴς πραγματικότητες, γίνονται ἀκόμη καὶ μέ τῆ λαβὴ τοῦ θέματός τους καὶ τῆς θέσης τους, τά σημεία ἀναφορᾶς ἢ ἐκκινήσεων γιά ἄλλες σύγχρονες ποιητικὴς πραγματικότητες. Ὅπως φαίνεται ἀπό μιὰ ἐξωτερικὴ κατόπτευση τοῦ ἔργου του, πρόκειται γιά τήν πολυτυπία ἐνός συμπτώματος. Τά ἀκραῖα ὄρια του φαίνεται νά εἶναι καὶ οἱ ἀντίποδες του: ἀπ' τῆ μιὰ πλευρά, συμβατικά, ἢ «διόρθωση» Μελισσινοῦ κι ἀπ' τήν ἄλλη, ἀντισυμβατικά, οἱ «τίλλου» τοῦ Φαβάκη -ἢ- Σουλιώτη. Δύο ἀκραῖες ἐπεμβάσεις, μέ προκλητικὴ ἀντίστοιχα τήν ἀπουσία ἢ τήν παρουσία χιουμορ, στή γραμματικὴ μορφή τοῦ σώματος τοῦ ἔργου τοῦ Καβάφη. Καὶ ἐνδιάμεσα ἢ ἔξω κι ἀπ' τά ὄρια αὐτὰ ἀναπτύσσεται ἢ πολυτυπία τοῦ συμπτώματος, πού δέν μένει μίμηση καὶ γύμνασμα, ἀλλά τείνει νά ἐξελιχθεῖ σέ ἄσκηση τοῦ προβληματισμοῦ μας μέσ' ἀπ' τήν οἰκείωση ἐνός παράλληλου προβλήματος πού ἔβηξε ὁ Καβάφης. Καὶ ἔτσι, ἐξωτερικά καὶ ἐκτὸς ποιητικῆς, ἀναπτύσσονται ἀναπαραγωγές πού εἶναι κάποτε σχολιασμοὶ ἢ ἐρμηνεῖες τῶν δικῶν του ποιημάτων. Παραθέτω δύο παραδείγματα ποιητικῶν σχολιασμῶν αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἀπό τῆ σκοπιὰ καὶ μέ τῆ γλώσσα δύο νεότερων γενιῶν, στό ποίημα «Ὁ Δαρεῖος».

I. Ἀπό τῆ σκοπιὰ τῆς πρώτης πρὸς τῆ δευτέρη μεταπολεμικὴ γενιά σχολιάζει ἐξαφορμῆς μιᾶς νέας [δια]ταραχῆς τῆς Ἱστορίας ὁ Κούσουλας:

«Ὁ Δαρεῖος» 1967 (ἀπό τίς «Παραλλαγές», 1977)

*Καημένος Φερνάζης...
Τοῦ ἔπρεσε κὰν ἐλαφριά
ἢ πολιορκία πρώτα ἢ κατοχὴ μετὰ;
Εἶχε μεγάλα μπλεξίματα;
Ἐδέησε ἄραγε νά ξεγλιστρήσει,
πέρασε στά βουνά, ἐπέζησε;
Πέτυχε τέλος τήν εὐκαιρία;
τελείωσε καμιά φορά τό «Δαρεῖο» του;*

II. Καὶ ἐπανεμπνέεται, ἐρήμην τῆς ἱστορικῆς ἀνησυχίας, ἕνας ποιητῆς ἀκόμη ἐν προὐδῳ τῆς γενιᾶς τοῦ '70, ὁ Χουλιαρᾶς.

«Τό ὄνειρο τοῦ Φερνάζη» (ἀπὸ τήν «Ἄλλη γλώσσα», 1981)

(Μιλᾷ ὁ Φερνάζης)

*Ἀπροσδοκῆτα στό τσάκισμα τοῦ δρόμου βλέπω
πάνω μου νά ὀρμᾷ μέσα ἀπ' τά χαρακώματα
τοῦ ὕπνου ἐκεῖνος ὁ Καβάφης
τό γλυκό του πρόσωπο
μάσκα ἀερίων.*

*Στόν ἀκριβό μου δούλο πού ἀνησύχησε ἀπ' τίς
/φωνές κι ἔτρεξε
ἔθεσα εὐθύς τό ἐρώτημα πού μέ ἀπασχολοῦσε*

*Πι νά σκεπτόταν ἄραγε ὁ ποιητής πού ὅλη μέρα
ἔγραφε τὸ ποίημά του;*

*Δέν περιμένω βέβαια νά μοῦ δώσει κανεὶς ἀπάντηση
Ποιὸς τοῦτο τὸ ἐπάγγελμα στίς μέρες μας
καταλαβαίνει;*

Ἄλλα τὸ σύμπτωμα, ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ κατόπτευση του, εἶχε βέβαια καὶ τὴν παθολογία του. Τὴν εἶχε καὶ γενετικά στὴ βάση καὶ προθετικά στὴ σκόπευση τῆς μίμησης. Καβαφισμός σήμαινε ἀρχικά καὶ γιὰ πολὺ διάστημα ἰδιορρυθμία τοῦ αἰσθήματος καὶ ἰδιορρυθμία ὕφους. Καὶ ἡ μίμηση ἐνίσχυσε καὶ καλλιέργησε τὶς δύο αὐτὲς ροπές καὶ στοὺς νεότερους: τὴν ἐρωτικὴ καὶ τὴν ἐκφραστικὴ ἀνορθόδοξια. Εἶναι ἀπ' τὰ παράδοξα, τὰ σκανδαλώδη θὰ ἴλεγα, σημεῖα τῆς λογοτεχνίας μας αὐτὴ ἡ ἀντιστροφή τῆς λειτουργίας: μιά ποιήση πού γέννησε, ἀπὸ μίμηση, ἀνορθόδοξη ἐρωτικὴ ζωὴ καὶ γλώσσα. Μιά γλώσσα ἐξεπαφῆς: ἀκάλυπτου ρεαλισμοῦ καὶ ἀκκισμῶν ἢ ἄλλων ἐκζητήσεων. Ἐδῶ ἀπ' τὰ πολλὰ παράγωγα θὰ ἀρκοῦσε τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστιανόπουλου. Ὅταν ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ καβαφικὴ ἐκζήτηση τοῦ τύπου:

*Δοσίθεος Ἰωάννη τῷ ἁγίῳ:
ἡ πτώση μας εἶναι βεβαία*

πέρασε στὴν ἀκάλυπτη καβαφικὴ ζωὴ τῆς νύχτας:

νύχτα χάρισέ μου ἓνα κορμί.

Αὐτὴ ἡ μίμηση ζωῆς καὶ γλώσσας εἶναι ξένη πρὸς τὴν πρόθεση τοῦ ἴδιου τοῦ Καβάφη. Μολονότι ἔσκαψε καὶ ἀποτύπωσε ὅσα κανεὶς τὴν αἴγλη καὶ τοὺς κραδασμούς τοῦ ἐρωτικοῦ αἰσθήματος — σημαντικὴ κατάκτηση στὰ γράμματά μας, ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴν ἔνδειξη τοῦ φύλου τοῦ ἐρωτικοῦ ἀντικειμένου. Καὶ μολονότι ἀναμόχλευσε τὴ γλώσσα σ' ὅλες, τὶς λαλούμενες ἀλλὰ καὶ τὶς γραπτές ἀκόμη καὶ ἀρχαϊκὲς φωνές τῆς — σπουδαία ἐπίσης προσφορά πού καθιέρωνε de facto ἐγκυρότερα ἀπὸ τὶς δημοσιογραφικὲς ὑφῆς χροιές του λεκτικοῦ τοῦ κύκλου Καρυωτάκη, τὸ δικαίωμα τῆς φραστικῆς πολυφωνίας. Ἄλλωστε οὔτε πίστευε οὔτε στήριζε στὴν ἰδιοτυπία τὴν ποιητικὴ ταυτότητά του. Πίστευε ἀπεναντίας πὼς ἀκολουθοῦσε καὶ στὴ γλώσσα μιά ὀρθόδοξη γραμμὴ πορείας: ἡ γλώσσα του δέν εἶναι ἀτραπός, ἀλλὰ μιά λεωφόρος ἔτσι διαπλατυμένη. Ἀκολουθοῦσε δηλαδὴ καὶ ἐδῶ ἓνα πνεῦμα ἀντισυμβατισμοῦ καὶ ἐλευθερίας, μακριὰ ἀπὸ τὶς ἐπιταγές τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων κι ἀπ' τὰ ἔτοιμα κλισιὰ τῆς συντεχνίας. Ἐκεῖ πού λ.χ. ὁ Σικελιανός, ἓνας κατεξοχὴν ταγὸς ἀπὸ τοὺς «ἐμπνοους» τῆς συντεχνίας ἐφτιαχνε μιά γλώσσα ὅπᾳν ἀπὸ τὴ γλώσσα γράφοντας:

Ἵπνος ἱερὸς λιονταρίσιος

*.....
ἀπάνω μου τρίζει
σὰ μυλλολίθαρὸ ἥλιου,*

ὁ Καβάφης ἀπ' τὴ βάση τῆς πολυφωνίας καὶ τοῦ γλωσσικοῦ μωσαϊκοῦ του, χρησιμοποιοῦ καὶ ἀντιπροτείνει τὴν «Κοινὴν Ἑλληνικὴν Λαλιά». Καὶ ἀπέναντι στὴν πόζα: Μύστης ποιητὴς καὶ Φύση, ἔχει νὰ ἀντιπαραθέσει μιά ἀνάλωση διπλῆς κυκλοφορίας: τὴν παλίνδρομη φορά τοῦ Ποιητῆ ἀπ' τὴν κάμαρα στὴν ἀγορὰ. Ὅπου

μέ τὴ δευτέρη φορά τῆς, παρεμβαίνοντας στὴν προβληματικὴ τῆς ἐποχῆς, γίνεται καὶ αὐτὴ μιά γλώσσα ἀγοραία:

*Ἵθεν φρονῶ πὼς εἶμαι στὰ γεμάτα
ἐνδεδειγμένος γιὰ νὰ ὑπηρετήσω αὐτὴν τὴν χώρα.*

Ἵπου καὶ τὴ συναντᾶ, μὲς στὴν ἀγοραία σύμφυσή τῆς, ὁ μεταπολεμικὸς τῆς δέκτης καὶ μπορεῖ καὶ ἐκεῖνος γιὰ πολιτικούς σκοπούς ἐντέλει νὰ τὴν ἰδιοποιεῖται. Γράφει λ.χ. γιὰ τὴ γλώσσα τῆς ποιητικῆς του συλλογῆς «Ἐλεεινὸν θέατρον...» — «τὴν προφορικὴ κοινὴ τοῦ μεταπολεμικοῦ κατεστημένου μας» — ὁ Θασιτύης:

«Ἡ γλώσσα τούτῃ ζύπνησε σχεδὸν αὐτόματα: τὸ μόνο πού ἔκανα ἦταν νὰ βάλω στό «μαγνητόφωνο» ἓνα τυπικὸ φερέφωνο — λ.χ., κάτι ἀνάμεσα σὲ μανδάρينو τῆς διοίκησης, πολιτικάντη ἢ πολυμήχανο κερδοσκόπο. Τὸ ἀποτέλεσμα, σὲ γλωσσικὸ πάντα ἐπίπεδο, δέν μποροῦσε νὰ ἴαν διαφορετικὸ (ἐννοεῖ ἀπὸ τὴν «πολιτικὴ» γλώσσα τῆς συλλογῆς του). Τέλος ἡ γλώσσα αὐτὴ — συμπληρώνει — συναντᾶ κάποτε καὶ τὸ «δραστικὸ» καβαφικὸ ἴδιωμα.»

Ἵνας ἔλιγμος, γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ καὶ πάλι διαμέσου τοῦ καινούριου γλωσσικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς ἐποχῆς τὸ σῶμα τοῦ πρωτεϊκοῦ Καβάφη. Ἵνα σῶμα πού ἔμοιαζε νὰ εἶχε πέσει σὲ ἀφάνεια, ὅταν μεσολάβησε ἡ στροφὴ πρὸς τὴ μοντέρνα ποίηση στὴ χώρα μας.

4. Ἵ διάθλασή του στὴ μοντέρνα ποίηση

Τρίτη φάση καὶ ἄποψη προσέγγισης τοῦ θέματος: Εἶναι αὐτὴ πού ἀνιχνεύει τὸ ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ τὴν τύχη τοῦ καβαφικοῦ ποιήματος κατὰ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ τὴν ἐκδήλωση τοῦ μοντέρνου ρεύματος στὴν ποίηση. Καὶ πραγματικὰ μέσα στὴ βράση τοῦ κινήματος ὁ Καβάφης θὰ μποροῦσε νὰ ἔχε ξεχαστεῖ καὶ νὰ ἔχε περιπέσει σὲ ὀλικὴ ἀφάνεια ἢ ἔκλειψη. Ἵν δέν ἔπεσε καὶ δέν ἐπικαλύφθηκε, τὸ ὀφείλει στὴν ἀποθεματικὴ «πατρότητά» του. Ἵλλωστε ἡ μοντέρνα ποίηση δέν τὸν ἀναγνώρισε ἀπλῶς πατέρα τῆς, ἀλλὰ τὸν ἔψαλε:

Τρία [παρα]δείγματα:

Ἵ Ο Νικήτας Ράντος ἔδειξε τὴν ἀφοσίωσή του πολὺ πρόδρομα:

«Κ.Π. Καβάφης» (Ἵπὸ τὰ «Ποιήματα», 1933)

*Ἵγεροδρομοῦν τὰ τραγούδια μὲ Ἵόνια φύσῃματα,
φτάνουν στὸ Βυζάντιο, στὴν ἔθνικὴ Νικομήδεια.
Στίς ἀκτές τῆς Συρίας πλουσίων ἐμπόρων
/πληρώματα λάμπουν.*

Μετὰ ὁ Γιώργος Σαραντάρης μὲ τὴ μεταβατικὴ φωνὴ καὶ θέση του γράφει:

«Κ.Π. Καβάφης» (μονόφ. τοῦ 1939)

Μέσα στό παρελθόν ἐπαιζες ζάρια

καὶ ἀντιστρέφοντας:

Ἵ Ἀντώνιος τῆς ποίησῆς σου ἡ Ἵλεξάνδρεια

Και πρόσφατα σχεδόν ο Έγγονόπουλος, πού είπε, άναμεταδίδοντας σε στυλ ρεμπέτικου τό κλίμα και τούς πρώτους στίχους του καθαφικού ποιήματος «Πολύ σπανίως»:

*Νταλκαδιασμένος και βαρύς
γυρνά τά στενορύμια.*

Και είναι επίσης από τά φαινομενικά παράδοξα τό γεγονός ότι άνακαλείται άκόμη κι άπ' τούς πιό άκράιους και τούς μη συμβιβασμένους του κινήματος, όπως π.χ. γίνεται στην ποίηση του Ν. Βαλαωρίτη και του Ε. Κακναβάτου. Και εκεί επαναπαλμοδοτείται ολόκληρος, μέσα από άναβαφτισμένες λέξεις ή και φράσεις-σήματα. Και γιατί είναι από τά φαινομενικά παράδοξα; Γιατί απλούστατα ο Καβάφης με τή ρήξη που προκάλεσε άπ' τό βάθος και στο βάθος τής παράδοσης, δέν «συντάσσεται» με τούς κινήματιες του μοντερνισμού, δέν μπορούμε καν να ισχυριστούμε πως άνήκει στην κατηγορία των μοντερνιστών. Είναι άπεναντίας ένας πρωτοπόρος βάθους.

Μιά εξήγηση λοιπόν τής έκτακτης έπιρροής του άκόμη και στους πιό μοντέρνους μας είναι άσφαλώς ή άναλογική εξήγηση: Ο ρόλος που διαδραμάτισε στα γράμματά μας ο Καβάφης, μπορεί και πρέπει να παραλληλίζεται με αυτόν που έπαιξε αν όχι ο Άπολλιναίρ, τουλάχιστον ο Μπωντλαίρ και ο Ρεμπώ σε σχέση με τή χειραγώγηση του γαλλικού μοντερνισμού. Και μάλιστα ενών εκείνοι είναι δέσμοι ως τό τέλος του συμβολισμού και από μίαν άποψη τής φόρμας και τής στιχουργίας τής παράδοσης, αυτός — μετά τή χαρακτηριστική τομή του 1911 περίπου — είχε έξοφλήσει τούς λογαριασμούς του όριστικά με τήν τεχντροπία του συμβολισμού και είχε τολμήσει δραστικότερες καινοτομίες στη μορφή και ιδιαίτερα στο ύφος και τή γλώσσα: χαλάρωση τής στιχουργίας, στίχοι άνισοσύλλαβοι, ρεαλιστική γραφή και λογικός, σχεδόν διανοητικός, ρυθμός στην προβολή των ιδεών του. Αν προστεθεί τό γεγονός πως είχε λύσει και άλλες, ήθικές σε σχέση με τό περιβάλλον του και ιδεολογικές σε σχέση με τή δεδομένη ιστορική στιγμή, δεσμεύσεις ή συμβάσεις, καταλαβαίνουμε καλά γιατί άσυνότερα και διεισδυτικότερα αυτός άπ' ό,τι οί πρόδρομοι του γαλλικού μοντερνισμού που άναφέραμε, σπερμοδοτεί και είναι παρών σε κάθε άνανέωση στην ποίησή μας.

Σπερμοδοτεί και είναι παρών ως πρωτοπόρος. Και είναι ευτύχημα για μας που ένας τέτοιος πρωτοπόρος προϋπήρξε, πως *ύπ/άρχει* πίσω από τή μοντέρνα ποίησή μας. Γιατί μπορεί να λειτουργεί και ως παρότρυνση και ως άσπίδα: Παρότρυνση και έναυσμα για μιά πρωτοποριακή κάθε φορά αντίληψη και έκφορα του λόγου. Και ως άμυντική άσπίδα βέβαια, γιατί μας προφυλάσσει από κάθε άλόγιστη — φυγόκεντρη ή άσπόνδυλη — κατάχρηση του λόγου. Λοιπόν μας *παρα/στέκεται*, προς τό παρόν δέν *συν/υφίσταται*. Μιλώ για τή γενιά — βεβαίως — του '30. Και όταν έρχεται άργά να συνυπάρξει πίσω από τό κίνημα τής ως άθέατος υποβολέας — έννοώ: ολόσωμος — τό πράγμα γίνεται με τέχνη και «κατόπιν περισκέψεως». Τί έννοώ, θά καταλάβουμε με δύο τεκμηριώσεις:

- α) Ο ώριμος καθαφικός Σεφέρης με τό «Κύπρον ού με έθέσπισεν».
- β) Ο δψιμος, καθαφικός επίσης Ρίτσος, ύστερα άπ' τής «Μαρτυρίες» και προπάντων με

τούς σκηνικούς δραματικούς του μονολόγους.

Και πριν άκόμη — και έχει σημασία αυτό τό πριν — διαμελίστηκε και μες στο σώμα άκόμη του υπερρεαλισμού μας. Στο σώμα λ.χ. του Έμπειρικού δπου διαθλάστηκε και τροφοδότησε τήν άνεξιγλωσσία και τήν ειρωνεία του. Διαθλάστηκε και τροφοδότησε τό ποίημα-άφήγημα, τό ποίημα-ρητορική. Ποτέ ολόσωμος, αλλά θά λέγαμε ένμέρει και ως πνεύμα. Γιατί στο σώμα του ο Έμπειρικός, δηλαδή ο πιό άκμαίος υπερρεαλισμός μας με τό στόμα του, άναγνώριζε και άλλους σπερμοδοτες και πατέρες του. Δέν έχομε παρά να άκούσουμε, σε ύφος ήχηρου δοξαστικού, αυτή τή γεναλογία του, στο ποίημα «Του Αϊγαγρου».

«Τά κρύσταλλα που μαζώχθηκαν και φτιάξαν τόν Κρυστάλλη, ο Διονύσιος Σολωμός ο Μουσηγέτης, ο Άνδρέας ο πρωτόκλητος και πρωτοψάλτης Κάλβος, ο Περικλής Γιαννόπουλος που έλληνικά τά ήθελε όλα κ' έκρυβε μέσα του, βαθιά, μιά φλογερή ψυχή Σαβοναρόλα, ο μέγας ο ταγός ο Δελφικός, ο Άρχάγγελος Σικελιανός που έπλασε τό Πάσχα των Έλλήνων και άνάστησε (Πάσχα και αυτό) τόν Πάνα, ο εκ του Εύξεινου ποιητής ο Βάρναλης ο Κώστας, αι βάτοι αι φλεγόμενοι, ο Νίκος Έγγονόπουλος και ο Νικήτας Ράντος, ο Όδυσσεάς Έλύτης, που τήν ψυχή του βάφτισε στα ιωνικά νερά του Άρχιπελάγους, ο εκ Λευκάδος ποιητής, άυγερνός και άποσπερίτης, ο Νάνος Βαλαωρίτης, αυτοί και λίγοι άλλοι, αυτοί που πήραν τά βουνά, να μην τούς φάει ο κάμπος, δοξολογούν τόν οϊστρο σου και τό πυκνό σου σπέρμα, γιέ του Πανός και μιάς ζαρκάδας Άφροδίτης».

Όπου ο Καβάφης και τό ποιήμα του χάνεται για μιά στιγμή για να ξαναφανεί, μετα τό ποίημα-άφήγημα ως ποίημα-ρητορική και συναιρετικά των δύο προηγούμενων ως ποίημα-Ίστορία.

Τό ποίημα-Ίστορία έγινε άπεδώ και μπρός διάθλαση και σύμφυση στο σώμα του Καβάφη. Και έδώ τά παραδείγματα είναι έκδηλα: Μιά σύμφυση Καβάφη— Έγγονόπουλου στην «Έποχή των ισχνών άγγελάδων» του Χριστιανόπουλου. Μιά σύμφυση Καβάφη και Σεφέρη στη φιλόδοξη, ως πούμε, Κυπριάδα του Χαλαμπίδη. Μιά σύμφυση Καβάφη και μεταπολεμικών στα αρχαιολογικά ή τά θεματικά τής Ρωμανίας του Θεοδωρίδη και άλλων μακεδόνων.

Και τά λοιπά και τά λοιπά. Λαμπρά ταιριάζουν όλα.

5. Η μεταπολεμική διάσταση: μιά δειγματοληψία

Τό ποίημα —Ίστορία υπήρξε έτσι ένας άπ' τούς κρίκους διασύνδεσης τής πρώτης ως τήν ύστερη μεταπολεμική γενιά με τόν Καβάφη. Μιάς διασύνδεσης που γίνεται, έξαιρετικά έδώ, από μίαν άπόσταση. Και άπόσταση από τόν Καβάφη δέν σημαίνει τώρα άπομάκρυνση. Άπεναντίας θά πρεπε να τονιστεί με έμφαση πως ή μεταπολεμική γενιά είναι ή γενιά που άναγνώρισε άνεπιφύλακτα και εκ προοιμίου τόν Καβάφη. Τόν άναγνώρισε χωρίς βραδυπορία ή παλινδρόμηση. Τήν παλινδρόμηση, ως πούμε, του «νεάζοντος» Θεοτοκά και τή βραδυπορία του «σοφου» Σεφέρη.

Γενιά που άναγνώρισε ως άμεσους πατέρες τής και

τόν Καβάφη καί τόν Καρυωτάκη. Τόν ἔναν ὡς καθολική φωνή καί ὡς δείκτη τῆς εὐρύτερης ἱστορικής στιγμῆς, τόν ἄλλον — ὅπως τό ξανά ἴπα — ὡς ἀνιχνευτή ἐδάφους. Καί φυσικά μέ ὅλα τά εἰδοποιά γνωρίσματά τους, ἀπό τή σύγχρονη ποιητική τους ὡς τή γλώσσα. Ἀπόσταση γιά τούς μεταπολεμικούς σήμαινε πῶς ἐξ ἀντικειμένου δέν ὑπῆρχε χώρος καί καιρός γιά ἄμεση ἐξωτερική συνέχεια, γιά ἀναπαραγωγή θεμάτων, γιά προπόνηση στό ὕφος τοῦ Καβάφη. Γιατί καί ἡ καινούρια ὕλη τῶν καιρῶν - πόλεμος, ξένες ὑποτέλειες καί κάθε εἶδους ἀλλοτρίωση — μᾶς εἶχε ἀπομακρύνει φαινομενικά ἀπό τήν ὕλη τοῦ Καβάφη. Ὅχι ὁμως καί ἀπό τά παντοτινά ἀνθρώπινα καί ἱστορικά — ἡ οἰκουμηνικά — προβλήματα πού θέτει ἡ ποίησή του: ἀπ' τά διλήμματα τῶν συνειδήσεων ὡς τούς μηχανισμούς τῆς ἐξουσίας. Στήν τελευταία αὐτή περίπτωση ἡ ἀπόστασή μας φαίνεται νά εἶναι ἀπόσταση ἀσφαλείας. Καί τότε γιά ἐπανασύνδεση μαζί του «ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς», ἐπιστρατεύομε τήν ἐρμηνεία τοῦ «πολιτικοῦ» Καβάφη. Ὅποτε καί στό ποίημά του — ἱστορία προσαρμοζόμε, «θεολογώντας» κάποτε συντροφικά, τό ποίημα - πολιτική.

Ἀκολουθεῖ μιά δειγματοληψία. Τά παραδείγματα ἀπ' τήν πρώτη φάση τοῦ μεταπολέμου: ὁ Ἀλεξάνδρου, ἐνῶ εἶναι «λαϊκῆς» ἀφετηρίας ὡς τήν ἐποχή πού γράφεται ἡ «Ἄγνος γραμμῆ», στήν τελευταία συλλογή καί πρὸς τό τέλος τῆς, νοιώθει τήν ἀναγκαιότητα νά διεκτραγωδήσει τά «δημόσια» δεινά του ἐμμέσως: μέ τή λογική καί μέ τή γλώσσα τοῦ Καβάφη. Π.χ.

«Μὴν τοὺς ἐγκαταλείψεις» (Ἀπό τό «Εὐθύτης ὁδῶν», 1959)

*Σάν κατεβεῖ ὁ Μωῦσῆς μὴν τοὺς ἐγκαταλείψεις
μὴν πεῖς πῶς τάχα αὐτοὶ σοῦ ζήτησαν νά ποιήσεις
τοὺς θεοὺς τοὺς προπορευομένους
ὁ Μωῦσῆς θά ξαπολύσει τοὺς φανατικούς
καί κείνοι θά διέλθουν ὅλο τό στρατόπεδο
ἀπό τή μιά στήν ἄλλη πόλη θανατοῦντες
τόν ἀδελφὸν τόν φίλον τόν πλησίον.
Μὴν ἀφήσεις νά σφαγοῦν σ' αὐτὴ τήν ἐκκαθάριση
περίπου τρεῖς χιλιάδες ἄνδρες.
Σαράντα τόσα χρόνια μέσ' στά συρματοπλέγματα
τοὺς μιλοῦσες μέ τὰ μάτια.
Μὴν τοὺς ἐγκαταλείψεις τώρα πού ἀνταποκρίθηκαν
τώρα πού ρίζαν στή φωτιά τῆς στανικῆς τους ἀγίωσῆς
καὶ ἀρχίζουν νά προφέρουνε τίς σκέψεις τους ἐνάρθρως.*

Καί ὁ Ἀναγνωστάκης, ἕνας ποιητῆς πού λειτουργεῖ ὡς πλάστιγγα ἀκριβείας, ὅταν νόμισε πῶς ἔνοιωσε ἔτεροβαρή ἀπέναντι τῶν ἰδεῶν τῶν αἰσθημάτων του, ἐκκλινε πρὸς στιγμὴν καί ἐκεῖνος στόν Καβάφη. Στράφηκε ὕστερα ἀπ' τίς «Ἐποχές», μέ τίς «Συνέχειες» στίς διαμέσους — κάποτε καί παράλληλους — τῶν συμβόλων. Π.χ. «Τό Πιόνι» (Καβάφης) — «Τό Σκάκι» (Ἀναγνωστάκης) 1953.

*Μονάχα ἐτοῦτον τόν τρελό μου θά κρατήσω
Πού ξέρει μόνο σ' ἕνα χρώμα νά πηγαίνει
Δρασκελώντας τὴ μιά ἄκρη ὡς τήν ἄλλη
Γελώντας μπρὸς στίς τόσες πανοπλίες σου
Μπαίνοντας μέσα στίς γραμμές σου ξαφνικά
Ἀναστρώνοντας τίς στέρρες παρατάξεις.*

Κι αὐτὴ δέν ἔχει τέλος ἡ πατρίδα.

Καί πρὸς τήν τελευταία συλλογή του «Ὁ Στόχος» (1970) ἀντιγράφει, «ἀπό (κομματικῆς) περιουσίας», ἀ-

κόμη καί τήν ἀγοραία γλώσσα τῆς συναλλαγῆς τῶν ἰδεῶν καί τῆς ἐκποίησης τῶν πάντων. Προσχήματα πού τὰ ἔφερε καί πού «τά μίλησε» ἀνάλογα ὁ Καβάφης τοῦ «Ἀπὸ τήν σχολήν τοῦ περιωνύμου φιλοσόφου» ἢ τοῦ «Ἄς φρόντιζαν» ἀλλά πού τώρα ἀκούγονται ἀπὸ ἄλλη βάση καί πρὸς ἄλλους στόχους: ἀκούγονται ἀπὸ τή μεταπολεμική ἀπόσταση τοῦ Ἀναγνωστάκη.

Μιά τρίτη παραστατικότερη περίπτωση καί στάση ἀποτελεῖ ὁ Κατσαρός. Δέν στράφηκε, σέ κάποια φάση καί μέ τήν ἀσφάλεια τῆς ὀριμότητάς τους, στόν «ἐνισχυτὴ» τοῦ ὑποδείγματος Καβάφη, ὅπως ἐκεῖνοι. Ὁ Κατσαρός πηγάζει ἐξαρχῆς καί μέχρι τέλους ἀπὸ ἕνα ἔδαφος παρεμφερές. Σ' ὅλη τὴ διακύμανσή του ἀπὸ τό «Κατὰ Σαδουκαίων» (1953) ὡς τήν τελευταία συλλογή του «4 μαζινό» (1982), ἀκόμη καί στίς ἐκκεντρες ροπές του δείχνει πῶς εἶναι μιά ἀνεξάρτητη «παράλληλος». Ποιὸς ἄλλος λ.χ. μπόρεσε νά δώσει ὅπως αὐτός στήν πρώτη ἀπὸ τίς παραπάνω συλλογές του τό κλίμα τοῦ ἐκρωμαΐσμου τῶν πάντων π.χ.

*Ἡ ἔνδοξη Ρώμη σέ περίμενε τόσους αἰῶνες
σέ προφητεῖες ἔλεγε τὸν ἐρχομὸ σου
κ' ἐσύ ἀφομοιώθηκες;*

ἢ στήν τελευταία, ἐνός βιβλικοῦ — καί μολαταῦτα σύγχρονου — πογκρόμ. Σύγχρονου: μέσα ἀπὸ τίς χτεσινές καί τίς ἐρχόμενες συνθήκες, προβληματικές καί γλώσσες. Αὐτὴ εἶναι πέραν τοῦ Καβάφη, μιά ἀναστάτωση τῶν συνθηκῶν προβληματικῆ τοῦ ἐνστικτοῦ καί «πολυγλωσσία», μέ μιά φράση ἢ λύση ὄλων — καί τῶν λογικῶν καί γλωσσικῶν συμβάσεων πού ἐπιτηδεύτηκε στήν ἐποχή μας ἢ παράλληλος τοῦ Κατσαροῦ.

Πρόκειται φυσικά γιά δειγματοληψία. Τὴν πρόκρινα, γιατί στά δείγματά της φαίνεται ἐκτυπα, ἂν τὰ μελετήσουμε, πῶς λειτουργεῖ στίς μέρες καί τό ποίημα — πολιτικῆ. Ὅχι ἀποκλειστικά ὡς ἰδεολογία ἀλλὰ προπαντός ὡς σῶμα λόγου. Καί ὡς μηχανισμός τοῦ λόγου, ὅπου διαφαίνεται, ἀπὸ τήν «ἀπόστασή της» καί ἡ καθαφική καταβολή: τό ποίημα — πολιτικῆ ὡς ποίημα — ἱστορία· καί μέσα του ὡς ποίημα — ρητορικῆ (καί ἄρα ἰδεολογία), ὡς ποίημα — ἀφήγησις (καί ἄρα ὡς ρεαλισμός οὐσίας). Δέν παραβλέπω πῶς καί πέρα ἀπὸ τὰ παραδείγματα αὐτά καί ἀπὸ τήν ἐποχή τους, ὡς τίς μέρες μας δέν ἔπαψε νά λειτουργεῖ τό ὑπόδειγμά του. Τό βλέπω, καί δέν μέ ξενίζει ἡ διαπίστωση, πῶς ἡ καθαφική συνέχεια ὡς σῶμα καί μηχανισμός τοῦ λόγου μέσ' στήν ἱστορία — λειτούργησε ἀπροκατάληπτα ἐκεῖθε ἀπ' τοὺς εἰκονιστές καί τοὺς μετασυμβολιστές τοῦ ὕφους τοῦ Σεφέρη ἢ τοῦ Σινόπουλου, λειτούργησε καί λειτουργεῖ καί εὐθύτερα, μέσα ἀπ' τό ποίημα - ἀφήγημα ἢ τό ποίημα — ρητορικῆ τοῦ προπολεμικοῦ ἀλλά καί τοῦ μεταπολεμικοῦ μας ὑπερρεαλισμοῦ. Ἐγινε σχετικὰ μιά ὑπαινικτικὴ ἀναφορά στήν τακτικὴ τοῦ Ἐμπειρικοῦ καί τῶν ἄλλων ὑπερρεαλιστῶν. Ἀκόμη βλέπω πῶς ὑπόκειται καί ἐπηρεάζει τοὺς νεότερους.

Καί αὐτά τὰ τελευταία, ὅπως καί τὰ προηγούμενα, εἶναι χρέωση τῆς φιλολογικῆς σπουδῆς. Γιά μᾶς σκοπὸς δέν ἦταν νά συντάξομε συγκριτικὴ μελέτη ἢ διατριβὴ τῶν ἐπιδράσεων. Σκοπὸς μας ἦταν νά χαράξομε τὰ πλαίσια ἐνός φαινομένου ἀκόμη ἐν ἐνεργείᾳ. Γιά νά φανεῖ πῶς πῶς ἀπ' τίς πηγές τοῦ Σολωμοῦ καί φυσικά τοῦ Κάλβου, ἐξακολουθεῖ νά μᾶς ἀρδεύει ποικιλότερα μέ τήν ποιητικὴ του γλώσσα καί νοοτροπία ὁ Καβάφης.

Γιάννης Δάλλας

6. Ο Καβάφης σήμερα —

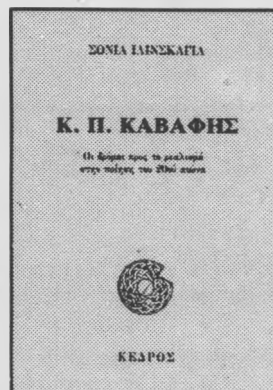
Καί σήμερα τό πρόβλημα Καβάφης και νεότεροι δέν έκλεισε. Ένώ ή έπενεργεία του είναι δεδομένη, ή άφομοιωσή του από εκείνους γίνεται ακόμα πιο επιτακτική. Όταν πριν από μισό αιώνα άκριβώς, τήν ώρα της έξόρμησης της Γενιάς του '30, ο ποιητής έδινε τήν συνέντευξη που παραθέσαμε, έκλεινε, για τή ποίηση τουλάχιστον, ή εποχή της παραδοσιακής γραφής και άνοιγε μια άλλη εποχή έκφραστικων άναζητήσεων. Έκλεινε και άνοιγε, έρήμην — ή περίπου — του Καβάφη, που υπήρξε, πίσω, εν άγνοία τους ο πρώτος ρηξικέλευθος και ύπάρχει ανεξάρτητα, μπροστά τους, πρωτοπόρος. Καί τότε αλλά και άργότερα «Η αυτοπαρουσίασή» του δέν προσέχτηκε. Καί δέν προσέχτηκε σημαίνει δέν διαβάστηκε όπως έπρεπε: ούτε σαν μια ποιητική ταυτότητα (του ίδιου), ούτε σαν οδηγός πορείας για τους άλλους. Υπήρξε και έδω παραναγνώστες.

Διαβάσαμε και τον Καβάφη, θά 'λεγα, από παραμορφωτικούς καθρέφτες: μέσα από τους έαυτους μας και από τίς θεωρίες του καιρού μας.

Έτσι γνωρίσαμε έναν Καβάφη από τή σκοπιά της ψυχανάλυσης στην ώρα του, τήν ώρα του Μεσοπολέμου που μεσουρανούσε ο φροϋδισμός. Γνωρίσαμε άμέσως έπειτα έναν Καβάφη από τήν κοινωνική σκοπιά και πάλι έπικαιρα, τήν ώρα του μεταπολέμου που κυριαρχούσε ο μαρξισμός. Από τή «σημασία του καλλιτεχνικού φόβου» (Μαλάνος) βρεθήκαμε στα «περιστασιακά της όμογένειας» (Τσίρκας). Η είμαστε έτοιμοι ν' άρπάξουμε τό θήραμα της έρευνας και νά τό αναμυρικόζουμε ανεξάντλητα, όπως λ.χ. έγινε με τον «Καβάφη του κεφαλαίου Τ». Χαμένοι δρόμοι — δδοί και μέθοδοι — αυτοί δέν είναι βέβαια. Καί ο κόπος που περάσαμε καθόλου άνώφελος, αλλά «γεμάτος περιπέτειες, γεμάτος γνώσεις».

Έτσι γνωρίσαμε τον ίδιο τον Καβάφη και τό περιβάλλον του. Τώρα γνωρίζουμε άντικειμενικότερα τά ίδια πράγματα αλλά και με τήν κρίση καθαρή, στραμμένη έξίσου άντικειμενικά στην ποίησή του. Αυτή είναι ή στροφή που σημειώνει στις καθαφικές σπουδές ή εποχή μας: μια έπιστημονικότερη έκδοση, έπεξεργασία και σπουδή του έργου του. Όπου ο δρόμος οδηγεί άβίαστα από τή φιλολογία προς τήν κριτική. Άκόμη και ή άνακοίνωση άνέκδοτου ύλικού συμβάλλει. Πρόκειται, μεταξύ των άλλων, για αυτοσχόλια ή παρεκβολές στα ίδια τά ποιήματά του, για σημειώματα ποιητικής, για άνέκδοτα άνολοκληρωτά ποιήματα της τελευταίας περιόδου του. Ο ίδιος ο Καβάφης μέσα στο εργαστήρι του. Πρόκειται άκόμη για τήν κριτική προσέγγιση του έργου του, που γίνεται με όλοένα και πιο λεπτά και νέα εργαλεία. Η ποίησή του έχει άποκτήσει διεθνή διάσταση και συγκεντρώνει, δοκιμάζοντας με έπάρκεια, τά πιο προχωρημένα και άπαιτητικά έργα: έγινε λ.χ. θέμα κριτικής σπουδής του Γιακόμπσον. Άρκει — κι έδω παραμονεύει πάλι ο κίνδυνος — ή νέα κριτική νά μή μεταβληθεί κι αυτή σε έρμηνευτικό προκρούστη, τουλάχιστον στα έλληνικά παράγωγά της. Ο νέος ποιητής, και κάθε δόκιμος της συντεχνίας, σήμερα γρήγορα θά βρεθεί μπροστά σε μια καινούρια όλη και ύποχρέωση.

Τα βιβλία του μήνα

ΣΟΝΙΑ ΙΛΙΟΥΚΑΓΙΑ
Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ
(Οι δρόμοι προς τό ρεαλισμό στην ποίηση του 20ού αιώνα)

ΑΝΤΩΝΗΣ ΦΛΟΥΝΤΖΗΣ
ΤΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ
1923 - 1928

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ
Ο ΙΨΕΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ
ΤΙ ΠΑΡΑΞΕΝΑ ΠΡΑΜΑΤΑ
Μυθιστόρημα

ΚΙΜΩΝ ΦΡΑΪΕΡ
Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΤΖΑΝΤΖΑΚΗ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΦΑΚΙΝΟΣ
ΟΙ ΚΩΠΗΛΑΤΕΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΑΡΟΣ

Γεωργίου Γενναδίου 6 (πάροδος 'Ακαδημίας)
Τηλ.: 36.15.783

«...νά σβυσθοῦν»

Σχόλιο στοῦ ποίημα τοῦ Κ.Π. Καβάφη

«ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΤΑΦΟΣ»

τοῦ Α. Μπελεζίνη

Στό καβαφικό ποίημα «ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΤΑΦΟΣ», ἕνα ἀπό τὰ ἐντελέστερα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ποιητῆ, διαβάζουμε τό στίχο:

τά εἰκοσιοκτῶ του χρόνια νά σβυσθοῦν

Ἡ ἀπόσβεση στήν ὁποία καλεῖ τόν ἀναγνώστη τοῦ ποιήματος (καί τοῦ ἐπιγράμματος) ἡ ἀκαριαία προστακτική «νά σβυσθοῦν» εἶναι μιά διπλή ἢ, πιά σωστά, μιά τριπλή πράξη ἀκύρωσης:

α) Σ' ἕνα πρώτο ἐπίπεδο ἀτελοῦς κυριολεξίας, πού ἰσχύει καταρχήν γιά τό ἐπιγραφικό εἶδος πού μορφικά ἀκολουθεῖ τό ποίημα, «ἐκκολλάπτεται» κατά ἐπιτακτική βούληση τοῦ νεκροῦ ἢ μερική ἔνδειξη τῆς ἡλικίας: «εἰκοσιοκτῶ χρόνια».

β) Σ' ἕνα δεύτερο, ἡπιότερο, τή φορά αὐτή, μεταφορικό ἐπίπεδο, πού ὀρίζει ἡ μορφική σύμπτωση ἀλλά καί ἡ διαστολή, κατά τή λογοτεχνική σύμβαση χριστιανικοῦ ἐπιτύμβιου — σύγχρονου ποιήματος, ὁ ἀναγνώστης καλεῖται νά διαβάσει καί ἀμέσως μετά νά ἀποβάλλει τή μνεῖα τῆς ἡλικίας: «τά εἰκοσιοκτῶ (...) χρόνια».

γ) Στό τρίτο, καθαυτό μεταφορικό, ἐπίπεδο, ὅπου καί, κατά πολλαπλή διατομή πρὸς τὰ προηγούμενα, ἐνεργεῖται τό ποιητικό φαινόμενο, ἀποδοκιμάζεται, ἀποκηρύσσεται, ἀθετεῖται καί ἀκυρώνεται ὁ προηγούμενος βίος ἑνὸς ἔθνικοῦ πού προσήλθε στό χριστιανισμό «πολύ ἄργα».

Τό ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι: ποῖος ὁ λόγος καί ἡ ἐγκυρότητα αὐτῆς τῆς ἀθέτησης τόσο στά ὄρια τοῦ στίχου, ὅπου ἀνάγνωση καί ἀπάλειψη, μνήμη καί λήθη τελοῦνται κατά ἄμεση χρονική ἀκολουθία, ὅση ἀκριβῶς ἐπιτρέπει ἡ συντακτική συνάφεια καί ἡ γραμμικότητα τῆς γλώσσας, ὅσο καί, κυρίως, στό πλαίσιο τοῦ ποιήματος. Γιατί ὁ ποιητής θέτει καί συγχρόνως αἶρει, γράφει καί ξεγράφει μιά οὐσιώδη ἔνδειξη;

Ἡ συνοπτική προστακτική «νά σβυσθοῦν» τοποθετεῖται στήν τελευταία θέση τοῦ ἑβδομοῦ στίχου, μέ τόν ὅποιο ὀλοκληρώνεται, γραμματικά καί ποιητικά, ἡ πρώτη δομική ἐνότητα τοῦ ποιήματος:

*Ἐδῶ δέν εἶμαι ὁ Κλέων πού ἀκούσθηκα
στίην Ἀλεξάνδρεια (ὅπου δύσκολα ξιπάζονται)
γιά τὰ λαμπρά μου σπίτια, γιά τούς κήπους,
γιά τ' ἄλογα καί γιά τ' ἀμάξια μου,
γιά τὰ διαμαντικά καί τὰ μετάξια πού φοροῦσα.
Ἄπαγε· ἐδῶ δέν εἶμαι ὁ Κλέων ἐκεῖνος·
τά εἰκοσιοκτῶ του χρόνια νά σβυσθοῦν.*

Οἱ δύο περίοδοι ἔχουν σαφῶς χαρακτήρα καί ὑφή ἀπάρνησης. Τό πρόσωπο στό ὅποιο ἀνήκει ὁ τάφος, ἀποφάσκει κατηγορηματικά τήν ἐπωνυμία, τήν ταυτότητα, τή δίαιτα καί, κατά προέκταση, τήν «ὑπόθεσιν» καί τήν «ἀξίωσιν» τοῦ βίου. Ἀλλά πῶς;

Τό ἀποφατικό «Ἐδῶ δέν εἶμαι» αἶρει ἕνα ὑπερέχον

ποιητικά κατηγορούμενο πού ἐκτείνεται σέ πέντε στίχους. Τό κατηγορούμενο, ταυτόσημο καί ἰσοσθενές πρὸς τό ὑποκείμενο, δέν εἶναι παρά τό ἀρχικό ἔθνικό ὄνομα τοῦ νεκροῦ. Προικοδοτεῖται, ὠστόσο, μέ ἕνα ἐκτενῆ καί ἰσχυρότατο ἀναφορικό λόγο, ἐνισχυμένο μέ ἀπροσδόκητα ὅσο καί καιρία παρένθεση ἀναφορικής ὑφῆς, καθὼς καί μέ μιά ἄλλη ἀναφορική πρόταση παραθετικής, ἐπίσης, λειτουργίας. Ὁ ἐμπλουτος αὐτός ἀναφορικός λόγος, βέβαια, αἶρεται μαζί μέ τό ἐπωνυμικό κατηγορούμενο, εἶναι ἀντικείμενο, δυνάμει τοῦ ἀποφατικοῦ μορίου, μῖς ἀπάρνησης πού φαίνεται ὀλοκληρωτική. Τήν ἴδια ὁμως στιγμὴ ἀσκεῖ ποιητική γοητεία καί μᾶς πληροφορεῖ, κατά ποικίλλοντα βαθμὸ ἐπάρκειας, γιά τή φήμη τοῦ νεκροῦ, τήν κοινωνική του ὑπόληψη, τόν τόπο παραμονῆς καί δράσης, καί σέ τρεῖς ὀλόκληρους στίχους γιά τήν εὐμάρεια, τόν πλοῦτο καί τήν «ἀσέλειαν τῆς δαπάνης». Ὁ νεκρός εἶτε σύνταξε ὁ ἴδιος τό ἐπίγραμμα εἶτε ἀνέθεσε τή σύνθεσή του σέ ἐπαγγελματία τοῦ εἶδους — κατά βάθος, πάντοτε, ὁ ποιητής πού ἄλλωστε ἐλέγχει καί τήν ἐπί τοῦ προκειμένου ἀτελή πληροφόρηση —, μνημειώνει ἐπί τῆς στήλης αὐτοῦ πού θέλει νά ξεχαστεῖ καί ἀθετεῖ αὐτό τό ὅποιο, παραταῦτα, ἐπιγράφει.

Ὁ παρένθετος ἀναφορικός λόγος («ὅπου δύσκολα ξιπάζονται») ἐμπεριέχει θετικότερη κρίση γιά τίς ἀπαιτήσεις τῶν δύσκολων Ἀλεξανδρινῶν ὡς πρὸς τήν ἀναγνώριση τῆς εὐπορίας, κάτι γιά τό ὅποιο δέ μπορεῖ νά νοιάζεται καί, πολύ λιγότερο, νά κόπτεται ἕνας ἄνθρωπος πού ἤδη «ἀποτάσσεται» τή φήμη πού τόν συνόδευε κατά τόν πρότερο βίο.

Ἄν ἦταν κατορθωτό νά βρεθεῖ σέ κάθε ποιητικό κείμενο ἕνα σημεῖο «μηδέν» καί μέ βάση αὐτό νά ὑπολογίσουμε τήν ἔνταση τῶν ἄλλων στοιχείων, ἐμφάσεων (καί ἐμφάνσεων), ποῖος ἄραγε θά ἦταν ὁ βαθμὸς πού θά ἀξιώνονταν ἡ πανουργότατη αὐτὴ καβαφική παρένθεση; Ἄλλ' ἐπειδὴ καμία γνώση καί καμία ἐπιστήμη τῆς λογοτεχνικότητας δέ δικαιολογεῖ — εὐτυχῶς ἴσως! — τέτοιες χιμαιρικές προσδοκίες, δέν ἀπομένει παρά νά ἐκτιμᾶμε, γιά κάθε χωριστό ποίημα, τή λειτουργικότητα αὐτοῦ ἢ ἐκεῖνου τοῦ ποιητικοῦ τεχνάσματος. Δέν μποροῦμε κἄν νά βασιστοῦμε στή διαβεβαίωση τῶν γραμματικῶν ὅτι ἡ παρένθεση, σέ κάθε περίπτωση, διασπᾷ τή συνοχή καί ροή τοῦ λόγου καί, ἄρα, ὑπολείπεται σημασιολογικά ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού ἀποχωρίζει καί, συνεπῶς, ἔχει ἐπεξηγηματικό, συμπληρωματικό ἢ δευτερότερο χαρακτήρα. Συχνά συμβαίνει τό ἀντίθετο, ὅπως ἀκριβῶς στό παρόν ποίημα. Ἐδῶ ἡ παρένθεση ἀνοίγει, μέ σοφὴ κρυψίνια, γιά νά ὑποβιάσει, λόγω ἀκριβῶς τῆς βαρύτητάς του, ἕνα ἐγκαύχημα, ἀνοίκει, ὅπως ὀδηγεῖ, γιά ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα «νέου» (μέ τήν καινοδιαθηκική ἔννοια) ἀνθρώπου πού μνημειώνει τήν «ἀνακαινῶσιν τοῦ νοός» του. Ἀπὸ τήν ἄλλη ὁμως μεριά ἂν τό ἀξίπαστο τῶν

A. Μπελεζίνης

Ἄλεξανδρινῶν ἐξαιρόταν μόνο γιὰ νὰ ἀποδυναμώσει τὴν ἄρση τῆς ἐπωνυμίας καὶ τὴν ὄλοσχερῆ ἀποποίηση φήμης καὶ βίου, θὰ ἦταν ἓνα τέχνασμα καλὰ περασμένο, ἀλλὰ χωρὶς ἐσωτερικὴ σύνδεση μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀπάρνησης. Ἡ πρώτη καὶ ἐμφανεστερὴ λειτουργία τῆς παρένθεσης εἶναι νὰ προσφέρει τὸ μέτρο γιὰ τὸν πλοῦτο τοῦ νεκροῦ καί, παραπέρα, γιὰ τὸ μέγεθος τῆς δαίτας πού αἶρεται καὶ ἀθετεῖται. Συγχρόνως δμως συνυποδηλώνει τὴν ἐκλεκτικότητα, λεπτότητα καὶ καλαισθησία τῆς δαίτας αὐτῆς πού ἐπέτρεψε στὸν Κλέωνα νὰ «ἀκούγεται» ἀνάμεσα στοὺς ἀξίπαστους Ἄλεξανδρινούς. Ἡ παρένθεση ἀκόμη πού ἀποκαλύπτει ἔτσι καὶ τὴν προληπτικὴ τῆς σημασία, ὑποβασιάζει τὰ ἐξὶ αἰτιατὰ ἐμπρόθετα πού ἀκολουθοῦν καὶ πού ἡ παρουσία τους στό ποίημα δέν θὰ ἐδικαιολογεῖτο, ἐάν δέν δεχτοῦμε εἴτε κάποιον κομπασμὸ εἴτε ἐπιδεικτικὴ καὶ πάλι αὐτομεμψία.

Τὰ ἐμπρόσθετα ἀναφέρονται στὰ ἐνδαιτήματα καὶ τὰ συνακόλουθα ἐντροφήματα τοῦ προσώπου (στ. 3), στὴν κοινωνικὴ του ἐπιφάνεια (στ. 4) καὶ στὸν προσωπικὸ του στολισμὸ καὶ περιβολή (στ. 5). Καλύπτεται ἔτσι ὁ ἐσωτερικὸς καὶ ἐξωτερικὸς χῶρος. Ἡ ἐπανάληψη τῆς πρόθεσης «γιά» (πέντε φορές καὶ μία κατ' ἀπαλοιφή) δξύνει τὸν τόνο καυχησιολογίας, καθὼς μάλιστα στὸν τρίτο στίχο γίνεται κατὰ παράθεση, στὸν ἐπόμενο κατὰ συμπλοκή, ἐνῶ στὸν πέμπτο κατὰ συμπλοκή καὶ ἀπαλοιφή. Ἡ ἐγκαύχηση ἐνισχύεται τόσο ἀπὸ τὴ συντακτικὴ ἐναλλαγή ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ μετρικὸ ρυθμὸ τῶν τριῶν στίχων. Ἡ ἀσθενῶς φθίνουσα κλίμακα (τουλάχιστον ἡ κίνηση ἀπὸ τὰ ἐνδαιτήματα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπίδειξη) ἀρθρώνεται πολλαπλῶς: πρόταξη, παράταξη καὶ γραμματικὴ ἀυτονόμηση, τοῦ πρώτου ζεύγους σπιτιῶν - κήπων, ὅπου τὸ κτητικὸ «μου» ἀποδίδεται στό προεξέχον ἀγαθὸ: «γιά τὰ λαμπρά μου σπιτία, γιά τοὺς κήπους»· συνολικὴ κατὰ συμπλοκή προβολὴ τῶν σημείων κοινωνικῆς ἐξόδου καὶ ἐπιβολῆς, ὅπου τὸ κτητικὸ «μου» μετατοπίζεται στό δεύτερο ἀγαθὸ, ἀλλὰ συνανήκει καὶ στό πρώτο: «γιά τ' ἄλογα καὶ γιά τ' ἀμάξια μου»· διασύμπλεξη τοῦ τελευταίου — καὶ ἐγγύτατα σωματικῶ — ζεύγους προσωπικοῦ κόσμου· ἡ ἀπαλοιφὴ τῆς πρόθεσης «γιά» καὶ ἡ ἀπουσία κτητικῶ ἀντισταθμίζεται ἐνμέρει ἀπὸ τὴν παραθετικὴ ἀναφορικὴ πρόταση πού προσδιορίζει, ἄνισα πάντως, καὶ τὰ δύο συμπλεκόμενα.

Ὅστε τὸ ποίημα κλίνει πρὸς τὴ μεριά τοῦ ἐθνικοῦ βίου τοῦ Ἰγνατίου, τέως Κλέωνος, ἢ μᾶλλον τοῦ Κλέωνος, νῦν Ἰγνατίου; Ἡ ἀναφορικὴ ἀνάπτυξη τοῦ κατηγορούμενου, πού ἄρχισε ἀπὸ τὸν πρώτο στίχο καὶ ὀλοκληρῶνεται μὲ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου, ἀπειλεῖ νὰ κάμψει τὸ ἀποφατικὸ συνδετικὸ;

Ὅς ἐδῶ ναί, μολονότι καὶ πάλι θὰ ἐκτιμούσαμε λαθεμένα τὸ βαθμὸ ἔλασης τῶν ποιητικῶν στοιχείων, ἂν παραβλέπαμε ὅτι τὸ ἀρνητικὸ συνδετικὸ, σὲ πρώτο πρόσωπο (: «...δέν εἰμαι...») βρίσκεται σὲ χρόνο ἐνεστώτα, τὸν κατεξοχὴν διαρκὴ ἐνεστώτα τοῦ χαράγματος καὶ τοῦ ταφικοῦ μνημείου. Ἀπεναντίας τὸ ρῆμα ἀναγωγῆς στό παρελθόν τοῦ προσώπου ἐκφέρεται σὲ ἄοριστο, σὲ ἀκαριαῖο ποιὸν ἐνεργείας. Ἐννοεῖται, ὡστόσο, καὶ πάλι ὅτι ἡ διαιώνιση τῆς μνήμης, ἡ μνημείωση, ἐμπεριέχει καὶ τὸ πάθος τοῦ ὀριστικοῦ ἢ ἐπιβεβαιωτικοῦ, κατὰ τὸν ὄρο τῶν γραμματικῶν «ἀκούσθηκα».

Ἡ πλήρης ἰσορροπία θὰ ἀποκατασταθεῖ μὲ μιά νέα περίοδο πού κατανέμεται σὲ τρία κῶλα, ἄνισα τόσο κατὰ τὴν ἔκταση ὅσο καὶ κατὰ τὴ γραμματικὴ ὕψη:

*Ἄπαγε· ἐδῶ δέν εἰμαι ὁ Κλέων ἐκεῖνος·
τὰ εἰκοσιοκτῶ μου χρόνια νὰ σβυσθοῦν.*

Ἡ ἀρχικὴ ἄρση τοῦ πρώτου στίχου ἐπαναλαμβάνε-

ται στὸν ἕκτο, καὶ μάλιστα μὲ τρεῖς ἐμφάσεις πού ὀποιητῆς ἐμπιστεύεται σὲ ἐπιρρηματικὰ καὶ ἀντωνυμικὰ στοιχεῖα πού συνήθως ὑποτιμᾶμε:

α) τὸ «Ἄπαγε», ρηματικὸ στήν προέλευση, ἀλλὰ ἐντόνως ἐπιφωνηματικὸ, εἰρωνικὰ ἐξορκιστικὸ, περισσότερο ἀποτρέπει παρά ἀποφάσκει.

β) ἡ ἀντωνυμία «ἐκεῖνος» (: «Ἐδῶ δέν εἰμαι ὁ Κλέων ἐκεῖνος») ὑποκαθιστᾶ, κατὰ τὴν ἐπανάληψη τοῦ ἀρχικοῦ συντακτικοῦ σχήματος (: «Ἐδῶ δέν εἰμαι ὁ Κλέων πού...»), τὸν ἀναφορικὸ λόγο, πού συνόδευε τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ. Τὸ «ἐκεῖνος» ἀπομακρύνει καὶ ἀπωθεῖ ἀπὸ τὸν παρόντα χρόνο καὶ τόπο (τὸ μνῆμα) στό παρελθόν, τὸν ὄλβιο καὶ τὴν εὐμάρεια, πού, ὡστόσο, μὲ τὴν ποιητικὴ ἀπλοχερίδι δέσσωσε τὸ ἐπίγραμμα.

γ) τὸ ἀντωνυμικὸ προσωπικὸ-κτητικὸ «του» (: «τὰ εἰκοσιοκτῶ του χρόνια»), εἶναι τὸ ἀφανέστερο, ἀλλὰ συνάμα τὸ δραστικότερο ἀπὸ τὰ τρία στοιχεῖα. Μὲ μὴν τὴ γραμματικὴ του κατηγορία ἐπιτελεῖ τὴ μετατόπιση ἀπὸ τὸ πρῶτο στό τρίτο πρόσωπο, ἐπιτείνει τὴν ἀπάρνηση, φανερώνει ἐναργέστερα τὴν ἀποξένωση. Ὁ Ἰγνάτιος μιλάει γιὰ τὸν Κλέωνα σὰ νὰ πρόκειται γιὰ ἓνα ἄλλο πρόσωπο.

Τὸ ἀλλοιωτικὸ «του» περιέχεται στό στίχο τοῦ ἐπιγράμματος-ποιήματος μὲ τὸν ὅποιο ὁ τέως Κλέων προτρέπει τὸν διαβάτη-ἀναγνώστη νὰ σβύσει ἀπὸ τὸ χάραγμα τὴν ἐνδειξη ἡλικίας τοῦ, ὡστόσο, μνημειώ-νεται. Καθὼς τὸ τρίτοπρόσωπο «του» ἀντιφέρεται σὲ μιά σειρά ρηματικῶν καὶ ἀντωνυμικῶν τύπων πού ὡς τὸ στίχο 5 φανέρωναν τὸ πρῶτο πρόσωπο (: «εἰ-μαι, ἀκούσθη-κα», «μου», «μου», «φοροῦ-σα», «εἰ-μαι») ἐπαναπροσδιορίζεται καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ὁ Κλέων ὅταν προσῆλθε στό χριστιανισμὸ («ἐν καινότητι ζωῆς», Ρωμ. 6, 4) ἦταν εἰκοσιοκτῶ χρονῶν. Ὅσα, ἀλαζονεύομενος, ἀποκηρύσσει ἀποτελοῦσαν πλήρωμα ἀκμαίου βίου. Μολονότι ἡ πρώτη δομικὴ ἐνότητα ἀρχίζει μὲ μιά ἄρνηση καὶ τελειώνει μὲ μιά προτροπὴ ἀποφατικοῦ τύπου, τὸ ποίημα ἐξακολουθεῖ νὰ κλίνει πρὸς τὴ μεριά τοῦ ἀθετούμενου βίου.

Τὴν πλήρη ἰσορροπία τοῦ ἐπιγράμματος θὰ ἐπιτύχει ὁ ποιητῆς μὲ τοὺς τελευταίους στίχους, πού θὰ μᾶς πληροφορήσουν καὶ γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἡλικία τοῦ νεκροῦ. Οἱ στίχοι αὐτοὶ πού συγκροτοῦν μιά περίοδο μοιρασμένη σὲ δύο κῶλα, στηρίζονται τώρα σὲ μιά καταφατικὴ δομὴ. Μετὰ ἀπὸ δύο ἄρσεις (: «Ἐδῶ δέν εἰμαι ὁ Κλέων πού...», «ἐδῶ δέν εἰμαι ὁ Κλέων ἐκεῖνος»), ἔχουμε τὴ θέση, τὴ δομὴ βεβαίωσης:

*Εἰμ' ὁ Ἰγνάτιος ἀναγνώστης, πού πολὺ ἀργά
νηῆλα· ἀλλ' ὅμως κ' ἔτσι δέκα μῆνες ἐξῆσα εὐτυχεῖς
μὲς στὴ γαλήνη καὶ μὲς στὴν ἀσφάλεια τοῦ Χριστοῦ.*

Τὸ καταφατικὸ σχῆμα ἀντιτάσσει τὸ νέο ὄνομα τοῦ προσώπου, κατ' ἀντιστοιχία καὶ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀρχικὴ ἀπόφαση. Ἡ δομὴ εἶναι ἡ ἴδια: συνδετικὸ ρῆμα + κατηγορούμενο + ἀναφορικὸς λόγος. Μόνο πού τώρα παρεμβάλλεται τὸ παραθετικὸ «ἀναγνώστης». Τὸ παράθεμα εἶναι σημαντικότερο. Πρῶτα προσδιορίζει ἀκριβέστερα τὴν ἐποχὴ. Βρισκόμαστε πάνω-κάτω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰώνα. Οἱ ἐξορκιστές καὶ οἱ ἀναγνώστες ἀσκούσαν κατώτερα, βέβαια, ὑπουργήματα ἀλλὰ βρίσκονταν, ἀκόμα, σὲ στενὴ σχέση μὲ τὴ δωρεὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τοὺς χαρισματοῦχους τῆς ἐκκλησίας. Κατὰ τὴν μεταγενέστερη «Ἀποστολικὴ διατάξεις» ὁ ἀναγνώστης «εὐαγγελιστοῦ τόπον ἐργάζεται» καὶ κατὰ τὴ χειροθεσία πού ἴσχυε στὴν ἀρχαϊκὴ ἐκκλησία «ἐγχειρίζεται τὰς Ἁγίας Γραφὰς ἀναγινώσκειν».

Στὸ καύχημα τῆς τρυφῆς ἀντιτάσσεται ἓνα κατώτερο, ἀλλὰ χαρισματικὸ λειτούργημα πού ἡ ἀσκησή του γίνεται μπροστὰ σὲ ἐκκλησίασμα.

Ἡ ἀναφορική πρόταση «πού πολύ ἀργά/συνήλθα» ἀναπτύσσει τό ἐπωνυμικό κατηγορούμενο καί ἐνισχύει τή θετική ἐκφορά, τήν «ἐπιστροφή» τοῦ Ἰγνατίου, τήν ὁμολογία πίστεως. Σχολιάζει ἀρνητικά τόν πρότερο βίο, τόν «παλαιόν ἄνθρωπο» πού «ἐδούλευεν» «ἐπιθυμίας καί ἡδοναῖς ποικίλαις» (πρός Τίτον 3, 3). Ἀλλά πῶς; Τό ρῆμα «συνέρχομαι» δέν ὑποβάλλει ριζική «μετάνοιαν εἰς ζωήν», καί εἴσοδο διά «θύρας πιστεως». Στήν ἀκοή τοῦ ἀναγνώστη ἐξακολουθοῦν νά ἤχουν τά «ἄσφατα καί μή ἔχοντα ὑπόστασιν πράγματα», κατά τόν Οἰκουμένιο, ἀπό τά ὁποῖα προέρχεται τό ἀλαζόνευμα τοῦ Κλέωνος. Ὁ Ἰγνάτιος «συνήλθε», ἦρθε στόν ἑαυτό του, ξαναβρῆκε τίς δυνάμεις του ὄχι ἀπό τή νόσο καί τόν τρόμο τῆς ἁμαρτωλότητος, πού ἐπιφανειακά μόνο τή βιώνει, ἀλλά ἀπό τήν τύρβη τοῦ ἐπιδεικτικοῦ βίου, τόν ὁποῖο ἀδυνατεῖ νά ἀποποιηθεῖ πλήρως ὡς προσωπικό, κοινωνικό καί πολιτιστικό, παραπέρα, ἐπιτόλαιο, πάντως, μόρφωμα. «Συνήλθε», ἐπιπλέον «ἀργά» καί, ἂν δέν παραιτηθῶμε ἀπό τήν ἀναζήτηση τῶν κρυφῶν ἀναλογιῶν καί ἀντιρροπήσεων, θά ἐκτιμήσουμε τή διαφορούμενη σημασία τοῦ ἐπιρρήματος.

Ὁ ἐν Χριστῷ βίος τοῦ Ἰγνατίου δέν θά διαρκέσει πολύ. Ἄλλ' ἀκριβῶς ἡ μικρή αὐτή διάρκεια ἀντανακλά, κατ' ἀντίθετον φορά, καί πρὸς τίς θετικές καί πρὸς τίς ἀποφατικές δομές τοῦ ποιήματος. Τό τελευταῖο κῶλο μέ τήν ἀντιθετική του σύνδεση, τό μεγάλο του μετρικό ἀνάπτυγμα, τόν ὁμολογιακό του τόνο, ἀσκει τή μεγαλύτερη ἔλξη πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ ἀνακαινισμοῦ «πρὸς μετάνοιαν». Τό ἐπίθετο «εὐτχεῖς», ἄγνωστο στήν Κ.Δ. καί ὄχι ἰδιαίτερα δεκτικό χριστιανικῆς χροιάς, προσδιορίζει, βέβαια, τούς «δέκα μῆνες» καί ἔμμεσα τό πρόσωπο. Στή μέριμνα καί στόν τυρβασμό τοῦ κοινωνικοῦ βίου τό ἐπίγραμμα ἀντιπροβάλλει τή γαλήνη καί τήν ἀσφάλεια τοῦ Χριστοῦ.

Ὡστε τελικά, ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἐπιτύμβιου ἐπιγράμματος καί τοῦ συγχρόνου ποιήματος ὀφείλει νά «σβύσει» ἢ, καλύτερα, νά ἀποδεχτεῖ τίς συνέπειες τῆς «ἐκκόλαψης» πού παραγγέλλει ὁ ἑβδομος στίχος τοῦ χαράγματος ἢ ὄχι; Ἐάν ἡ ἀνάλυση πού προηγήθηκε, ἀκολούθησε πράγματι τίς ἐσωτερικές ἀντιφάσεις τοῦ ποιήματος, ἡ ἀπάντηση θά εἶναι ἐξίσου διαφορούμενη.

Ἡ ἐγγάραξη καί γραφή «τά εἰκοσιοκτώ του χρόνια» «μένει» (κατά τό καθαφικό ρῆμα) ὄχι μόνο γιατί διαβάζεται, μολονότι ἀθετούμενη, στό ποῖμα καί στό ἐπίγραμμα, ἀλλά καί γιατί ἡ ἀπάρνηση, τῆς ὁποίας εἶναι φορέας, δέν ὑπῆρξε εὐτελής. Ὁ Ἰγνάτιος δέν «ἀπεξεδύσατο» ὀλοκληρωτικά τόν «παλαιόν ἄνθρωπον». Ἐπικαλεῖται, χωρίς ἄλλο, τό ὄνομα τοῦ «Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ», ἀλλά δέν «περιφέρει τήν νέκρωσιν τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ» στό σῶμα καί, βέβαια, στή μνήμη. Θυμᾶται, μνημονεύει (καί μνημειώνει) ἐκεῖνα «ἐν οἷς περιπάτει ποτέ ὅτε ἔζη ἐν τούτοις» (Κολοσσ. 3, 7)· δέν φρονεῖ «τά ἄνω», ἀλλά καί «τά ἐπί γῆς».

Δέν εἶναι λοιπόν ὁ Ἰγνάτιος, εἰλικρινῆς καί ἀπροσποίητος; Ἐπηρέασε «διά λουτροῦ παλιγγενεσίας» (Πρός Τίτον 3, 5), χωρίς νά βρέξει κᾶν τά πόδια του;

Κάθε ἄλλο! Ἔχει τήν εἰλικρίνεια πού τό ἴδιο τό ποῖμα κατεργάζεται μέ τήν ἐντεχνη καί σοφῆ ἀντιστάθμιση ἄρσεων καί θέσεων, καταφάσεων καί ἀντιφάσεων, κινήσεων ψυχῆς καί μνήμης. Μολονότι «ἐπεστράφη» στό Χριστιανισμό ὁ Ἰγνάτιος ἐγκαυχᾶται ἀνεπικρίτως γιά τήν προηγούμενη ζωή του, τόν τρυφήλο καί καλαισθητό βίο του. Αἰσθάνεται «γαλήνιος» καί «ἀσφαλής» ἐν Χριστῷ, ἀλλ' αὐτό μόνο· τό νέο του φρόνημα δέν ἔχει βάθος, ὅπως δέν εἶχε καί τό παλαιό του ἦθος. Καί, ὡστόσο, εἶναι μέσα στόν καθαφικό «κανόνα» τό πῶς προχωρημένο ὄριο στό ὁποῖο τοποθετεῖται τό μεταίχιμο ἔθιμο καί χριστιανισμοῦ.

Σέ κάθε ἀγορά δίνονται ΔΩΡΑ
Κάθε μέρα γίνονται ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ

- ΡΟΥΧΑ
- ΔΩΡΑ
- ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ
- ΤΣΑΝΤΕΣ
- ΑΡΩΜΑΤΑΚΙΑ
- STICKS
- ΜΑΝΤΙΛΙΑ

Όλα εισαγωγῆς μας
ἀπό ΑΣΙΑ-ΕΥΡΩΠΗ

ΠΙΣΤΑΣΗ
ΧΟΝΔΡΙΚΗ-ΛΙΑΝΙΚΗ

KRISNA

ΣΟΛΩΝΟΣ 109 - ΤΗΛ. 36.04.634
ΣΟΛΩΝΟΣ 124 - ΤΗΛ. 36.20.923

**express
news**

ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΝ ΣΥΝΤΟΜΙΑ!

Δέν ὑπάρχει λόγος νά κρατᾶτε ὀλόκληρες τίς ἐφημερίδες πού διαβάζετε, γιά νά φυλάξετε μιά εἶδηση πού σᾶς ενδιαφέρει. Κρατεῖστε μόνο τήν εἶδηση.

Ζητεῖστε μας τά ἀποκόμματα ὅλων τῶν ἐφημερίδων, γιά νά μῆ μπεῖτε ἐσεῖς στόν κόπο νά τά συγκεντρώσετε.

Δουλειά μας εἶναι νά ἐνημερωνόμαστε καί νά σᾶς ἐνημερώνουμε.

Διαβάζουμε ὅλες τίς ἐφημερίδες (ἐλληνικές καί ξένες) καί κρατᾶμε γιά λογαριασμό σας, τά ἀποκόμματα πού σᾶς ἀφοροῦν.

Δέν εἴμαστε «μερικοί ἄνθρωποι», ἀλλά ἓνα ὀλόκληρο δημοσιογραφικό ἐπιτελεῖο πού δουλεύει ὑπεύθυνα γιά τήν εἰδική - δική σας ἐνημέρωση.

Ἐπικοινωνεῖστε μαζί μας!

EXPRESS NEWS

Τό προσωπικό σας Ἀρχειο.

ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΟΥΒΑΣ

**ΓΡΑΦΕΙΟ ΑΠΟΚΟΜΜΑΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ & ΞΕΝΟΥ ΤΥΠΟΥ**

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ 6 ΤΗΛΕΦ. 3243.351 ΑΘΗΝΑΙ Τ. Τ. 12.

Καβάφης και 'Ιστορία

του Μιχάλη Πιερῆ

Τό θέμα τῆς εἰσήγησής μου, ὅπως αὐτό ὀρίζεται ἀπό τόν τίτλο τῆς, παρουσιάζεται τόσο γενικό καί πλατύ, ὥστε νά ἀπαιτοῦνται κάποιες προκαταρκτικές διευκρινίσεις, καθὼς καί μία πῶ ἐξειδικευμένη ὁροθέτησή του. Κατ' αὐτό τόν τρόπο, θά φανεῖ ἐλπίζω καί ὁ πολύ συγκεκριμένος (καί μόνον ἔτσι ἐφικτός ἀπό τήν ἀποψη τοῦ χρόνου) στόχος τῆς.

Ἀντικείμενο τῆς εἰσήγησής μου θά εἶναι μόνο ἡ συζήτηση τῆς ὁρολογίας πού ἔχει ἔως τώρα προταθεῖ ἢ χρησιμοποιεῖται σχετικά μέ τή διάκριση καί χαρακτηρισμό τῶν διαφορετικῶν κατηγοριῶν ἱστορικῶν ποιημάτων τοῦ Καβάφη.¹

Δέν πρόκειται, δηλαδή, νά προχωρήσω πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ἐρμηνευτικῆς προώθησης τοῦ θέματος *Καβάφης καί 'Ιστορία*, εἴτε μέ τή συζήτηση ἐνδεικτικῶν ποιημάτων πού ἀνήκουν στήν ἱστορική περιοχή τοῦ καβαφικοῦ ἔργου, εἴτε μέ τήν κριτική παρουσίαση τοῦ ὅλου προβληματισμοῦ πού γεννᾷ ἡ πολυσύνθετη σχέση τοῦ Καβάφη μέ τήν 'Ιστορία. Ἔχω, ἐξάλλου, τήν ἐντύπωση ὅτι, πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση, ἡ καβαφική βιβλιογραφία δέν ὕστερεῖ. Ἀπεναντίας, θά ἔλεγα ὅτι ἔχει προχωρήσει, εἴτε μέ συνθετικά ἔργα, εἴτε μέ μικρότερες, ἀλλά διεισδυτικές ἐργασίες, σ' ἓνα πολύ ἱκανοποιητικό βαθμό.

II

Ἄν θέλουμε νά σχηματίσουμε μίαν χονδρική εἰκόνα σχετικά μέ τό γενικό ὄλικό πού προσφέρει ἡ βιβλιογραφία γιά τό θέμα μας, μπορούμε (δίνοντας προτεραιότητα στίς συνθετικές ἐργασίες) νά θυμηθοῦμε κατ' ἀρχήν τά δύο βιβλία τοῦ Στρατῆ Τσίρκα (*Ὁ Καβάφης καί ἡ ἐποχή του*, πού ἐκδόθηκε τό 1958, καί τό *Ὁ πολιτικός Καβάφης*, πού ἐκδόθηκε τό 1971)· τό βιβλίό τοῦ Γιάννη Δάλλα, *Καβάφης καί 'Ιστορία*, πού ἐκδόθηκε τό 1974· καθὼς καί τό βιβλίό τοῦ Edmund Keeley, *Ἡ καβαφική Ἀλεξάνδρεια*, πού ἐκδόθηκε τό 1976 καί μεταφράστηκε στά ἑλληνικά ἀπό τήν Τζένη Μαστοράκη τό 1979. Καί τά τέσσερα ἀσχολοῦνται, μέ ἐντελῶς διαφορετικό τρόπο, καί μέ τήν ἱστορική αἴσθηση τοῦ Καβάφη, ἔχοντας ὡς κοινό σημεῖο ἀναφορᾶς τίς ἀπόψεις τοῦ Σεφέρη γιά τήν «ἱστορική μέθοδο» τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ, ὅπως αὐτές διατυπώθηκαν τό 1946 στό ἱστορικό μελέτημά του «Κ.Π. Καβάφης, Θ.Σ. Ἔλιοι· παράλληλοι».² Συνθετική μελέτη, ἡ ὅποια ὁμως περιορίζεται μόνο στόν «Βυζαντινὸ Καβάφη», ἀποτελεῖ καί τό ἀνισο, ἀλλά ἐνδιαφέρον γιά τήν ἐποχή πού γράφεται,

βιβλίό τοῦ Β.Φ. Χρησιτίδη, *Ὁ Καβάφης καί τό Βυζάντιο*, πού ἐκδόθηκε τό 1958.

Ἀπό τίς μικρότερες μελέτες, θεωρῶ ἀπαραίτητο νά ἀναφέρω ἐδῶ, μέ χρονολογική τάξη (ἔστω κι ἂν δέν ὑπάρχει ἡ χρονική δυνατότητα νά τίς σχολιάσω), τίς ἀκόλουθες ἐργασίες, μέ τίς ὁποῖες τέθηκε, συζητήθηκε καί προωθήθηκε σέ μεγάλο βαθμό τό θέμα τοῦ 'Ιστορικοῦ Καβάφη:

Τό μελέτημα τοῦ Γιώργου Βρισμιτζάκη, «Ἡ πολιτική τοῦ Καβάφη» (1926).³

Τά «σχόλια» τοῦ Σαρεγιάννη σέ ἱστορικά ποιήματα τοῦ Καβάφη (1931 καί 1933).⁴

Τά ἄρθρα τοῦ Δημαρᾶ, «Μερικὲς πηγές τῆς καβαφικῆς τέχνης» καί «Ἡ ἠθοποιία τοῦ Καβάφη» (1931 καί 1933).⁵

Τό σημείωμα τοῦ Βάρναλη, «Ὁ ἱστορισμός τοῦ Καβάφη» (1943).⁶

Τό μελέτημα τοῦ Σεφέρη, «Κ.Π. Καβάφης, Θ.Σ. Ἔλιοι· παράλληλοι» (1946).⁷

Οἱ δύο διαλέξεις τοῦ Παπανοῦτσου μέ τίτλο «Ὁ διδακτικός Καβάφης» (1947).⁸

1. Εὐχαριστῶ καί ἀπό ἐδῶ τόν καθηγητὴ Γ.Π. Σαββίδη γιά τίς θεμελιακὲς ὑποδείξεις του στό θέμα τῆς ὁργάνωσης τῆς ἔρευνάς μου καί τῆς ἐπιλογῆς τῆς τελικῆς ὁρολογίας.

2. Πρόκειται γιά ἑμίλια πού ὁ Σεφέρης ἔκανε τόν Δεκέμβριο τοῦ 1946 στό Βρετανικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀθηνῶν καί δημοσιεύτηκε τὴν ἐπόμενη χρονιά στήν Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση (τόμ. Γ', Ἰούλιος 1947, σσ. 33-43). Βλ. τώρα, Γιώργου Σεφέρη, *Δοκιμές*, τομ. Α', Ἰκαρος 1974, σσ. 324-363.

3. Βλ. Γιώργου Βρισμιτζάκη, *Τὸ ἔργο τοῦ Κ.Π. Καβάφη*, πρόλογος καί φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ.Π. Σαββίδη, Ἰκαρος (1975), σσ. 34-42.

4. Βλ. Ι.Α. Σαρεγιάννη, *Σχόλια στὸν Καβάφη*, πρόλογος Γιώργου Σεφέρη, εἰσαγωγή καί φροντίδα Ζήσιμου Λορεντζάτου, Ἰκαρος 1964, 1973², σσ. 104-118.

5. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, «Μερικὲς πηγές τῆς καβαφικῆς τέχνης». *Ὁ Κύκλος*, τεύχ. 3-4, χρόν. Α', Νοέμ. 1932 (ἀφιέρωμα στὸν Καβάφη), σσ. 69-86, καί τοῦ ἴδιου, «Ἡ ἠθοποιία τοῦ Καβάφη», *Νέα Ἔστια*, τόμ. 14, 15 Ἰουλίου 1933 (ἀφιέρωμα στὸν Καβάφη)· βλ. *Νέα Ἔστια*, τόμ. 74, 1 Νοεμ. 1963 (ἀφιέρωμα στὸν Καβάφη), σσ. 1458-1461.

6. Βλ. Κώστα Βάρναλη, «Ὁ ἱστορισμός τοῦ Καβάφη», ἐφ. *Πρωΐα*, 12.3.1943.

7. Βλ. ὁ.π., σημ. 2.

8. Δημοσιεύθηκαν στήν Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση (τόμ. Γ', Ὀκτ. - Νοέμ. - Δεκ. 1947, Ιαν. - Φεβρ. 1948, σσ. 168-176, 203-212, 242-249), κι ἀργότερα στό βιβλίό του, *Παλαμᾶς - Καβάφης - Σικελιανός*, Ἰκαρος 1949, 1977², σσ. 121-222, ὅπου σέ μιά ἀναλυτικὴ σημείωση γιά τόν «ἱστορισμό» τοῦ Καβάφη (σ. 122, σημ. 2), συγκεντρώνει καί ὅλη τὴν ἔως τότε βιβλιογραφία γιά τό συγκεκριμένο θέμα.

* Κείμενο εἰσήγησης στό «Τρίτο Συμπόσιο Ποίησης» πού ἐγινε στό Πανεπιστήμιο Πατρῶν ἀπὸ 1 ἕως 3 Ἰουλίου 1983.

Τό ἄρθρο τοῦ Παπατσώνη, «Ὁ ἔνδοξός μας βυζαντινισμός» (1948).⁹

Τό μελέτημα τοῦ Bowra, «Ὁ Κωνσταντῖνος Καβάφης καί τό ἑλληνικό παρελθόν» (1949).¹⁰

Τή μελέτη τοῦ Μ.Μ. Παπαϊωάννου, «Φαινόμενα ἀκμῆς καί παρακμῆς τῆς νεοελληνικῆς ποίησης» (1955).¹¹

Τή μελέτη τοῦ Μανόλη Λαμπρίδη, «Ἠ gran rifuuto (Καβάφης - Βάρναλης - Καρυωτάκης καί ἡ παρακμή)».¹²

Τή μελέτη τοῦ Μάρκου Αὐγέρη, «Ὁ πεσιμισμός στήν ἑλληνική ποίηση (Καβάφης, Καρυωτάκης, Βάρναλης)» (1956).¹³

Τό ἄρθρο τοῦ Κ. Πορφύρη, «Ἡ πολιτική στάση τοῦ Καβάφη» (1963).¹⁴

Τή μελέτη τοῦ Γ.Π. Σαββίδη, «Ἡ πολιτική αἴσθηση στόν Καβάφη» (1967).¹⁵

Τή μελέτη τοῦ Δ.Ν. Μαρωνίτη, «Υπεροψία καί μέθη — Ὁ ποιητής καί ἡ ἱστορία» (1970).¹⁶ καί τοῦ ἴδιου, «Ὁ ποιητής καί ἡ ἱστορία (ὁ ρεαλισμός τοῦ Καβάφη καί ὁ ὑπερρεαλισμός τοῦ Ἐλύτη)» (1979).¹⁷

Βεβαίως, ἐκεῖνος πού θά θελήσει νά μελετήσει τόν ἱστορικό Καβάφη διεξοδικά καί συστηματικά, εἶναι ἀπαραίτητο νά λάβει ὑπόψη του καί τά βιβλία τῶν Μαλάνου, Περίδη καί Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, τῶν ὁποίων κάποια κεφάλαια, ἢ κάποιες μικρότερες ἐνόητες ἀναφέρονται ἀμεσα στό θέμα *Καβάφης καί ἱστορία*,¹⁸ καθώς καί τήν *Εἰσαγωγή* τῆς Μ. Yourcenar στήν ποίηση τοῦ Καβάφη, τῆς ὁποίας ἓνα μεγάλο μέρος ἀναφέρεται στά ἱστορικά του ποιήματα.^{18α}

Ἀπό τά νεότερα βιβλία, θά πρέπει νά δεῖ τήν ἐνότητα «Ἱστορικά ποιήματα» ἀπό τό δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τῆς Jane Lagoudis Pinchin, *Alexandria Still*.¹⁹ καθώς καί ἓνα τμήμα ἀπό τό κεφάλαιο «Σεφέρης, Σικελιανός, Καβάφης» τοῦ βιβλίου τοῦ Νάσου Βαγενά, *Ὁ ποιητής καί ὁ χορευτής*.²⁰

Ἐπίσης, δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει, ὅτι θεμελιώδης σημασίας, γιά τή συστηματική μελέτη τοῦ θέματος τοῦ ἱστορικοῦ Καβάφη, εἶναι ἡ ἐργασία ὑποδομῆς πού ἔχει γίνει μέ τήν ἀνίχνευση καί τόν προσδιορισμό τῶν πηγῶν τῶν ἱστορικῶν ποιημάτων τοῦ Καβάφη, ἀπό τοῦς Ποντάνι, Μαλάνο, Μπλάνκεν, Μαυροκορδάτο, Γιουρσενάρ, Παπουτσάκη, Σαββίδη, Κήλυ, τόν Δ.Ν. Μαρωνίτη, τόν Γιάννη Δάλλα καί τελευταίως ἀπό τήν Ρενάτα Λαβανίνη, τόν Γκ. Μπάουερσοκ καί τήν Νταϊάνα Χάας.

Κλείνω τή συνοπτική καί ὑποχρεωτικά καταλογογραφική αὐτήν ἀναφορά στή βιβλιογραφία, ὑπευθυμίζοντας καί τό βιβλίον - ἐργαλεῖο, *Καβάφης, ἱστορικά καί ἄλλα πρόσωπα* τοῦ Κυριάκου Ντελόπουλου.²¹

III

Ὅσοι μελέτησαν τά ἱστορικά ποιήματα τοῦ Καβάφη, ἀπό θεματική κυρίως ἀποψη, ὁδηγήθηκαν στό πολύ φυσικό συμπέρασμα ὅτι ἡ «ἱστορική περιοχή» τῆς καβαφικῆς ποίησης, συμπλέκεται μέ τίς ἄλλες — κάτι γιά τό ὅποιο μᾶς ἔχει ἤδη προειδοποιήσει ὁ Καβάφης, στόν ὅποιο, ἐξάλλου, ὀφείλεται καί ἡ πρώτη ἀναφορά στό βασικό τριμερές σχεδιάγραμμα πού χαρακτηρίζει τό ποιητικό του ἔργο.

(Θυμίζω, παρενθετικά, ὅτι σέ ἀνυπόγραφο σημείωμα τοῦ Καβάφη, πού δημοσιεύτηκε τόν Μάιο τοῦ 1927

9. Βλ. Τ.Κ. Παπατσώνη, «Ὁ ἔνδοξός μας βυζαντινισμός», *Νέα Ἔστια*, τομ. 43, 15 Μαΐου 1948, σ. 664 (ἀναφορά στόν Καβάφη).

10. Βλ. C.M. Bowra, *The Creative Experiment*, Macmillan, Λονδίνο 1949, σσ. 29-60. Μεταφράστηκε τήν ἴδια χρονιά καί δημοσιεύτηκε στήν Ἀγγλοελληνική Ἐπιθεώρηση (ἀρ. 7, τομ. Δ', Νοεμ. - Δεκ. 1949), σσ. 225-237.

στήν Ἀλεξανδρινή Τέχνη, ὁ ποιητής διευκρίνιζε τά ἑξῆς: «Ἴδου, ἀπλά, τό σχεδιάγραμμα πού βγαίνει ἴσως τώρα ἀπό τό ἔργο του. Ἔχει τρεῖς περιοχές — τή φιλοσοφική (ἢ τῆς σκέψης), τήν ἱστορική, καί τήν ἡδονική (ἢ αἰσθητική). Ἡ ἱστορική περιοχή κάποτε προσεγγίζει τόσο στήν ἡδονική (ἢ αἰσθητική) πού εἶναι

11. Βλ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Φαινόμενα ἀκμῆς καί παρακμῆς στήν νεοελληνική ποίηση», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, τευχ. 2, τόμ. Α' (Φεβρ. 1955), σσ. 84-86.

12. Βλ. Μανόλη Λαμπρίδη, «Ἠ gran rifuuto (Καβάφης - Βάρναλης - Καρυωτάκης καί ἡ παρακμή)», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, τευχ. 7, τόμ. Β' (Ἰούλ. 1955), σσ. 29-42. Βλ. τώρα, στοῦ ἴδιου, *Ἠ gran rifuuto: κριτικά μελετήματα*, ἐκδόσεις Ἑρασμοῦ, Ἀθήνα 1979.

13. Βλ. Μάρκου Αὐγέρη, «Ὁ πεσιμισμός στήν ἑλληνική ποίηση (Καβάφης, Καρυωτάκης, Βάρναλης)», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, τευχ. 13, τομ. Γ' (Ἰαν. 1956) σσ. 4-17.

14. Κ. Πορφύρη, «Ἡ πολιτική στάση τοῦ Κ. Καβάφη», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, τευχ. 108, τόμ. ΙΗ' (Δεκ. 1963), ἀφιέρωμα στόν Καβάφη, σσ. 672-675.

15. Πρόκειται γιά ἑμίλια πού δόθηκε στήν Πάντειο στίς 14 Ἀπριλίου 1967 στό πλαίσιο μιάς σειρᾶς ἐπισημῶν μέ γενικό θέμα «Ὁ πολιτικός στοχασμός τῶν νεοελλήνων συγγραφέων». Ἐκδόθηκε σέ τόμο τό 1977 (μαζί μέ τίς ἄλλες ἐμίλιες τῆς σειρᾶς) καί κυκλοφόρησε καί σέ ἀνάτυπο τήν ἴδια χρονιά. Στό μελέτημα αὐτό, ἔχουμε μιά πρώτη, σύντομη, ἀλλά εὐστοχη κριτική ἐπισκόπηση τῆς καβαφικῆς βιβλιογραφίας ἀπό τήν ἀποψη τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐμίλιας. Σχολιάζονται οἱ ἀπόψεις τῶν Βρισιμιτζάκη, Δημαρά, Μαλάνου, Αὐγέρη, Σαργενάνη καί Τσίρκα, ἐνῶ εἶναι φανερό ὅτι ὁ συγγραφέας συμμερίζεται καί, ὡς ἓνα βαθμό, προωθεί τίς ἀπόψεις τοῦ Σεφέρη γιά τήν πολιτική διάσταση τοῦ καβαφικοῦ ἔργου.

16. Πρωτοδημοσιεύτηκε στόν συλλογικό τόμο *Δεκαοχτώ Κείμενα* (Κέδρος 1970), σσ. 135-154. Βλ. τώρα, Δ.Ν. Μαρωνίτη, «Ὁροι τοῦ λυρισμοῦ στόν Ὀδυσσεά Ἐλύτη» (Κέδρος 1980), σσ. 127-151. Πρόκειται γιά μιά δεξιά τομή τοῦ γενικοῦ θέματος «Καβάφης καί ἱστορία» στήν σημαντικότερη ὄψη του.

17. Πρωτοδημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Τό Δέντρο*, τ. 6 (Ἰαν.-Φεβρ. 1979), σσ. 233-243. Βλ. τώρα, «Ὁροι τοῦ λυρισμοῦ στόν Ὀδυσσεά Ἐλύτη» (δ.π., σσ. 37-54). Ἡ μελέτη αὐτή, πού εἶχε ὡς ἀφετηρία τήν προηγούμενη τοῦ Μαρωνίτη, συνοδεύεται καί ἀπό ἐνδεικτικούς πίνακες στό θέμα «Καβάφης καί ἱστορία», τοῦς ὁποίους συνέταξε, μέ ὑπόδειξη τοῦ καθ. Μαρωνίτη μεταπτυχιακός τότε φοιτητής στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (βλ. *Τό Δέντρο*, δ.π., σσ. 243-49).

18. Ὅπως οἱ ἐνόητες, «Δεύτερος ἐκδηλωτικός τρόπος» καί «ἱστορία» στό βιβλίον τοῦ Μαλάνου (βλ. Τίμου Μαλάνου, *Ὁ ποιητής Κ.Π. Καβάφης*, τρίτη ἐκδοση συμπληρωμένη καί ὀριστική, Δίφρος 1957, σσ. 76-98 καί 138-142) ἢ ἀπάντηση τοῦ Μαλάνου στή μελέτη τοῦ Σεφέρη, «Καβάφης—Ἐλισσι: εἶναι πράγματι παράλληλοι;» (βλ. Τίμου Μαλάνου, *Καβάφης 2*, Φέξης 1963, σσ. 121-161): τά κεφάλαια τά ἀφιερώνω στά ἱστορικά ποιήματα τοῦ Καβάφη στό βιβλίον τοῦ Περίδη (βλ. Μιχάλη Περίδη, *Ὁ βίος καί τό ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Καβάφη*, Ἰκαρος 1948, σσ. 195-227) καί τό κεφάλαιον, «Ὁ ἱστορισμός τοῦ Καβάφη», στό βιβλίον τοῦ Παναγιωτόπουλου (βλ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, *Τά πρόσωπα καί τά κείμενα, Δ', Κ.Π. Καβάφης*, Οἱ ἐκδόσεις τῶν φίλων 1946, 1982, σσ. 131-144).

18α. Βλ. Marguerite Yourcenar, *Présentation critique de Constantin Cavafy 1863-1933*, suivie d' une traduction des Poèmes par Marguerite Yourcenar et Constantin Dimaras. Callimard, Παρίσι 1958, 1978². Μεταφράστηκε ἀπό τόν Γ.Π. Σαββίδη καί δημοσιεύτηκε σέ συνέχειες στήν ἐφημ. *Τό Βήμα*, (27,29,31 Ἰουλίου, 12,15,17,21 Αὐγούστου 1958). Ἡ μετάφραση αὐτή τοῦ Σαββίδη, ἀναθεωρημένη ἀπό τόν ἴδιο γλωσσικά καί ὑφολογικά καί προσαρμοσμένη στήν συμπληρωμένη ἐκδοση τοῦ κειμένου τῆς Γιουρσενάρ τοῦ 1978, θά κυκλοφορήσει σύντομα, σέ αὐτοτελῆ τόμο, ἀπό τίς ἐκδόσεις Χατζηνικολῆ.

19. Βλ. Jane Lagoudis Pinchin, *Alexandria Still* (Forster, Durrell and Cavafy), Princeton Univ. Press, 1977, σσ. 40-70.

20. Βλ. Νάσου Βαγενά, *Ὁ ποιητής καί ὁ χορευτής (μιά ἐξέταση τῆς ποιητικῆς καί τῆς ποίησης τοῦ Σεφέρη)*, Κέδρος 1979, σσ. 216-245.

21. Βλ. Κυρ. Ντελόπουλου, *Καβάφης, ἱστορικά καί ἄλλα πρόσωπα*, Ἑλληνικό Λογοτεχνικό καί Ἱστορικό Ἀρχεῖο, 1980.

Μιχάλης Πιερίης

δύσκολο νά κατατάξει κανείς όρισμένα ποιήματα τους».²²

Έτσι, οί μελετητές αυτοί (όπως ό Περιόης, λ.χ., ό Παναγιωτόπουλος, ό Παπανούτσος και άλλοι), ξεκινώντας από τήν έμφανή αυτή τριμερή διάκριση τών καβαφικών ποιημάτων, και έχοντας για βάση τή θεματική σχέση τών ιστορικών ποιημάτων μέ τίς δύο άλλες κατηγορίες, χρησιμοποίησαν ανάλογα τούς όρους, «φιλοσοφικά ιστορικά» και «αισθησιακά ιστορικά». Η διάκριση αυτή, είναι βεβαίως όρθή και χρήσιμη, μάς βοηθά όμως μόνο πρός μία κατεύθυνση· δέν είναι, κατά τήν κρίση μου, έπαρκής για νά συλλάβουμε και άλλου είδους ιδιομορφίες τών ιστορικών ποιημάτων του Καβάφη, ιδιομορφίες πού προέρχονται όχι τόσο από τό θεματικό τους περιεχόμενο, όσο από τό είδος τής σχέσης του ποιητή μέ τό θεματικό αυτό ύλικό (είτε είναι ιστορικό είτε είναι φανταστικό), τή θέση πού αυτό κατέχει στό ποιήμα κτλ.

Ένας άλλος τύπος διάκρισης τών ιστορικών ποιημάτων του Καβάφη (ό όποιος και όδηγεί πρός άλλον τύπο όρολογίας), είναι αυτός πού αναφέρεται περιγραφικά στην ιστορική περίοδο τήν όποία δηλώνει είτε υποδηλώνει τό ποιήμα. Στίς περιπτώσεις αυτές, έχουν χρησιμοποιηθεί οί όροι «προβυζαντινά», «βυζαντινά», «έλληνιστικά», «έλληνορωμαϊκά» κτλ.²³

Πρόκειται για διάκριση, τής όποιας πρώτος εισηγητής θά μπορούσαμε νά πούμε ότι είναι πάλι ό ίδιος ό ποιητής, άφου, καθώς γνωρίζουμε, δύο από τά «θεματικά κεφάλαια» στά όποια κατέτασε πρώιμα ποιήματά του, είχαν τούς τίτλους, «Αρχαία Ημέραι» και «Βυζαντινά Ημέραι».²⁴

Ένας ακόμη τύπος όρολογίας πού, όπως και οί δύο προηγούμενοι, δέν πρόκειται νά μάς άπασχολήσει στην σημερινή εισήγηση, είναι αυτός πού έχει βάση του τή γεωγραφική ταξινόμηση (στην περίπτωση αυτή όχι βέβαια μόνο τών ιστορικών ποιημάτων). Στόν τομέα αυτόν, πέρα από τή σποραδική και κάποτε όχι συστηματική χρήση όρων όπως «Αλεξανδρινά ποιήματα» ή «κύκλος τής Αντιόχειας» κτλ., άξεπέραστη παραμένει ή προσπάθεια πού έχει γίνει από τόν Γιάννη Δάλλα στό κεφάλαιο «Η χαρτογράφηση τής ιστορικής εμπειρίας» στό βιβλίο του, *Καβάφης και Ιστορία*, πού αναφέραμε ήδη.²⁵

IV

Τέλος, φτάνουμε στόν τελευταίο τύπο όρολογίας πού έχει άπασχολήσει τούς μελετητές του καβαφικού έργου (και θά μέ άπασχολήσει και μένα στά 17½ λεπτά πού διαθέτουμε μέ βάση τούς χρονικούς περιορισμούς του Συμποσίου). Πρόκειται για τήν όρολογία πού έχει βάση όχι θεματικά, χρονολογικά ή γεωγραφικά κριτήρια όπως οί τρεις προηγούμενες, αλλά κριτήρια πού σχετίζονται μέ τήν τεχνική του κάθε ποιήματος ή μιας ομάδας ποιημάτων.

Ο τύπος τής όρολογίας αυτής, είναι κατά τήν κρίση μου και ό πιο σημαντικός, άφου σχετίζεται άμεσα μέ τήν περιγραφή και τήν κατανόηση του τρόπου (ή τών διαφορετικών τρόπων) μέ τούς όποιους ό Καβάφης χρησιμοποιεί τό ιστορικό ύλικό. Συγχρόνως, όμως, άποτελεί και τόν κατ' έξοχήν πρωτοβάθμιο τύπο όρολογίας, άφου αναφέρεται σε διακρίσεις πού θά πρέπει,

σε μία μελέτη τής ιστορικής ποίησης του Καβάφη, νά προηγούνται τών άλλων.

Αναφέρομαι στις βασικές, κι ωστόσο διόλου ξεκαθαρισμένες στό νού μας, διακρίσεις ανάμεσα στους όρους «ιστορικά», «ιστορικοφανή», «ψευδοϊστορικά» κτλ., τούς όρους δηλαδή πού οί μελετητές χρησιμοποίησαν στην προσπάθεια νά περιγράψουν τό είδος τής πρωτογενούς σχέσης του Καβάφη μέ τήν Ιστορία.

Και για νά φανεί άμέσως τί έννοιά λέγοντας ότι δέν έχουμε ακόμη ξεκαθαρίσει στό μυαλό μας τούς όρους αυτούς, άρκεί νομίζω νά σάς παρουσιάσω στό σημείο αυτό, ένα μικρό κατάλογο τών ποικίλων όρων πού έχουν έως τώρα χρησιμοποιηθεί (τίς περισσότερες φορές χωρίς καμιά μεθοδολογική προειδοποίηση), στην προσπάθεια νά γίνουν κάποιες βασικές διακρίσεις, από τήν άποψη πού συζητούμε εδώ, στά ιστορικά ποιήματα του Καβάφη.

Πρώτα μονολεκτικούς όρους: «ιστορικά», «ιστορικογενή», «ιστορικοφανή», «μυσοϊστορικά», «παραϊστορικά», «παριστορικά», «ψευδοϊστορικά».

Και τώρα μερικοί από τούς πολυάριθμους περιφραστικούς τύπους: «γνήσια ιστορικά», «καθάρια ιστορικά», «καθαρώς ιστορικά», «κατ' έξοχήν ιστορικά», «πλαστά ιστορικά», «πραγματικά ιστορικά», «στενώς ιστορικά» κτλ.

Είναι προφανές, από τήν ποικιλία τών όρισμών αυτών, πού ωστόσο οί περισσότεροι είναι συνώνυμοι, ότι οί μελετητές και οί κριτικοί προβληματίζονται κυρίως ως πρός τή χαρακτηρισμό δύο κάθε φορά κατηγοριών ιστορικών ποιημάτων. Αυτών πού είναι «ιστορικά» άπ' όλες τίς άπόψεις (χρόνος, χώρος, έπεισόδιο, πρόσωπα), κι αυτών πού είναι ένμέρει «ιστορικά» (συνήθως μέ τή δήλωση ή τήν υποδήλωση ιστορικού χρόνου, κάποτε και χώρου) και ένμέρει φανταστικά (δταν ένα ή και όλα τά ύποκείμενα του ποιήματος είναι πλαστά, καθώς πλαστό είναι και τό έπεισόδιο).

Πράγματι, αυτές είναι οί δύο μεγάλες κατηγορίες ιστορικών ποιημάτων. Υπάρχει ωστόσο και μία τρίτη, μικρή ομάδα, όπου ή ιστορία, καθώς έχει παρατηρήσει ό Σεφέρης (θά δούμε άμέσως πιο κάτω τό σχετικό χωρίο), χρησιμοποιείται «παραβολικά».

Μία βασική διαπίστωση πού πρέπει νά γίνει εδώ, προτού συνεχίσουμε, είναι ότι κανείς μελετητής δέν έχει συλλάβει τήν άναγκαιότητα νά χρησιμοποιηθούν τρεις συγχρόνως όροι για τήν περιγραφή τής ιστορικής ποίησης του Καβάφη. Όλοι φαίνεται πως προβληματίζονται μέ τήν χαρακτηρισμό δύο κάθε φορά κατηγοριών και έτσι επιμένουν σε δύο όρους (συνήθως κατά ζεύγος: «ψευδοϊστορικά - ιστορικά», «ιστορικοφανή - ιστορικά», «παραϊστορικά - ιστορικά», κτλ.), δύο από τούς όποιους είναι, καθώς θά δούμε άμέσως, επιτυχημένοι ώστε νά μπορούμε νά τούς υιοθετήσουμε, άπουσιάζει, ωστόσο, πάντα ό τρίτος.

V

Καιρός, λοιπόν, νά προχωρήσουμε στην πρόταση τών τριών αυτών άναγκαιών όρων. Οί δύο μελετητές πού μάς βοηθούν, μέ τίς παρατηρήσεις και τήν όρολογία

22. Βλ. Γ.Π. Σαββίδη, *Οί καβαφικές εκδόσεις (1891-1932)*, Ταχυδρόμος 1966, σ. 209.

23. Τούς όρους αυτούς χρησιμοποίησαν κυρίως οί Μιχάλης Περιόης και Β.Φ. Χρηστίδης στα βιβλία τους πού ήδη αναφέραμε.

24. Βλ. Σαββίδης, δ.π., σημ. 22, σ. 106 και σ. 137.

25. Βλ. στίς σσ. 183-206.

τους, να έννοήσουμε τής τρεις βασικές κατηγορίες ιστορικών ποιημάτων, αλλά και μās προσφέρουν τούς δύο από τούς τρεις όρους πού αναζητούμε, είναι ο Γιώργος Σεφέρης και ο Ι.Μ. Παναγιωτοπούλος.

‘Ο Σεφέρης είναι ο εισηγητής του όρου «ψευδοϊστορικά», ο όποιος νομίζω ότι είναι πολύ κατάλληλος για τά ποιήματα στά όποια ή ιστορία χρησιμοποιείται μεταφορικά ή άλληγορικά, δηλαδή «ψεύτικα» κατά έναν τρόπο, άφου ο Καβάφης δέν αντιμετώπιζει, στίς περιπτώσεις αυτές, τό ιστορικό ύλικό ως ιστορικός ποιητής,²⁶ αλλά άλλος φιλοσοφικός/διδακτικός.

Συγκεκριμένα, σχολιάζοντας ο Σεφέρης τή σχετικώς πρώιμη διασταύρωση του Καβάφη με τή Ρωμαϊκή ‘Ιστορία (σχέση πού, άς σημειωθεί, του άπέφερε λιγοστά ποιήματα), σημειώνει:

*«Κι όμως τούς Ρωμαίους τούς δοκίμασε και τούς άφησε. Δέν έχουν οργανική συνοχή μαζί του. Τά ποιήματά του με ρωμαϊκά θέματα είναι ψευδοϊστορικά, δηλαδή δέν του δίνουν χαρακτήρες πού να μπορεί να τούς ζωντανέψει, αλλά ένα διάκοσμο όπου μιλά ο ίδιος».*²⁷

‘Ωστόσο, ή συγκεκριμένη αυτή διατύπωση του Σεφέρη, δέν έχει, για τής δικές μας, τωρινές ανάγκες, τήν απαιτούμενη επάρκεια και είναι, θά έλεγα, ένμέρει μόνο βοηθητική για να έννοήσουμε τό ακριβές περιεχόμενο του όρου «ψευδοϊστορικό» — κάτι πού θά μās επιτρέψει να τόν χρησιμοποιούμε στό έξής με ασφάλεια και συστηματικότητα. Γιατί έλπίζω πώς όλοι συμφωνούμε ότι κάποια ποιήματα του Καβάφη με ρωμαϊκό θέμα δέν είναι «ψευδοϊστορικά» (λ.χ. τό «‘Η διορία του Νέρωνος»), ένω, από τήν άλλη, προσθέτω, ό όρος αυτός είναι πολύ κατάλληλος για ιστορικά ποιήματα πού τό θέμα τους δέν είναι ρωμαϊκό (λ.χ. τό «Θερμοπύλες»).

‘Η παρατήρηση αυτή προκύπτει, νομίζω, κι από κάποια πρόσθετα διευκρινιστικά σχόλια του ίδιου του Σεφέρη, σχόλια πού αισθάνθηκε τήν ανάγκη να κάνει σε άλλο σημείο τής μελέτης του. Συγκεκριμένα, σχολιάζοντας τό ποίημα «‘Η Σατραπεία» (πού δέν έχει ρωμαϊκό θέμα), τό χαρακτηρίζει πολύ όρθά «ψευδοϊστορικό» και μās δίδει πρόσθετες διασαφήσεις για τό πραγματικό περιεχόμενο του όρου πού συζητούμε. Γράφει:

*«Τύπος ψευδοϊστορικού ποιήματος, όπως τό ένω. ‘Η ιστορία δέν προεκτείνει τό αίσθημα· δίνει μόνο τά στοιχεία μās παραβολής».*²⁸

‘Η τελευταία αυτή παρατήρηση του Σεφέρη, νομίζω ότι ξεκαθαρίζει ικανοποιητικά και τό ακριβές περιεχόμενο του όρου «ψευδοϊστορικό», και μās βοηθά να διακρίνουμε, με κάποια σχετική ευκολία, τά ποιήματα για τά όποια ο όρος αυτός είναι κατάλληλος.

Νομίζω ότι πρόκειται για τά συμβολικά/φιλοσοφικά ιστορικά ποιήματα, αυτά δηλαδή στά όποια κατά τόν Σεφέρη ή ιστορία «δίνει μόνο τά στοιχεία μās παραβολής», τό ιστορικό δηλαδή ύλικό χρησιμοποιείται «παραβολικά» ή άν θέλετε μεταφορικά.

‘Ο Παναγιωτόπουλος είναι ο εισηγητής του όρου «ιστορικοφανής», πού νομίζω ότι είναι κατάλληλος (άν χρησιμοποιηθεί με συστηματικότητα και συνέπεια) για τά ποιήματα στά όποια έχουμε προβολή ενός ή και περισσότερων πλαστών ύποκειμένων μέσα σε άμεσα (ή και έμμεσα) δηλωμένο ιστορικό πλαίσιο, χρονικό ή και τοπικό, τό όποιο χρησιμεύει συνήθως ως

φόντο του φανταστικού έπεισοδίου πού σκηνοθετείται στό ποίημα.

Για τήν ιστορία του πράγματος, θά ηθελα να αναφέρω έδώ ότι ο πρώτος πού είχε συνειδητοποιήσει τήν ανάγκη να κατανοηθεί ή ποιοτική διαφορά των ποιημάτων αυτών από τά υπόλοιπα ιστορικά, ήταν ο ίδιος ο ποιητής, ο όποιος φρόντισε να διευκρινίσει γύρω στά 1930 στον ‘Αθανάσιο Γ. Πολίτη, ότι μιά ομάδα ιστορικών του ποιημάτων δέν είναι ακριβώς «ιστορικά».

Γράφει ο Πολίτης, στό γνωστό κείμενό του για τόν Καβάφη πού βρίσκεται στό βιβλίο του ‘Ο ‘Ελληνισμός και ή νεωτέρα Αίγυπτος και πού δικαίως έχει ύποστηριχθεί ότι άπηχει λόγια του ίδιου του ποιητή.²⁹

*«‘Η δευτέρα κατηγορία των ποιημάτων του είναι τά ιστορικά. ‘Η ποιήσις αυτή δέν είναι ένιστε στενώς ιστορική. ‘Ο ποιητής εκλέγει μόνον μίαν εποχήν τής ιστορίας να τοποθετήση εις αυτήν τά πρόσωπα του εκ των όποιων πολλά, άλλως τε, είναι πλαστά».*³⁰

Στή βασική αυτή διαφορά των ιστορικών ποιημάτων με πλαστά πρόσωπα από τά υπόλοιπα, αναφέρεται και ο Τίμος Μαλάνος στό βιβλίο του ‘Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης (του 1933), όπου άν και αναγνωρίζει ότι «αυτού του είδους τά ποιήματα, ένω δέν είναι ιστορικά, μοιάζουν συνήθως με τέτοια, χάρη στην έπιτούτου διαλεγμένη από τόν ποιητή ιστορική εποχή»,³¹ έντούτοις δέν προτείνει κανένα όρο πού να περιγράφει με επάρκεια τά ένλόγω ποιήματα πού ένω δέν είναι ιστορικά, φαίνονται τέτοια.

‘Ετσι, φτάνουμε στον Παναγιωτόπουλο, ο όποιος, στό βιβλίο του για τόν Καβάφη του 1946 και πιό συγκεκριμένα στό κεφάλαιο πού έχει τόν ένδεικτικό για τό θέμα μας τίτλο «‘Ο ιστορισμός του Καβάφη», προτείνει τόν όρο «ιστορικοφανής» ο όποιος, καθώς είπα νομίζω ότι προσδιορίζει με επάρκεια και ακρίβεια τήν κατηγορία των ποιημάτων πού ένω δέν είναι, φαίνονται έντούτοις ως ιστορικά. Γράφει:

*«Βέβαια, πολλά από τά ποιήματά του είναι μονάχα «ιστορικοφανής», αναφέρονται δηλαδή σε πλαστά ιστορικά πρόσωπα και ύποκρίνονται τό ύφος τής ανάπλασης ιστορικού περιστατικού· μά υπάρχουν και πολλά άλλα, πού αναπαράγουν με τέτοια πιστότητα τό ιστορικό περιστατικό, ώστε τά έλάχιστα πού βρίσκουμε μέσα τους ίχνη τής προσωπικής ένέργειας του Καβάφη να σπρώχνουν μερικώς έρευνητές του στην άποψη, πώς πρόκειται για καθάρια και όλόσωμη άντιγραφή».*³²

‘Η τελευταία περικοπή από τό προηγούμενο χωρίο του Παναγιωτόπουλου, μās οδηγεί φυσιολογικά στην τρί-

26. Είναι γνωστό ότι ο ίδιος ο ποιητής είχε χαρακτηρίσει τόν έαυτό του «ιστορικό ποιητή». ‘Ο Σεφέρης, προσπαθώντας να δώσει μίαν έρμηνεία στη φράση αυτή του Καβάφη, συμπεραίνει ότι θά πρέπει να έννοήσει τόν ποιητή πού έχει «ιστορική αίσθηση» (βλ. Γιώργου Σεφέρη, *Δοκίμες*, δ.π., σημ. 2, σσ. 340 και 352).

27. Βλ. *Σεφέρης*, δ.π., σ. 409.

28. ‘Ο.π., σ. 416.

29. Βλ. Στρατής Τσίρκας, *‘Ο Καβάφης και ή εποχή του*, Κέδρος 1958, σ. 333 και Σαββίδης, δ.π., σ. 106, σημ. 6.

30. Βλ. *‘Αθανασίου Γ. Πολίτη*, ‘Ο ‘Ελληνισμός και ή Νεωτέρα Αίγυπτος, τόμ. Β, έκδοση *Γραμμάτων*, ‘Αλεξάνδρεια-‘Αθήνα, 1930, σ. 451.

31. Βλ. Τίμο Μαλάνου, *‘Ο ποιητής Κ.Π. Καβάφης*, Δίφρος 1957, σ. 77.

32. Βλ. Παναγιωτόπουλος, δ.π., σ. 18, σ. 131.

τη κατηγορία ιστορικών ποιημάτων του Καβάφη, τήν ὁποία ἐπίτηδες ἀφῆσα τελευταία, ἀφοῦ ἡ ἐπιλογή ἐνός ὄρου πού νά τήν χαρακτηρίζει μέ ἀκρίβεια, φαίνεται ὅτι ἔχει συναντήσει μεγάλες δυσκολίες.

Ὁ ὄρος πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ περισσότερο ἀπό τοὺς ἄλλους, εἶναι βέβαια ὁ ὄρος «ἱστορικά» ποιήματα. Προτείνω ὅμως νά μὴν τὸν υἱοθετήσουμε, γιὰ δύο λόγους. Ἀφενὸς γιὰ εἶναι ὁ μόνος κατάλληλος γιὰ τὴ γενική διάκριση πού εἶναι ἀπαραίτητο νά γίνεται ἀνάμεσα σέ «μυθολογικά» καὶ «ἱστορικά» ποιήματα τοῦ Καβάφη³³ καὶ ἀφετέρου γιὰ τὴ «ἱστορικά» εἶναι ΟΛΑ τὰ ποιήματα πού ἐξετάζουμε ἐδῶ, σ' ὅποιαν ἀπ' τὶς τρεῖς κατηγορίες καὶ ἂν ἀνήκουν.

Γιὰ τὰ ποιήματα τῆς τρίτης αὐτῆς κατηγορίας, γιὰ τὰ ὁποία καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς φαίνεται ὅτι δέν θεώρησε ἐπαρκή τὸν ὄρο «ἱστορικά», ἀλλὰ αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη, ὅπως εἶδαμε πῶς πάνω, νά μιλήσει στὸν Ἄθαν. Γ. Πολίτη γιὰ «στενῶς ἱστορικά» ποιήματα, νομίζω ὅτι καταλληλότερος εἶναι ὁ ὄρος «ἱστοριογενή»,³⁴ μέ τὸν ὁποῖο δηλώνεται καὶ τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ τους: ὅτι εἶναι δηλαδή ἄμεσα συνδεδεμένα μέ τὸ ἱστορικὸ ὕλικό ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννήθηκαν, ὅτι πρόκειται κατὰ βάση γιὰ ποιητικές βιώσεις συγκεκριμένων ἱστορικών ἐπεισοδίων ἀπὸ τὰ ὁποία εἶναι ὁμως κατὰ ἕνα ἄνθρωπο δεσμευμένα.

Γιὰ νά φανεῖ καλύτερα τὴν ἐννοῶν μέ τὴ λέξη «δεσμευμένα», θά σᾶς διαβάσω ἀμέσως ἕνα αὐτοσχόλιο τοῦ ποιητῆ στό ἀποκηρυγμένο ποίημα «Ὁ θάνατος τοῦ Αὐτοκράτορος Τακίτου» στό ὁποῖο διακρίνεται ἡ αὐστηρή, σχεδόν ἐπιστημονική μέθοδος μέ τὴν ὁποία ἔλεγε ὁ Καβάφης τὴν «ἱστορικότητα» ἐνός «ἱστοριογενούς» ποιήματος:

*«Τὸ ποίημα «Ὁ θάνατος τοῦ Αὐτοκράτορος Τακίτου» πού ἐγράφηκε στὰ 1896 — καὶ ἔκτοτε ἐδημοσιεύθηκε μιά ἄλλη φορά — ἦτον ἀνάγκη νά ξαναγραφεῖ — ὡς ξαναγράφηκε τὸν Δεκέμβριο 1906 — διότι — ἐκτός ἄλλων λόγων — ἡ ἔκφρασις «μοχθηρά» ἦτο, ἱστορικῶς, ἀτοπος. Μοχθηρία δέν ἐδείξε ἢ Σύγκλητος ὅταν ἐξέλεξε τὸν Τακίτον».*³⁵

VI

Δυστυχῶς ὁ χρόνος δέν μοῦ ἐπιτρέπει νά ἐπεκταθῶ ὅπως θά τὸ ἤθελα καὶ στὰ διάφορα προβλήματα πού γεννᾶ ἡ χαρακτηρίση τῶν ποιημάτων μέ βάση τὴν ὁρολογία πού προτείνω. Ὅπως, λ.χ., τὸ θέμα τοῦ ὄρου «πλαστὸ ἐπεισόδιο», πού ἡ διάκρισή του ἀπὸ τὸ «ἱστορικὸ ἐπεισόδιο» παρουσιάζει κάποτε δυσκολίες, ἢ καὶ τὸ θέμα τοῦ «πλαστοῦ ὑποκειμένου» τὸ ὁποῖο

33. Τὸ θέμα τοῦ μυθολογικοῦ Καβάφη, ἐνταγμένο ὀργανικά μέσα στό εὐρύτερο θέμα «Κ.Π. Καβάφης ἕνας ποιητὴς ἀναγνώστης», τὸ ἔχει ἐξετάσει συστηματικά καὶ μέ διεισδυτικὸ τρόπο ὁ καθ. Δ.Ν. Μαρωνίτης σέ δίωρο μάθημα του στὴ Σχολὴ Μωραΐτη τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1983. Βλ. Δ.Ν. Μαρωνίτης, «Ὁ μυθολογικὸς Καβάφης καὶ ἡ Πριάμου Νυκτοπορία», περιοδ. *Χάρτης*, 5-6 (Ἀπρ. 1983), σσ. 620-29 ὅπου καὶ δημοσιεύεται ἕνα μικρὸ τμῆμα τῆς ἐργασίας του.

34. Θερμὰ εὐχαριστῶ ἀπὸ ἐδῶ τὸν φίλο λέκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, Γιώργο Κεχαγιόγλου πού μοῦ πρότεινε τὸν ὄρο αὐτὸ στὴ θέση τοῦ ὄρου «ἱστοριογενή» πού εἶχα ἀρχικά προκρίνει. Ἐπίσης, εὐχαριστίες χρωστῶ στὸν καθηγητὴ Κριαρά καὶ στοὺς φίλους Δημήτρη Δασκαλόπουλο, Γιώργο Κεχαγιόγλου, Ἄνδρέα Κίτσο-Μυλωνά, Renata Lavagnini καὶ Diana Haas γιὰ τὶς πολύτιμες συζητήσεις πού εἶχα μαζί τους σχετικὰ μέ τὸ θέμα μου κατὰ τὴν διάρκειά τοῦ Συμποσίου.

35. Τὸ σχόλιο αὐτὸ τοῦ ποιητῆ, βρίσκεται στό Ἀρχεῖο Καβάφη (F 27). Δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Γ.Π. Σαββίδη στὴν ἐφ. *70 Βῆμα*, 24 Ἀπριλίου 1983.

πρέπει νά διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἀνώνυμο ἱστορικὸ πρόσωπο. Ἡ, ἀκόμη, ὅτι στὰ «ἱστορικοφανή» λ.χ. ποιήματα, πρέπει ὅπωςδήποτε νά δημιουργηθοῦν ἐσωτερικές ἐνότητες, λ.χ. γιὰ νά διακριθοῦν τὰ ποιήματα πού τὸ στόχαστρό τους εἶναι προσηλωμένο στό πλαστὸ ἐπεισόδιο καὶ στὰ πλαστὰ ὑποκείμενα τὰ ὁποία καὶ προβάλλονται στό προσκήνιο τοῦ ποιήματος, ἐνῶ τὸ ἱστορικὸ ὕλικό λειτουργεῖ μόνο ὡς φόντο (ὅπως συμβαίνει, λ.χ., στὸν «Μύρη»), ἀπὸ ἐκεῖνα ὅπου τὸ στόχαστρο τοῦ ποιήματος εἶναι ἰσότιμα στραμμένο τόσο στό πλαστὸ ἐπεισόδιο ὅσο καὶ στὰ ἱστορικὰ δρώμενα (ὅπως, λ.χ., στὸν «Δαρεῖο»).

Οἱ διευκρινίσεις αὐτές, καθὼς καὶ ἄλλες πού παραλείπω, εἶναι ἀναγκαῖο νά γίνονται, κυρίως γιὰ νά φανεῖ πόσο ἐπικίνδυνες εἶναι καμιά φορά οἱ ὁποιασδήποτε λογιῆς σχηματικές κατατάξεις προτείνονται σ' ἕνα ἔργο τέχνης. Πιστεύω δηλαδή, ὅτι τὸ κάθε ποίημα, ἂν ἀναλυθεῖ αὐτόνομα, σέ ὅλο τὸ ἀναγκαῖο πλάτος καὶ βάθος, πολὺ δύσκολα θά ἀντέξει τὴν ἀπομόνωσή του μέσα σέ μίαν ἀπὸ τὶς κατηγορίες στίς ὁποῖες τὸ κατατάσσουμε μέ βάση κάποια γενικά καὶ πρωτοβάθμια χαρακτηριστικά του. Ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλη, χρειάζομαστε, γιὰ πολλοὺς λόγους, αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς κατατάξεις (λ.χ. γιὰ νά μπορούμε νά συνεννοηθοῦμε γιὰ κάποια ἀντικειμενικά δεδομένα ἢ γιὰ νά μπορέσουμε νά τιθεσθῶμε καὶ νά ὀργανώσουμε τὸ ὕλικό μας), φτάνει νά ἔχουμε πάντα κατὰ νοῦ ὡς ποῖο βαθμὸ οἱ κατατάξεις αὐτές μᾶς εἶναι χρήσιμες καὶ πότε γίνονται παγίδες γιὰ συναγωγή παραπλανητικῶν συμπερασμάτων.

Θεωρῶ, λοιπόν, σχεδόν ἀπαραίτητη τὴν ἀκόλουθη διευκρίνηση. Καθόλου δέν ἐννοῶ ὅτι οἱ τρεῖς αὐτές κατηγορίες στεγάζουν ποιήματα τῆς ἴδιας ἀκριβῶς ποιητικῆς ὕψης. Ἀπλῶς, ὅτι μέ βάση τὸ εἶδος τῆς «ἱστορικότητάς» τους, ἐντάσσονται (κατ' ἀρχὴν καὶ μόνο) σέ τρεῖς πρωταρχικές κατηγορίες.

Ἡ τριμερὴς αὐτὴ κατάταξη (σέ «ψευδοἱστορικά», «ἱστοριογενή», καὶ «ἱστορικοφανή»), εἶναι κατὰ τὴν ἀντίληψή μου, βοηθητική καὶ σχεδόν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν κατανόηση κάποιων ριζικῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὰ ἱστορικά ποιήματα τοῦ Καβάφη, προτοῦ ὀδηγηθεῖ κανεὶς, μέσα ἀπὸ μιά προωθημένη προσέγγισή τους, σέ πῶς ἐξειδικευμένες ὁμαδοποιήσεις, λαμβάνοντας ὑπόψη καὶ ἄλλου εἴδους κριτήρια

Ἐπιτρέψτε μου νά τελειῶσω ἐλπίζοντας σέ τρία πράγματα.

Πρῶτον, ὅτι ἡ ἐπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας πού προηγήθηκε στὴν εἰσήγηση, ἔδειξε ὅτι τὸ θέμα *Καβάφης καὶ Ἱστορία*, ἔχει μίαν ἀξιοσέβαστη (ποσοτικά καὶ ποιοτικά) προϊστορία — κάτι πού ἀσφαλῶς ἀξιώνει καὶ τὴν ἀνάλογη σοβαρότητα ἀπὸ ἐκεῖνον πού θά θελήσει νά τὸ πραγματευτεῖ ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα.

Δεύτερον, ὅτι ἡ παρουσίαση τῶν διαφορετικῶν τύπων ὁρολογίας πού ἔχουν ἦδη χρησιμοποιηθεῖ (κάποτε μέ εὐκολία ἢ μιά σχετικὴ χαλαρότητα), ἔδειξε μίαν ἀδυναμία τῶν καβαφικῶν μελετῶν ἢ ὁποῖα προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη συστηματικότητας στὴ χρῆση κάποιων ὄρων ἢ κάποτε στὴν ἀπουσία μεθοδολογικῶν προδιαγραφῶν προτοῦ υἱοθετηθοῦν αὐτοὶ οἱ ὄροι.

Τρίτον, ὅτι οἱ τρεῖς ὄροι πού ἔχουν προταθεῖ στὴ σημερινὴ εἰσήγηση, εἶναι πράγματι καιριοὶ καὶ βοηθητικοὶ καὶ ἐπομένως συμβάλλουν στό θέμα τῆς σωστῆς ὁρολογίας πού εἶναι τόσο βασικὸ γιὰ τὴν προϋποθέσμενη καὶ ὅσο τὸ δυνατό πῶς μεθοδικὴ προσέγγιση στὰ ποιήματα πού ὀρίζουν τὴν πολυσύνθετη σχέση τοῦ Καβάφη μέ τὴν Ἱστορία.

Ἀθήνα, Ἰούνιος 1983

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

του Δημήτρη Τζιόβα

Σκοπός αυτού του κειμένου είναι να παρουσιάσει συνοπτικά τις κυριότερες σύγχρονες απόψεις που άφορουν την έννοια του αναγνώστη και τη σχέση του με το λογοτεχνικό κείμενο. Είναι φυσικά αδύνατο να παρουσιαστούν λεπτομερειακά όλες οι εκδοχές αυτής της θεωρητικής ένασχόλησης που μπορούμε να την ονομάσουμε αναγνωστική θεωρία ή θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης. Γι' αυτό το λόγο η παρουσίαση περιορίζεται σε όρισμένους τομείς της και επισημαίνονται παράλληλα πιθανές αδυναμίες ή ασυμφωνίες ανάμεσά τους. Συζητούνται περισσότερο διεξοδικά οι θεωρίες που αναφέρονται αποκλειστικά στην έννοια του αναγνώστη και λιγότερο εκείνες στις οποίες η έννοια του αναγνώστη δεν είναι κεντρική αλλά παραπληρωματική. Είναι, ωστόσο, απαραίτητο για να θεωρηθούν και να εκτιμηθούν συνολικά οι σύγχρονες απόψεις για την έννοια του αναγνώστη να προηγηθεί, έστω και διαγραμματικά, η γενεαλογική παρουσίαση των κριτικών θεωριών και να επισημανθούν οι δεσμοί και οι ρήξεις ανάμεσα στη λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα και στις απόψεις για τη λογοτεχνία στην αρχαιότητα και στην Αναγέννηση.

Μιά τυπολογία των παλαιότερων κριτικών θεωριών είναι δυνατό να καταρτιστεί με βάση τη σχέση τους με τις τέσσερις συνιστώσες της λογοτεχνικής επικοινωνίας. Αυτές οι τέσσερις συνιστώσες σύμφωνα με τη γνωστή διάκριση του Μ.Η. Abrams είναι το "κείμενο", ως κέντρο ενός τριγώνου, που οι γωνίες του αντιπροσωπεύουν την "πραγματικότητα" (universel), το "αναγνωστικό κοινό" και τον "καλλιτέχνη".¹ Σύμφωνα με αυτό το σχήμα η κλασική κριτική, από την αρχαιότητα ως και την Αναγέννηση, τόνισε τη μιμητική σχέση του έργου με την "πραγματικότητα" και η νεοκλασική υπήρξε περισσότερο "πραγματιστική" μελετώντας την επίδραση του έργου στο αναγνωστικό κοινό. Αντίθετα, η ρομαντική κριτική ήταν "εκφραστική" και θεωρούσε το λογοτεχνικό έργο και ιδιαίτερα το ποίημα ως το "αυθόρμητο υπερχείλιμα" των συναισθημάτων του ποιητή, αναφερόμενη αποκλειστικά στο δημιουργικό του ρόλο και στην εκφραστική του ικανότητα. Τέλος, η σύγχρονη κριτική είναι περισσότερο "αντικειμενική", με το να επιμένει στην αυτονομία του λογοτεχνικού κειμένου θεωρώντας το ως μία αυτο-υποστηριζόμενη κατηγορία βασισμένη στις εσωτερικές σχέσεις των μερών της. Ορίζοντας την τελευταία κατηγορία, ο Abrams είχε κυρίως υπόψη του την αγγλοαμερικανική Νέα Κριτική. Έντούτοις και ο ρωσικός φαρμαλισμός αλλά και η ευρωπαϊκή παράδοση του στρουκτουραλισμού μπορούν να ένταχθούν ενμέρει σ' αυτή την κατηγορία. Τελικά η γνώμη πως το λογοτεχνικό κείμενο είναι αυτόνομο και αβύπαρκο έ-

χασε βαθμιαία τα έρείσματά της και η υποστήριξή της έγινε προβληματική.

Τά τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα με την εμφάνιση του μεταστρουκτουραλισμού, άρχισε να κλονίζεται η αντικειμενική αυτονομία του λογοτεχνικού κειμένου. Η θεωρία της λογοτεχνίας προσανατολίζει το ενδιαφέρον της στον αναγνώστη, όχι όμως με τη νεοκλασική έννοια του δεκάτου εβδόμου και του δεκάτου ογδόου αιώνα. Τότε ο αναγνώστης ήταν ο παθητικός αποδέκτης και η επίδραση του λογοτεχνικού έργου σ' αυτόν έθεωρείτο δεδομένη. Η νέα έμφαση στον ρόλο του αναγνώστη τον ανασύρει από την παθητικότητά του και τον επιβάλλει ως τον νοηματοδότη του λογοτεχνικού κειμένου.

Κάθε κριτική θεωρία επομένως τείνει να καθορίσει το πρόσωπο ή το χώρο απ' όπου υποτίθεται πως εκπορεύεται το νόημα του λογοτεχνικού έργου. Απ' αυτά τα δύο εξαρτάται η πολλαπλότητα ή η μοναδικότητα του νοήματος και η διαδικασία της παραγωγής του. Εάν το νόημα ενυπάρχει στο κείμενο ή αποδίδεται στο συγγραφέα του, τότε ο ρόλος της κριτικής και του αναγνώστη είναι να αποκαλύψει το νόημα. Ο αναγνώστης καθλώνεται και η συμμετοχή του σ' αυτή τη διαδικασία για την αποκάλυψη του νοήματος είναι παθητική. Δεν συνθέτει ο ίδιος το νόημα του λογοτεχνικού έργου αλλά αυτό θεωρείται δοσμένο εκ των προτέρων και συχνά παρουσιασμένο από τις διάφορες κριτικές προσεγγίσεις του κειμένου, που ο αναγνώστης απλώς καλείται να αποδεχθεί. Η παθητικότητα του αναγνώστη σε σχέση με την παραγωγή του νοήματος συνδέεται και με την αντίληψη πως η λογοτεχνία είναι δημιουργία: ο λογοτέχνης δημιουργεί το λογοτεχνικό έργο προσδίδοντας το νόμά του και συνεπώς ο ρόλος του αναγνώστη είναι η αναζήτηση και η αποκάλυψή του.

Συνολικά η θεωρία της λογοτεχνίας στον εικοστό αιώνα ασχολείται κυρίως με το νόημα του λογοτεχνικού έργου και οι διάφορες τάσεις της διαφωνούν ως προς τη διαδικασία της παραγωγής του. Η Νέα Κριτική και η αναγνωστική θεωρία, για παράδειγμα, αν και εμφανίζονται ως αντίθετες κριτικές θεωρίες, συγκλίνουν στην επιδίωξή τους να καθορίσουν το νόημα του λογοτεχνικού έργου και στην κοινή διαφοροποίησή τους από την μακραίωνη παράδοση της κριτικής σκέψης που δεν είχε ως άπώτερο στόχο τον προσδιορισμό του νοήματος.

Στην αρχαιότητα η συζήτηση για τη λογοτεχνία, δ-

1. M.H. Abrams, *The Mirror and the Lamp: Romantic theory and the critical tradition*. New York: Oxford University Press, 1953, σελ. 3-29.

πως παρουσιάζεται στα κείμενα του Πλάτωνα, του Ἀριστοτέλη και του Λογγίνου, αναφέρεται κυρίως στο ζήτημα τῶν ἐπιδράσεων τῆς λογοτεχνίας στο ἀναγνωστικό κοινό. Ἡ συμμετοχή τοῦ ἀναγνώστη στή δράση συνιστοῦσε τό κύριο ἐνδιαφέρον. Τό νόημα τοῦ κειμένου δέν φαίνεται νά τοῦς ἀπασχολοῦσε, γιατί ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἀναγνώστης ἀποτελοῦσε μέρος τῆς δράσης καί συνέπασχε, τό ἐρώτημα «τί σημαίνει τό κείμενο;» δέν ὑφίστατο. Ὁ Ἀριστοτέλης στήν *Ποιητική* του καί ὁ Λογγίνος στό *Περί Ὑψους* ἐξαρτοῦσαν τήν ἀξία τῆς τέχνης καί τῆς ποιήσης ἀπό τίς ἐντυπώσεις πού προξενοῦσαν στούς ἀναγνώστες ἢ τοῦς θεατές. Ἄλλωστε στόν ὀρισμό τῆς τραγωδίας ἀπό τόν Ἀριστοτέλη, ἡ φράση «δι' ἐλέου καί φόβου περαίνουσα τήν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν»² προϋποθέτει τή μέθεξ καί τή συμπάθεια τοῦ θεατῆ.

Ἡ ὄλη ἀντιμετώπιση τοῦ θεατῆ/ἀναγνώστη στήν κλασική ἀρχαιότητα συνδέεται καί μέ τήν κυριότερη, ἴσως, σύλληψη τῆς γλώσσας ὡς μορφή δράσης πού ὁ εἰκοστός αἰώνας ἔχει μᾶλλον ὑπερβεί. Αὐτή τήν ἐποχή ἡ γλώσσα ἐκλαμβάνεται ὡς ἐξουσιαστική δύναμη καί ἐγκόσμια μέθεξ καί ὄχι ὡς σύστημα σημείων. Αὐτός πού κατεῖχε τήν ἐξουσία τῆς γλώσσας ὑπερτεροῦσε καί ἡ μελέτη τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων τοῦ παρελθόντος ἀποσκοποῦσε στήν ἐξοικείωση μέ τήν τεχνική τοῦ λόγου καί στήν ἀπόκτηση τῆς ἐπιδεξιότητος νά ἐξουσιάζει κανεῖς τή γλώσσα καί συνακόλουθα νά ἀσκει δυναστική ἐπιρροή στό ἀναγνωστικό κοινό ἢ τό ἀκροατήριο. Τοῦτο διαφωτίζει τή διαφοροποίηση τῆς σύγχρονης ἀντιμετώπισης τοῦ ἀναγνώστη καί δικαιολογεῖ τήν ἀνάπτυξη τῆς ρητορικής στήν ἀρχαιότητα.

Ἡ σύγχρονη κριτική, στό βαθμό πού εἶναι ψυχχαναλυτική, στρουκτουραλιστική ἢ φορμαλιστική, δέν ταυτίζει τή γλώσσα μέ τήν ἐνέργεια (δράση) ἀλλά μέ τή σημασιολογία. Αὐτό ἐξηγεῖ, ἐν μέρει, γιατί οἱ σύγχρονοι θεωρητικοὶ μιλῶντας γιά τήν ἀνταπόκριση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού δέν ἐννοοῦν τό ἴδιο πράγμα μέ τόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη, τόν Ὁράτιο ἢ τόν Λογγίνο. Ἐπιπλέον, ἡ ἐμμονή σέ ζητήματα τεχνικῆς τοῦ λόγου καί οἱ συζητήσεις γιά τήν ἠθικότητα τῆς λογοτεχνίας ἀπῆρξαν γνωρίσματα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς λογοτεχνικῆς θεωρίας καί ἀποδεικνύουν τήν προτεραιότητα τῶν ἐπιπτώσεων τῆς λογοτεχνίας στό ἀναγνωστικό κοινό ἢ τό ἀκροατήριο.

Ἡ πλατωνική ἐκδίωξη τῶν ποιητῶν ἀπό τήν ἰδεατή πολιτεία προβάλλει τό ρόλο τῆς λογοτεχνίας ὡς διαμορφωτῆ τοῦ δημόσιου ἦθους καί συνάμα τή γνῶμη πῶς ἡ λογοτεχνία τό κατορθώνει αὐτό, ἐκμεταλλεῖται τή διεισδυτική καί δραστική δύναμη τῆς γλώσσας. Συνεπῶς ὁ ἀναγνώστης στήν ἀρχαιότητα ἀντιμετωπίζεται ὡς πολίτης, ὁ συγγραφέας ὡς πλαστοουργός τοῦ δημοσίου ἦθους καί ὁ κριτικός ὡς ὁ φύλακας του. Ἄρα μόνον τά ἀποτελέσματα τῆς ἀνάγνωσης ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο μελέτης καί προβληματισμοῦ καί ὄχι τό κείμενο καθ'αυτῶ.

Ἀντίθετα, στόν εἰκοστό αἰώνα δέν ἐνδιαφέρει τόσο ἡ συμπεριφορά τοῦ ἀναγνώστη ὅσο τό νόημα τοῦ κειμένου. Ὁ κριτικός δέν εἶναι ὁ φύλακας τοῦ δημόσιου ἦθους ἀλλά ὁ ἐρμηνευτής τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου.

Καί στήν Ἀναγέννηση ἡ λογοτεχνία θεωρεῖται χαρακτηριστική καί διαμορφωτική τοῦ ἦθους τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού. Τό νόημα δέν παίζει σπουδαῖο ρόλο καί οἱ ἀρετές ἐνός κειμένου, καί ἰδιαίτερα ἐνός ποιήματος, ἐκτιμῶνται μέ βάση τήν ἐπίδρασή του στό ἀναγνωστικό κοινό. Ἡ λογοτεχνία ὡς καί τό πρῶτο μισό τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα ὑπηρετεῖ τήν ἀριστοκρατία τῶν διαφόρων αὐλῶν. Ἡ ἀποσύνδεση τῆς λογοτεχνίας ἀπό τήν αὐλική ζωὴ ἀρχίζει μετὰ τά μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα μέ τήν ὑποχώρηση τοῦ ἀριστοκρατικοῦ

συστήματος, τή διάδοση τῆς τυπογραφίας καί τή συνακόλουθη διεύρυνση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού.

Ὁ συγγραφέας δέν γράφει γιά τόν πάτρωνά του καί τόν κύκλο του. Τά χειρόγραφα τῶν κειμένων του δέν κυκλοφοροῦν ἀπό χέρι σέ χέρι οὔτε τά ποιήματα ἀπαγγέλλονται μπροστά σέ ἀκροατήριο μέ τήν ἴδια συχνότητα· κυριαρχεῖ πλέον τό τυπωμένο κείμενο. Τό λογοτεχνικό ἔργο μ' αὐτό τόν τρόπο ἀποβαίνει ἐξακολουθητικά ἀναπαραγώγιμο καί διαθέσιμο σ' ὅποιον εἶχε τή δυνατότητα νά τό ἀναγνώσει σέ διαφορετικές ἐποχές. Κατ' ἀκολουθίαν, ἡ χωροχρονική ἀπόσταση τῆς παραγωγῆς τοῦ κειμένου ἀπό τοῦς ἀναγνώστες του καθίσταται οὐσιαστικά ἀπερίοριστη. Ἡ πρότερη ἀμεσότητα τῆς ἀκρόασης πού προϋπέθετε ἡ σχέση τοῦ συγγραφέα μέ τό αὐλικό ἀκροατήριο περιορίζεται καί ἡ λογοτεχνία ἐκλαμβάνεται ὡς ἀπρόσωπη καί ἰδιωτική ἐνασχόληση. Ἦδη μέ τήν ἔλευση τοῦ ρομαντισμοῦ στά τέλη τοῦ δεκάτου ὀγδόου καί στίς ἀρχές τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰώνα κυριαρχεῖ ἡ ἔμφαση στή δημιουργικότητα καί τήν ἐκφραστικότητα τοῦ συγγραφέα. Τό κείμενο θεωρεῖται ἡ φυλακὴ τοῦ νοήματος καί ἡ αἰσθητική του ἀποτίμηση ἐπικρατεῖ, μέ ἀποτέλεσμα ὁ ἀναγνώστης νά ξεχαστεῖ καί νά παραμεριστεῖ.

Οἱ ὑποβιβασμένες καί ἀγνοημένες ἀπό τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας θέσεις τοῦ ἀναγνώστη ἢ τοῦ κοινού, ἀρχισαν νά ἀποκαθίστανται ὡς ἀφετηρίες κριτικῆς προσέγγισης τῆς λογοτεχνίας σταδιακά ἀπό τή δυτικοευρωπαϊκή καί ἀμερικανική λογοτεχνική θεωρία τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες. Ἡ ἀποκατάσταση δέν συντελέστηκε ἀπότομα μέ μανιφέστα ἢ μέ βιβλία - σταθμούς ἀλλά βαθμιαῖα καί πολύπλευρα. Εἶναι δύσκολο νά ὑποστηριχθεῖ πῶς ἡ ἐνασχόληση μέ τόν ἀναγνώστη ἔχει ὁμοιογένεια καί ἐνότητα στούς τρόπους προσέγγισης ἐνός κειμένου ἢ πῶς εἶναι μιά τάση μέ σαφῶς προσδιορισμένα χρονικά ὄρια. Ἄπλως, οἱ ποικίλες τάσεις αὐτῆς τῆς θεωρητικῆς ἐνασχόλησης συγκλίνουν στήν πρόταξη τῆς σπουδαιότητας τοῦ ἀναγνώστη. Ἔτσι στή θεωρία τῆς ἀναγνωστικῆς ἀνταπόκρισης συνυπάρχουν συχνά ἐτερόκλητες ἀπόψεις διατυπωμένες ἀπό θεωρητικούς ὅπως οἱ N. Holland, T. Todorov, W. Iser, W. Booth, P. Macherey, S. Fish, E.D. Hirsh, R. Barthes, H.G. Gadamer κ.ἄ. Ἄν δέν μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε τήν ὁμοιογένεια τῆς θεωρίας τῆς ἀναγνωστικῆς ἀνταπόκρισης, ὡστόσο εἶναι δυνατό νά ἀναζητήσουμε ὀρισμένους λόγους γιά τήν ἐμφάνισή της.

Ἀρχικά διαπιστώνουμε πῶς στό χῶρο τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν παρατηρεῖται ἡ τάση γιά αὐτοαναφορικότητα, δηλαδή ἡ ἀμφισβήτηση ἢ ἡ ἐπανεξέταση τῶν προϋποθέσεων καί τῶν ὑποθέσεων πού ἀποτελοῦν τήν ἐπιστημολογική τους βάση. Ἀνάλογες τάσεις καί διαθέσεις ὀδήγησαν στό νά ἀναθεωρηθεῖ ἡ ἀντίληψη γιά τή 'λογοτεχνικότητα' ἐνός κειμένου. Ἡ 'λογοτεχνικότητά' του δέν ἐνοικεῖ σ' αὐτό, δέν εἶναι δηλαδή μιά οὐσία πού διαδοχικά ἀνακαλύπτεται ἢ συγκαλύπτεται ἀλλά ἐπαναπροσδιορίζεται συνεχῶς ὅπως οἱ κανόνες ἐνός παιχνιδιοῦ. Ἡ Αἰσθητική ὑποχωρεῖ πλέον στήν Ἐρμηνευτική· συνεπῶς, τήν ἐπιδίωξη τῆς αἰσθητικῆς ἀξιολόγησης τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου τήν διαδέχεται ἡ ἐρμηνεία του καί ἀρκετοὶ θεωρητικοὶ τῆς λογοτεχνίας ἐγκαταλείπουν τήν Αἰσθητική καί μιλοῦν πλέον γιά τό νόημα καί τήν ἐρμηνεία τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου.

Στήν ἐρωτηματική ἀντιμετώπιση τῆς ἀντίληψης γιά τή 'λογοτεχνικότητα' ὡς ἐνός σταθεροῦ δεδομένου, συνέβαλαν καί οἱ ἀπόψεις τοῦ Βιτγκενστάιν (L. Wittgenstein).

2. Ἀριστοτέλους, *Περί Ποιητικῆς*, VI, 2-3.

Wittgenstein) για τη γλώσσα, όπως τις διατύπωσε στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*.³ Η γλώσσα κατά τον Βιτγκενστάιν δεν θεωρείται κάτι δεδομένο, μία ονοματολογία, αλλά ένα παιχνίδι σχέσεων όπου ο χώρος στον οποίο διεξάγεται έχει μεγάλη σημασία. Η μετάθεση των απόψεων του Βιτγκενστάιν για τη γλώσσα στη λογοτεχνική θεωρία συνετέλεσε στην πρόσληψη της λογοτεχνίας ως ενός συνεχούς παιχνιδιού, όπου οι σχέσεις των λογοτεχνικών κειμένων επαναπροσδιορίζονται ή ανανεώνονται και η λογοτεχνικότητά τους συνεχώς δοκιμάζεται. Αυτό σημαίνει πως στο λογοτεχνικό πεδίο δεν υπάρχει κάτι αποκλειστικά σταθερό αλλά υπάρχουν θέσεις προσέγγισης και εναλλασσόμενες ιεραρχίες κειμένων. Τέτοιες διακυμάνσεις έστρεψαν την προσοχή στον αναγνώστη όχι αποκλειστικά ως συγκεκριμένο άτομο αλλά ως θέση που διαδοχικά οικειοποιείται από συγκεκριμένα άτομα, φέρνοντας μαζί τους και τις πολιτισμικές ή λογοτεχνικές συμβάσεις που τα προσδιορίζουν. Έτσι ο ρόλος του παιχνιδιού που τονίζεται και οι διακυμάνσεις που επισημαίνονται αποκλείουν την αναφορά στην αποκλειστικότητα του κειμένου ή στη νοηματοδοτική ικανότητα του συγγραφέα. Αναδεικνύεται πλέον ο ρόλος του αναγνώστη ως νοηματοδότη, οι συμβάσεις που τον καθορίζουν και του δίνουν τη δυνατότητα να συμμετέχει στο λογοτεχνικό παιχνίδι και να διαβάσει τα κείμενα ως λογοτεχνικά. Ένα κείμενο, για παράδειγμα, όταν χαρακτηρίζεται μυθιστόρημα ή ποίημα, ο χαρακτηρισμός του δεν στηρίζεται αποκλειστικά σε όρισμένες ιδιότητες του κειμένου αλλά κυρίως σε μία συμφωνία/σύμβαση, ώστε αυτές οι ιδιότητες να θεωρούνται λογοτεχνικές και τα κείμενα που έχουν τα ανάλογα γνωρίσματα να εκλαμβάνονται ως μυθιστορήματα ή ποιήματα. Αντίθετα, άλλα κείμενα, όπως τα δημοσιογραφικά, που δεν πληρούν τις προϋποθέσεις αυτής της συμφωνίας/σύμβασης αποκλείονται από το λογοτεχνικό κανόνα. Βέβαια, αυτός ο αποκλεισμός δεν είναι όριστικός και είναι πιθανό να αναθεωρηθεί, όπως συχνά συνέβη με κείμενα που δεν είχαν θεωρηθεί λογοτεχνικά και κατόπιν ενσωματώθηκαν στη λογοτεχνική ιεραρχία (π.χ. *Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη*).

Παρ' όλα αυτά, η έννοια της σύμβασης ή της συμφωνίας παραμένει μετέωρη χωρίς την ενεργοποίησή της ή την εφαρμογή της από συγκεκριμένα άτομα που είναι οι αναγνώστες. Υπάρχει, ωστόσο, ανάμεσα στους αναγνώστες μία κλίμακα, γιατί αναγνώστες είναι και ο κριτικός που κατέχοντας θεσμοποιημένη θέση έχει πρόσβαση στα διάφορα περιοδικά ή τις εφημερίδες και δημοσιεύει την ανάγνωσή του ή την έρμηνειά του, ενώ ο κοινός αναγνώστης περιορίζεται σε ατομική ανάγνωση και έρμηνεία, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν εφαρμόζει τις εκάστοτε συμβάσεις. Η αναφορά στον θεσμοποιημένο ρόλο του κριτικού και στη διάκρισή του από τον κοινό αναγνώστη, που δεν προσέχθηκε ιδιαίτερα από τους θεωρητικούς της αναγνωστικής ανταπόκρισης, εξηγεί, νομίζω, ένμειρη την ανανέωση ή την κατάργηση όρισμένων λογοτεχνικών συμβάσεων, με αποτέλεσμα αυτή η διαδικασία να μην είναι συλλογική ούτε δημοκρατική, αφού κάθε αναγνώστης συμμετέχει ανάλογα με τη θέση του ή την πρόσβασή του στο θεσμικό χώρο της λογοτεχνίας.

Ένας δεύτερος παράγοντας που συνετέλεσε στην εμφάνιση όρισμένων κατηγοριών της θεωρίας της αναγνωστικής ανταπόκρισης ήταν η στενή σχέση της γλωσσολογίας με τη λογοτεχνική θεωρία. Ιδιαίτερα η μετασχηματιστική - γενετική γραμματική του Τσόμσκι έδωσε έμφαση στη «γλωσσική επάρκεια» (lingui-

stic competence) και προσπάθησε να αντικαταστήσει το στατικό σύστημα της γλώσσας που πρότεινε η σοβιετική γλωσσολογία. Προσέφερε έτσι τις προϋποθέσεις σε όρισμένους θεωρητικούς, όπως ο J. Culler και ο S. Fish, να υποστηρίξουν την έννοια της «λογοτεχνικής επάρκειας». Όπως για να συνεννοηθεί κανείς χρησιμοποιώντας μια όρισμένη γλώσσα πρέπει να έχει γλωσσική επάρκεια, να κατέχει δηλαδή όρισμένες βασικές γλωσσικές συμβάσεις και όρους, ανάλογα και ο αναγνώστης (σ' αυτόν συμπεριλαμβάνονται και ο κριτικός και ο συγγραφέας) για να συμμετέχει στη διαδικασία της λογοτεχνικής επικοινωνίας πρέπει να διαθέτει, σύμφωνα με τον Culler, ανάλογη λογοτεχνική επάρκεια, γνωρίζοντας τις συμβάσεις και τους κανόνες του λογοτεχνικού λόγου.

Η αντίδραση στη «θυμική πλάνη» (affective fallacy) αποτελεί ίσως έναν τρίτο λόγο για την έμφαση στην έννοια του αναγνώστη.⁴ Ο ισχυρισμός της αμερικανικής Νέας Κριτικής πως το λογοτεχνικό έργο είναι αυτόνομο αντικείμενο και η δομή του πρέπει να αναλύεται χωρίς τις αναφορές στις εξωθεν αντιδράσεις των αναγνωστών, προκάλεσε έμμεσα τη στροφή προς τον αναγνώστη. Αντιδρώντας σ' αυτήν την αντίληψη, όρισμένοι νεότεροι θεωρητικοί έστρεψαν την προσοχή τους στον αναγνώστη απορρίπτοντας τη νεοκριτική «θυμική πλάνη». Οι τρεις λόγοι που αναφέρθηκαν δεν βασίζονται σε αιτιακές σχέσεις με τη θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης αλλά αποτελούν προϋποθέσεις στις οποίες στηρίχθηκαν μερικές κατηγορίες του προβληματισμού με άξονα την έννοια του αναγνώστη.

Εφόσον τονίστηκε από την αρχή η έλλειψη ομοιογένειας σ' αυτόν τον τομέα της λογοτεχνικής θεωρίας και αναφέρθηκε η ύπαρξη κατηγοριών, είναι απαραίτητο να συζητήσουμε μία τυπολογία για τη θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης. Πολύ χρήσιμη είναι η έξαπλη κατηγοριοποίηση που προτείνει η Susan R. Suleiman: ρητορική, σημειωτική/στρουκτουραλιστική, φαινομενολογική, υποκειμενική/ψυχαναλυτική, κοινωνιολογική/ιστορική και έρμηνευτική.⁵ Νομίζω πως η ιστορική και η κοινωνιολογική τάση της αναγνωστικής θεωρίας είναι δυνατό να ξεταστούν χωριστά, ώστε στην κοινωνιολογική να συμπεριληφθούν και όρισμένοι μαρξιστές θεωρητικοί εκτός από τον Λ. Γκολντμάν που αναφέρει η Suleiman, όπως ο P. Macherey και ο M. Naumann. Βέβαια, μία τέτοια τυπολογία ανάγει τις άρχες της αναγνωστικής ανταπόκρισης σε θεωρητικούς όπως ο R. Jakobson ή ο Wayne Booth ή σε θεωρίες όπως ο στρουκτουραλισμός που ίσως άλλοι θα τους εξαιρούσαν. Είναι, εντούτοις, χρήσιμη αυτή η γενίκευση, γιατί διαπιστώνουμε τους πολλαπλούς συνδυασμούς ή τις αντινομίες των κριτικών προσεγγίσεων που η θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης προσφέρεται για να τις επιστημονούμε. Πρέπει, ωστόσο, να δηλωθεί προκαταβολικά πως οι περισσότεροι από τους θεωρητικούς που θα αναφερθούν παρακάτω ενδίδουν συχνά σε παραδοσιακές απόψεις ή προέρ-

3. L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*. Oxford: Basil Blackwell, 1958. Έλληνική μετάφραση: *Φιλοσοφικές Έρευνες*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Παύλος Χριστοδουλάδης. Αθήνα: Παπαζήσης, 1977.

4. W.K. Wimsatt, Jr. και Monroe Beardsley, "The Affective Fallacy", στο *The Verbal Icon: Studies in the Meaning of Poetry*. Lexington: The University of Kentucky, 1954, σελ. 21-39.

5. Susan R. Suleiman και Inge Crosman, *The Reader in the Text. Essays on Audience and Interpretation*. New Jersey: Princeton University Press, 1980, σελ. 6-7.

χονται ἀπ' αὐτές ἢ δὲν ἀναγνωρίζουν τὴ σπουδαιότητα καὶ τῶν μὴ λογοτεχνικῶν συμβάσεων στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀναγνώστη.

Ἡ ρητορική ἐκδοχὴ τῆς θεωρίας τῆς ἀναγνωστικῆς ἀνταπόκρισης θυμίζει τὴ νεοκλασικὴ τάση τῆς κριτικῆς καὶ τὴν ἐνασχόλησή της μὲ τὶς ἠθικὲς συνέπειες τῆς λογοτεχνίας γιὰ τὸν ἀναγνώστη καὶ τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ συγγραφέα νὰ τὶς ρυθμίζει καὶ νὰ τὶς ἐλέγξει. Ὁ κυριότερος ἐκπρόσωπος τῆς ρητορικῆς τάσης εἶναι ὁ W. Booth. "Ὁ,τι ἐνδιαφέρει τοὺς ἐκπροσώπους τῆς εἶναι κυρίως τὸ ἠθικὸ καὶ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου. Ὁ Booth ἀποδίδει τὶς ἀξίες καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ καθορίζουν τὸ νόημα ἐνός κειμένου στὸν «λανθάνοντα συγγραφέα» καὶ τὸν θεωρεῖ ὡς τὸ δεύτερο ἐγὼ τοῦ ὑπαρκτοῦ. Ὁ «λανθάνων συγγραφέας», σύμφωνα μὲ τὸν Booth, προϋποθέτει καὶ τὸν «λανθάνοντα ἀναγνώστη» πού συνθέτει τὴν ὄπτασία του στὴν πορεία τῆς ἀνάγνωσης. Ὁ «λανθάνων ἀναγνώστης» διαφέρει ἀπὸ τὸν πραγματικὸ ἀναγνώστη, γιατί δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ ἔργο καὶ λειτουργεῖ ὡς ὁ ἰδανικὸς ἐρμηνευτὴς του. Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ μὲ τὸν «λανθάνοντα συγγραφέα» πού συνυπάρχει μὲ τὸν πραγματικὸ μόνον σ' ἕνα δεδομένο ἔργο ἐνῶ στὰ ἄλλα ἴσως νὰ διαφέρει. Κάθε ἀναγνώστης γιὰ νὰ καταλάβει ἕνα λογοτεχνικὸ κείμενο τέλεια, πρέπει νὰ ἀποδεχθεῖ νὰ παίξει τὸ ρόλο τοῦ «λανθάνοντα ἀναγνώστη», ὅταν διαβάσει τὸ ἔργο. Ὁ Booth ὑποστηρίζει: «Ἐνεξάρτητα ἀπὸ τὶς πραγματικὲς μου πεποιθήσεις καὶ πρακτικὲς, πρέπει νὰ ὑποτάξω τὸ νοῦ μου καὶ τὴν καρδιά μου στὸ βιβλίον ἂν θέλω νὰ τὸ ἀπολαύσω ἀπόλυτα. Ὁ συγγραφέας... κατασκευάζει τὸν ἀναγνώστη του ὅπως κατασκευάζει τὸ δεύτερο ἐγὼ του καὶ ἡ πιὸ ἐπιτυχημένη ἀνάγνωση εἶναι ὅταν συμφωνοῦν ἀπόλυτα τὰ δύο δημιουργημένα ἐγὼ, ὁ συγγραφέας καὶ ὁ ἀναγνώστης».⁶

Οἱ ἔννοιες τοῦ λανθάνοντος ἀναγνώστη καὶ συγγραφέα δημιουργοῦν φυσικὰ προβλήματα σὲ κείμενα ὅπου ὁ «λανθάνων συγγραφέας» ἀρνεῖται νὰ δώσει κατευθύνσεις καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ «λανθάνοντος ἀναγνώστη» καθίσταται θολή, ὅποτε ὁ πραγματικὸς ἀναγνώστης βρίσκεται σὲ σύγχυση καὶ ἀμηχανία. Ὁ Booth παραδέχεται πὼς αὐτὸ συμβαίνει σὲ ὀρισμένα κείμενα "ἀπεριόριστα ἀμφίσημα" καὶ δίνει ὡς παράδειγμα τὰ κείμενα τοῦ Μπέκετ.

Ἡ βασικὴ προϋπόθεση τῆς ρητορικῆς θεωρίας εἶναι ἡ σύλληψη τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου ὡς μορφῆς ἐπικοινωνίας. Τὸ μήνυμα περιέχεται στὸ κείμενο, ὁ πομπὸς εἶναι ὁ συγγραφέας ἐνῶ ὁ δέκτης εἶναι ὁ ἀναγνώστης· ὁ πρῶτος κωδικοποιεῖ καὶ ὁ δεύτερος ἀποκωδικοποιεῖ. Ἡ ρητορικὴ θεωρία ὑπογραμμίζει τὸ κωδικοποιημένο μήνυμα τοῦ κειμένου, τὸν τρόπο πού κωδικοποιεῖται καὶ τὶς ἐπενέργειές του στὸ ἀναγνωστικὸ κοινό. Ἀντίθετα, ἡ στρουκτουραλιστικὴ - σημειωτικὴ πλευρὰ τῆς θεωρίας τῆς ἀναγνωστικῆς ἀνταπόκρισης, ἂν καὶ προϋποθέτει τὸ ἴδιο ἐπικοινωνιακὸ σχῆμα, δίνει ἔμφαση στοὺς κοινούς κώδικες πού μοιράζεται ὁ ἀναγνώστης μὲ τὸν συγγραφέα καὶ οἱ ὅποιοι ἐπιτρέπουν τὴ διαδικασία τῆς ἐπικοινωνίας.

Οἱ σημειολόγοι καὶ οἱ στρουκτουραλιστὲς δὲν ἐπιχειροῦν νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ κείμενο ἀποδίδοντας του κάποιο νόημα· τοὺς ἀπασχολεῖ κυρίως ἡ ἀνάλυση τῶν πολλαπλῶν κωδίκων καὶ συμβάσεων πού καθιστοῦν ἕνα κείμενο ἀναγνώσιμο. Ἡ ἔμφαση τῶν στρουκτουραλιστῶν στὸ πὼς ὁ ἀναγνώστης λειτουργεῖ σ' ἕνα σύστημα καὶ καθορίζεται ἀπ' αὐτὸ συγχρόνως, δηλώνεται στὰ κείμενα τοῦ P. Μπάρτ: «Εἰσαγωγή στὴ στρουκτουραλιστικὴ ἀνάλυση τῆς ἀφήγησης» (1966) καὶ "S/Z" (1970). Σ' αὐτὲς τὶς μελέτες ὁ Μπάρτ δείχνει πὼς ἡ πολιτισμικὴ καὶ λογοτεχνικὴ ἐμπειρία τῶν ἀναγνωστῶν ἐπηρεάζει τὸν τρόπο πού γράφονται τὰ λογοτε-

χνικά κείμενα υἱοθετώντας ἢ ἀνατρέποντας τοὺς καθιερωμένους τρόπους ἀνάγνωσης. Ἀκόμη καὶ ὁ Tzvetan Todorov, ὁ Gérard Prince καὶ ὁ Jonathan Culler κινοῦνται πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ συζητοῦν προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ πὼς "ἐγγράφεται" ὁ ἀναγνώστης στὸ κείμενο καὶ μὲ ποιὲς κοινὲς συμβάσεις οἱ ἀναγνώστες τὸ προσλαμβάνουν καὶ τὸ ἀντιλαμβάνονται. Σύμφωνα μὲ τὸν Μπάρτ, ὁ στρουκτουραλιστὴς δὲν ἐρμηνεύει ἕνα κείμενο ἀλλὰ τὸ περιγράφει, ὥστε νὰ φανοῦν οἱ κανόνες καὶ οἱ συμβάσεις τοῦ συστήματος στὸ ὁποῖο λειτουργεῖ.

Διακρίνουμε λοιπὸν δύο κατηγορίες στρουκτουραλιστῶν ἀνάλογα μὲ τὰ ἐρωτήματα πού τοὺς ἀπασχολοῦν. Στὴν πρώτη ἀνήκουν κυρίως ὁ A.J. Greimas, ὁ M. Riffaterre, ὁ Claude Bremond, ὁ Gérard Genette, ὁ Gérard Prince, ὁ Tzvetan Todorov καὶ ἕνα μέρος τοῦ πρώμου ἔργου τοῦ Μπάρτ. Αὐτὴ τὴν κατηγορία στρουκτουραλιστῶν τὴν ἀπασχολοῦν ἐρωτήματα ὅπως πὼς ὁ ἀναγνώστης ἢ τὸ κοινὸ γενικὰ "ἐγγράφεται" μέσα στὸ σύστημα ἐνός κειμένου καὶ πὼς συμβάλλει στὴν ἀναγνωσιμότητά του. "Ἐνα ἄλλο ἐρευνητικὸ θέμα γι' αὐτοὺς εἶναι νὰ ἐντοπίσουν τὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου, εἴτε μορφικὰ εἴτε θεματικά, πού συμβάλλουν στὴν ἀναγνωσιμότητα καὶ στὴν προσληπτικότητα του.

Ἡ δεύτερη κατηγορία τῶν στρουκτουραλιστῶν ἀναφέρεται στοὺς κώδικες καὶ τὶς συμβάσεις μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἀναγνώστης προσλαμβάνει τὸ κείμενο. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ὁ M. Bakhtin μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς πρωτεργατὴς, μὲ συνεχιστὲς τὴ ρωσικὴ σημειωτικὴ ὁμάδα, μὲ κυριότερο ἐκπρόσωπο τὸν Yuri Lotman, καὶ τοὺς Δυτικοευρωπαίους - Ἀμερικανούς θεωρητικούς Umberto Eco, Stanley Fish καὶ Jonathan Culler.

Στὴν πρώτη κατηγορία ὁ Gérard Genette⁷ καὶ ὁ Gérard Prince γιὰ νὰ δηλώσουν τὴν ἔγγραφὴ τοῦ κοινοῦ ἢ τοῦ ἀναγνώστη στὸ κείμενο εἰσήγαγαν τὸν ὄρο «δέκτης τῆς ἀφήγησης» (narratee).⁸ Ὁ «δέκτης τῆς ἀφήγησης» συστοιχεῖ μὲ τὸν ἀφηγητὴ καὶ εἶναι τὸ πρόσωπο πού προσλαμβάνει τὴν ἀφήγηση. Οἱ δέκτες μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ διαφορὲς κατηγορίες, νὰ εἶναι π.χ. ἕνας ἢ πολλοί, διακριτικοί ἢ ἀδιάκριτοι. Ὁ «δέκτης τῆς ἀφήγησης», πού μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀφηγηματικὰ πρόσωπα, εἶναι δυνατό νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ ἐγγεγραμμένος ἢ ὁ κωδικοποιημένος ἀναγνώστης τοῦ κειμένου. Διαφέρει ἀπὸ τὸν «λανθάνοντα ἀναγνώστη» τοῦ Booth, γιατί δὲν λειτουργεῖ ὡς ὁ ἰδανικὸς ἐρμηνευτὴς τοῦ κειμένου ἀλλὰ εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς λειτουργίας του. Δὲν ἔχει δηλαδὴ ὁ «δέκτης τῆς ἀφήγησης» καμία προνομιακὴ θέση σὲ σχέση μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ κειμένου, ὅπως ὁ «λανθάνων ἀναγνώστης».

Ὁ Prince γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν «δέκτη τῆς ἀφήγησης», δηλαδὴ τὸ πρόσωπο πρὸς τὸ ὁποῖο εἶτε ἀμεσα εἶτε ἔμμεσα ἀλευθύνεται ἡ ἀφήγηση, τὸν διακρίνει ἀπὸ τὸν "πραγματικὸ ἀναγνώστη", τὸ πρόσωπο πού κρατᾷ τὸ βιβλίον στὸ χέρι του, τὸν "οὐσιαστικὸ ἀναγνώστη" καὶ τὸν "ἰδανικὸ". Ὁ "οὐσιαστικὸς" εἶναι τὸ εἶδος τοῦ ἀναγνώστη πού ὁ συγγραφέας νομίζει πὼς γράφει γι' αὐτόν καὶ τοῦ ἔχει ἀποδώσει ὀρισμένες ἱκανότητες καὶ διαθέσεις, ἐνῶ ὁ "ἰδανικὸς ἀναγνώστης" εἶναι ἐκεῖνος

6. Wayne Booth. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: The University of Chicago Press, 1961, σελ. 138.

7. Gérard Genette, *Narrative Discourse*. Oxford: Basil Blackwell, 1980, σελ. 259-262.

8. Gerald Prince, "Introduction to the Study of the Naratee" στὸ Jane P. Tompkins (ἐπιμ.). *Reader - Response Criticism. From Formalism to Post-Structuralism*. Baltimore: The John Hopkins Univ. Press 1980, σελ. 7-25.

πού αντιλαμβάνεται τό κείμενο καί τίς ἀποχρώσεις του τέλεια. Ὁ Prince προσφέρει ὀρισμένα γνωρίσματα γιά τόν προσδιορισμό τοῦ «δέκτη τῆς ἀφήγησης» καί γιά τίς λειτουργίες πού ἐπιτελεῖ: νά βοηθήσει δηλαδή στό χαρακτηρισμό τοῦ ἀφηγητή, στήν ἔμφαση σέ ὀρισμένες γνώμες ἢ ἀντιλήψεις καί στήν ἐξέλιξη τῆς πλοκῆς. Προπάντων, ὁ «δέκτης τῆς ἀφήγησης» λειτουργεῖ ὡς σύνδεσμος ἀνάμεσα στόν συγγραφέα καί στόν ἀναγνώστη. Δίνει τή δυνατότητα στόν ἀφηγητή μέ ὑπαιγίμους ἢ μέ ἄμεσες προτροπές πρὸς τόν ἀκροατή του νά τονίσει ὀρισμένες δοξασίες ἢ νά ὑπερασπιστεῖ κάποιες ἀξίες. Ἔτσι, μέσω τοῦ «δέκτη τῆς ἀφήγησης» ὁ ἀναγνώστης συγκεντρώνει τήν προσοχή του σέ ὀρισμένα σημεῖα ἢ γεγονότα. Τό κύριο γνώρισμά του, ὅπως καί τοῦ «λανθάνοντος ἀναγνώστη» τοῦ W. Booth, εἶναι πῶς ἀνήκουστος ὁ «δέκτης ἢ ὁ ποιαδήποτε ἀναφορά στόν «δέκτη τῆς ἀφήγησης» ἢ στόν «λανθάνοντα ἀναγνώστη» εἶναι ἕνας πλάγιος τρόπος γιά τήν ἐπιστροφή στήν προτεραιότητα τοῦ κειμένου. Ὁ πραγματικός ἀναγνώστης δέν ἔχει ἰδιαιτέρη δύναμη ἀλλά ἐξακολουθεῖ παραμένει στήν ἰδιαίτη θέση, ἀποκαλύπτοντας τό νόημα πού ἐνοικεῖ στό κείμενο.

Ἐνας ἄλλος στρουκτουραλιστής, ὁ M. Riffaterre, μολοντί τονίζει τό ρόλο τοῦ ἀναγνώστη, παραμένει πιστός κι αὐτός, ὅπως καί ὁ Prince, στήν ἀντικειμενικότητα τοῦ κειμένου. Ἄσκει κριτική στήν ἀνάλυση τοῦ Γιάκομπσον, Λεβί-Στρώς στό "LES CHATS" τοῦ Μπωντλαίρ, ὑποστηρίζοντας πῶς τά φωνολογικά καί γραμματικά στοιχεῖα τοῦ κειμένου εἶναι ἀδιάφορα γιά τόν ἀναγνώστη καί συνεπῶς δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν συστατικά τῆς ποίησης. Ἀντίθετα, πρέπει νά τονίζονται ἐκεῖνα τά γλωσσικά στοιχεῖα τοῦ ποιήματος — στή συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ σονέτου τοῦ Μπωντλαίρ — πού ἔλκουν τήν προσοχή τῶν ἀναγνωστών. Ὁ Γιάκομπσον καί ὁ Λεβί-Στρώς δέν διακρίνουν ἀνάμεσα σέ γλωσσικά γνωρίσματα καταληπτά στόν κοινὸ ἀναγνώστη καί σέ ἐκεῖνα πού παραμένουν ἀπροσπλάστα ἀπό αὐτόν καί κατ' ἀκολουθίαν "ἕξανα γιά τήν ποιητική ὕφη" τοῦ κειμένου. Τονίζει ἀκόμη πῶς «τό σονέτο ἀναδομεῖται ἀπό τούς δύο κριτικούς σέ ὑπερποίηση καί εἶναι ἀπροσπλάστο ἀπό τόν κοινὸ ἀναγνώστη» ἔτσι οἱ δομές πού περιγράφονται δέν ἐξηγοῦν τί συνθέτει τή σχέση ἀνάμεσα στόν ἀναγνώστη καί τήν ποίηση.⁹ Συνολικά, ὁ Riffaterre θεωρεῖ τό ποιητικὸ φαινόμενο ὡς πράξη ἐπικοινωνίας ὅπου μόνο τό "μήνυμα" καί ὁ ἀναγνώστης εἶναι παρόντες καί συνεπῶς οἱ πῶς ἀναγκαῖοι παράγοντές της. Ἄν καί ὁ Riffaterre τονίζει τή σημασία τοῦ ἀναγνώστη, ἀπό τίς ἀποψεις του προκύπτει πῶς τό νόημα τοῦ κειμένου εἶναι περιουσία τῆς γλώσσας καί ὄχι τοῦ ἀναγνώστη· ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνει τήν παρουσία τοῦ νοήματος μέσα στό κείμενο.

Ἡ δεύτερη κατηγορία τῶν στρουκτουραλιστῶν ἐνδιαφέρεται γιά τούς κώδικες καί τίς συμβάσεις μέ τίς ὁποῖες προσλαμβάνεται ἕνα κείμενο. Ὁ J. Culler στό βιβλίο του *Structuralist Poetics* ὑποστηρίζει πῶς ἡ λογοτεχνία εἶναι συμβατική κατηγορία καί κάθε ἔρμηνεία δέν στηρίζεται σέ ὑποκειμενικούς συνδυασμούς ἀλλά σέ ἕνα σύστημα συμβάσεων πού συνθέτουν τό θεσμὸ τῆς λογοτεχνίας. Ὁ Culler ἰσχυρίζεται πῶς αὐτές οἱ συμβάσεις δέν εἶναι μόνο ἡ λανθάνουσα γνώση τοῦ ἀναγνώστη ἀλλά καί τοῦ συγγραφέα ταυτόχρονα.¹⁰ Μολοντί ἀντιμετωπίζει τή λογοτεχνία ὡς θεσμὸ, οὐσιαστικά ἀποκλείει τίς ἐξωλογοτεχνικές συμβάσεις πού καθορίζουν τόν ἀναγνώστη καί περιορίζεται σχεδόν ἀποκλειστικά στίς λογοτεχνικές.

Τελικά ὁ Culler δέν φαίνεται νά ἔχει ἐγκαταλείψει

τήν παραδοσιακὴ ἀρχή ὅτι τό ἄτομο-ἀναγνώστης μπορεῖ νά εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ πολιτισμικούς προσδιορισμούς. Αὐτὴ τὴν ἀρχή προσπαθεῖ νά τὴ συνδυάσει μέ δύο στρουκτουραλιστικές ἀπόψεις. Ἡ πρώτη ἀποψη ἀντιμετωπίζει τό "ἔγώ" ὡς διυποκειμενικὴ σύνθεση διαμορφωμένη ἀπὸ διάφορα πολιτισμικά συστήματα πού τό ἄτομο δέν τὰ ἐλέγχει. Ἡ δεύτερη ἀναφέρεται στή θεώρηση τοῦ κειμένου ὡς ἑνὸς εἶδους ἀδιαμόρφωτου χώρου πού διαμορφώνεται μέσα ἀπὸ τούς καθιερωμένους τρόπους ἀναγνώστης.

Ἡ ἀφετηρία τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Culler βρίσκεται στήν ἀποψη τοῦ πῶς ἡ σημειωτικὴ τῆς λογοτεχνίας δέν ἔχει σχέση μέ τὴν ἔρμηνευτικὴ κριτική, δηλαδή δέν προσπαθεῖ νά ἔρμηνευσει τὰ λογοτεχνικά κείμενα ἀλλά νά ἀνακαλύψει τίς συμβάσεις πού καθιστοῦν δυνατό τό νόημά τους. Σύμφωνα μέ τόν Culler, ἡ σημειωτικὴ ἀποβλέπει στό νά ἀνιχνεύσει τὴ φύση τῶν κωδίκων πού ἐπιτρέπουν τὴ λογοτεχνικὴ ἐπικοινωνία καί συγκρίνει τὴ λειτουργία τῆς μ' ἐκείνη τῆς γλωσσολογίας. Ὅπως ἡ γλωσσολογία ὀρίζει τούς κανόνες μέ βάση τούς ὁποῖους τὰ στοιχεῖα μιᾶς πρότασης συνδέονται γιά νά παράγουν νόημα γιά τούς γνώστες τῆς συγκεκριμένης γλώσσας, χωρὶς νά ἐξηγεῖ τὴ σημασία κάθε ξεχωριστῆς πρότασης, ἀνάλογα καί ἡ σημειωτικὴ ἀσχολεῖται μέ τούς κώδικες καί τίς συμβάσεις τῆς λογοτεχνικῆς ἐπικοινωνίας.¹¹

Ἡ ἔννοια τῆς σύμβασης εἶναι κεντρικὴ στόν προβληματισμὸ τοῦ Culler καί συνδέεται μέ τὴν ἔννοια τῆς ἔρμηνευτικῆς στρατηγικῆς. Ἡ ἔρμηνευτικὴ στρατηγικὴ εἶναι συλλογικὸ φαινόμενο, ἕνα σῶμα συμβάσεων πού τό χειρίζεται μιὰ κοινότητα ἀναγνωστῶν. Καταλήγουμε ἔτσι στόν ὄρο «ἔρμηνευτικὴ κοινότητα» πού εἰσήγαγε ὁ S. Fish, προσπαθώντας νά συνδυάσει τὴ συλλογικότητα καί τὴ σύμβαση στήν ἀνάγνωση καί τὴ μελέτη τῆς λογοτεχνίας.¹² Τόν Fish προβληματίσε τό πῶς εἶναι δυνατό ὁ ἴδιος ἀναγνώστης νά διαβάσει καί νά ἔρμηνευεῖ διαφορετικὰ κάθε φορά ἢ περισσότεροι ἀναγνώστες νά ἔρμηνεύουν παρόμοια τό ἴδιο λογοτεχνικὸ κείμενο. Γι' αὐτὸ τό λόγο εἰσάγει τόν ὄρο «ἔρμηνευτικὴ κοινότητα», μέ τό ἐπιχείρημα πῶς κάθε χρονικὴ στιγμή συνυπάρχουν πολλαπλές «ἔρμηνευτικὲς κοινότητες» πού τὰ μέλη τους μοιράζονται ὀρισμένους κοινούς κώδικες ἢ συμβάσεις. Μ' αὐτὴ τὴ λογικὴ ἕνας ἀναγνώστης πιθανὸ νά συμμετέχει ταυτόχρονα σέ δύο ἢ τρεῖς κοινότητες ἢ ἀποκλειστικά σέ μία. Τέτοιες πολλαπλές συμμετοχὲς δικαιολογοῦν, κατὰ τόν Fish, διαφορετικὲς ἀναγνώσεις. Ἡ πληρέστερη διατύπωση ἢ διευκρίνιση τοῦ ὄρου «ἔρμηνευτικὴ κοινότητα» προϋποθέτει καί τὴν εἰσαγωγή βαθμίδων συμμετοχῆς σ' αὐτή. Ὅλοι οἱ ἀναγνώστες δέν συμμετέχουν ἰσότιμα σέ μιὰ «ἔρμηνευτικὴ κοινότητα» οὔτε μέ τίς ἴδιες προϋποθέσεις. Ἡ συμπλήρωση λοιπὸν τῆς ἔννοιας μέ τὴν εἰσαγωγή βαθμίδων συμμετοχῆς καθιστᾶ νομίμως τόν ὄρο πιὸ χρηστικὸ.

Ὁ Fish ἰσχυρίζεται πῶς ὁ ἀναγνώστης "κατασκευάζει" τὴ λογοτεχνία. Ἄν καί αὐτὴ ἡ ἀποψη ἡχεῖ ὡς ἀκρατὸς ὑποκειμενισμὸς, ἰσχύει, ἐφόσον ἀντιλαμβανό-

9. Michael Riffaterre, "Describing Poetic Structures: Two Approaches to Baudelaire's "Les Chats" στο Jane P. Tompkins (ἐπιμ.). *Reader-Response Criticism*, σελ. 36.

10. Jonathan Culler, *Structuralist Poetics*. London: Routledge & Kegan Paul 1975, σελ. 113-130.

11. Jonathan Culler, *The Pursuit of Signs*. London: Routledge & Kegan Paul 1981, σελ. 37.

12. Stanley Fish, *Is there a text in this class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1980, σελ. 167-173.

μαστε τὸν ἀναγνώστη ὄχι ὡς ἀπόλυτα ἐλεύθερο ὑποκείμενο ἀλλὰ ὡς μέλος μιᾶς κοινότητας πού οἱ ἀντιλήψεις τῆς καθορίζουν ἢ τροποποιῶν τὴν ἐκάστοτε ἰσχύουσα γνώμη γιὰ τὴ λογοτεχνία.¹³ Γιὰ τὸν Fish ἡ πόλωση ἀνάμεσα στοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ἀντικειμενικότητας τοῦ κειμένου καὶ τῆς ὑποκειμενικότητας τοῦ ἀναγνώστη καταργεῖται καὶ ἡ ἀντίθεση κειμένου - ἀναγνώστη ἐξανεμίζεται, ἐφόσον οἱ δύο συγκρουόμενες κατηγορίες δὲν προσλαμβάνονται ὡς ἀνεξάρτητες. Μὲ τὴν ἔννοια τῆς «ἐρμηνευτικῆς κοινότητας» ὡς δέσμης ἀτομικῶν ἐνδιαφερόντων βασισμένης σέ κοινές ἐρμηνευτικὲς στρατηγικὲς, ἡ ἀντικειμενικότητα καταρρίπτεται, ἐπειδὴ πάντοτε ἡ προοπτικὴ τῆς «ἐρμηνευτικῆς κοινότητας» δὲν εἶναι οὐδέτερη ἀλλὰ μεροληπτικὴ — ὅ,τι εἶναι ὀρθό/ἄληθινό γιὰ τὴ μία κοινότητα δὲν εἶναι φυσικὰ καὶ γιὰ τὴν ἄλλη. Οὐτε ἡ ὑποκειμενικότητα εἶναι δυνατό νὰ στηριχθεῖ, γιατί ἡ ἀφετηρία τῆς ἐρμηνείας δὲν εἶναι ὁ ἀνεξάρτητος ἀναγνώστης ἀλλὰ ἡ συμβατικὴ, συλλογικὴ ὀπτικὴ γωνία τῆς ἐρμηνευτικῆς κοινότητος.

Ἀρχικὰ ὁ Fish καὶ ὁ Culler δὲν ὑπολόγισαν τὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀναγνώστη σέ ἄλλες κοινότητες μὴ λογοτεχνικὲς ἢ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀπὸ ἐξωλογοτεχνικῆς συμβάσεως καὶ αὐτὸ ἀποτελοῦσε σοβαρὴ ἀδυναμία τῆς θεωρίας τους. Πρόσφατα ὁμῶς στίς ἀπόψεις τους παρατηροῦμε σταθερὴ μετακίνηση πρὸς τὴν ἀποδοχὴ τοῦ θεσμικοῦ ρόλου τῆς λογοτεχνίας καὶ πρὸς τὸν ἱστορικὰ προσδιορισμένο ρόλο τοῦ ἀναγνώστη.¹⁴ Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ του κοιτίδα μεταθέτει καὶ τὴ θεωρία τῶν «ἐρμηνευτικῶν κοινοτήτων» ἀπὸ τὴ στρουκτουραλιστικὴ/σημειωτικὴ πλευρὰ τῆς ἀναγνωστικῆς θεωρίας στὴν ἐρμηνευτικὴ ἢ τὴν ἱστορικὴ τῆς. Ἐπιπλέον, οἱ ἀπόψεις τοῦ Fish προκαλοῦν τὴν ἀκόλουθη ἀπορία. Ἄν τὸ κείμενο εἶναι ἓνα "ἄδειο δοχεῖο" πού περιμένει νὰ κορεσθεῖ καὶ συγχρόνως οἱ ἐρμηνευτικὲς στρατηγικὲς μιᾶς κοινότητας ἀναγνωστῶν εἶναι γνωστῆς, τότε γνωρίζουμε ἐκ τῶν προτέρων τί πρόκειται νὰ εἰπωθεῖ γιὰ τὸ κείμενο καὶ ἔτσι ἡ ἀπροσδιοριστία του ὑπονομεύεται.¹⁵

Ἡ τρίτη ἐκδοχὴ τῆς θεωρίας τῆς ἀναγνωστικῆς ἀνταπόκρισης εἶναι ἡ φαινομενολογικὴ καὶ ἀναφέρεται κυρίως στὴν αἰσθητικὴ πρόσληψη ἑνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου.¹⁶ Ὁ κύριος ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς τάσης, ὁ Wolfgang Iser ἀνήκει στὴ γερμανικὴ σχολὴ τῆς «αἰσθητικῆς ἀνταπόκρισης» ὅπως ἀποκαλεῖται καὶ βασίζεται στὴν αἰσθητικὴ θεωρία τοῦ Roman Ingarden.¹⁷ Ὁ Iser, ἂν καὶ συχνὰ ἀσκεῖ κριτικὴ, ἀκολουθεῖ τὸν Ingarden, πού πρῶτος διατύπωσε τὴν ἀποψη πὼς στὸ κείμενο ὑπάρχουν "χάσματα ἀπροσδιοριστίας".

Τὸ κυριότερο βιβλίο τοῦ Iser, ὅπου ἐκθέτει τὴ θεωρία του, εἶναι τὸ *Der Akt des Lesens*.¹⁸ Ἡ φαινομενολογικὴ θεωρία τῆς λογοτεχνίας ἀσχολεῖται μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀναγνώστες οἰκειοποιῶνται ἓνα κείμενο καὶ τοῦ δίνουν ὑπόσταση, συμπληρώνοντας τὰ κενὰ ἢ τίς σιωπὲς του. Στηρίζεται στὴ γνώμη πὼς προσεγγίζοντας ἓνα λογοτεχνικὸ ἔργο δὲν πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπόψη μόνον τὸ κείμενο ἀλλὰ ἐξίσου καὶ ἡ ἀνταπόκριση τοῦ ἀναγνώστη σ' αὐτό. Σύμφωνα μὲ τοὺς θεωρητικούς τῆς φαινομενολογίας, καὶ ἰδιαίτερα τὸν Iser, τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο ἔχει δύο πόλους πού μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν ἀντίστοιχα καλλιτεχνικὸς καὶ αἰσθητικὸς. Ὁ καλλιτεχνικὸς ἀναφέρεται στὸ κείμενο πού γράφεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα καὶ ὁ αἰσθητικὸς στὴν πραγμάτωσή του ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη. Ἄπ' αὐτὴ τὴν πόλωση προκύπτει πὼς τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο δὲν εἶναι ταυτόσημο οὔτε μὲ τὸ κείμενο καθεαυτοῦ οὔτε μὲ τὴν πραγμάτωσή του ἀλλὰ βρίσκεται κάπου ἐνδιάμεσα. Τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ κείμενο, γιατί τὸ κείμενο ὑφίσταται ὅταν πραγματώνε-

ται ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη. Ἡ σύγκλιση λοιπὸν τοῦ κειμένου μὲ τὸν ἀναγνώστη εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου.

Ὁ Iser, ἀκολουθώντας τίς ἀπόψεις τοῦ Ingarden, χαρακτηρίζει τὴν ἀνάγνωση ἑνὸς κειμένου ὡς ὀρεμβασία, ἐπειδὴ τὸ κείμενο ἀποτελεῖται ἀπὸ προτάσεις πού εἶναι τὰ συστατικὰ του ἀλλὰ δὲν συνιστοῦν τὸ σύνολο τοῦ κειμένου. Κάθε πρόταση ἀποτελεῖ ἓναν προῖδεασμὸ γιὰ τίς ἐπόμενες καὶ δημιουργεῖ προσδοκίες στὸν ἀναγνώστη γιὰ ὅ,τι θὰ ἀκολουθήσει καὶ αὐτὸ πού ἀκολουθεῖ μὲ τὴ σειρά του ἀλλάζει συχνὰ τίς ὑπάρχουσες προσδοκίες καὶ συνεπῶς ἐπηρεάζει τὴν ὅλη εἰκόνα τοῦ ἤδη διαβασμένου κειμένου.

Ἄρα ἡ ἀνάγνωση ἑνὸς κειμένου στηρίζεται στὴν προσδοκία καὶ τὴν ἀναδρομὴ. Ἡ ἀνάγνωση συνήθως εἶναι συνεχῆς, δηλαδὴ παρακολουθεῖ τὴ διαδοχὴ τῶν προτάσεων ἀλλὰ ἂν ἡ ἐπόμενη πρόταση δὲν ἔχει σχέση μὲ τίς προηγούμενες, τότε ἡ προκαλούμενη χασμωδία δίνει τὴ δυνατότητα στὸν ἀναγνώστη νὰ δημιουργήσει τοὺς δικούς του συνδυασμούς γιὰ νὰ συνεχιστεῖ ἡ ροὴ τῆς ἀνάγνωσης. Ἐπειδὴ ὁ ἀναγνώστης εἶναι ἀδύνατο νὰ διαβάσει ἀκόμη καὶ ἓνα μικρὸ κείμενο σέ μία στιγμή, αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ ἀνάγνωση εἶναι ἀκολουθία σταδιακῶν κινήσεων, χωρὶς ἡ προσέγγιση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη νὰ παραμένει ἡ ἴδια σέ κάθε στάδιο. Ἦδη μὲ τὴν ἀνάγνωση ἑνὸς μέρους τοῦ κειμένου ἡ στάση του καὶ ἡ προοπτικὴ του ἀπέναντι στὸ κείμενο εἶναι πιθανὸ νὰ μεταβληθεῖ. Ὁ ἀναγνώστης διαβάζοντάς το παλινδρομεῖ συνεχῶς ἀνάμεσα στίς προσωρινὲς προσδοκίες του καὶ στὴν ἀναίρεσή τους, στὴν ὀργάνωση καὶ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν δεδομένων πού τοῦ προσφέρει τὸ κείμενο. Ὅ,τι διαβάζει, ἀποθηκεύεται στὴ μνήμη του καὶ ὅταν ἀνακαλεῖται στὴν πορεία τῆς ἀνάγνωσης δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ποτέ τὴν ἀρχικὴ του μορφή κι αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ μνήμη καὶ ἡ ἀντίληψη δὲν εἶναι ταυτόσημες. Ἡ συσσωρευμένη ἀνάγνωση, ὅταν ἐνεργοποιεῖται γιὰ νὰ διευκρινιστεῖ τὸ ὑπόλοιπο κείμενο, ἐπιτρέπει στὸν ἀναγνώστη νὰ δημιουργήσει ἀπειρους συνδυασμούς. Αὐτοὶ οἱ συνδυασμοὶ εἶναι παράγωγα τοῦ ἀναγνωστικοῦ νοῦ πού ἐργάζεται πάνω στὸ ἀκατέργαστο ὕλικό τοῦ κειμένου. Ἐφόσον διαφορετικοὶ ἀναγνώστες ἐπηρεάζονται ἐτερότροπα ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο, αὐτὸ δηλώνει πὼς τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα μεταμορφώνουν τὴν ἀνάγνωση ἀπὸ ἀπλή κατανόηση τοῦ γραπτοῦ λόγου σέ δημιουργικὴ πράξη. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ Iser ἰσχυρίζεται πὼς «ἡ ἀναγνωστικὴ διαδικασία εἶναι ἐκλεκτικὴ καὶ

13. Ibid., σελ. 11.

14. Steven Rendall, "Fish vs. Fish". *Diacritics* 12, no. 4 (Winter 1982), σελ. 49-56.

15. Frank Lentricchia, *After the New Criticism*. Chicago: The University of Chicago Press 1980, σελ. 147.

16. Γιὰ τίς γερμανικὲς θεωρίες ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἀναγνώστη χρήσιμες πληροφορίες προσφέρει τὸ κείμενο τοῦ Rolf Kloefer, "Escape into Reception — The Scientific and Hermeneutic Schools of German Literary Theory". *Poetics today*, 3, no. 2 (Spring 1982), σελ. 47-75.

17. Ὁ Iser στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του *The Act of Reading* (σ.χ) διακρίνει τὴν "αἰσθητικὴ ἀνταπόκριση" (Wirkungstheorie) ἀπὸ τὴν "αἰσθητικὴ πρόσληψη" (Rezeptionstheorie). Ἡ πρώτη τάση ἐξαιρεῖ τὸ ρόλο τοῦ ἀναγνώστη στὴν πραγμάτωση τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου ἐνῶ ἡ δεύτερη μελετᾷ τίς διαφορετικὲς προσλήψεις ἑνὸς κειμένου ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες κάθε ἐποχῆς.

18. Wolfgang Iser, *The Act of Reading — A theory of aesthetic response*. London: R.K.P. 1978, μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικά του *Der Akt des Lesens. Theorie Asthetischer Wirkung* (1976).

τό δυνητικό κείμενο είναι απεριόριστα πλουσιότερο από τις ατομικές του πραγματώσεις». ¹⁹

Τό γραπτό λοιπόν κείμενο δίνει τις αναγκαίες πληροφορίες και ό αναγνώστης συνθέτει τήν "είκόνα" του κόσμου του κειμένου μόνος του. Συνήθως αυτή ή εικόνα διαψεύδεται, όταν τό κείμενο (ιδιαίτερα τά μυθιστορήματα) γυριστεί κινηματογραφική ταινία, όποτε ό αναγνώστης αναρωτιέται αν οί ήρωες παρουσιάζονται έτσι όπως τούς είχε φανταστεί. Ό Iser έπισημαίνει ότι σκοπός τής ανάγνωσης δέν είναι νά γνωρίσουμε τό κείμενο αλλά νά αισθανθούμε ως ένεργά και δημιουργικά ύποκειμενα. Ό συγγραφέας αφήνοντας σιωπές στό κείμενό του ένθαρρύνει τόν αναγνώστη στή δημιουργική του σύνθεση. Όστόσο, ό αναγνώστης δέν είναι άπόλυτα «έλεύθερος» αφού και ό Iser παραδέχεται ότι άνδοκειμενικούς περιορισμούς, εισάγοντας κι αυτός τήν έννοια του «λανθάνοντος αναγνώστη». Τόν όριζει ως δίκτυο δομών πού προσκαλούν τόν αναγνώστη νά προσλάβει τό κείμενο μέ συγκεκριμένο τρόπο· μέ άλλα λόγια πρόκειται γιά ένδοκειμενικό πομπό πού προσδοκά τήν παρουσία ενός αποδέκτη. ²⁰ Ό «λανθάνων αναγνώστης» δέν μπορεί νά συγγέεται μέ τόν πραγματικό, γιατί ό λανθάνων είναι πάλι ένδοκειμενικός ένώ ό πραγματικός έχει διπλό καθήκον: νά προσέξει άφενός τή δομή πού συνιστά τόν «λανθάνοντα αναγνώστη» και άφετέρου νά ολοκληρώσει τήν πραγμάτωση του κειμένου. Ό Iser χρησιμοποιώντας τήν έννοια του «λανθάνοντος αναγνώστη» δέν άποδίδει σ' αυτόν δεσμευτικό ρόλο και αναγνωρίζει ότι τό κείμενο δέν είναι προσδιορισμένο εκ τών προτέρων αλλά άπροσδιόριστο και άπομένει στόν εκάστοτε αναγνώστη νά τό ολοκληρώσει και νά του άποδώσει τό δικό του νόημα.

Γιά τόν Iser τό κείμενο δέν ύφίσταται μόνο ή σύγκλιση του αναγνώστη και του κειμένου δίνει τή δυνατότητα στό λογοτεχνικό έργο νά ύπάρξει. Ό,τι λοιπόν ένδιαφέρει τή φαινομενολογική θεωρία είναι ή διανοητική διαδικασία πού συντελείται καθώς ό αναγνώστης προσεγγίζει τό κείμενο. Έντούτοις, άκόμη και άνάμεσα στους θεωρητικούς τής φαινομενολογίας ύπάρχουν όρισμένες διαφορές, όπως μεταξύ του Iser και του George Poulet. ²¹ Καί γιά τούς δύο τό λογοτεχνικό έργο πραγματώνεται μόνο μέσω τής σύγκλισης αναγνώστη και κειμένου· μέ τή διαφορά πώς γιά τόν δεύτερο αυτό σημαίνει ότι ή συνείδηση του αναγνώστη εισχωρεί στή συνείδηση του συγγραφέα ένώ γιά τόν πρώτο ό αναγνώστης πρέπει νά θεωρείται ως συνδημιουργός του έργου.

Ό Iser γιά νά εξηγήσει τις διαφορετικές πραγματώσεις ενός κειμένου από τούς εκάστοτε αναγνώστες, χρησιμοποιεί τήν παρομοίωση του έναστρου ούρανου. Δύο άνθρωποι πού κοιτούν τά άστρα του μπορούν νά κάνουν άπειρους συνδυασμούς, διαγράφοντας φυσικά ύποθετικές γραμμές άνάμεσά τους, και νά σχηματίσουν ποικίλα και άνόμοια σχήματα. Αν ένα λογοτεχνικό κείμενο θεωρηθεί ως έναστρως ούρανόσ μέ τά άστρα του σταθερά αλλά τις γραμμές πού τά συνδέουν άπειρες, τότε τό δυνητικό κείμενο είναι απεριόριστα πλουσιότερο από κάθε ατομική πραγμάτωσή του.

Πάλι στή θεωρία του Iser, τό ύποκείμενο πού διαβάξει δέν είναι προσδιορισμένο ιστορικά· είναι ύπεριστορικό. Βέβαια, ό ίδιος προσπαθεί νά χρωματίσει ιστορικά τήν αναγνωστική πράξη τονίζοντας ότι ό σύγχρονος μέ τό έργο αναγνώστης μπορεί νά άντιληφθεί τις έλλείψεις τών συστημάτων σκέψης τής έποχής του, πού τό κείμενο φέρνει στήν έπιφάνεια. Αυτό συμβαίνει γιατί τά λογοτεχνικά κείμενα είναι πράξεις έπικοινωνια-

σίας και άποσκοπούν στήν έπαναδιατύπωση τών ύπαρχόντων συστημάτων σκέψης, φέρνοντας στήν έπιφάνεια τις έλλείψεις τους. Γιά τόν μεταγενέστερο αναγνώστη τό κείμενο συντελεί στό νά αναπλάσει τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες πού προκάλεσαν τά προβλήματα ή τά συστήματα σκέψης στά όποια άναφέρεται. Ούσιαστικά, μ' αυτή τή διάκριση ό Iser κατορθώνει άπλώς νά διακρίνει τόν ύπεριστορικό του αναγνώστη σε σύγχρονο και μεταγενέστερο.

Οί άπόψεις του προϋποθέτουν πώς ή λογοτεχνία άνασκοπεί τά ύπάρχοντα συστήματα σκέψης και τις πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες μιάς έποχής. Μιά τέτοια σύλληψη τής λογοτεχνίας έπηρεάζει και τήν άντίληψη γιά τήν αναγνωστική λειτουργία. Η άνάγνωση σύμφωνα μέ τόν Iser «μάς έπιτρέπει νά ανακαλύψουμε έναν έσώτερο κόσμο γιά τόν όποιο μέχρι τώρα ήμαστε άνυποψίαστοι». ²² Τοϋτο έχει ως συνέπεια νά υιοθετεί ό αναγνώστης κριτική και άναθεωρητική στάση πού τόν οδηγεί συχνά νά άρνηθεί τούς έπαναδιατυπωμένους στό "ρεπερτόριο" του κειμένου κοινωνικούς και πολιτισμικούς κανόνες. Πράγματι, αυτή ή γνώμη ισχύει γιά όρισμένα κείμενα πού ένθαρρύνουν άναθεωρητικές στάσεις, χωρίς νά είναι δυνατό, νομίζω, νά εφαρμοστεί άπόλυτα στό σύνολο τής λογοτεχνικής παραγωγής.

Η θεωρία του Iser πλεονεκτεί συνυφαίνοντας στοιχεία πού φαίνονταν άντιφατικά σε άλλους θεωρητικούς. Δηλαδή συνδυάζει τό κείμενο ως άντικειμενική μορφή μέ κάποιες λανθάνουσες οδηγίες πρós τόν αναγνώστη και τήν ύποκειμενική διάθεση του τελεταίου. Η θεωρία του είναι δυνατό νά διεκδικήσει τή σχετική άντικειμενικότητα, έφόσον ή ύποκειμενικότητα του αναγνώστη τίθασεύεται από ένδοκειμενικούς περιορισμούς. Άποκλείεται μ' αυτόν τόν τρόπο ή έκφοβιστική άυθαιρεσία τής έρμηνευτικής έλευθερίας, χωρίς ό ίδιος ό Iser νά ένδίδει στήν όρθότητα του μοναδικού νοήματος. ²³

Η έπόμενη κατηγορία τής αναγνωστικής θεωρίας, ή ύποκειμενική - ψυχαναλυτική, εκπροσωπείται κυρίως από τόν David Bleich, τόν Norman Holland, τόν Walter Slatoff και τόν Simon Leser. Ό N. Holland, ό πιο γνωστός εκπρόσωπος αυτής τής τάσης, στό βιβλίο του *The Dynamics of Literary Response* (1968) προσπαθεί νά συνδυάσει τήν άντικειμενική προσέγγιση του κειμένου, περιγράφοντας και μελετώντας τά χαρακτηριστικά του, μέ τήν ψυχολογική περιγραφή τής ανταπόκρισης του αναγνώστη. Άργότερα βέβαια, στό βιβλίο του *5 Readers Reading* (1975), εγκαταλείπει κάπως αυτή τήν άποψη μελετώντας μέ πειραματικό τρόπο πλέον πώς κάθε αναγνώστης άνασυνθέτει τό κείμενο μέ βάση τήν προσωπικότητά του. Άρχικά ό Holland θεωρούσε τά λογοτεχνικά κείμενα συγκαλυμμένα κωδικοποιημένα συστήματα πού ό αναγνώστης τά φέρνει στήν έπιφάνεια, και κατά συνέπεια ό ρόλος του ήταν περισσότερο παθητικός. Προσπάθησε κατόπιν νά ίσορροπήσει τή συμβολή του αναγνώστη και του κειμένου στή λογοτεχνική έπικοινωνία. Γιά νά δείξει

19. W. Iser, *The Implied Reader*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1974. σελ. 280, μετάφραση του γερμανικού "Der implizite Leser" (1972).

20. W. Iser, *The Act of Reading*, σελ. 34.

21. G. Poulet, "Phenomenology of Reading", *New Literary History*, 1(1969), σελ. 53-68.

22. W. Iser, *δπ.π.* 158.

23. Ό Fish άποδίδει σ' αυτό τό λόγο τήν ήπια άντιμετώπιση τής θεωρίας του Iser. B.L. Stanley Fish, "Why no-one's afraid of Wolfgang Iser". *Diacritics*, 11, no. 1 (Spring 1981), σελ. 2-13.

ὅτι ὁ ἀναγνώστης πλάθει τὸ κείμενο μὲ ἐλεύθερους συνδυασμούς στηριγμένους στὴν προσωπικότητά του, συνέκρινε τὶς διαφορετικὲς ἀναγνώσεις ἑνὸς κειμένου. Πάλι ὁμως ἡ ἰσορροπία κειμένου - ἀναγνώστη ἀνατρέπεται, γιατί ὁ ἀναγνώστης ἀποκτᾶ κυριαρχικὸ ρόλο καὶ τὸ κείμενο ὑποβαθμίζεται.²⁴

Μία ἀπὸ τὶς βασικὲς ἔννοιες στὴν ὀρολογία τοῦ Holland εἶναι ἡ "ταυτότητα". Γιά νὰ τὴν ὀρίσει καταφεύγει στὸ ἀκόλουθο παράδειγμα. "Ὅταν διάσημοι ἄνθρωποι πεθάνουν τὰ εἰκονογραφημένα περιοδικὰ δημοσιεύουν φωτογραφίες τους ἀπὸ διάφορες ἡλικίες. Ἄν καὶ αὐτὲς οἱ φωτογραφίες διαφέρουν ριζικά, ὑπάρχουν ἀνάμεσα τὸς μερικὰ ἀμετάλλακτα στοιχεῖα τοῦ Holland τὰ ὀνομάζει «θέμα ταυτότητας» (identity theme). Ἡ ἔρμηνεία κάθε λογοτεχνικοῦ ἔργου εἶναι λειτουργία τῆς ταυτότητας τοῦ ἔρμηνευτῆ/ἀναγνώστη, γιατί κάθε ἔρμηνεία ἐκφράζει τὴν ταυτότητα τοῦ ἀτόμου πού ἔρμηνεύει καὶ συνιστᾷ τὴν ἀναπαραγωγή τῆς. Κάθε ἀναγνώστης διαμορφώνει τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο ἀνάλογα μὲ τοὺς φόβους ἢ τὶς ἐπιθυμίες του. Διαφορετικὰ δὲν ἐξηγεῖται, ὑποστηρίζει ὁ Holland, πῶς ἀναγνώστες μὲ διαφορετικὲς προσωπικότητες ἢ μὲ διαφορετικὲς πολιτισμικὲς καταβολές μποροῦν νὰ ἀπολαύσουν λογοτεχνικά ἔργα πού καλύπτουν ἕνα εὐρὺ φάσμα ἀντιλήψεων. Τοῦτο συμβαίνει, γιατί κάθε ἀναγνώστης ἀναπαράγει τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο σύμφωνα μὲ τὸ δικό του «θέμα ταυτότητας». Ἡ θεωρία τοῦ Holland συμπυκνώνεται στὸ συμπέρασμα πῶς τὰ ἄτομα ἔχουν σταθερὴ ταυτότητα καὶ μ' αὐτὴ ὡς βάση, ἔρμηνεύουν ἕνα λογοτεχνικὸ ἔργο: μελετώντας τὴν ἔρμηνεία ἑνὸς ἀναγνώστη εἰσχωρεῖς στὴν ταυτότητά του. Ἐφόσον ὁμως ἡ ταυτότητα τοῦ ἀναγνώστη ἀναπαράγεται μὲ τὴν ἔρμηνεία καὶ μόνο μὲς' ἀπ' αὐτὴ εἶναι δυνατὸ νὰ προσεγγισθεῖ ἡ ταυτότητά του, τότε καταλήγουμε στὴ συσσώρευση ὑποκειμενικῶν ἐντυπώσεων πού εἶναι ἀδύνατο εἴτε νὰ θεμελιωθοῦν εἴτε νὰ ἀναιρεθοῦν, ἀφοῦ πάντοτε προσεγγίζονται καὶ ἔρμηνεύονται ἀπὸ ἕνα ἄλλο ἄτομο μὲ ξεχωριστὴ ταυτότητα.

Συγκρίνοντας τὴν ψυχαναλυτικὴ/ὑποκειμενικὴ θεωρία μὲ τὴ στρουκτουραλιστικὴ, διαπιστώνονται οἱ μεγάλες ἀντιθέσεις πού ὑπάρχουν στὸ χῶρο τῆς ἀναγνωστικῆς θεωρίας. Ἐνῶ οἱ στρουκτουραλιστὲς προσπαθοῦν νὰ μειώσουν τὴν ἔμφαση στὴν ἀτομικὴ συνείδηση προτείνοντας συστήματα πρόσληψης πού λειτουργοῦν μέσω τῶν ἀτόμων, ἡ ψυχαναλυτικὴ/ὑποκειμενικὴ θεωρία τονίζει τὴ σημασία τοῦ ὑποκειμένου.

Ἡ πέμπτη κατηγορία τῆς ἀναγνωστικῆς θεωρίας εἶναι ἡ ἱστορικὴ καὶ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν Γερμανὸ θεωρητικὸ Hans Robert Jauss. Ἀνήκει στὴ γερμανικὴ σχολὴ τῆς «αἰσθητικῆς πρόσληψης» (Rezeptionsästhetik) καὶ ἡ θεωρία του παρουσιάζει κάποιες συγγένειες μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Iser.²⁵

Γιά τὸν Jauss τὸ νόημα ἑνὸς κειμένου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν «ὀρίζοντα τῶν προσδοκιῶν» τοῦ ἀναγνώστη. Αὐτὸς θέτει ὀρισμένα ἐρωτήματα καὶ τὸ κείμενο λειτουργεῖ ὡς ἀπάντηση σ' αὐτὰ. Ὁ Jauss λοιπὸν προτείνει τὴν ἀνασύνθεση καὶ τὴν περιγραφή αὐτῶν τῶν ὀριζόντων καὶ τοὺς ἀνάγει στὶς διάφορες τάσεις μιᾶς κουλτούρας. Τοὺς θεωρητικὸς τῆς «αἰσθητικῆς πρόσληψης» δὲν τοὺς ἐνδιαφέρει τόσο ἡ ἔρμηνεία ἑνὸς κειμένου ὅσο ἡ κατανόηση τῶν διαφορῶν κωδίκων καὶ συμβάσεων πού συγκροτοῦν τὸν «ὀρίζοντα τῶν προσδοκιῶν» τοῦ ἀναγνώστη καὶ τελικὰ ἂν τὸ νόημα καὶ ἡ ἀξιολόγηση ἑνὸς ἔργου μεταβάλλεται σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἀλλαγές στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ. Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ γνωστὰ του ἄρθρα, ὅπου ἐκθέτει βασικὲς του ἀπόψεις ("Literary history as a challenge to Literary theory"), ὁ Jauss δίνει τὸ παράδειγμα δύο ἔργων πού δημοσιεύτηκαν τὸν ἴδιο χρόνο (1857)

στὴ Γαλλία.²⁶ Πρόκειται γιά τὴ *Μαντάμ Μποβαρύ* τοῦ Φλωμπέρ καὶ τὸ μυθιστόρημα *Fanny* τοῦ φίλου του Feydau. Ἀρχικὰ ἡ *Μαντάμ Μποβαρύ* ἐπισκιάστηκε ἀπὸ τὸ *Fanny* πού ἐκδόθηκε δεκατρεῖς φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο. Ἄν καὶ τὰ δύο μυθιστορήματα ἀναφέρονται σὲ παρόμοια θέματα, ἐντούτοις κάποια στοιχεῖα τῆς *Μαντάμ Μποβαρύ* ὅπως ἡ «ἀντικειμενικὴ ἀφήγηση» (impassibilité) ἐνόχλησαν καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐκτιμήθηκε ἀρχικά ὅπως τὸ ἔργο τοῦ Feydau. Ἀργότερα οἱ ὄροι ἀντιστράφηκαν καὶ ἡ *Μαντάμ Μποβαρύ* ἔγινε πασίγνωστη ἐνῶ τὸ ἔργο τοῦ Feydau παρέμεινε στὴν ἀφάνεια παρά τὴν προσωρινὴ του δόξα. Ἀνάλογο παράδειγμα ἀποτελεῖ καὶ ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη γιά τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ ἱστορία.

Αὐτὲς οἱ μεταπτώσεις ἀναδεικνύουν τὴ σπουδαιότητα τῆς λογοτεχνικῆς ἱστορίας καὶ ἐξοβελίζουν συγχρόνως τὴ σύλληψη τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου ὡς μνημείου. Ἡ ἱστορικὴ προοπτικὴ διευκολύνει τὴ μελέτη τῶν ποικίλων ἔρμηνειῶν ἑνὸς κειμένου καὶ τῶν συνθηκῶν πού ὑπέβαλψαν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν μιὰ ἔρμηνεία στὴν ἄλλη. Ὁ ὅρος "ὀρίζοντας τῶν προσδοκιῶν" τοῦ ἀναγνώστη εἶναι ἀπὸ τοὺς βασικότερους στὴ θεωρία τοῦ Jauss καὶ τὸν δανείζεται ἀπὸ τὸν Κάρλ Πόπερ καὶ τὸν Κάρλ Μανχάιμ.²⁷ Ὁ "ὀρίζοντας τῶν προσδοκιῶν" τοῦ ἀναγνώστη καὶ ἡ δυναμικὴ ὑπέρβαση τοῦ ἀποτελοῦν κριτήριον καὶ γιά τὰ λογοτεχνικά κείμενα πού τὸ πετυχαίνουν. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας μέσα ἀπὸ τὴν ὑπέρβαση ἢ τὴ συμμόρφωση μὲ τὶς προσδοκίες τοῦ ἀναγνώστη. Μὲ κριτήριον τὸ ἂν ἕνα λογοτεχνικὸ ἔργο συνταγίεται ἢ ὑπερβαίνει τὶς προσδοκίες τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τὴ στιγμὴ πού γράφεται, μποροῦμε νὰ διακρίνομε, σύμφωνα μὲ τὸν Jauss, τὰ νεωτερικὰ κείμενα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πόπερ καὶ τὸν Μανχάιμ, καὶ ὁ ρωσικὸς φορμαλισμὸς συνέβαλε στὴ διαμόρφωση τῆς θεωρίας του. Ἴσως σ' αὐτὸν νὰ στηρίζεται ἡ ἔμφαση σὲ ἔργα πού ἀποκλίνουν ἀπὸ τὶς προσδοκίες τοῦ ἀναγνώστη θυμίζοντας ἔντονες ἀπόψεις τῶν φορμαλιστῶν. Σύμφωνα μ' αὐτοὺς ἡ λογοτεχνία δὲν προσφέρει στὸν ἀναγνώστη οἰκειές καὶ ἀναμενόμενες ἐμπειρίες ἀλλὰ ἀσυνήθιστες καὶ αἰφνιδιαστικὲς, ὑπερβαίνοντας τὶς προσδοκίες του τὶς καθορισμένες ἀπὸ τὴν τρέχουσα δεοντολογία.

Ἡ Susan Suleiman τοποθετεῖ στὴν ἴδια κατηγορία τὸν Jauss μὲ τὸν Lucien Goldmann καὶ χαρακτηρίζει ὅλη αὐτὴ τὴν κατηγορία τῆς ἀναγνωστικῆς θεωρίας ὡς κοινωνιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ. Ἄν λάβουμε ὁμως ὑπόψη τὶς μαρξιστικὲς καταβολές τοῦ Γκολντμάν, εἶναι προτιμότερο νὰ τὸν τοποθετήσουμε στὴν κοινωνιολογικὴ μαρξιστικὴ πλευρὰ τῆς ἀναγνωστικῆς θεωρίας, διαχωρίζοντας ἔτσι τὴν ἱστορικὴ προσέγγιση καὶ μελέτη τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἀπὸ τὴν κοινωνιολογικὴ.

Γενικά οἱ κοινωνιολόγοι τῆς λογοτεχνίας ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὸ ἐρώτημα «ποῖος διαβάζει καὶ τί διαβάζει;». Δηλαδή πῶς ἢ ἐνταξὴ τοῦ ἀναγνώστη σὲ κοι-

24. Ann Jefferson & David Robey (ἐπιμ.), *Modern Literary Theory - A Comparative Introduction*. London: Batsford Academic and Educational Ltd. 1982, σελ. 117.

25. Bwendo Mulengela, "Reception Theory and the Phenomenon of Literature". *Essays in Poetics*, 1, no. 2 (September 1982) σελ. 1-22.

26. Hans Robert Jauss, "Literary History as a Challenge to Literary Theory". *New Literary History*, 2(1970), σελ. 1-38, καὶ στὴν πρόσφατη μετάφραση τοῦ βιβλίου του *Toward an Aesthetic of Reception*. London: Harvester Press 1982, σελ. 3-45.

27. D.W. Fokkema & Elrud Kunne - Ibsch, *Theories of Literature in the Twentieth Century*. London: C. Hurst & Company 1977, σελ. 149.

ωνικές ομάδες καθορίζει τις προτιμήσεις του και τις απόψεις του.²⁸ Ένα άλλο σημαντικό θέμα που τους απασχολεί είναι οι αλλαγές στη σύνθεση του αναγνωστικού κοινού και η συμβολή τους στην εμφάνιση νέων λογοτεχνικών μορφών. Σ' αυτή την προβληματική εντάσσονται οι μελέτες του Λ. Γκολντμάν, *Le Dieu caché* (1959) και *Pour une sociologie du roman* (1964),²⁹ του Ian Watt, *The Rise of the Novel* (1957) καθώς και οι μελέτες του Bourdieu.³⁰ Οι περισσότερες από τις μελέτες για τη σύνθεση του αναγνωστικού κοινού, με εξαίρεση ίσως αυτές του Bourdieu, εξετάζουν μάλλον εμπειρικά τη σύνθεσή του ακολουθώντας τη μελέτη της Q.D. Leavis για το αναγνωστικό κοινό στην Άγγλία του δεκάτου ογδόου και δεκάτου ένατου αιώνα, γραμμένη στη δεκαετία του 1930.³¹ Δέν θεωρούν τό νόημα του λογοτεχνικού έργου ως παράγωγο του αναγνώστη αλλά τό δέχονται συνήθως ως δεδομένο εκ τών προτέρων από τόν συγγραφέα του.

Στόν κοινωνιολογικό τομέα της αναγνωστικής θεωρίας μπορούν νά υπαχθούν και όρισμένοι μαρξιστές θεωρητικοί όπως ό Π. Μασερέ, ό Ε. Μπαλιμπάρ και ό Άνατολικογερμανός M. Naumann,³² μολονότι οι άνθολογίες θεωρητικών κειμένων μέ κέντρο αναφοράς τόν αναγνώστη τούς άγνοούν. Άρχικά τόν P. Macherey, όπως φαίνεται στό βιβλίό του *Pour une théorie de la production littéraire* (1966), τόν ενδιέφεραν οι σιωπές και τά χάσματα που υπάρχουν σ' ένα κείμενο και ή σχέση τους μέ τις ιστορικές συνθήκες παραγωγής του. Άργότερα μέ τη συνεχή απομάκρυνση τών μαρξιστών θεωρητικών από τήν Αισθητική όπου είχαν παγιδευθεί οι παραδοσιακοί μαρξιστές (Λούκατς) και μέ τήν εμφάνιση του μεταστρουκτουραλισμού, τό ενδιαφέρον τους μετατοπίζεται πρós τό αναγνωστικό κοινό. Ό αναγνώστης δέν θεωρείται ανεξάρτητο ύποκειμενο αλλά διαμορφωμένο από τούς ποικίλους ιδεολογικούς μηχανισμούς σύμφωνα μέ τήν άλτουσεριανή θεωρία. Η προσοχή λοιπόν του Π. Μασερέ και του Ε. Μπαλιμπάρ μετακινείται από τη μελέτη της σχέσης του κειμένου μέ τις ιστορικές συνθήκες παραγωγής του στην έρευνα για τις ιδεολογικές του επενέργειες στό αναγνωστικό κοινό, όπως φαίνεται στην κοινή τους μελέτη *On literature as an ideological form*.³³ Άρκετοί από τούς σύγχρονους μαρξιστές θεωρητικούς θεωρούν τη λογοτεχνία ως ένα μέρος του ιδεολογικού μηχανισμού της εκπαίδευσης και κατά συνέπεια ή άφετηρία της θεωρίας τους για τήν ανάγνωση είναι ή μελέτη και ή έρμηνεία τών συνθηκών και τών τρόπων μέ τούς όποιους διεξάγεται.³⁴

Ός τελευταία κατηγορία της αναγνωστικής θεωρίας θεωρήσαμε τήν Έρμηνευτική. Στη μακρόχρονη θεωρητική παράδοση της Έρμηνευτικής (Hermeneutic) αρχίζοντας από τόν Schleiermacher και καταλήγοντας στόν Gadamer και στόν Hirsch μέσω του Χάιντεγκερ, υπάρχουν άρκετές αντίθετικές τάσεις. Μία από τις σπουδαιότερες διαφωνίες που συναντά κανείς στην Έρμηνευτική αναφέρεται στό έρώτημα αν είναι δυνατό νά υπάρξει "όρθή" έρμηνεία ενός κειμένου. Ό Ε. D. Hirsch στό βιβλίό του *Validity in Interpretation* (1967) ύποστηρίζει πώς υπάρχει μία όρθή έρμηνεία — εκείνη του συγγραφέα — και είναι έργο της λογοτεχνικής κριτικής νά τήν ανακαλύψει. Η συμβολή του αναγνώστη συρρικνώνεται, γιατί αυτή ή άποψη συνεπάγεται τήν ύποβάθμιση της "αναγνωστικής πρόσληψης". Ό Hirsch, όπως ό Abrams και ό Booth, πριμοδοτεί τόν συγγραφέα και τό κείμενο και έπικρίνει τούς θεωρητικούς της αναγνωστικής θεωρίας, γιατί θέτουν σέ διαθεσιμότητα τούς ποιητές και οδηγούν στόν σολιπισμό και τη σχετικότητα, όταν ύποστηρίζουν πώς οι αναγνώστες «γράφουν» τά ποιήματα. Τήν άπάντηση σ'

αυτούς τούς ισχυρισμούς τη δίνει ό Fish μέ τό έπιχείρημα πώς ή σχέση ανάμεσα στή γλώσσα και τό νόημα είναι πάντοτε μεταβλητή και οι έρμηνείες ενός κειμένου είναι θεωρητικά άπεριόριστες. Έντούτοις, ό κοινωνικός και θεσμικός περίγυρο όπου συντελείται ή ανάγνωση ουσιαστικά άναστέλλει τήν "αύθαιρεσία" τών άπεριόριστων έρμηνειών και άπομακρύνει τό φόβο του σολιπισμού.

Η άλλη τάση της Έρμηνευτικής εκπροσωπείται από τόν Η. G. Gadamer και έπιμένει στην κατανόηση του κειμένου που πάντοτε συντελείται από τήν πλευρά του προσώπου που κατανοεί. Η ανάγνωση και ή έρμηνεία, σύμφωνα μέ τόν Gadamer, γίνεται πάντοτε από τήν όπτική γωνία του ιστορικού παρόντος του αναγνώστη. Η κατανόηση του κειμένου δέν είναι προϊόν της ύποκειμενικότητας του αναγνώστη αλλά της τοποθέτησής του σέ μία παράδοση στην όποία παρόν και παρελθόν συγγέονται. Έφόσον λοιπόν καθέναν άντιμετωπίζει τό κείμενο μέσα από τήν "παράδοση" του δέν υπάρχουν περιθώρια νά ύποστηρίξει τήν άντικειμενικότητα της έρμηνείας του. Άρα ή έρμηνεία είναι πάντοτε μία εκ νέου έρμηνεία από τήν προοπτική του παρόντος και δέν είναι δυνατό νά ύποστηριχθεί ή άντικειμενικότητά της. Ό Gadamer καταλήγει στόν ιστορικό σχετικισμό και άπομακρύνεται από τις προθέσεις του συγγραφέα, στίς όποιες παραμένει ό Hirsch. Τονίζει πώς ή έρμηνεία του λογοτεχνικού κειμένου δέν είναι άπλως άναπαραγωγή αλλά πάντα παραγωγή, ύπογραμμίζοντας τό ρόλο του αναγνώστη/έρμηνευτή.³⁵ Άποτελεί "μίξη όριζόντων" (παρόντος - παρελθόντος, συγγραφέα και αναγνώστη) και τούτο συμβαίνει γιατί ή συνείδηση του αναγνώστη είναι ιστορικά προσδιορισμένη. Ό Gadamer σαφώς δέν εδνοεί τήν άπεριόριστη έλευθερία της ανάγνωσης, έφόσον αναγνωρίζει τη σημασία του συγγραφέα και του κειμένου, έπομένως ή στάση του δέν είναι τόσο έκονοκλαστική όσο τη θεωρεί ό Hirsch. Τελικά ό Gadamer και ό Hirsch συγκλίνουν ενμέρει, άφου ό πρώτος ισχυρίζεται ότι ό αναγνώστης είναι άδύνατο νά άναπαράγει τό αρχικό νόημα του συγγραφέα και ό δεύτερος συμφωνεί πώς πρακτικά αυτό πολλές φορές δέν είναι έφικτό, γιατί ποτέ δέν μπορούμε νά είμαστε σίγουροι για τό συγγραφικό νόημα. Παρ' όλες τις διχογνωμίες ανάμεσα στους θεωρητικούς της αναγνωστικής ανταπόκρισης, προκύπτουν όρισμένα ουσιαστικά συμπεράσματα άναφορικά μέ τό τί άναθεωρούν οι απόψεις τους.

Στό παρελθόν ή ιδιαιτερότητα της λογοτεχνίας άνα-

28. John Hall. *The sociology of Literature*. London: Longman 1979.

29. Lucien Goldmann. *Γιά μία κοινωνιολογία του μυθιστορηματος*. Μετ. Έλένη Βέλτσου - Πέτρος Ρυλμόν. Άθήνα: Πλέθρον 1979.

30. Pierre Bourdieu, "Cultural reproduction and social reproduction" στό Richard Brown (έπιμ.) *Knowledge, Education and Cultural Change*. London: Tavistock 1973. Βλέπε άκόμη και τό βιβλίό τών P. Bourdieu — A. Darbel, *L' amour de l' articles musées et leur public*. Paris: Editions de Minuit 1966.

31. Q.D. Leavis, *Fiction and the Reading Public*. London: Chatto and Windus 1932.

32. Manfred Naumann, "Literary Production and Reception". *New Literary History*, 8, (Autumn 1976), σελ. 107-26.

33. Etienne Balibar και Pierre Macherey, "On Literature as an Ideological Form" στό Robert Young, *Untying the Text. A Post-Structuralist Reader*. London: R.K.P. 1981, σελ. 79-99.

34. Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe και Paul Willis, *Culture, Media, Language*. London: Hutchinson 1980, σελ. 239-41.

35. Hans - Georg Gadamer, *Truth and Method*. London: Sheed & Ward 1978, σελ. 264, μετάφραση του γερμανικού *Wahrheit und Methode* (1960).

ο λογοτεχνικός Πολίτης

γόταν σέ ιδιότητες τής γλώσσας. Ἡ χρήση τής γλώσσας διακρινόταν σέ κοινή καί ποιητική (Jan Mukarovsky), ἢ σέ ἐπιστημονική καί συναισθηματική (Richards). Τέτοιες διακρίσεις διαθέτουν προσωρινή σταθερότητα καί ἐγκυρότητα ἐφόσον εἶναι ἀποτέλεσμα συλλογικῆς συμφωνίας πού οἱ ἀναγνώστες κατά καιρούς τροποποιοῦν ἢ ἀναστέλλουν τήν ἰσχύ τους. Γι' αὐτό τό λόγο ἀρκετά κείμενα ἀνέρχονται στήν κορυφή τής λογοτεχνικῆς ἱεραρχίας καί κατόπιν ὑποβιβάζονται ἢ ἀκολουθοῦν τήν ἀντίστροφη πορεία. Δέν ὀφείλεται αὐτό φυσικά μόνο στή γλωσσική τους ὑφή ἀλλά καί στήν ἀλλαγὴ τής νοοτροπίας τῶν ἀναγνώστων ἀπέναντί τους. Ἄρα ἡ λογοτεχνική ἰδιαιτερότητα δέν βρίσκεται ἀποκλειστικά στήν πρωταρχική σταθερή διάκριση κοινῆς καί λογοτεχνικῆς γλώσσας ἀλλά καί στούς ἴδιους τούς ἀναγνώστες πού συμφωνοῦν ἢ ἀναθεωροῦν τέτοιες διακρίσεις.³⁶

Μέ τήν ἐμφαση στό ρόλο τοῦ ἀναγνώστη ὑπονομεύεται καί ἡ πίστη στήν "ὀρθή" ἔρμηνεα. Δέν ὑπάρχουν πλέον ὀρθές ἢ λανθασμένες ἐρμηνεῖες, ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν ἀντικειμενικά κριτήρια γιά νά ἀξιολογηθοῦν. Ἄπλως ὑπάρχουν ἀναγνώστες πού ἐρμηνεύουν καί ἡ ἐρμηνεῖα τους εἶναι ταυτόχρονα ἀτομική καί συλλογική, ὄντας βασισμένη στίς ἐκάστοτε συμβάσεις ἀνάγνωσης καί ἐρμηνείας. Τοῦτο σημαίνει πώς καί τό νόημα τοῦ κειμένου παύει νά εἶναι μοναδικό, γιατί ἡ μοναδικότητά του δέν συμβιβάζεται μέ τήν πολλαπλότητα τῶν ἀναγνώστων, πού δέν εἶναι μόνο συγχρονική ἀλλά, μέ τίς ποικίλες προσεγγίσεις τοῦ παρελθόντος, καί διαχρονική. Μέ τήν ἐμφαση στόν ἀναγνώστη διαβάλλεται καί ἡ ἀντίληψη γιά τή λογοτεχνία ὡς ἐνός σταθεροῦ σώματος λογοτεχνικῶν ἔργων πού οἱ σχέσεις τους ἴσως μεταβάλλονται ἀλλά ἡ λογοτεχνική τους «οὐσία»

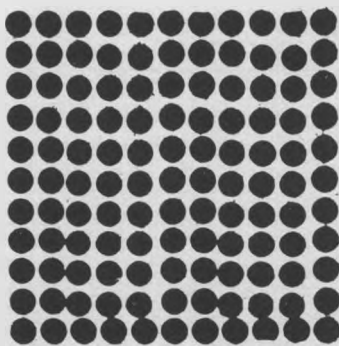
παραμένει, γιατί ἐνυπάρχει στό κείμενο. Ἦδη, τό μεταφυσικό ἐρώτημα «τί εἶναι λογοτεχνία;» τό διαδέχεται ἕνα ἄλλο: «τί θεωρεῖται κάθε φορά ὡς λογοτεχνία;». Τό ἐρευνητικό ἐνδιαφέρον στρέφεται πρὸς τίς συμβάσεις μέ τίς ὁποῖες προσλαμβάνεται ἕνα κείμενο, εἴτε αὐτές εἶναι ἀποκλειστικά λογοτεχνικές εἴτε ἀνήκουν σέ ἄλλους χώρους. Ἡ ἔννοια τής σύμβασης συνοδεύεται ἀπό τήν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου πού ἐσωτερικοποιεῖ καί ἐνεργοποιεῖ τίς ἐκάστοτε συμβάσεις. Δέν πρόκειται, βέβαια, γιά τό καρτεσιανό ὑποκείμενο πού ἐλέγχει καί νοηματοδοτεῖ τά πάντα a priori μέ τήν οὐμανιστική ἔννοια ἀλλά γιά τό ὑποκείμενο πού προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα τής ἀλληλεξάρτησης ἢ τής σύγκρουσης πολλαπλῶν ρηματικῶν λόγων (discourses). Στόν χώρο τής λογοτεχνίας, τό ὑποκείμενο μέ τήν οὐμανιστική ἔννοια εἶναι ὁ συγγραφέας πού ἀντικαθίσταται ἀπό ἕνα ἐνεργό ἀλλά προσδιορισμένο σὺν ἄμα ὑποκείμενο τόν ἀναγνώστη. Στήν πρώτη περίπτωση ὁ συγγραφέας δημιουργεῖ ex nihilo ἐνῶ στή δεύτερη ὁ ἀναγνώστης ἐνεργοποιεῖ καί ἐφαρμολογεῖ τίς λογοτεχνικές καί πολιτισμικές συμβάσεις πού τόν καθορίζουν. Ἡ ἔννοια φυσικά τοῦ ἀναγνώστη περιλαμβάνει τόν κριτικό καί τόν λογοτέχνη, γιατί καί αὐτοί ὡς ἀναγνώστες ὑπόκεινται στίς ἴδιες συμβάσεις.

Τελικά, ἡ θεωρία τής ἀναγνωστικῆς ἀνταπόκρισης διαβρώνει τήν ἔννοια τοῦ ἀντικειμενικοῦ κειμένου. Αὐτό πού προκύπτει δέν εἶναι μιά κριτική βασισμένη στόν ἀναγνώστη ἀλλά ἕνας τρόπος προσέγγισης τῶν κειμένων καί τῶν ἀναγνώστων πού ἐπαναπροσδιορίζει τίς σχέσεις τους.

36. S. Fish. "How Ordinary Is Ordinary Language?" στό *Is there a text in this class?*, σελ. 97-111.

POP ELEVEN

ΤΟ ΦΘΗΝΟΤΕΡΟ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣΤΕΡΟ
ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΔΙΣΚΩΝ

POP ELEVEN

Για καλύτερη μουσική εκεί πού συμβαίνει
Πινδάρου-Τσακάλωφ 1ος ὄροφος
τηλ. 3630868

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
«ΚΟΜΜΟΥΝΑ»

Σουλίου 9
Τηλ. 3602644

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Γαβριέλα Βασιλακοπούλου
Η ΓΥΜΝΑΙΚΑ ΕΙΝΑΙ «ΙΣΗ»
ΜΕ ΤΟΝ ΑΝΤΡΑ
(Ἔνα στρατοπέδο τῆς Σιβηρίας)

Μαριάννη / Αμαρτωλός 2

ΓΙΟΥΛΙΑ
ΒΟΣΝΕΣΕΝΕΚΑΓΙΑ
Η «ισότητα» ἄνδρα - γυναι-
κας στο Γκουλάγκ

S.P.K.
Προσκαλεση Κωνσταντῆ Αἰθωνοῦ
ΟΙ "ΨΥΧΟΘΕΝΕΙΣ"
ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
(Ἔνα μεταφράζοντο γιν ἱστορία
σε ἑλλά)

Μαριάννη / Αμαρτωλός 2

S.P.K.
Οι ψυχοθενεῖς ἐναντία
στο κεφάλαιο

Γεωργος Καραμπελιος
σύγχρονος καπιταλισμος
και
επαναστατικο υποκειμενο

Γ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ
Σύγχρονος καπιταλισμός και
επαναστατικό υποκείμενο

Αντωνιο Νεγκρι
απο τον εργατο μάζα
στον κοινωνικο εργατο

ANTONIO NEGRI
Ο «Μάχη» της Ιταλίας
(Από τον εργατο-μάζα
στον κοινωνικο εργατο)

ITALIA
Ραγερ, Καραμπελιος
Επισημοποιη, ἑλλά
αυτοκριτικη
του ανταρτικου

P. ΚΟΥΡΤΣΙΟ - Α. ΝΕΓΚΡΙ
Ο. ΣΚΑΛΤΣΟΝΕ

Ιταλία, αυτοκριτική
του αντάρτικου

GERMANIA
απο τη RAF
στους πρασινους

KON - ΜΠΕΝΤΙΤ, ΣΑΠΤΡ.
ΣΒΑΡΤΣΕΡ, ΡΟΤ,
ΜΠΑΡΜΠΙ κ.λπ.

Γερμανία, από τη RAF
στους πράσινους

καί γράμματα γνωρίζω

Λαθροχειριῶν τό ἀνάγνωσμα

Λαθροχειρία = ἐπιτηδεΐα ὑποκλοπῆ, ὑπεξαέρεσις. Ἔτσι τήν ὀρίζουν τά λεξικά. Κι ἂν σκαλίσουμε τόν πληλό πού ἀπεργάστηκε τό ἔτυμόν της, θά βροῦμε βιασύνη καί τεμπελιά, ἀμετρη φιλοδοξία καί κακοήθεια καί ζηλοφθονία. Περί αὐταξίας οὐδεῖς λόγος.

Σταχυολογοῦμε κάποιες ἐκφαντικές περιπτώσεις:

α) Ὁ ἄρης Σφακιανᾶκης εἶναι λογοτέχνης, νέος (γεννήθηκε τό 1958, κατά πῶς διαβάζουμε στό βιογραφικό του στόν τόμο *Ἑλληνικό διήγημα 1981*, ἐκδόσεις «Αἰγόκερως», τή συντακτική εὐθύνη τοῦ ὁποίου εἶχε ὁ ἴδιος). Ἦδη ἔχει δημοσιεύσει τή συλλογή διηγημάτων *Ὁταν βρέχει καί φορᾶς παπούτσια κόλετζ* («Κέδρος», 1981) καί ἔχει μεταφράσει τό *Ὀπιο* τοῦ Ζάν Κοκτώ, τήν *Παρανοϊκο-κριτική* τοῦ Σαλβαντόρ Νταλί καί τοῦς *Μαστούς τοῦ Τερεσία* τοῦ Γκιγιώμ Ἀπολιναίρ. Ἐχει συμμετάσχει ἐπίσης μέ μεταφράσματά του στήν ἐκδοση τῆς *Ἀνθολογίας τοῦ μαύρου χιούμορ* («Αἰγόκερως»). Μετάφρασε

λοιπόν καί τή *Μηχανή πού ταξιδεύει μέσα στό Χρόνο* ("The Time Machine"), τοῦ Χέρμπερτ Τζώρτζ Γουέλς. Τό βιβλίο κυκλοφόρησε τό 1982, ἀπό τίς ἐκδόσεις «Γράμματα». Ὁ ἐκδοτικός οἶκος, στήν ταυτότητα τοῦ βιβλίου, ἰσχυρίζεται πῶς 1) πρόκειται γιά πρώτη ἐκδοση καί 2) διαθέτει τό copyright γιά τήν ἑλληνική γλῶσσα. (Παρεμπιπτόντως: στήν ἴδια ταυτότητα διαβάζουμε *Εἰκόνα ἐξωφύλλου*: — καί ἀκολουθεῖ σιωπή: ὄπερ;).

Ἔλα, ὅμως, πού ὁ ἐκδοτικός οἶκος «Ἄγκυρα» εἶχε κυκλοφορήσει τό ἴδιο βιβλίο ἤδη ἀπό τό 1979 (μέ copyright τοῦ 1976), στήν σειρά «Ἰδανική βιβλιοθήκη». Ἐκεῖ, ὡς μεταφραστής φέρεται ὁ *Ε. Γραμμένος*.

Δυστυχῶς, τό πρόβλημα δέν ἐξαντλεῖται στό ποῖος, ἐντέλει, ἔχει τά δικαιώματα ἐκδόσεως τοῦ μυθιστορήματος. Σπάζοντας τό κουκούτσι, φτάνουμε στήν ψίχα: *οἱ δύο μεταφράσεις οὐδόλως παραλλάσσουν*, στό πνεῦμα ἀλλά καί στό γράμμα τῶν κειμένων. Ἴδου δειγματοληπτικά (μέ πλάγια οἱ διαφορές):

Μετάφραση Γραμμένου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ φωτιά στό τζάκι ἔκαιγε μέ λαμπρότητα καί ἡ ἀπαλή ἀκτινοβολία τῶν φῶτων πού βρισκόνταν μέσα στά ἀσημένια, κρινόσχημα κηροπήγια φώτιζε τίς φυσαλίδες πού λαμπύριζαν κι ἐσβηναν μέσα στά ποτήρια μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7ο

Καθῶς στεκόμουν ἐκεῖ καί ρέμβαζα *σκεφτόμενος* αὐτό τόν ὑπερβολικά τέλεια θρίαμβο τοῦ ἀνθρώπου, εἶδα τό φεγγάρι ν' ἀνεβαίνει, γεμάτο καί κυρτό, *μέσ' ἀπό* μιά πλημμύρα φωτός, στά βορειοανατολικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14ο

Καθῶς προχωροῦσα, μιά περίεργη ἀλλαγὴ παρουσιάστηκε στήν ὄψη τῶν πραγμάτων. Τό παλλόμενο γκρίζο φῶς ἔγινε πῶς σκοτεινότερο. *Μετά* — κι ἐνῶ ἀκόμη ταξίδευα μέ ἀπίστευτη ταχύτητα — ξαναβρήκα τήν, *σάν* βλέφαρο πού ἀνοικοκλείνει, διαδοχῆ μέρας καί νύχτας, πού συνήθως μαρτυροῦσε πῶς ἀργή ταχύτητα, καί σιγά σιγά ἔγινε πῶς σταθερή.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τό μόνο πού μπορεῖ νά κάνει κανεῖς εἶναι ν' ἀναρωτιέται: Θά ἐπιστρέψει ποτέ; Ἴσως καί νά ταξίδεψε στό παρελθόν καί νά βρῆθηκε ἀνάμεσα στοῦς αἰμοβόρους, μαλλιαρούς καί ἄγριους τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς.

Τό μόνο πού μπορεῖ νά κάνει κανεῖς εἶναι νά ἀναρωτιέται. Τρεῖς, πιθανολογοῦμε, οἱ ἐξηγήσεις τοῦ μεταφραστικοῦ μυστηρίου:

1. Ὁ ἄρης Σφακιανᾶκης καί ὁ *Ε. Γραμμένος* εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο. Θά ἔπρεπε, φυσικά, τότε, στήν ἐκδοση τῶν «Γραμμάτων» νά ὑπάρχει κάποια ἀναφορά, κάποια συσχέτιση, κι ὄχι νά φέρεται εὐθέως *σάν* πρώτη. Καί, πάλι, θά ἔπρεπε ὁ μεταφραστής, ἀφοῦ προέβη σέ δεύτερη, ὄριμη ἀπόπειρα, νά ἀποκόψει τίς γλωσσικές παρωνυχίδες τῆς πρώτης (π.χ. *καταποντή* ἀντί νεροποντή, *πολλή τεκνοποιία*, *ἐβλεπε τή συσσώρευση τοῦ πολιτισμοῦ* *σάν* ἓνα *σωρὸ* κ.ἄ.).

Μετάφραση Σφακιανάκη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ φωτιά στό τζάκι ἔκαιγε μέ λαμπρότητα κι ἡ ἀπαλή ἀκτινοβολία τῶν φώτων πού βρίσκονταν μέσα στά ἀσημένια, κρινόσχημα κηροπήγια φώτιζε τίς φυσαλίδες πού λαμπύριζαν κι ἔσβηναν μέσά στά ποτήρια μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7ο

Καθώς στεκόμουν ἐκεῖ καί ρέμβαζα ἀναλογιζόμενος αὐτό τόν ὑπερβολικά τέλεια θρίαμβο τοῦ ἀνθρώπου, εἶδα τό φεγγάρι ν' ἀνεβαίνει, γεμάτο καί κυρτό, μέσα ἀπό μιά πλημμύρα φωτός, στά βορειοανατολικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14ο

Καθώς προχωροῦσα, μιά περιέργη ἀλλαγὴ παρουσιάστηκε στήν ὄψη τῶν πραγμάτων. Τό παλλόμενο γκριζό φῶς ἔγινε πιό σκοτεινό. Ὑστερα — κι ἐνῶ ἀκόμη ταξίδευα μέ ἀπίστευτη ταχύτητα — ξαναβρῆκα τήν, σά βλέφαρο πού ἀνοικοκλείνει, διαδοχὴ μέρας καί νύχτας, πού συνήθως μαρτυροῦσε πιό ἀργή ταχύτητα, καί σιγά σιγά ἔγινε πιό σταθερή.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τό μόνο πού μπορεῖ νά κάνει κανεὶς εἶναι ν' ἀναρωτιέται: Θά ἐπιστρέψει ποτέ; Ἴσως καί νά ταξίδεψε στό παρελθόν καί νά βρέθηκε ἀνάμεσα στοὺς αἰμοβόρους, μαλλιαροὺς καί ἄγριους τῆς Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς.

II. Πρόκειται περί συμπαιγνίας ταξιαρχίας δαιμόνων πού ἀπεργάστηκαν τὴν ἐκπλήσσοσα ταυτοσημία. Δύο μεταφραστές = μιά μετάφραση; Μὲ τό περιβόητο μηχανήμα τοῦ Ἄλντους Χάξλεϋ, δάσκαλου τοῦ μεταφραζόμενου συγγραφέα, βγῆκαν ἢ μέ τόν «ἀνατυπωτή» τοῦ ἐπιγόνου τους Ἄρθουρ Κλάρκ; Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, δικαιοῦμαστε μᾶλλον νά πιστεύουμε πῶς κάποιος ἀπὸ τοὺς δύο μεταφραστές δὲν ἔχει ὕφος — τουλάχιστον.

III. Ὁ Ἄρης Σφακιανάκης παρασύρθηκε ἀπὸ τόν τίτλο πού ἔβαλε ὁ Σεφέρης στίς δικές του μεταφραστικές δοκιμές (ΑΝΠΓΡΑΦΕΣ) καί ... ἀντιγράφει.

β) Στὴ Βαβέλ, στή σελίδα 71 τοῦ 28ου τεύχους (Ἰούλιος-Αὐγουστος '83), διαβάζουμε σχόλιο καυστικό, οἱ ἀράδες τοῦ ὁποῦ ἐξακοντίζονται κατὰ τοῦ σκιτσογράφου Δήμου Σκουλάκη. Καί δικαίως: Ἡ ἀντιπαράβολή τῶν γελοιογραφιῶν τοῦ Ἑλληνα Dimos καί τοῦ Γάλλου Dubouit, καθιστᾶ πασιδὴλη τὴν κλοπὴ.

Ὅμως:

- Ἀκριβῶς στήν προηγούμενη σελίδα (70) τοῦ ἴδιου τεύχους, ἡ Βαβέλ φιλοξενεῖ σκιτσοιστορία τοῦ Ἑλληνα Μπί. Μήπως — κατὰ τύχην ὅπως — τό ὕφος καί ἡ γραμμὴ τοῦ ἐνλόγω σκιτσογράφου παραπέμπουν (τουλάχιστον) στὸν Γιάννη Ἰωάννου, πού πολλοὺς εὔρε μιμητές;

- Καί ἀκριβῶς στήν προηγούμενη σελίδα (69), ἕτερος Ἑλλην γελοιογραφῶν, ὁ Ν. Πάνος, γαλλίζει ἀυστόλως παραγράφοντας τὸν Γκοτλίμπ, στὸν ὁποῖον τό ἴδιο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀφιερωμένο.

Ἀνακολουθία; Μεροληπτικὴ πολιτικὴ; Ἡ «μᾶς διέφυγε» — καί ὄχι μόνο;

γ) Οἱ ἐκδόσεις Καστανιώτη ἐξέδωσαν τό βιβλίο τοῦ Μπάμπη Τσικληρόπουλου *Διακόσια χρόνια ξενιτιάς*. Ἐκατὸν ἕνας στοὺς ἑκατὸ ἀναγνώστες θά παρασυρθοῦν, φυσικά, σπένδοντας γιὰ τὰ Ἐκατὸ χρόνια μοναξιάς τοῦ νομπελίστα Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες.

Ὁ μεσογειακὸς πληθωρισμὸς ἀρκέστηκε στὸν χρονικὸ ἀναδιπλασιασμό. Οἱ λέξεις ξενιτιά—μοναξιά συνομολογοῦν βέβαια, ἠχητικά καί σημαντικά.

Ἀλλὰ ἡ μπλόφα συνεχίζεται καί στό στόλισμα τοῦ ἐξωφύλλου: τό «ξενιτεμένο» παραπέμπει εὐθέως στό «μονάχο». Ἐξέθωρο γαλάζιο φόντο, κάπως σάν θάλασσα. Δύο μορφές (ἢ μιά γυναικεία), ἱστορημένες στό ἴδιο ὕφος: ἀπεικόνισι ρεαλιστικὴ καί οἱ γραμμὲς νά σπᾶνε λίγο, νά ἀνασαινοῦν.

Ἐμεῖς, ἀναγνώστες, πῶς ν' ἀνασάνουμε μέ τέτοια ἐμπορία; Καί γιατί ἡ ἀπρασία νά θεραπεύεται μέ κομπίνες;

δ) Ἀπὸ τίς ἐκδόσεις «Νεφέλη» καί μέ ἐπιμέλεια Λεωνίδα Χρηστάκη, κυκλοφόρησε τό βιβλίο *Δύο Ὑμνοι σ' ἐλεύθερες στροφές καί ἄλλα κομμάτια*. Πρόκειται γιὰ ποιήματα τοῦ Φρήντριχ Χέλντερλιν, μεταφρασμένα καί προλογισμένα ἀπὸ

τόν Δημήτρη Καπετανάκη — γιὰ πρώτη φορὰ εἶχαν δημοσιευθεῖ τό 1938, σέ ἐκδοσὴ «ΚΥΚΛΟΥ».

Μερικὲς ἐπισημάνσεις:

α) Ὁ μεταφραζόμενος Γερμανὸς ποιητὴς, στίς ἐλάχιστες σελίδες τοῦ τομίδιου, προλαβαίνει νά ὑπάρξει ὡς Χαίντερλιν καί Χαίντερλιν (τό μικρὸ ὄνομα, περιέργως πῶς, παραλείπεται).

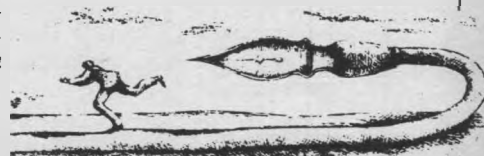
β) Στό ἐξωφύλλο οὐδόπως ἀναφέρεται ὁ μεταφραστής.

γ) Τό ἐξωφύλλο κοσμεῖται μέ τὴν προσωπογραφία τοῦ Χέλντερλιν ἀπὸ τόν Franz Karl Hiemer, ἢ ὁποῖα εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τόν ἴδιο λόγο στό βιβλίο *Πάτμος καί ἄλλα ποιήματα*, πού ἐξέδωσε ὁ «Αἰγόκερος», τό 1982, σέ μετάφραση Ἄρη Δικταίου. Βέβαια, ἔχει τυπωθεῖ τό ἀρνητικὸ τῆς ἀλλὰ οἱ συγχύσεις δὲν ἀποφεύγονται.

δ) Στό ὀπισθόφυλλο διαβάζουμε ἐτοῦτο τό μεγαλυτάριο: «Ὁ, τι ἀξίζει ἀπ' τοὺς λίγους στίχους ἀπ' τὴν «Πάτμο» τοῦ Χέλντερλιν, εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ Δημήτρη Καπετανάκη, πού τοὺς ἔδωσε μιά ἄλλη διάσταση». Κι ἂν παραβλέσουμε πῶς, κατὰ τόν Ἄρη Δικταῖο, ὁ Καπετανάκης «μετάφραζε τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του στὴ Χαϊλδεβέργη κι οἱ παρανοήσεις του, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν καί σοβαρὲς δὲν εἶναι πολλές». Κι ἂν ἀκόμα ὁ Χέλντερλιν δὲν «εἶναι ὁ μεγαλοφυέστερος (μαζί μέ τόν Ρεμπώ) ποιητὴς πού ἐγνώρισαν τὰ εὐρωπαϊκὰ γράμματα», ὅπως διατείνεται ὁ Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης στὸν πρόλογο τῆς *Δεύτερης γραφῆς* του, δὲν ἔπαψε ἐντοῦτοις νά κερδίζει τό ὄνομά του ἀπὸ τὰ ἴδια του τὰ γράμματα, καί, βέβαια, *ἐρήμην* (ἂν ὄχι παρά) τῶν μεταφραστῶν του. Κι ἐμεῖς, Ἑλληνες, δὲν πάσαμε νά τοῦ χρωστάμε χάρη, τουλάχιστον γιὰ τόν Ὑπερίωνα του.

Ἀλλὰ οἱ ἐκδοτικὲς ἀμετρολογίες καταλήγουν καί στήν πλαστογράφηση τοῦ περιεχομένου. Μιλοῦν γιὰ τὴν *Πάτμο* καί *Πάτμος* πουθενά. Ἐμπεριέχονται ἀπλῶς τὰ αὐτόνομα ποιήματα «Τὰ μισὰ τῆς ζωῆς» καί «Ὁ Μοναδικός» καί λειψὸ τό «Στοὺς ποιητές» καί δύο ἄτιτλα κομμάτια πού οὐδόπως σχετίζονται μέ τό διαφημιζόμενο περιεχόμενο. Ἡ βιασύνη βιάζει.

Παντελὴς Μπουκάλας

Καί όμως τό έγγραφαν

«Στή Γουατεμάλα κυβέρνηση, έλαιώ Θεού...» (Καθημερινή 12/8/83). 'Ο Μεγαλοδύναμος τούς λάδωσε για νά περνάνε καλύτερα...

«Διάλυσι τής 'Εκκλησιαστικής 'Εκπαιδύσεως επιδιώκουν μαρξισταί του 'Υπουργείου. Τήν υπάγουν στήν επαγγελματική εκπαίδευσι...» (Βραδυνή 28/7/83).

'Ανώμαλα πράματα, ανώμαλα ρήματα, ποῦ νά βρεις ἄκρη; "Υπαγε ὀπίσω μου Σατανᾶ.

«Τό Συμβούλιο τῶν δύο φύλων παρατηρεῖ μέ λύπη...» (ἐπίσημη ἀνακοίνωση τοῦ Συμβουλίου, 31/5/83). 'Η ἀνησυχία τῶν φίλων μας ὅτι φυλλοροεῖ ἤδη ἡ προσπάθεια γιά τήν ἐξίσωση τῶν φύλων ἦσαν ἀβάσιμες. Τό Συμβούλιο γιά τήν 'Ισότητά τους ὑπάρχει καί δρᾶ...

Πάλης ξεκίνημα...

'Ο Μίκης σέ δίλημμα. 'Αναρωτιέται: νά «κλειστῶ στή μουσική μου» ἢ νά πῶ «Μίκη βρίσκεσαι πάλι στά 1960-61. Τότε πού τό ΕΙΡ (ΣΣ: σημερινή ΕΡΤ) σέ ἀπαγόρευε καί ἡ 'Αστυνομία ἔσπαγε τούς δίσκους σου στά τζούκ-μπόξ...». Καί λίγο πιά κάτω σχεδιάζει τή νέα ἐκστρατεία του (μιλώντας πάντα στόν ἑαυτό του): «...Νά δείξεις τά τραγούδια σου πού σέ ποσοστό 80% εἶναι ἄγνωστα στόν πολύ Λαό. Νά ξαναμαζέψεις καί πάλι, ὅπως τότε, ὄσους καί ὅποιους ἀγαποῦν τή μουσική σου, ἀλλά καί τίς ἰδέες καί τό-ἦθος, καί ὅταν γίνεις γνωστός νά τά ξαναπεις μέ ὄλους αὐτούς πού βάλουν ἐκ τοῦ ἀσφαλούς γιατί στήν οὐσία εἶναι οἱ ἴδιοι πού ἐμπόδισαν τό ἔργο σου νά γίνει γνωστό, οἱ ἴδιοι πού διαστρέβλωσαν συστηματικά καί σένα καί τή μουσική σου». (Δηλώσεις στόν κ. Γ. Λιάνη, ΤΑ ΝΕΑ 5/9/83). Καί προσθέτει ὅτι διάλεξε τό δεύτερο δρόμο. 'Εμπρός λοιπόν γιά τούς ἀγῶνες καί δημιουργική προσαρμογή τῶν τότε στά τώρα: 'Εδαίτης ἐναντίον παρακρατικῶν πρασινοφρουρῶν (ἢ ἄλλοι εἶναι ἐκεῖνοι πού «διαστρέβλωσαν» ...τό Μίκη μας;), 114 ὄργανα στήν ὀρχήστρα, 15% προμήθειες καί «Προίκα στό Μίκη ὄχι στους ἄλλους» (δέν κάνει ρίμα, ἀλλά ταιριάζει πολύ στίς ἀντιλήψεις τοῦ πρώτου ὡς πρὸς τίς σχέσεις τῆς ΕΡΤ μέ τούς λοιπούς συνθέτες. Κατά τό παλιό γαλλικό γνωμικό: δέν ἄρκει μόνο νά εἶσαι εὐτυχής, πρέπει καί οἱ ἄλλοι νά εἶναι δυστυχεῖς. "Ὅσο γιά τά ὑπόλοιπα εἶναι τόσο ὑπερβολικά πού εἶναι ἀσήμαντα).

Γκντάνσκ, καλοκαίρι '83

'Επέτειος τῶν συμφωνιῶν τοῦ Γκντάνσκ στίς 31 Αὐγούστου. Καί ὁ ἀντιπρόεδρος Ρακόφσκι πέρασε τήν παραμονή τρισήμισι ἡμέρας ὡρες στό Ναυπηγεῖα Λένιν. 700 ἄτομα χώρασαν, 1500 τά κατέκλεισαν. 'Η ἐμφάνιση τοῦ Ρακόφσκι συνοδεύτηκε ἀπό ἀποσύνδεση τῶν μεγαφώνων γιά νά μήν ἀκοῦν οἱ ἀπέξω τά γιουχαῖσματα. Θεαρετός ὁ ἀντιπρόεδρος ἔβγαλε τό σακάκι, νά βγάλει τά μανίκια καί ρώτησε ἂν μπορεῖ τῆ θά σου χρειαστεῖ γιά νά κρεμαστεῖς. Κρατώντας μιά κάποια ἡρεμία ὁ ἀντιπρόεδρος ἄρχισε: «'Εδῶ βρισκόμαστε ὄλοι σά μιά οἰκογένεια...». 'Αλλά ἡ φωνή τόν ἔκοψε: «'Ὅλοι ἐκτός ἀπό σένα». Βαριά λόγια. 'Η Πολωνία ζεῖ.

Ριζοσπαστικά κι ὀρθόδοξα...

Τρεις δλόκληρες στήλες αφιέρωσε ὁ Ριζοσπάστης (1/9/83) ἐναντίον τοῦ «νεοορθόδοξου» ρεύματος. Ἀπαντάει σέ ἀπόψεις τοῦ κ. Νέλλα, περιφρονεῖ μέ λίγα λόγια τόν Κ. Ζουράρι καί ἀφιερώνει τό ὑπόλοιπο (μισό περίπου) κείμενο σέ κάποιους ἄλλους πού «ξεκινώντας καλοπροαίρετα ἀπό προοδευτικές γενικά θέσεις, κάνουν ἐκκληση πρὸς τόν μὴ θρησκευόμενο προοδευτικό χῶρο γιά μιὰ κριτική γνωριμία μέ τό λόγο τῶν Εὐαγγελίων». Οἱ ἀνώνυμοι αὐτοί «ἄλλοι» εἶναι οἱ ἐξῆς ἕνας: ὁ κ. Κ. Μοσκώφ, τοῦ ὁποῦ ἄρθρο εἶχε δημοσιευτεῖ στό *ΑΝΤΙ* λίγες μέρες πρὶν, μαζί μέ κείμενα τῶν Νέλλα καί Ζουράρι καί ἔδωσε ἀφορμή στήν «κριτική» τοῦ *Ριζοσπάστη*. Ὁ, ἐπώνυμος αὐτός, συντάκτης τῆς «κριτικῆς» κ. Γ. Μανιάτης ἴσως δέν γνωρίζει τό σύντροφο του κ. Κ. Μοσκώφ ἢ τόν γνωρίζει καί μεταβάλλοντάς τον σέ non person (κατά Ὅργουελ) θέλει νά τόν προστατεύσει; Μυστήριο. Ἄς τό λύσουν οἱ «ἄλλοι»...

«Καί ἔγώ σφυρίζω στῆς μα-
ρας τό σκοπό»

Ὁ Βασίλης Τσιτσάνης, σέ συνέντευξη στό *Ριζοσπάστη* (29/8/83) τάσσεται κατά τῶν ναρκωτικῶν καί δηλώνει «χρειάζονται δρακόντιοι νόμοι» (ὀρθογραφία τοῦ «ρ»). «Οἱ μάνες νά ξεσηκωθοῦν καί νά πᾶνε νά πούν: θέλουμε νά σώσουμε τά παιδιά μας ἀπό τούς ἐγκληματίες αὐτούς». Σωστά, καθώς κι ἀπό ὅσους τούς κατακεῖν τραγουδώντας τους κείνο τό ἄθλιο «Τό καράβι ἀπ' τὴν Περσία» καί ἄλλα ἀνάλογα. Ἐπὶ κτός κι ἂν τούς τελευταίους τούς σώσει ἡ παρέμβαση τοῦ *Ριζοσπάστη*. Πού μέ μύριες δυσκολίες κατάφερε νά τοῦ ἀποσπᾶσει καί δηλώσεις ὑπέρ τῆς ΕΣΣΔ («μιὰ ἐργατική οἰκογένεια...») τοῦ ΚΚΕ καί τῆς ΚΝΕ («ξύπνια ὀργάνωση...»). Ὡπα εἶπα ὅπα λέω...

Ἀνταλλαγές ἐξυπηρετήσεων

Οἱ θόρυβοι τῆς Γιορτῆς τῆς Νεολαίας τοῦ ΠΑΣΟΚ δημιούργησαν καί πάλι φέτος τά γνωστά προβλήματα στοὺς φοιτητές τῆς Πολυτεχνειούπολης πού ἔχουν κι ἄλλες δουλειές νά κάνουν (ὅπως εἶναι μελέτη, ἐξετάσεις...). Ἀγανακτεῖ ὁ Μικροπολιτικός στά *ΝΕΑ* (3/9/83). «Ἦταν τόσο δύσκολο νά τό προβλέψει αὐτό ἡ Πρυτανεία... καί νά ὀρίσει ἄλλα κτίρια καί ἄλλες αἰθουσες γιά τίς ἐξετάσεις; Δύσκολα πράγματα ζητᾶω μοῦ φαίνεται». Πράγματι, δύσκολα, δυσκολότερα ἀκόμη κι ἀπό π.χ. τὴ διεξαγωγή τῆς Γιορτῆς σέ ἄλλο χῶρο, ὥστε νά τηροῦνται καί τά προσήματα. Πάντως καί ἡ Πρυτανεία ἔδειξε προκλητικὴ ἀδιαφορία. Χάθηκε νά ὀρίσει τίς ἐξετάσεις στά γραφεῖα τῆς Ν. ΠΑΣΟΚ καί τοῦ «Ἀγωνιστῆ»;

Βάρκιζα — Βουλιαγμένη

Νόμισε πῶς τό ἔγραφε προκλητικά...

Γιά τόν ἰδιωτικό Γ. Βέλτσο μιλάμε, δταν αἰσθάνθηκε νά δικαιώνονται οἱ ἱστορικοί πόθοι του: Ἡ Βουλιαγμένη πῆρε ἐπιτέλους ἐκδίκηση γιά τὴ Βάρκιζα, ἡ πανδαισία τῆς Βουλιαγμένης τοῦ '83 ἐκδίκηση γιά τὴν προδοσία τῆς Βάρκιζας τοῦ '45. Δηλαδή:

- τὰ συνθεσάιζερ γιά τὰ μάουζερ·
- τό γκομενιλίκι γιά τό φουσεκλίκι·
- ὁ ΕΟΤ γιά τό ΕΑΜ·
- ἡ ἐξέδρα γιά τό ΕΛΑΝ·
- τό πιτσιλισμα γιά τὴν καταιγίδα·
- οἱ 300 δραχμές γιά τίς 300 χιλιάδες·
- τό «ἰδιωτικό» γιά τό κοινωνικό·
- ἡ ἐξουσία (στὶς παρυφές τῆς ἡ Βουλιαγμένη) γιά τίς τύψεις τοῦ προτέρου βίου τῆς·
- ἡ μάζα, τέλος, γιά τίς μάζες.

Μόνο ὁ μπαρμπα-Μῆτσος ἔλειπε, νά πάρει τό Βέλτσο ἀπὸ τό χέρι γιά σιγόντο καί μέ τόν Πάριο νά κρατᾶει τό ἴσο, νά ἀνεβουνε στήν ἐξέδρα νά θυμηθοῦνε τά παλιά. Γιατί ἀπ' αὐτά τά παλιά μόνο λέξεις ἔχουν ἀπομείνει. Καί οἱ ἐφημερίδες μέ λέξεις φτιάχνονται. Ὡπως ἄλλωστε καί ἡ κακομοιριά.

Η ΒΑΡΙΑ ΣΚΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΛΥΤΟΥ

Φίλοι της συντακτικής επιτροπής του *Πολίτη*, θεωρώ άτοπη τή βιβλιοκριτική του κ. Δημήτρη Κυρτάτα για τό αφιέρωμα του περιοδικού *Διαβάζω* που επιμελήθηκα (άρ. 65, 23.3.83) πάνω στους επίγονους του Φρόντ. Ἀπέναντί μου μάλιστα είναι, στήν καλύτερη τῶν ἐκδοχῶν, ἄδικη. Ἐνῶ στή χειρότερη ἀγγίζει τά ὄρια τοῦ λίβελου, ἀφοῦ περιέχει ἐσκεμμένες, νομίζω, διαστρεβλώσεις πού δῆθεν μοιάζουν μέ παρανοήσεις.

Μέχρι τώρα πίστευα, μαζί μέ τόν *Rimbaud*, ὅτι «ὁ πόλεμος τῶν ἰδεῶν εἶναι ἐξίσου αἱματηρός μέ τόν ἄλλον». Δέν φανταζόμουν ὁμως ὅτι μπορεῖ ποτέ νά ἔναι καί ἐξίσου ἀνίδεος.

Γενικά λέγεται ὅτι σπάνια γίνεται στήν Ἑλλάδα διά-λογος πάνω σέ ἰδέες. Ὁ κανόνας εἶναι οἱ παράλληλοι μονόλογοι πού ποτέ δέν ἀπαντιῶνται. Ἐπιφελήθηκα λοιπόν ἀπό τήν εὐκαιρία πού μοῦ δόθηκε κι ἔβαλα κάποιες γενικότερες ἰδέες στή σημερινή μου ἀπάντηση. Διευρύνοντάς την σχεδόν πρὸς ἓνα δοκίμιο πάνω στήν καταστρεπτικότητα τοῦ Ἀπόλυτου. Ἐλπίζω αὐτό νά διευκολύνει τή δημοσίευσή της καί ὄχι νά τήν δυσχεράνει. Ἄλλωστε εἶναι σχεδόν καθαρὰ ψυχαναλυτικῆς τεκμηρίωσης. Κι ἔχει, νομίζω, γενικότερο ἐνδιαφέρον.

Διαβλέπω πίσω ἀπό τήν ὄλη κριτική τοῦ Δ.Κ. μιὰ νοσταλγία γιά τήν «Ἀπόλυτη Γνώση» μέ τήν ἐγγεγραμμένη

ἐννοια. Γιά τήν Ὀλότητα. Γιά τήν τελειότητα. Γιατί μόνον ἔτσι μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ τό ὅτι ἀπαιτεῖ σέ 53 σελίδες μικροῦ σχήματος νά ἔχουμε κάνει μιὰ ὀριστική τοποθέτηση τῆς ψυχανάλυσης στόν σημερινό κόσμο(!). Τό ἀπόλυτο, ὁ νοερός ἥλιος στό ὄνομα τοῦ ὁποῖου μέ κριτικά-ρει, ὑπάρχει βέβαια μόνο στήν ἐπιθυμία του. Σέ καμιά χώρα καί ποτέ δέν ἐκτέθηκε ἡ ψυχανάλυση (καί οὔτε τίποτ' ἄλλο) συστηματικά κι ὀργανωμένα. Πάντα ἦταν ἀποσπασματική, στό μέτρο πού εἶναι, σάν καθετί ἄλλο ζωντανό ἀνοικτή καί ἀμφιλεγόμενη. *Οἱ ὀλόητες εἶναι ἀνυπαρκτες*, ἐξηγοῦσε ὁ Σάρτρ (*Κριτική τοῦ Διαλεκτικοῦ Λόγου*). Τίποτα αὐτοῦ τοῦ ἐδῶ κάτω κόσμου δέν εἶναι «δόκληρωμένο». Καί τίποτα δέν μπορεῖ ποτέ νά «δόκληρωθεῖ». Ὁ Δ.Κ. θά ἔπρεπε νά ξέρει ὅτι ἀπό τόν Μάρξ (πού ἔγραψε μόνο 4 ἀπό τούς 8-10 προγραμματισμένους τόμους τοῦ *Κεφαλαίου*) καί τόν Μπαλζάκ (πού ἄφησε ἡμιτελή τήν *Ἀνθρώπινη Κωμωδία*) ἕως τόν Φρόντ ἢ τόν Λακάν, κανένα μεγάλο ἔργο δέν θεωρήθηκε ποτέ τελειωμένο. Οὔτε, φυσικά, καί ὅποια-δήποτε ψυχανάλυση. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Φρόντ πρόλαβε νά μᾶς ξεκαθαρίσει, λίγο πρὶν πεθάνει, στό βασικό του κείμενο «*Ψυχανάλυση μέ τελειωμό καί χωρίς τελειωμό*», ὅτι *δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει τελειωμός*. (Οὔτε τελειότητα, προσθέτουμε συνειρμικά, μῖσς καί μᾶς τό ἐπιβάλλει ἡ ἑλληνική). Τώρα, ὁ τελειωμός, ἡ τελειότητα, τό ξαναρχίνισμα ἀπό τό μηδέν κ.ἀ., εἶναι ὅλα ἐννοιας μυθικές, μάσκες τοῦ ἀπόλυτου. (Γιά τήν ὅποια ἀνθρώπινη δίψα γιά τό ἀπόλυτο ὁ «Θεός» εἶναι μόνο μιὰ ταμπέλα, ὄχι ἡ μόνη κι οὔτε ἡ πιό σύγχρονη).

Τήν ὀδυνή ἐπίγνωση τοῦ πόσο ἀνέφικτη εἶναι ἡ ὀλότητα, ἡ ὀλοκλήρωση βρίσκουμε στόν Η. Melville (*Moby Dick*):

«Ὁ Θεός νά μέ φυλάξει μήπως τελειώσω ποτέ μου τίποτα. Ὅλο αὐτό τό βιβλίο δέν εἶναι παρά ἓνα προσχέδιο — οὔτε. Εἶναι τό προσχέδιο ἑνός προσχέδιου. Ὡ Χρόνε, Δύναμη, Χρῆμα καί Ὑπομονή».

Τό τελευταῖο πράγμα πού μοιάζει ν' ἀπασχολεῖ τόν Δ.Κ. εἶναι τό μέ ποιό χρόνο, ποιὰ δύναμη, ποιό χρῆμα καί ποιὰ ὑπομονή ἔκανα τήν ἐπιμέλεια τοῦ προσχέδιου — οὔτε τοῦ προσχέδιου τοῦ προσχέδιου μιᾶς παρουσίας τῆς ψυχανάλυσης — πού τόσο κατακρίνει. Τό μόνο πού μοιάζει νά τόν ἀπασχολεῖ εἶναι ἡ παλιά καί γνωστή συνήθεια ὄσων ἀναζητοῦν τό ἀπόλυτο νά γελοιο-

ποιοῦν ὅ,τι σεμνά ὑπάρχει στό ὄνομα ἑνός ἄσεμνα ὑπεροπτικοῦ ἰδανικοῦ, πού δρᾷ στερωτικά καί, τελικά, νάι, *θανατερά*. *Τό καλύτερο εἶναι ἐχθρός τοῦ καλοῦ* διότι ἡ ἴδια ἡ ἠθική συνείδηση εἶναι ἓνας φοβερός ἴανός πού ἔχει δίπλα στό θετικό πρόσωπο κι ἓνα τρομακτικό, ἄμεσο πρακτορεῖο τοῦ θανάτου στόν ἀνθρώπο. Ὁ λόγος εἶναι, φυσικά, γιά τό Ὑπεργῶ. Αὐτόν τόν «ἔσωτερικό δολιοφθορέα» πού προτιμᾶει νά μήν ἔχει τίποτα ἀν δέν μπορεῖ νά ἔχει τά πάντα. Ἡ τελική πηγή κάθε μηδενισμοῦ καί ἐκμηδενισμοῦ. Μοῦ προκαλεῖ θλίψη τό ὅτι χωρίς νά τό ξέρει ὁ Δ.Κ. βρίσκεται στό ἴδιο καράβι μέ τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Τό καράβι πού ψάχνει γιά τό Ἀπόλυτο. Προτιμώντας ἓνα κλειστό σύστημα ἀπό μιὰ ἀνοικτή θεωρία. Ἐνα κορpus γνώσεων εὐλογημένων καί καθαγιασμένων ἀπό τά τεφτέρια τοῦ ταπεινοῦ μας ὀδοιπορικοῦ μέσα στά σκοτάδια τῆς ἀγνοίας.

Ὅμως, μόνο γιά νά τόν φέρουμε στόν «χλωρό κόσμο τῶν γεγονότων» ἀπό τόν «γκρίζο κόσμο τῆς θεωρίας» (Φρόντ) θά τοῦ παρατηρήσουμε ὅτι *τίποτα* δέν ἐμπόδισε τούς ψυχαναλυτικούς κάθε εἴδους στήν Ἑλλάδα νά κάνουν τή συστηματική δουλειά πού αὐτός (καί ἄλλοι μαζί του) ὀνειρεύεται! Γιατί δέν τήν κάνουν; Ἡ ἔλλειψη ἑνός ψυχαναλυτικοῦ *corpus* εἶναι τόσο ἀπόλυτη πού καταντᾷ σκάνδαλο! Πρὶν γίνει ἡ *standard* ἔκδοση στά ἑλληνικά τοῦ Φρόντ καί τῶν ἄλλων σημαντικῶν ψυχαναλυτῶν, θά ἔπρεπε νά γίνουν ἀκόμα πιό στοιχειώδη πράγματα. Καί δέν ἐννοῶ νά πάψουν νά ἔναι ὄλοι ἐναντίων ὄλων, πράγμα πού θά ἔταν στόχος χιμαιρικός. Ἐννοῶ ἀπλά πραγματάκια. Ὅπως τό νά ἐκδοθεῖ τό μαγνητοφωνημένο ἢ συγκεντρωμένο ὑλικό πού ἤδη ὑπάρχει ἀπό συνέδρια πού ἔχουν ἤδη γίνει, καί τά ὅποια ἤδη μάζεψαν τά ἀπαραίτητα χρήματα(!).

Ὅταν δέν ἔχουν γίνει αὐτά τά *αὐτονόητα* πράγματα, πῶς ζητάει ὁ Δ.Κ. ἀπό ἓναν ἀνθρώπο νά πετύχει τό ἀδύνατο; Τό ἀδύνατο *στήν κυριολεξία*, διότι ζητάει τό ἀφιέρωμα τῶν 52 σελίδων τοῦ *Διαβάζω* νά:

«περιλάμβανε καί |προσέξτε το καί, δέν εἶναι διάζευξη, εἶναι σύζευξη, τό ἐδῶ συζεύγνυται μέ τό *τώρα* γιά νά ξεκαθαρίσει μιὰ γιά πάντα ὄλο τό θέμα τῆς ψυχανάλυσης στήν Ἑλλάδα! — Δ.Α., μιὰ κριτική παρουσίαση τῶν ἑλληνικῶν σχετικῶν ἐκδόσεων, μέ παρατηρήσεις γιά τήν ἐπιμέλεια καί τή μετάφραση καθῶς καί |νέα σύζευξη, τῆς ἑλληνικῆς μέ

τή διεθνή πραγματικότητα αυτή τη φορά! — Δ.Α. | *ἀξιολόγηση τῆς θέσης τους μέσα στὸν ὄγκο τῆς διεθνούς ψυχαναλυτικῆς φιλολογίας*» (sic).

Εὐτυχῶς γιὰ μένα, ἐπειδὴ κάπου μοιάζει νὰ ὑποσιάζεται ὁ Δ.Κ. τὸ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος πού ζητάει, σπεύδει νὰ προσθέσει: «Τότε θὰ μιλούσαμε γιὰ κάτι καινούργιο στὰ ἑλληνικά ἐκδοτικά ἤθη». Κύριε Κυρτάτα, οἱ Λατίνοι ἔλεγαν ὅτι «προκειμένου περὶ μεγάλων κι εὐγενικῶν πραγμάτων, καὶ μόνο τὸ νὰ τὰ ἐπιδιώκει κανεὶς ἀρκεῖ». Σὰς εὐχαριστῶ γιὰ τὴ μοναστική σας, ἀθέλητη, καλὴ κουβέντα.

«Μιά ἀτελής θεωρία εἶναι προτιμότερη ἀπὸ μιά ἀνύπαρκτη», ἔλεγε ὁ Γκαίτε. Ὅχι μόνο μιά θεωρία, ἀλλὰ καὶ μιά προσφορά. Τίποτα δὲν ἐμπόδιζε ποτὲ κανέναν «ἀρμολιότερο» νὰ κάνει μιά «πιὸ πλήρη» παρουσίαση τοῦ θέματος στὴν Ἑλλάδα, κύριε Κυρτάτα. Γιατί δὲν τὴν ἔκαναν; Δὲν γνωρίζω ἂν ἔχετε καμιά πειστικὴ ἀπάντηση. Ἐγὼ θὰ ἔπεινα νὰ ὑποθέσω ὅτι ὅσοι θὰ μπορούσαν, ἀπαξιώνουν νὰ τὴν κάνουν. Τὴν «σνομπάρουν».

— Ποιὸς ξέρει γιατί. Ἴσως νὰ φοβούνται ὅτι πάντα θὰ βρεθεῖ κάποιος βασιλικότερος τοῦ βασιλιᾶ, σάν ἐσᾶς, νὰ διαμαρτυρηθεῖ ἐν ὄνοματι τοῦ πουρισμοῦ καὶ τοῦ ριγκορισμοῦ (τῆς καθαρολογίας καὶ τῆς αὐστηρολογίας) γιὰ κάποια παράλειψη ἢ γιὰ κάποια ἑτεροδοξία — ἢ ἀπλῶς, γιὰ κάποια ἀβλεψία ἢ ἀτέλεια. Ἐνας τύπος δηλαδή πού δὲν θὰ ξέρει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Φρόντντ θεωροῦσε διάφορες ἀτέλειες τῶν κειμένων του ἀπόρροιας *τσαπατσουλιᾶς* (τῆς *schlamperei* ὅπως ἔλεγε, μονολεκτικά, ὁ ἴδιος!). Ἴσως πάλι, ἀσχολημένοι νὰ ψυχοθεραπεύουν ἀνθρώπους ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων πού μποροῦν νὰ πληρώνουν 2.500 δρχ. τὸ ἡμίωρο, νὰ μὴ νιώθουν καμιά ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσουν τίποτε στὰ στρώματα πού δὲν μποροῦν.

Κι ἂν ὄχι αὐτοί, γιατί δὲν τὸ κάνατε ἐσεῖς; Γιατί δὲν ὀργανώνετε ἕνα συμπόσιο - σεμινάριο μ' αὐτὸ τὸ θέμα; Θὰ μπορέσετε νὰ μᾶς ἐξηγήσετε ἐκεῖ, κοντὰ στ' ἄλλα, καὶ τὸ πῶς, ἐνῶ ἀποκλείετε σαρκαστικά σ' ἕναν διδάκτορα τῆς ποιμαντικῆς ψυχολογίας σάν τὸν Φιλίθεο Φάρο (πού ἔχει γράψει ἕνα βιβλίο γιὰ τὸ *Πένθος* πού πολλῶν ψυχιάτρων καὶ ψυχαναλυτῶν τὴν ἐργογραφία τους θὰ κολάκευε) νὰ ἔχει γνώμη γιὰ τὴν ψυχοθεραπεία, παρά τὸ ὅτι παραπέμπει ρητὰ στὸν Φρόντντ, ἔστω καὶ κριτικά, ἐσεῖς, ὁ θετικιστῆς (ἢ ὁ

ιστορικο-ὕλιστῆς), μᾶς καλεῖτε ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ θέματα πού οὔτε κἀν μᾶς ἐνδιαφέρουν. Ὅπως τό... ν' ἀναλάβουμε «κριτικές ἐκδόσεις τῶν Πατέρων μὲ εἰσαγωγές καὶ ὑπομνήματα»(!). Κόψτε κἀτι, κόψτε κἀτι, κύριε Κυρτάτα! Σέ λίγο θὰ μᾶς πείτε ὅτι δὲν μπορούμε νὰ πίνουμε τὴν πένα ἂν ὁ καθένας μας δὲν γράφει πρῶτα ἀπὸ μιά γραμματικὴ ἀνώτερη τοῦ Τζάρτζανου ἢ τοῦ Τριανταφυλλίδη!

Ἡ μανία σας μὲ τίς προϋποθέσεις θὰ μπορούσε νὰ ἀποδώσει ψυχαναλυτικὰ σὲ μιά *στοματικὴ ἀναζήτηση* τοῦ Ἀπόλυτου «ἀντικειμένου». Σὰς ὑπενθυμίζω ὅτι ὅλοι οἱ ἀναζητητῆς τοῦ Ἀπόλυτου συντρίβονται τελικά, ὅπως οἱ ἥρωες τοῦ Μπαλζάκ, εἴτε ἀναζητοῦν τὴν ἀπόλυτη σκέψη (Λουὶ Λαμπέρ), εἴτε τὴν ἀπόλυτη οὐσία (ὁ χημικός Βαλτσάσαρ Κλάες), εἴτε τὸ ἀπόλυτο ἔργο τέχνης (ὁ ζωγράφος Φρενχόφερ), εἴτε τὸν ἀπόλυτο ἔρωτα (ἢ Λουὶζ ντέ Σωλιέ), εἴτε τὴν ἀπόλυτη μουσικὴ (ὁ Πάολο Γκαμπάρα). Ἄνεφερα πέντε ἀπὸ τοὺς ἐξαισίους ἥρωες τοῦ Μπαλζάκ πού ναυαγοῦν, τελικά ἀναπόφευκτα, στὶς ὄχθες τοῦ Ἀπόλυτου γιὰ νὰ σᾶς δείξω ὅτι πρέπει νὰ διδασκόμαστε γιὰ τὴ ζωὴ μας ἀπὸ τὴν τέχνη. Ὁ Φρόντντ τὸ ἔκανε. Παρέθετε π.χ. ὅλο ἐπιδοκίμασία τὸν ἀνατολίτη ποιητὴ *al-Hariri*: *Ὅ, τι δὲν μπορούμε νὰ φτάσουμε πετώντας, πρέπει νὰ τὸ φτάσουμε κουτσάινοντας*:

*Was man nicht erflehen Kann
muss man erhinken.*

Μιά ἄλλη ἐρμηνεία τοῦ ἐξωφρενικοῦ σας μαξιμαλισμοῦ θὰ βασιζόταν στὴν (πρωκτικὴ) ἀναζήτηση τῆς τελειοθηρίας. Κἀτι τέτοιο θὰ ἐρμήνευε καὶ τὴν ἀπρόκλητη ἐπιθετικότητα πού βγάλατε, καὶ τὴν προχειρότητα τῶν ἐπιχειρημάτων σας, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ταχυδακτυλουργικά διαστρεβλωμένα γιὰ νὰ πείτε τελικά αὐτὸ πού θέλετε.

Θὰ σᾶς πῶ τέσσερα παραδείγματα τῆς διαστρέβλωσης πού κάνετε:

Πρῶτον, ἡ Γαλλίδα συγγραφέας «δὲν παρασύρεται σ' ἕναν ὑπαινιγμὸ πού μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ὑπὲρ τοῦ Λακάν», ὅπως ἰσχυρίζεστε κουτοπόνηρα. Ἀντίθετα, ἀναφέρεται μὲ ἀποτροπιασμό στὴν *κτητικότητα* τοῦ Λακάν πρὸς τὴ σχολὴ «του» (αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῶν εἰσαγωγικῶν, βλ. σελ. 12) καὶ πρὸς τὴ χειρονομία του διάλυσης τῆς, *λές* κι ἦταν ἕνα ἄθυρμά του, ἕνα *πράγμα!* (Ὁ γραφειοκράτης, γράφει ὁ νεαρός Μάρξ στὴν *Κριτικὴ τῆς ἐγγελιανῆς θεωρίας τοῦ Κράτους*, ἀντιμετωπι-

ζει ὄλον τὸν κόσμο σάν ἕνα ἀντικείμενο πρὸς διαχείριση). Γιατί εἴστε τόσο ἐπιεικῆς μὲ τὸν Λακάν, μὲ ὄλους τοὺς «καταξιωμένους»; Καὶ γιατί εἴστε τόσο σκληρὸς μὲ μᾶς; Γιατί σεβόμαστε τόσο πολὺ ἕναν ἄνθρωπο πού δὲν ἔκρυβε καὶ πολὺ τὴν περιφρόνησή του γιὰ σᾶς καὶ τοὺς ὁμοίους σας, ἐμᾶς;

Ἡ περιφρόνησή του, δηλαδή ὁ σαδισμὸς τοῦ Λακάν, ἰσχυρίστηκα ὅτι φαίνεται στὸ ὅτι ἔγραψε πολὺ λιγότερο ἀπ' ὅσο μίλησε. Πράγμα πού εἶναι δικαίωμά του, φυσικά. (Ἰδιαίτερα ἀφοῦ πίστευε ὅτι ὁ προφορικός λόγος εἶναι τεράστιας σημασίας γιὰ τὸν ἄνθρωπο γενικά). Ὅλ' αὐτὰ ὁμως δὲν ἀναιροῦν τὸ ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Φρόντντ, τὸν Γιούνγκ, τὸν Στέκελ, τὸν Ράνκ, τὸν Ράιχ, τὴν Μελανὶ Κλάιν, καὶ τὸσους ἄλλους, τὸ ὕφος τοῦ Λακάν εἶναι δυσνόητο καὶ, συχνά, ἀπρόσιτο γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Αὐτὸ, φυσικά, εἶναι δικαίωμά του. Ὅτι ἐκφράζει ὁμως ἕναν *ἐλιτισμὸ* (ἂν τὸ δοῦμε μαρξιστὰ) καὶ ἕναν *καλυμμένο* σαδισμό (ἂν τὸ δοῦμε ψυχαναλυτικά), δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἀρνηθεῖ, νομίζω. Ἐπιτέλους, στὸ ὄνομα τῆς δικαιοσύνης ἄς στρέψουμε ἐναντία στὸν καθένα τὰ ἴδια του τὰ ὄπλα! Ἄς δοῦμε στοὺς ψυχαναλυτῆς πολλὰ ἀπ' ὅσα κάνουν σάν *συμπτώματα!* Ἄφου αὐτὸ κάνουν αὐτοὶ στοὺς ἄλλους!

Δεύτερον, στὸν Λακάν δὲν καταλάβατε τίποτα. Εἶναι ἄσκοπο ν' ἀνοίξουμε μιά συζήτηση γιὰ τίς ἰδιορρυθμίες ἐνὸς ἀτόμου πού εἶναι τόσο πασίγνωστες ὥστε νὰ ἀπορεῖ κανεὶς γιατί τίς ἀμφισβητεῖτε. Μιλώντας γιὰ τὴν ἀρτηριοσκλήρωση τῶν τελευταίων 5 ἐτῶν ἔδειχνα κἀτι πού δὲν ἦταν γενικά γνωστὸ. Καὶ πού ἐξηγοῦσε πολλές «ἐκκεντρικότητες» του (τὸ νὰ πετάει σαίτες στὴν κόρη του μέσα στὸ σεμινάριό του, νὰ πιάνει τὸ στήθος τῶν κοριτσιῶν κ.λπ. κ.λπ.), πράγματα δηλαδή πού, ἀλλιῶς, θὰ ἔπειναν — ὅπως καὶ ἔπειναν — νὰ θεωρήσουν οἱ «ἀμύητοι» σάν ὑπεραβανγκαρντίστικη ψυχαναλυτικὴ τεχνικὴ.

Τρίτον, ἀναρωτιόμαστε «γιατί

πρέπει να καταφύγουμε στα φιλοκαλικά κείμενα για να βρούμε τη θεωρία που όπως είναι γνωστό εξεργάστηκε ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του;» Μόνος σας ρωτάτε και μόνος σας απαντάτε! Κανείς άλλος δεν έβαλε τέτοιο θέμα! Ξαναδιαβάστε τη σελίδα 50 και θα καταλάβετε. (Καί, επί τη ευκαιρία, για να μην εξοργισθείτε για τη μνεία του Έμπεδοκλέους — και μās ζητήσετε να κάνουμε κριτική έκδοση όλων των Προσωκρατικών! Για να αντικαταστήσουμε τον ξενόφερτο Diels. όπως ζητάτε να αντικαταστήσουμε τον «ξενόφερτο Migne!» — σās παραπέμπω στο δψιμο κείμενο του Φρόνυτ "Analysis terminable and interminable" [Ψυχανάλυση τελειώσιμη και μη τελειώσιμη]. όπου πλέκει έναν, πολύ καθυστερημένο, είναι αλήθεια, διθύραμβο στον Έμπεδοκλή).

Τελείως τυπικά, ενώ χαρακτηρίζετε τον Migne ξενόφερτο, κάνετε υπαινιγμούς ενάντια στη «"δική μας" ελληνικότητα», βάζοντας σε ειρωνικά εισαγωγικά τις λέξεις «δική μας». 'Υπάρχει και «άλλωνών» ελληνικότητα; Καί, εν πάση περιπτώσει, γιατί δεν μπορεί ή ελληνικότητα — πλάσμα χιμαιρικό της φαντασίας μας, έστω — να έχει κάποια σχέση, έστω και άρνητική, με κάποιες αντιλήψεις (όπως των Νηπτικῶν), αλλά μπορεί να έχει με τα πνεύματα και τις περισπωμένες (πού τόσο σθεναρά υπερασπίζεται, ως γνωστόν, τό έγκριτο περιοδικό που φιλοξενεί την πολιτισμένη μας διαμάχη);

Τέταρτον, γιατί με αφήνετε κ. Δ.Κ. να ταυτίζομαι με τον Φιλόθεο Φάρο, συγγραφέα του άρθρου πάνω στους πατέρες της εκκλησίας;

Τό κάνετε από άγνοια, από άπροσεξία ή από υπολογισμό; Καταλαβαίνετε πολύ καλά από την όλη μου τοποθέτηση στο ένυπόγραφο άρθρο μου για τον Φρουδομαρξισμό ότι είμαι άθεος (και άθρησκος). Γιατί άπευθύνετε κριτική, επιδέξια άσαφή, ενάντια στον έπιμελητή σάν να ήταν ο φανακότερος άνωχωρητής της έρήμου; Μήπως κάνε-

τε έτσι μία προβολή και χτυπάτε στο φαντασιωμένο πρόσωπο του έπιμελητή, τον θεολόγο που ίσως κάποτε θελήσατε να είχατε γίνει ο ίδιος; Διότι είναι τελείως ξεκάθαρο ότι ο έπικριτής μου είναι κάπου ένας «θεολόγος μαμηκέ», ένας παρ'όλιγον βαθύς μελετητής των «πατερικών» κειμένων. Πρέπει να νιώθετε πολύ άμφιθυμικά μ' αυτά τά κείμενα φίλε κ. Κυρτάτα άφου από τη μία τά αγαπάτε (για να τά έχετε τόσο καλά μελετήσει — και για να θέλετε τόσο πολύ έκτενωσ να τά παραθέτετε, άκόμα κι όταν δεν υπάρχει άνάγκη) και από την άλλη τά άπεχθάνεσθε (άφου τόσο πολύ εξοργιστήκατε με την άπλή μνεία τους σάν ένδεχόμενα σημαντικά ψυχοθεραπευτικά κείμενα).

Προσωπικά δεν έχω συνολική άποψη για τό θέμα. 'Όμως στα περιορισμένα διαβάσματά μου των «πατέρων» βρήκα κάποιες άπόψεις που είναι πραγματικά ενδιαφέρουσες, άπό ψυχοθεραπευτική άποψη. 'Όπως π.χ. την προτροπή του Κυριλλου των 'Ιεροσολύμων που συνιστούσε στους πιστούς τον «άγιασμό των αισθήσεών τους»: να φιλιῶνται στο στόμα μετά από τη μετάληψη των άχράντων μυστηρίων και να χαϊδεύουν τις έδρες των αισθήσεών τους (*Patrologia Graeca*, 33, 1126).

Η σφοδρότητα με την όποια Δ.Κ. άρνεϊσθε την ένδεχόμενη ψυχολογική ή και ψυχοθεραπευτική διάσταση των «πατερικών» κειμένων έρχεται σε αντίφαση με τον θαυμασμό σας για τον Λακάν, διότι αυτός προέτρεπε τους ύποψήφιους ψυχαναλυτές «να διαβάσουν τους πατέρες της 'Εκκλησίας» (*Lisez les Peres de L' Eglise!*). Καί δέ μοιάζετε να έχετε καθόλου σκεφθεί την άποψη του Νόρμαν Μπράουν που θεωρεί, και νομίζω σωστά, ότι ή φροϋδική «μετά» - ψυχολογία βρίσκεται κοντύτερα στον ρομαντισμό και στον χριστιανικό μυστικισμό τύπου *Jakob Boehme*, παρά στον άνθρωπολογικό «θετικισμό» που ασπάζονται όλοι σχεδόν οί σύγχρονοι «ψυχο» - θεραπευτές (πού τόσο μοιάζετε να σέβεστε κ. Κυρτάτα).

Άς πιάσουμε όμως και τό γενικότερο θέμα του ύφους. Είναι χαρακτηριστικό ότι σ' όλο τό άρθρο δεν υπάρχει ούτε μία καλή κουβέντα για όλο τό άφιέρωμα. Ένα άφιέρωμα που άρεσε γενικά γιατί είχε πάρα πολλές πληροφορίες, άπομυθοποιητικές, προσιτοποιητικές. Είναι δικαίωμά σας να μην σās άρεσε. Δεν είναι, όμως, έντιμο τό να μή λέτε κουβέντα για τη διατύπωσή

του, που είναι άριστερή και ριζοσπαστική έστω και μόνο από τό γεγονός ότι γίνεται κατανοητή από τον όποιονδήποτε. Χωρίς να άσκει την τόσο μας συνηθισμένη πιά καταστροφική και ύπουλη διανοητική τρομοκρατία που περνάει τη σπουδαιοφάνεια για σημαντικότητα και τον «ναρκισσισμό του μελανοδοχείου» για βάθος άνάλυσης. 'Υποθέτω ότι νομίζετε πώς μου άσκήσατε μία κριτική άντικληρική, άριστερή. 'Όμως άριστερός είναι μόνον όποιος θέλει να χειραφετήσει τον λαό άπ' τις άλυσίδες της άγνοιας, της δεισιδαιμονίας και των προλήψεων κάθε είδους.

Πιστεύω πώς θα συμφωνήσετε ότι αυτό δεν μπορεί να γίνει μ' ένα ύφος — ενάντια στο όποιο ποτέ δεν διαμαρτυρηθήκατε — τρομοκρατικά έρμητικό, άπαιτητικό, περισπούδαστο, έπιστημονίζον. Πού, εν όνόματι του αντιλαϊκισμού, καταντάει έλιτίστικο. Δηλαδή — και, εν άγνοία του, ίσως, — κρυφοδεξιό. Γιατί ό φασισμός δεν άρχίζει, κυρίε Κυρτάτα, έπιτρέψτε μου να νομίζω, ούτε από την Ουάσιγκτον ούτε από τη Μόσχα ούτε άπ' τό γραφείο του όπουο φαιδρού «ύποτακτικού τυραννίσκου». 'Ο φασισμός άρχίζει να εξαπλώνεται τη στιγμή που οί άνθρωποι, οί πολλοί άνθρωποι (των «μαζών» όπως θα λέγανε κάποιοι), άρχίζουν να ύποτιμούν τον έαυτό τους. Καί τίποτα δεν τους κάνει να ύποτιμούν τόσο τον έαυτό τους (και τίς, τάχα μου, «περιορισμένες» τους γνώσεις) όσο τό τρομοκρατικό ύφος κάποιων ότι ξέρουν πολλά — κυρίως — καταλαβαίνουν τά πάντα. Τίποτα δεν μās δίδαξε καλύτερα από την ψυχανάλυση πόσο εύνοχιστικά για τη συνείδηση των πολλών λειτουργεί ή ύποτιθέμενη κατοχή μίδς γνώσης από κάποιους λίγους «ειδικούς». Άν κάθε συνείδηση επιδιώκει τό θάνατο μίδς άλλης, όπως φρονούσε ο Hegel, τότε είναι σίγουρο ότι τό επιδιώκει μέσα από την καταπτόσή της και την έμμεση άποθάρρυνσή της. 'Ο Φρόνυτ ποτέ δεν καταδέχτηκε να άποθάρρυνει κανενός την έμπιστοσύνη στον έαυτό του και στο μυαλό του. 'Όσοι έπίγονοι του τό κάνουν, τοποθετούνται άυτόματκά κι από μόνοι τους στο αντίπαλο στρατόπεδο: αυτών που δεν ταράζουν τον ύπνο του κόσμου. Άλλά τον παρατείνουν. Έλπίζω να συμφωνήσετε μαζί μου ότι μερικοί διανοούμενοι της «άριστερας» συμπεριφέρονται προς τίς μάζες, στο διανοητικό έπίπεδο, όπως ο βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος ο πρώτος (ό πα-

τέρας του δεύτερου, του «Μεγάλου») συμπεριφερόταν απέναντί στους υπηρέτες του. Τους χαστούκιζε φωνάζοντας: «άγαπα με κτήνος!». Θέλω να πω ότι πολλοί διανοούμενοι εξοργίζονται πού τό κοινό δέν τούς λατρεύει γιά τά ακατάληπτα κείμενα πού, έν είδει «σαδιστικών κενώσεων», τού πετάνε κάθε τόσο κατάμουτρα.

Μέ άλλα λόγια: δέν είναι ή αποσπασματικότητα τού ψυχαναλυτικού λόγου πού πρέπει νά ξεπεραστεί, όπως ζητάτε. Άλλά μιά ιδιότυπη διανοητική τρομοκρατία πού ασκείται στό όνομα τής ψυχανάλυσης, τουλάχιστον στή Δυτική Ερώπη και Άμερική, πού δέν φαίνεται νά σάς ένοχλεί καθόλου. Όπως δέν φαίνεται καθόλου νά σάς απασχολεί ή φροϋδομαρξιστική θέση που ότι ή ψυχανάλυση φαίνεται νά έγινε από ριζοσπαστική άμφισβήτηση τού κόσμου (ό Φρόντ π.χ. όρίζει τόν κάθε πολιτικάντη σαν έπίδοξο άγαπητικό τής μάζας πού τής πουλάει «προστασία» γιά νά τής τά παίρνει), όργανο πλουτισμού ανθρώπων πού δέν δίνουν δεκάρα γιά τό άν ή βαρβαρότητα επιβιώνει και στόν «πολιτισμό», ή άν τό σχολείο βλακεύει τά παιδιά, ή άν ό κόσμος γενικά πάει κατά διαόλου ή, ή, ή όσο αυτοί «εργάζονται».

Άν μέ τόν όρο «ερασιτεχνικό» πού χρησιμοποιείτε περιφρονητικά (γιατί έχει και τή θετική του πλευρά — θυμηθείτε — άφού μόνο οί «εραστές τής τέχνης» γλιτώνουν από τήν πλήξη και τή ρουτίνα τού επαγγελματισμού), έννοείτε ότι οί συντάκτες τών άρθρων δέν μοιάζουν νά ανήκουν στήν Ψυχαναλυτική Διεθνή, ή κάποιο έθνικό της παρακλάδι, θά σάς άπαντήσω ότι αντίφασκετε πρós τόν Guyu σας, τόν Λακάν (πού πάει νά γίνει Guyu πολλών, σήμερα και στήν Ελλάδα) πού τήν χαρακτήριζε σαν «Διεθνη Χωροφυλακή ένάντια στόν ψυχαναλυτικό λόγο».

Ό Φρόντ περιφρονούσε τούς γιατρούς σαν άπληστους, πεζούς, κοντόθωρους και ήμιμαθείς. Για τούς ίδιους λόγους θά περιφρονούσε σήμερα και τούς περισσότερους «ψυχαναλυτές». (Άκριβώς όπως θά περιφρονούσε ό Μάρξ τούς σημερινούς «μαρξιστές», ό Ίησους τούς σημερινούς «χριστιανούς»).

Τέλος, γιά τήν «έμπάθεια» που διακρίνατε. Παρατηρώ ότι φροντίζετε πολύ νά μήν ξεκαθαρίσετε ότι οί δικές μου άπόψεις, ως έπιμελητού τού άφιέρωματος, διαφέρουν άποφασιστικά από τίς άπόψεις τών Γάλλων συντακτών. (Άπόδειξη ή

παρεμβολή μου στή σελίδα 18 πού είναι ριζικά υπέρ τής ψυχαναλυτικής κίνησης και κοινωνίας). Είναι περίεργο τό ότι δέν προσέξατε τίς άγκύλες μέσα στίς όποιες έβαλα έναν ύμνο τού Φράντς Άλεξάντερ γιά τή συντροφικότητα και τόν διεθνισμό πού τότε, τό 1921, επικρατούσε στό διεθνές ψυχαναλυτικό κίνημα.

Έπιτρέψτε μου, συνεπώς, νά έχω τή γνώμη ότι στό άφιέρωμα πού έπιμελήθηκα, ύποστήριξα τήν ψυχανάλυση κατά γόνιμο τρόπο. Δηλαδή όχι έπαναλαμβάνοντας τελετουργικά άγιογραφικές άπόψεις πού έχουν γίνει ακατάληπτα κλισέ στ' αυτιά τού πολλού κόσμου — γιατί δέν πρέπει νά λησμονιέται ότι έγγραφα, και γράψαμε, γιά ένα κοινό καλλιεργημένο ίσως, όχι όμως ειδικό — αλλά προχωρημένες άντιλήψεις, έστω και άξιωματικές, «ανάποδεικτες».

Έχοντας συνειδητοποιήσει ό Φρόντ ότι ή βεβαιότητα δέν είναι τού κόσμου τούτου, τόνιζε στό τέ-

λος τής ζωής του τήν ανάγκη νά μάθουμε νά ζούμε μέ αναπόδεικτες άλήθειες. Η ζωή δέν είναι, άλλωστε, παρά ή τέχνη έξαγωγής επαρκών συμπερασμάτων από άνεπαρκείς προϋποθέσεις (S. Butler). Σταματώ όμως έδώ, γιατί ό Δ.Κ. θά μου ζητήσει, πριν μιλήσω γιά Λογική, νά κάνω μιά πολύτομη ύπομνηματισμένη και κριτική έκδοση όλων τών Logische Untersuchungen, από τόν Leibniz μέχρι τόν Gottlob Frege!

Διονύσης Άχ. Λιάρος

ΚΡΙΤΙΚΗ ΧΩΡΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Ό συνεργάτης μας Δημ. Κυρτάτας θεωρεί ότι τό μακροσκελές κείμενο τού Δ. Λιάρου δέν άπαντά στήν κριτική πού τού άσκησε στό προηγούμενο τεύχος τού ΠΟΛΙΤΗ γιά τό άφιέρωμα στή ψυχανάλυση πού έπιμελήθηκε στό περιοδικό ΔΙΑΒΑΣΩ. Γράφει:

«Στό σημείωμά μου «Μαθήματα ψυχοθεραπείας από τή μεταχριστιανική ελληνική πνευματικότητα» (ό Πολίτης τ. 60) επέκρινα τόν έπιμελητή τού άφιέρωματος τού Διαβάσω (άρ. 65) στους «επίγονους τού Φρόντ» γιά τούς παρακάτω λόγους:

1. Έπέλεξε άρθρα πού άνάγουν κατά κανόνα τό κουτσομπολιό σέ επιστημονική συζήτηση και δέν βρίσκουν θέση γιά τίποτα άλλο εκτός από σκάνδαλα, φαγωμάρα και δολοπλοκίες.

2. Παρενέβη σταθερά και άνεπίτρεπτα στό άρθρα πού επέλεξε μέ υποσημειώσεις και έμβόλιμες παρατηρήσεις.

3. Άνέλαβε νά μās ενημερώσει ό ίδιος γιά τόν Λακάν ενώ πιστεύει πώς δέν άξίζει νά παραθέσει «άλλο ένα ακατάλληλο κείμενο στό όσα έχουν γραφεί, μάταια, γιά τίς ίδέες» του.

4. Τέλος περιέλαβε και κείμενο πού χαρακτηρίζει συλλήβδην «τά προϊόντα» τών επιγόνων τού Φρόντ «ξένα και άσχετα μέ μās» και συνιστά στους θεραπευτές άπ' αυτών τούς πατέρες τής εκκλησίας.

Έπ' ευκαιρία μιλήσα γιά τή χρησιμότητα μιάς κριτικής παρουσίασης τών ελληνικών ψυχαναλυτικών εκδόσεων, αλλά αυτό βέβαια δέν τό ζητούσα από τόν κ. Λιάρο' όπως δέν ζητούσα άπ' αυτόν νά κάνει κριτικές εκδόσεις τών πατερικών κειμένων τά όποια θεωρώ πολύ διαφωτιστικά — όχι όμως γιά τήν ψυχανάλυση.

Τά όσα γράφει ό κ. Λιάρος στήν έπιστολή του δέ νομίζω πώς άπαντούν στήν κριτική μου και προσωπικά δέ μέ άφορούν.

Δ. Κυρτάτας

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: Παρακαλούμε τούς αναγνώστες τού ΠΟΛΙΤΗ νά συγχωρέσουν ένα ανακάτεμα άράδων και παραγράφων πού έγινε στή σελιδοποίηση τού κειμένου τού Δ. Κυρτάτα στό προηγούμενο τεύχος. Η περίληψη, όμως, πού ό ίδιος κάνει παραπάνω, βάζει κάπως τά πράγματα στή θέση τους, και ό αναγνώστης θά μπορούσε έτσι νά παρακολουθήσει τή διαδοχή τών παραγράφων και τών νοημάτων τού κειμένου του.

ΓΙΑ ΤΟ ΛΑΝΣΑΡΙΣΜΑ ΤΟΥ Κ. ΠΟΠΕΡ

Το κείμενο του Παντελή Μπασάκου στον προηγούμενο Πολίτη «Προϋποθέσεις για τό λανσάρισμα του Πόπερ» προκάλεσε τήν ακόλουθη επιστολή του κ. Νίκου Δήμου:

‘Αγαπητέ «Πολίτη»,

Μέ τό γράμμα αυτό θέλω νά ευχαριστήσω τόν κ. Παντελή Μπασάκο πού μου θύμισε τή σειρά μου. Θέλω επίσης νά ζητήσω συγγνώμη από τούς συνομιλητές μου, στήν ομάδα συζήτησης γιά τόν Πόπερ, γιά τήν πλαστοπροσωπία μου.

Πράγματι — ό κ. Μπασάκος έχει δίκιο. Έδω και χρόνια εργάζομαι σάν διαφημιστής. Ξεχνώντας πώς τό γεγονός αυτό μέ καθιστά πολίτη δεύτερης κατηγορίας, πού του είναι απαγορευμένο νά ασχολείται μέ ύψηλά πνευματικά θέματα, δέχθηκα τήν πρόσκληση φίλων νά συζητήσω γιά φιλοσοφία. ‘Ο κ. Μπασάκος μέ ξαναβάζει στή θέση μου. Εύτυχώς! Πρέπει νά διαφυλάξουμε τήν κοινωνική τάξη! Τί δουλειά έχει ένας διαφημιστής στό Κέντρο Φιλοσοφικών Έρευνών;

‘Υπόσχομαι νά πάσω άμέσως νά συμμετέχω στήν ομάδα, ώστε ό κ. Μπασάκος νά άποσύρει τόν βάρβαρο όρο «λανσάρισμα». Κατανοώ πώς, από τή στιγμή πού δούλεψα στή διαφήμιση, τίποτα δέν δικαιολογεί τήν παρουσία μου σέ πνευματικούς χώρους: ούτε οι πολύχρονες φιλοσοφικές μου σπουδές, ούτε τά βιβλία μου, ούτε καν ή γνώση του Πόπερ. Ζητώ ταπεινά συγγνώμη γιά τό θράσος μου — και παραμένω

μέ έξαιρετικά αισθήματα
Νίκος Δήμου

‘Ο συνεργάτης μας Π. Μπασάκος, ύπόψη του οποίου θέσαμε τήν επιστολή του κ. Νίκου Δήμου μās άπηύθυνε τά παρακάτω:

‘Αγαπητέ «Πολίτη»

‘Υπάρχει λογικό σφάλμα όταν από μία κοινοτοπία συνάγεται ένα παράδοξο. ‘Υποστήριξα τήν ελάχιστη πρωτότυπη — πλήν, φευ, επίκαιρη — άποψη πώς είναι κακό πράγμα νά χρησιμοποιούνται μέθοδοι τής διαφήμισης γιά νά φέρουν ένα θέμα ή έναν συγγραφέα στό κέντρο του ενδιαφέροντος: από αυτό ό επιστολογράφος σου συνάγει, και μου άποδίδει, τήν παράδοξη θέση ότι απαγορεύεται σέ μία κατηγορία εργαζομένων νά ασχολούνται μέ τά «ύψηλά πνευματικά θέματα».

‘Ας δούμε μία διαφορετική, αλλά άνάλογη, περίπτωση: τήν προεκλογική έκστρατεία ενός πολιτικού κόμματος. Θέλω νά πιστεύω ότι, όπως και ήγώ, έτσι και ό κ. Νίκος

Δήμου, αν ανακάλυπτε πώς στήν οργάνωση μιας τέτοιας έκστρατείας συμμετέχουν επαγγελματίες διαφημιστές, θά αισθανόταν κάποια δυσφορία, ίσως και νά τό χαρακτήριζε κακό πράγμα: θά σήμαινε αυτό πώς απαγορεύει στους εργαζόμενους στή διαφήμιση νά έχουν άποψη γιά τήν πολιτική και νά τήν συζητούν;

‘Η ικανότητα γιά, στοιχειώδεις έξιστο, έννοιολογικές διακρίσεις είναι άπαραίτητη τεχνική προϋπόθεση του φιλοσοφείν. Φοβούμε πώς, γιά τή σύνταξη τής επιστολής του, ό κ. Ν. Δήμου δέν άξιοποίησε όσο έπρεπε τίς «πολύχρονες φιλοσοφικές σπουδές» του.

Παντελής Μπασάκος

μεγάλα βιβλιοπωλεία στήν καρδιά τής Θεσσαλονίκης
σας περιμένουν

ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 4 ● ΕΓΝΑΤΙΑ 150

Το ΚΑΤΩΪ του ΒΙΒΛΙΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 6 ● ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

κάθε έβδομάδα καινούργιες προσφορές βιβλίων
και ειδικές τιμές

ΠΡΑΚΤΟΡΕΥΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ "Μ Ε Τ Ο Π Η"